

TERESTYÉNI TAMÁS

Kommunikációelmélet

A tárgykör következő kötete:
Horányi Özséb (szerk.): A kommunikáció mint participáció

TERESTYÉNI TAMÁS

Kommunikáció- elmélet

A testbeszédtől
az internetig

AKTI-TYPOTEX
Budapest, 2006

©Terestyéni Tamás, 2006 Typotex - ORTT-AKTI

ISBN 963 9664 24 3

Kiadja a Typotex Kiadó és az Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet (AKTI)

Felelős kiadó: Hahimi Péter - Votisky Zsuzsa

Felelős szerkesztő: Büki Orsolya

Nyomdai előkészítés: Typo-Rama Bt.

Tördelés: Birnbauer Mária

Borítóterv: Szentesi Csaba

Terjedelem: 24,5 (A/5) ív

Nyomta

Tartalom

Elöljáróban: Miről szól ez a könyv? 13

Első fejezet

INFORMÁCIÓ – KOMMUNIKÁCIÓ 17

Az információ fogalma a hétköznapi nyelvhasználatban 17

    Az információ mint a tudás forrása 17

    Az információ mentális és biológiai aspektusa 19

    Az információ néhány sajátossága 21

Az információ fogalma a matematikai kommunikációelméletben 25

    Az információ kvalitatív és kvantitatív megközelítése 25

    Az információ és forrása 27

    Az információ mennyisége 28

    Kód és redundancia 29

    Entrópia: az átlagos információmennyiség 31

    Az információ átvitele 32

    Az információ hétköznapi fogalma és a matematikai kommunikációelmélet 34

Második fejezet

A PAR EXCELLENCE KOMMUNIKÁCIÓS JELENSÉG 37

A kommunikációs és a nem kommunikációs jelenségek elhatárolása 37

Természetes és nem természetes jelentésű események 40

A kommunikációs jelenség feltételei 42

A kommunikációs kísérlet meghatározása 46

A kommunikációban felismertetni szándékolt tényállásról 47

A kommunikáció mint koordinatív kooperatív játék 49

Intencionalitás és kommunikáció 52

Harmadik fejezet

A KOMMUNIKÁCIÓ (NEM TECHNIKAI) ESZKÖZEI	55
Felismertetés kommunikáció nélkül	55
A kommunikáció mint belső mentális állapotok külsővé tétele	56
Kommunikációs felismertetés alkalmi eszközökkel	58
Kommunikációs felismertetés fizikai jegyek alapján	59
A hasonlóság (kérdéses) szerepéről a képszerűségben	60
A hasonlóság szerepe a kommunikációs felismertetésben	61
Kommunikációs felismertetés konvenció (jelentés) alapján	62
A természetes és a nem természetes jelek határán	64
Mimika, arckifejezés	64
Tekintet, szemmozgás	65
Hangadás (paranyelv)	65
Gesztusok, a fej, a kéz és a karok mozgása	66
Testtartás	66
Az interakciós-kommunikációs partnerek távolsága	66
Metakommunikatív jelzések	67
Kölcsönös tudás, konvenció, nyelv	67
Nyelv, kommunikáció, együttműködés	69
Kölcsönös tudás, kommunikáció, nyilvánosság	71
A <i>par excellence</i> kommunikációs jelenségtől a tömegkommunikációig	72

Negyedik fejezet

A NYELV	75
A nyelv jelrendszer	76
A jelentés vizsgálatáról	77
Jelentés és jelölet	80
A mondatok kommunikációs tagolása	85
Jelentés és előfeltevés	86
Sugallt jelentés	88
A konvencionális és a kommunikációs jelentés megkülönböztetése	91
Pragmatika	92
Nyelv és társadalom	93
A nyelvi rétegződés, nyelvi változatok	94
A nyelvi változás	94
A hátrányos nyelvi helyzet	95
Nyelvpolitika	96
Nyelvi-kulturális relativizmus	97

Ötödik fejezet

REPREZENTÁCIÓK	99
Mi a reprezentáció?	99
A nyelvi reprezentáció megismerő ereje	103
Nyelv, reprezentáció, kommunikáció	107
Reprezentációk és lehetséges világok	111
Fikciók, konstrukciók	111
(Lehetséges) ténybeliségek szelekciója a reprezentációban	113
Metaforikus reprezentáció	115
Humoros reprezentáció	116
Alternatív változatok, verziók	120
Fiktív és virtuális valóság	123
Reprezentáció és tudás	124
Információ és tudás	128
Informativitás – hasznos tudás	129

Hatodik fejezet

KOMMUNIKÁCIÓ ÉS CSELEKVÉS	131
Ténymegállapítások és cselekvések	131
Cselekvés szavakkal	133
Beszédaktus és kommunikációs aktus	136
A beszédaktusok érvényességi feltételei	138
Kommunikációs cselekvés és elkötelezés	140
A beszédaktusok fajtái	144
Konvenciók és interakciós szándékok a kommunikációs cselekvésben	146
A beszédaktusok társadalmi szerepe	150
Kommunikáció útján végrehajtott stratégiai cselekvések	152
Meggyőzés és manipuláció	152
Változások elérésének egy lehetséges stratégiája	154
A stratégiai kommunikációk ipara	155
Habermas elmélete a kommunikatív cselekvésről	156
A kommunikatív cselekvés	156
Habermas továbblépése a beszédaktus-elmélettől	158

Hetedik fejezet

SZÖVEGEK	163
Szövegkoherencia	164
Grammatikai-szintaktikai formák	164
Szemantikai sémák	165
A téma azonossága	166
Dialógusok szerveződése	167
Beszédaktus tényezők	167
Pragmatikai tényezők	167
Relevancia	168
Műfaji jellegzetességek	169
A szöveg fogalmának kiterjesztése	169
Egy jellegzetes példa a nem verbális szövegekre: a zene	170
Narratívumok	172
Narratív és paradigmatis megismerési mód	172
A narratív szerkezet	174
Hírek	175
Meggyőzést célzó szövegek	179
Multimédiás szövegek	182
Szöveg, tartalom, interpretáció	184
A kultúra nem szövegszerű termékei	186
Rítusok	187
Spektákulumok	187
Játékok	188
Színház, előadó-művészet	190
A (tömeg)kommunikáció mint technikai közvetítés	190

Nyolcadik fejezet

KOMMUNIKÁCIÓ ÉS EVOLÚCIÓ	193
Az állatok kommunikációszerű jelzései	193
Kommunikáció-e az állati jelzés	194
„Beszélő” majmok	198
Főbb szakaszok a megismerés és a kommunikáció evolúciójában	200
A nyelv, a verbális kommunikáció kialakulása	202
Az idegrendszer és az agy fejlődése	202
A hangzó, vokális csatorna birtokbavétele	203
A figyelem, a mások figyelésének és a mások figyelme irányításának képessége	204
Imitálás, mímelés	204

A másik elméje felé fordulás, intencionális alapállás	205
Szabálykövetés	206
A reprezentáció leválása az ingerhelyzetről	206
A nyelv keletkezése: természetes szelekció vagy valami más?	207
A nyelvteremtés két meghatározó mozzanata	209
Osztenzió és névadás	209
Predikáció, propozíció	210
Evolúció, kommunikáció, kultúra	211

Kilencedik fejezet

A KOMMUNIKÁCIÓ KULTÚRAFORMÁLÓ MÉDIUMAI 215

Írás, könyvnyomtatás	215
Az írás előtti kultúra	216
Az írás megjelenése	216
Hangos olvasás – csendes olvasás	217
Nyomtatás és sokszorosítás	218

Elektronikus eszközök	218
A televízió diadalútja	219
Attraktivitás	219
Közvetítés, jelenlét, élményszerűség	219
Személyesség, behatolás a privát szférába, intimitás	220
Tömegesség	220
A televízió korszaka	220
Egy forrás – sok befogadó	220
A tömegkommunikáció közvetítő szerepe	221

A tömegkommunikáció és a televíziós jelenség néhány alapértelmezése 222

A médium az üzenet?	222
A médiumok versengő egymás mellett élése	224
Transzmissziós felfogás és hatásvizsgálatok	224
Használat és szükségletkielégítés	225
A kultivációs megközelítés	227
A közfigyelem irányítása: tematizáció, napirend-kijelölés	229
A tömegkommunikáció rituális modellje	230
A média mint spektákulum	231
Bulvárosodás, infotainment	232

Túllépés a klasszikus tömegkommunikáción	233
Számítógépes, hálózati infokommunikáció	234
Sokak kommunikációja sokakkal	234
Az információ mennyiségének növekedése	234
Multimédia	235
Osztott információátvitel	235

Interaktivitás	235
Információs szabadság	236
Digitalizáció és konvergencia	236
Mobil kommunikáció	236
A nyilvánosság átalakulása	236

Tizedik fejezet

A KOMMUNIKÁCIÓ A TÁRSADALMI SZÜKSÉGLETEK, FUNKCIÓK ÉS RENDSZEREK KONTEXTUSÁBAN	239
Ágensek és szerveződések	239
Szükségletek	241
Materiális szükségletek	242
Információs és tudásszükségletek	242
Társas szükségletek: kapcsolatok és identitás	243
Kommunikációs szükségletek	243
Szerveződési szükségletek	244
Koordináltság és normativitás	244
Strukturáltság: szervezetek, szerepek, hierarchiák	244
Konstitúció, stabilitás, rend	245
Döntések, döntési mechanizmusok	245
Reprodukció	245
Megtartás, szolidaritás	246
Kulturális szükségletek	246
Világképek, magyarázatok	246
A forma szükséglete	246
Kikapcsolódási, szórakozási, rekreációs szükségletek	247
Alkalmazkodás, társadalmi evolúció, társadalmi differenciálódás	247
A modern társadalmak funkcionális alrendszerei	249
A funkcionális alrendszerek kölcsönhatásai	252
Kommunikáció a különféle szintű rendszerekben	255
Kommunikáció a szervezetekben	255
A kommunikációs alrendszer a társadalmi rendszerben	256
A kommunikációs alrendszer szervezetei, intézményei a többi alrendszer erőterében	257
A kommunikáció funkciói	257
Változatok a kommunikációs funkciók számbavételére	258
McQuail elemzése a kommunikáció funkcióiról	259
A kommunikációs funkció fogalmának kétféle értelmezése	263

Tizenegyedik fejezet

TÁRSADALMI SZERVEZŐDÉS ÉS KOMMUNIKÁCIÓ	267
Szerveződési elvek	267
A szervezések belső logikája	267
Egy alapvető koordinációs probléma	268
Két jellegzetes szerveződési elv	270
A természeti elv	270
A beavatkozási elv	271
Szerveződési típusok	272
Természeti elven működő szerveződés	272
Beavatkozási elven működő szerveződés	274
Központi vezérlés <i>versus</i> piaci koordináció valóságos szervezésekben	277
Társadalmi-történelmi helyzetek és szerveződési módok tendenciaszerű kapcsolatai	277
Amikor a központi vezérlésű szerveződés tűnik optimálisnak	277
Amikor a piaci szerveződés tűnik optimálisnak	278
Merre tart egy társadalom?	279
Egyéb szerveződési elvek	282
Szerveződési módok és kommunikáció	285
Kommunikáció természeti-piaci koordinációban	285
Kommunikáció beavatkozási elvű, központi vezérlésű koordinációban	290

Tizenkettedik fejezet

ADALÉKOK A MAGYAR KÖZKÖMUNIKÁCIÓ LEÍRÁSÁHOZ (Az ezredforduló utáni állapot)	295
Rendszerváltás: a zárt társadalomból a nyitott társadalom felé	295
A kommunikáció rendszerváltása	299
A nyilvánosság és a közkommunikációk defektusai	301
A demokrácia íratlan szabályainak semmibe vétele	302
A nyilvánosság korlátozása, titkolózás, az információk megtagadása	303
Konfrontatív kommunikációk eluralkodása	305
Az együttműködő és a konfrontatív kommunikációk egyensúlyának hiánya	308
A torz kommunikációk okairól	309
A magyarországi televíziózásról	310
A televíziós műsorkínálat alakulása	310
A globalizáció tömegkommunikációs vonatkozásai	313
A globalizáció árnyoldalai a nemzetközi kommunikációban	313
A nemzetközi hírforgalom egyirányúsodása	314
A külföldi kínálat térnyerése a magyarországi televíziózásban	316
A közszolgálati média a nemzeti értékekért a globalizációval szemben	317

Új infokommunikációs technológiák	319
Útban az információs társadalom felé	319
Digitális szakadék	321
Funkcionális illiteráció	322
A digitális szakadék Magyarországon	324
Interaktív televíziózás	325
Elektronikus kormányzat, elektronikus közélet	327
Valóság vagy képzelgés?	329
IRODALOM	333

Elöljáróban: Miről szól ez a könyv?

A könyv, amelyet az olvasó a kezében tart, arra vállalkozik, hogy tudományos áttekintést adjon arról a jelenségvilágról, amelyet kommunikációnak nevezünk. Szokásosan kommunikációnak tekintenek minden olyan eseményt, amelyben valaki (a hírforrás, a közlő, a beszélő, a rádió, a televízió, a média stb.) információt (üzenetet) juttat el valaki máshoz (a vevőhöz, a befogadóhoz, a hallgatóhoz, a közönséghez). Szerteágazó, szinte beláthatatlan területről van szó, hiszen az emberek életét a születésüktől a halálukig – vannak, akik szerint még az előtt és az után is – át- meg átszövik a kommunikációs események. Kommunikálunk, amikor beszélünk vagy levelet írunk; kommunikálunk, amikor integetünk valakinek vagy megnyomjuk az ajtócsengőt; kommunikálunk, amikor felvonjuk szemöldökünket vagy rákacsintunk valakire; kommunikációban veszünk részt, amikor újságot olvasunk vagy a televízió műsorát nézzük, és persze többnyire azok is kommunikálnak, akiről az újságokban olvasunk vagy akiket a tévéműsorokban látunk; kommunikálunk, amikor megtapsolunk egy szónokot vagy bedobjuk szavazólapunkat az urnába, de akkor is, amikor füttyentünk a kutyánknak vagy egy vita után jelentőségteljesen becsapjuk az ajtót; kommunikálunk a hanghordozásunkkal, a gesztusainkkal és a testtartásunkkal, alkalmanként az öltözékünkkel is; sokszor még azzal is kommunikálunk, hogy éppen nem teszünk semmit. Ahogy az emberi viselkedés tanulmányozásának egyik klasszikusa alaptételként megállapította, „lehetetlenség nem kommunikálni”. (Watzlawick-Beavin-Jackson é. n., 99)

Munkánk a kommunikáció végtelennek tűnő és sokszínű világát úgy próbálja befoghatóvá tenni, hogy első lépésként megkeresi azt a lényegi, *par excellence* kommunikációs elemet, amely minden kommunikációs jelenségben szükségképpen benne van, majd ebből a kommunikációs lényegből kiindulva számba veszi a kommunikáció eszközeit, kiemelve persze a nyelvet mint az ember kommunikációs kompetenciájának meghatározó összetevőjét, és megvizsgálja, hogy ezen eszközök birtokában miképpen vagyunk képesek egyfelől a világ gondolati és egyéb leképezésére, megismerésére, reprezentációjára, másfelől társadalmilag érvényes cselekvések végrehajtására, a dolgok menetébe való kommunikációs beavatkozásra. Következő lépés-

ként kitekint a kultúrát alkotó kommunikációs produktumok (szövegek) legfontosabb fajtáira, röviden vázolja a kommunikáció evolúciójának folyamatát az állatok jelzésszerű megnyilvánulásaitól kezdve a korai ember testkommunikációján, majd a nyelv kialakulásán, azután az írás megjelenésén keresztül egészen napjaink magasan technicizált kommunikációjáig és mediatisztált kultúrájáig, a sajtó, a televízió, a multimédia és az internet világáig. Végül funkcionalista-rendszerelméleti indíttatású társadalomelméleti keretben arra igyekszik rávilágítani, hogy különféle társadalmi szerveződésekben miképpen szabályozódik a kommunikáció más társadalmi funkciókkal kölcsönhatásban, és miképpen járul hozzá az adott szerveződés fenntartásához, működéséhez. A könyvet az ezredforduló környéki Magyarország kommunikációs viszonyainak néhány fontosabb jellegzetességét kiemelő, többnyire empirikus felmérésekre támaszkodó leírás zárja.

A kommunikáció világába tett kirándulásunk vezérgondolata – ha ebben a formában tételszerűen talán nincs is kimondva –, hogy a kommunikáció az emberek közötti együttműködés, a kölcsönös megértés, az egymásra találás, a megegyezés terméke. Legmélyebb alapjaiban maga is együttműködés, és egyúttal minden más természetű együttműködés elengedhetetlen tartozéka, kovácsa, elősegítője. Jól tudjuk persze, hogy sok kommunikáció a legkevésbé sem az együttműködést, hanem a konfrontációt, a harcot, a másik legyűrését, legyőzését, kiszorítását célozza. Ne feledjük azonban, hogy a kommunikációban nem a nyers fizikai erő, hanem a szó, az információ hat, még akkor is, ha ütközik, fenyeget vagy manipulál. Az emberiség történetében a civilizációs áttörések azzal következtek be, hogy – ha voltak is tragikus visszaesések – a konfrontációk a fizikai szintről kommunikációs szintre, a csatatérről a parlamentbe, a lövészárkokból a tárgyalótermekbe tevődtek át.

Mit jelent kötetünk esetében a „tudományos” jelző? „A tudományos vizsgálódásnak nagy általánosságban két fő megjelenési formája van. Az egyik esetben a kutatók tényeket állapítanak meg és fedeznek föl, a másikban viszont hipotéziseket és elméleteket alkotnak. A tudományos tevékenységnek ezt a két megjelenési formáját néha *leíró* és *elméleti* tudománynak nevezik. Az elméletalkotás rendszerint két fontosabb célt szolgál. Az egyik cél esetében események és kísérleti eredmények *előrejelzéséről*, és így új tények megelőlegezéséről, a másik cél esetében korábban rögzített tények *magyarázatáról* vagy érthetővé tételéről van szó.” (von Wright 1987, 43) E felosztás szerint munkánk inkább az elméleti típusba sorolható: nem tár fel eddig nem ismert tényeket, hanem arra törekszik, hogy fogalmakat, értelmezési kereteket, magyarázatokat kínáljon a jelenségek megértéséhez, és valamelyest rendszerezze a kommunikációval kapcsolatos ismereteket.

Mielőtt átengednénk a könyvet az olvasónak, előre kell bocsátanunk egy terminológiai megjegyzést. A kommunikációkutatás magyar nyelvű szakirodalmában annak kifejezésére, hogy valami kommunikációszerű, kommunikációval kapcsolatos, kommunikációra vonatkozó, kommunikáció szempontú, két melléknév is használatos: *kommunikatív* és *kommunikációs*. A magyar nyelvben jó néhány hasonló – egyébként kivétel nélkül idegen ere-

detű – szópár található. Ezek egy részénél a párok tagjai között lényegi jelentéskülönbség áll fenn, például: *reprezentatív* (1. reprezentatív megjelenésű, azaz mutató, csinos vagy 2. valami jelentőset képviselő, reprezentáló és mint ilyen: rangos, kitüntetett, például reprezentatív személyiség, reprezentatív szerep) és *reprezentációs* (1. mint reprezentációs keret, azaz a reprezentáció céljait szolgáló pénzösszeg vagy 2. – mint a mi szövegünk bizonyos helyein is – a belső vagy külső reprezentációval, azaz a világ leképezésével kapcsolatos). A kommunikációra utaló melléknevek esetében ilyesféle jelentéskülönbséget semmilyen kontextusban nem sikerült felfedeznünk. A *kommunikatív* mellett szólhat, hogy hangzása és írásképe emlékeztet a nemzetközi tudományos érintkezés *lingua franca*-jául szolgáló angol nyelvnek a *communicative* szavára, még inkább a német *kommunikative* szóra, de a *kommunikációs* javára is adódik hasonló, sőt talán egy kicsit erősebb érv, nevezetesen, hogy nagyon egyszerű, természetesen hangzó, bevett képzés a *kommunikáció* szóból, amely – igei párjával (*kommunikálni*) együtt – már teljesen meghonosodott a magyarban. Mi mindvégig a *kommunikációs* melléknevet fogjuk használni, egyetlen kivétellel: Jürgen Habermas *kommunikatives Handeln* terminusának megfelelőjeként *kommunikatív cselekvést* írunk majd, mivel a magyar fordítások nyomán ez már szinte tulajdonnévként kapcsolódott össze a német filozófus elméletével.

Információ – kommunikáció

A kommunikációnak és természetesen vele szoros összefüggésben az információnak többféle fogalma is használatos azokban a tudományosnak mondott diszciplínákban, amelyek valamilyen szempontból kommunikációs jelenségekkel foglalkoznak. Kiindulásként az információnak azt a felfogását igyekszünk körüljárni, amely a legközelebb áll a hétköznapi nyelvhasználat-hoz, ezt követően pedig a matematikai kommunikációelméletben kimunkált információfogalmat vesszük szemügyre.

Az információ fogalma a hétköznapi nyelvhasználatban

Az információ mint a tudás forrása

Az élőlényeknek ahhoz, hogy környezetükben létezni tudjanak, életfeltételeiket biztosíthassák, fajtársaikkal kapcsolatba és együttműködésre lép-hessenek, valamiféle tudással, ismerettel kell rendelkezniük arról, hogy miképpen állnak a dolgok a világban (a számukra releváns vonatkozásokban). E tudásuk például olyasmiből áll, hogy melyek a táplálékként elfogyasztható dolgok, hogyan lehet hozzájuk jutni, kik a fajtársaik, kik azok a lények, akik javukra vannak és akikre számíthatnak, kik az idegenek, kik az ellenségek, akiktől tartaniuk kell, hol rejtőznek veszélyek, és hogyan lehet elkerülni őket stb. Még „a legegyszerűbb egysejtű lények is képesek a külső jelenségeket, azok jeleit érzékelni és azokkal kölcsönhatásba lépni, így például a fényt, a vegyi összetételt, a mozgást együtt kezelni, azaz e jeleket és azok kölcsönhatását a maguk fennmaradása szempontjából fel tudják használni. Két különböző jel kombinálásával tud az egysejtű mozgásirányt választani, ami output jellegű jel és cselekvés, sőt tárolni is tudja a bemenetek és kimenetek valamilyen kombinációit, rögzítve azokat, amelyek vagy előnyösek vagy hátrányosak az életben maradásra és az élet továbbvitelére nézve.” (Vámos 2000, 8–9)

Közbevetőleg megjegyezzük, hogy általánosságban élőlényekkel, de különösen az alacsonyabb rendűekkel kapcsolatban kissé furcsának tűnhet *tudásról*, ismeretről beszélni, hiszen a tudás fogalmát legfőképpen néhány magasabb rendű emlős, de mindenekelőtt az ember, a *homo sapiens sapiens* teljesítményének, egyfelől biológiailag megalapozott intellektuális, másfelől kulturális produktumának szoktuk elgondolni. A valamilyen szintű intelligenciával rendelkező élőlények szélesebb osztálya vonatkozásában használhatnánk a *belső kép* kifejezést is, ez azonban egyáltalán nem problémátlan, mert egyfelől azt sugallja, hogy a külvilág belső megfelelője valamiféle képszerű dolog, holott például a hallási, szaglási, tapintási információkból összeálló belső együttes nem képszerű; ráadásul a belső kép emlegetése olyan platonisztikus filozófiai irányba is elviheti a gondolkodást, hogy nem magát a külső világot, hanem annak az érzékek által közvetített képét látjuk, illetve tapasztaljuk meg. A külvilág jelenségeinek az információkból szerveződő belső megfelelőit legszerencsésebb talán az érzékelés szempontjából elkötelezetlen (belső) *reprezentáció* terminussal jelölni, de tisztában kell lennünk azzal, hogy a reprezentáció – a pszichológia és a kapcsolódó tudományágak használatában – jóval szélesebb fogalom, mint a tudás, hiszen olyan, nem tudásszerű attitűdökre is kiterjed, mint a hiedelmek, a képzelet, a vágyképek, a feltételezések, az emlékek vagy az olyan, a tapasztalatot bonyolultabb szerkezetekbe szervező konstrukciókra, mint a fogalmi hálók, sémák, forgatókönyvek, mentális térképek, narratívumok. A későbbiekben megkíséreljük a reprezentáció néhány alapvető fajtáját, köztük a tudás mibenlétét közelebbről is meghatározni, addig azonban a (belső) reprezentáció, a belső kép és a tudás (ismeret) kifejezéseket lényegében azonos jelentésben használjuk, a külvilág tényeinek és eseményeinek az élőlények idegrendszerük által hordozott belső visszatükröződéseit jelölve általuk. (Zárójelben megjegyezzük, hogy a tudás terminusnak van egy másik értelme is, amely nem a külső világ belső reprezentációjára utal, hanem olyan képességekre, kompetenciákra, hogy valamit meg tudunk tenni, azaz tudjuk, hogy valamit hogyan kell csinálni. A „tudni valamit” és a „tudni, hogy hogyan” különbségéről a későbbiekben még szó lesz.)

Az élőlények a fennmaradásukhoz szükséges tudáshoz alapvetően úgy jutnak hozzá, hogy információkat vesznek fel a környezetükből. Az információk a környezet ténybeliségei, amelyekre az élőlények információfelvevő és -feldolgozó apparátusukkal, azaz érzékszerveikkel és idegrendszerükkel képesek reagálni. A folyamat lényege a következőképpen vázolható. Az élőlények belső világát az érzékszerveik kapcsolják össze a környezetükkel, azaz a külső világgal. A környezet tárgyai és eseményei, illetve ezeknek különféle fizikai tulajdonságai (színek, alakzatok, méretek, szagok, textúra stb.) ingerületi állapotot idéznek elő az érzékszerveknek az ezekre a fizikai tulajdonságokra érzékeny idegsejtjeiben. Az ingerület az idegpályákon továbbterjed, és ingerületi állapotba hozza az idegrendszer magasabb szintjeinek – az agynak – bizonyos részeit, amelyek idegsejthálózatok ingerületi mintázataiként a környezet tárgyai és eseményei belső reprezentációinak,

adott esetben a tárgyról és eseményekről való tudásnak a hordozóivá válnak.

Az információ tehát magukból a tárgyaktól és eseményektől, a külvilág tényállásaiból ered. Az élőlény érzékelő és észlelő apparátusával, információfelvétel képességével mintegy rátalál az információkra, ingerként felveszi azokat, majd továbbítja őket az idegrendszer magasabb szintjeire, ahol más információkkal együtt feldolgozódnak. Például a vizuális tapasztalat folyamata úgy körvonalazható, hogy „a tárgyaktól és eseményektől álló valóságos környezetet látjuk (és saját magunkat). Természetesen mindezt a fényben rejlő információ felvétele útján látjuk...” A tárgyak vonásaival, tulajdonságaival „kapcsolatos információ ezután tovább kerül az agy magasabb szintjeire. A magasabb szinteken az információ összegyűlik és kombinálódik a megelőzően tárolt információval egy olyan feldolgozási folyamatsorozatban, amely végül az észlelés élményébe torkollik.” (Neisser 1984, 26–27) Vagy mindez a tárgyfelismerésre vonatkozóan: „Az információk folyamatosan bombáznak bennünket a vizuális környezetből. Legtöbbször értelmezni tudjuk ezeket az információkat, ami rendszerint azt jelenti, hogy a minket körülvevő tárgyakat azonosítjuk vagy felismerjük. A tárgyfelismerés bonyolultságát könnyen beláthatjuk, ha figyelembe vesszük a felismerés során lejátszódó folyamatokat. Először is, rendszerint számtalan egymást fedő tárgy jelenik meg a vizuális környezetben, s valahogy el kell döntenünk, hogy hol végződik az egyik, s hol kezdődik a másik tárgy. Ez mindenképpen jelentős információfeldolgozási műveletet igényel [...] Másodszor, a tárgyakat nagyon sok különböző távolságból és helyzetből is pontosan fel tudjuk ismerni. [...] Harmadszor, minden nehézség nélkül felismerjük, hogy például egy tárgy széke. A székek azonban nagyon változatosak lehetnek vizuális tulajdonságaikban (szín, alak, méret, textúra). Első pillantásra nem nyilvánvaló, hogy hogyan tudunk ennyire különböző vizuális ingereket ugyanahhoz a kategóriához kötni (pl. a székekhez), de valószínűleg jelentős mennyiségű tanulás megy végbe.” (Eysenck-Keane 1997, 66–67)

Az információ mentális és biológiai aspektusa

Az élőlények (itt most már valójában csak emberekre gondolunk) információfelvételét és -feldolgozását alapvetően kétféle megközelítésben vizsgálhatjuk.

Az információs eseményt egyfelől mentális folyamatként írhatjuk le, mint az ember belső világának, az elmének és az intellektuális képességeknek a találkozását a külvilággal. Ebben a vonatkozásban olyan kérdések merülnek fel, mint hogy milyen információkat képes az ember felvenni a külvilágból, hogyan reprezentálja belsőleg azt, amit a külvilágból elér, milyen nyelv-szimbolikus és egyéb struktúrákban őrzi, tárolja tapasztalatait, ismereteit, miképpen emlékszik, miképpen idézi fel azt, amivel már egyszer találkozott, hogyan tanul, hogyan általánosít az egyedi tapasztalatokból, hogyan illeszti be az új információkat a már korábban megszerzett tudásába, miképpen

következtet, milyen attitűdökkel viszonyul a külvilághoz, illetve annak alkotóelemeihez, miképpen váltja át a belső reprezentációt külső aktivitásba stb.

Másfelől az információs eseményt leírhatjuk úgy is, mint az élőlények érzékszerveinek, idegrendszerének, agyának működését, reagálását a külvilág tényeire, tehát úgy, mint (neuro)biológiai történést. A fentiekben már röviden vázoltuk, hogy a környezet tárgyai és eseményei, illetve ezeknek különféle fizikai tulajdonságai, ténybeliségei (színek, alakzatok, méretek, szagok, textúra stb.) ingerületet idéznek elő az érzékszerveknek ezekre a fizikai tulajdonságokra érzékeny idegsejtjeiben. Az ingerület az idegpályákon továbbterjed, és ingerületi állapotba hozza az agy neuronhálózatának bizonyos részeit. Tulajdonképpen idegsejtek sokaságának ingeraktivitások és gátlások formájában megnyilvánuló biokémiai és bioelektromos egymásrahatásáról van szó, amely egészében ok-okozati, kauzális láncolatot teremt a külvilág (információi: tárgyai, eseményei, tényei) és az idegrendszer állapotai között.

Az információs esemény mentális és biológiai aspektusai természetszerűleg a legkevésbé sem függetlenek egymástól, hiszen a mentális működéseket és teljesítményeket biológiai struktúrák valósítják meg. Az elme és az agy viszonya azonban a legkevésbé sem magától értetődő. Van olyan nézet, amely szerint a mentális történések leírásának egyáltalán nem kell tekintettel lennie arra, hogy milyen biológiai struktúrák működnek az agyban. Például a számítógépes mesterségesintelligencia-kutatások jó része csak azt a feladatot tűzi maga elé, hogy ugyanarra az eredményre, ugyanarra az output-ra jusson, mint a természetes intelligenciájú lények, és nem feltétlenül törekszik arra, hogy megoldásai valós modelljei legyenek annak, ami az agyban történik. Vagy például a természetes emberi nyelvek szerkezetét és szabályait tanulmányozó nyelvelméleti, illetve nyelvtani vizsgálódások – bár némelyiktől nem idegen a nyelvészajátítási képesség genetikai megalapozottságának gondolata (lásd Chomsky) – egyáltalán nem foglalkoznak azzal a kérdéssel, hogy neurobiológiai szinten mi történik az agyunkban, amikor létrehozunk vagy megértünk egy mondatot. Sokan viszont azon az állásponton vannak, hogy az elmebeli képességek és teljesítmények tanulmányozásában nem lehet eltekinteni a neurobiológiai alapoktól. A kognitív tudományban egyre erősebb az a felfogás, hogy a mentális modelleknek valamilyen az agy tényleges biológiai szerkezetére és működésére kell épülniük, mint ahogy ezt az úgynevezett párhuzamos megosztott feldolgozás konneccionista modelljei teszik. „A konneccionista modellek azért olyan vonzóak, mert az agyat és az elmét nem szimbolikus (néha úgy nevezik: nem reprezentációs) stratégiával próbálják modellálni. [...] Akárcsak az egyszerű idegrendszer, a világnak a saját perceptuális változatát hozzák létre anélkül, hogy egy emberi operátortól kapott szimbolikus rendszerre támaszkodnának.” (Donald 2001, 317)

A megismerési folyamatok tanulmányozásában azonban egy ideig komoly problémát jelentett, hogy egyfelől az agy neurobiológiai szerkezetére és működésére érzékeny konneccionista modellek, másfelől az elme szimbó-

lumsfeldolgozó tevékenységére, szabályvezérelte működésére és hierarchikus szerkezeteire koncentráló vizsgálódások nem nagyon tudtak mit kezdeni egymással. Újabban viszont egyre határozottabban jelentkeznek olyan elgondolások, amelyek összeegyeztethetőnek látják az agy és az elme szempontjait. „Tulajdonképpen hármas gondolatmenetben kellene elképzelnünk a megismerés megfelelő vagy helyes modellálását, és ebben a szimbolikus és szimbólum alatti folyamatok helyét. [...] Minden megismerési folyamat esetén kialakulnak a fejünkben prototípus jellegű reprezentációk s ezeken működő asszociatív valószínűségi hálózatok. A legelvontabb és legmerevebb kategóriákkal jellemzett rendszerekről is kialakítunk egy konnekcionista rendszert. Az elemzés egy második szintje a szabályok és a propozíciós reprezentáció világa. Ez lenne a Fodor-féle gondolat nyelvének világa. Ez valamiféle eleve meglévő vagy nagyon korán kialakuló logikának megfelelő implikációs szabályokat »visz rá« gondolatmenetünkre. A propozíciók világa azonban még nem elég. Azok még nem adnak számunkra koherenciát. A koherencia az egyedi propozíciók világán túlmenő, megteremtett társas eredetű rend, s ez a társalgási, illetve narratív modelleknek megfelelő szociális eredetű működéseket eredményez. Van tehát kétféle biológiai rendszerünk, melyek közül az egyik elemi valószínűségi jellegű, és mindig, minden területen működik, a másik pedig logikai, propozíciós jellegű, és csak a nyelvszerűen rendezett területeken működik, ahol valóban szimbólumok manipulációjáról van szó. A harmadik szint egy erőteljesen szociálisan meghatározott és a külső és belső koherencia analógiáját kereső rendszer.” (Pléh 1995, 95) Semmiképpen sem vállalkozhatunk a kognitív tudományban zajló viták akárcsak futólagos áttekintésére (ezekről lásd például Clark 1996, Pléh 1995; 1996; 2003, a kifejezetten kommunikációs vonatkozásokról pedig Sándor 2004), az elme és az agy szempontjainak megkülönböztetésére azonban a későbbiekben még utalni fogunk néhányszor.

Az információ néhány sajátossága

- (a) A továbbiak szempontjából a fentebb említett legfontosabb megállapítás, hogy az információk a környezet tárgyainak és eseményeinek azon tulajdonságai, a környezet azon tényállásai, amelyek az élőlények érzékszervei által felfogva tudást eredményeznek az élőlények számára a környezetről. Fred Dretske tömör megfogalmazását idézve, „információ mindaz, ami képes tudást adni”. (Dretske 1981, 44)
- (b) Információt bármi (lyen dolog, tárgy, élőlény, tényállás, esemény stb.) hordozhat. Egy dolog által „hordozott információ az, amit megtudunk belőle”. (Dretske 1981, 44) Ha egy dologból megtudom, hogy p , akkor e dolog által hordozott információ számomra p , ahol p egy tényállást vagy tényálláskomplexumot jelöl.
- (c) Az információ fontos sajátossága, hogy úgy ad tudást a világról, hogy az adott helyzetben csökkenti a bizonytalanságot azzal kapcsolatban, hogy minek az esete áll fenn: tényként jelenít meg egy lehetőséget, míg más

lehetőségeket kizár, eliminál. Ha egy t objektum azt az információt hordozza, hogy $t \in F$, ahol $F = \text{oroszlán}$, akkor ez az információ kizárja azt a lehetőséget, hogy t valamilyen más állat, például, hogy t antilop, elefánt vagy víziló. Az információ bizonytalanságot csökkentő vagy megszüntető szerepének jelentőségét akkor érthetjük meg leginkább, ha arra gondolunk, hogy az élőlények szüntelenül változó környezeti feltételek között kényszerülnek létezni, ami azt jelenti, hogy folyamatosan bizonytalanságban vannak azt illetően, hogy mi van a környezetükben, illetve a következő pillanatban mi vár rájuk. Elemi érdekük, hogy a bizonytalanságot csökkentsék, a fennálló lehetőségek számát redukálják, hiszen e nélkül nem alakíthatnak ki sikeres viselkedési stratégiát, és nem cselekedhetnek a körülményeknek megfelelő módon. Minél nagyobb a bizonytalanság, annál valószínűbb, hogy véletlenszerűen, mondhatni vakon cselekszenek, és fordítva, minél kisebb a bizonytalanság, annál jobban kalkulálhatnak a tényekkel. Az információ funkciója éppen az, hogy mint a környezetre vonatkozó tudás forrása csökkentse, redukálja a bizonytalanságot, és növelje a kiszámíthatóságot.

Az információ a környezethez való racionális viszonyulás elengedhetetlen feltétele. A racionalitás – abban az értelemben, ahogy mi használjuk a terminust – pusztán annyit jelent, hogy az ágens a viselkedésében (viselkedése megtervezésében, viselkedési stratégiája kialakításában) kalkulál azokkal az információkkal, amelyek a környezetből elérhetőek számára, vagyis számol a tényekkel (úgy, ahogy azok megmutatkoznak neki). A racionalitás azonban nem jelent tévedhetetlenséget, hiszen alapos információszerzés után is megtörténhet, hogy helytelenül döntünk, vagy azért, mert kiinduló tudásunk, amellyel összefüggésben az új információkat értelmezzük, téves; vagy azért, mert az újonnan szerzett információk tévesek, félrevezetőek, hiányosak; vagy pedig azért, mert a rendelkezésre álló információkat rosszul értelmezzük, rosszul következtetünk belőlük.

- (d) Ugyanaz a dolog különböző információfelvevő képességgel rendelkező vevő (befogadó) számára különböző információt hordozhat. Ha például A nem tud megkülönböztetni színeket, B viszont igen, akkor B számára egy piros kalapú gomba más információt hordoz, mint egy barna vagy fehér kalapú gomba, nevezetesen a gomba piros színe azt jelentheti számára, hogy a gomba mérges, elfogyasztása veszélyes. A viszont színnek szerintem nem különbözteti meg a gombákat (mint ahogy más dolgokat sem), így a (piros) szín alapján nem is tud hozzájutni ahhoz a tudáshoz, hogy az előtte lévő gomba veszélyes-e vagy sem.
- (e) Ugyanaz a dolog nagyon sokféle információ forrása lehet. Ténylegesen azonban csak akkor válik információforrássá, ha van olyan vevő vagy befogadó, aki vagy amely képes felvenni információt ettől a dologtól. Ha például koromsötét éjszakában botladozom és tapogatózom, hogy megtaláljam az utat, a körülöttem lévő tárgyak fontos információkkal szolgálhatnak arról, hogy merre kell haladnom. Mivel azonban nem látok

semmit, ezek az információk elvesznek számomra, hiszen nem tudom venni, fogadni és hasznomra fordítani őket. Ha viszont felszerelkezem infravörös lokátorral, amely teljes sötétségben is látható képet ad az emberi szemnek, a sötétben egyébként láthatatlan tárgyak is információforrássá válnak számomra, és megmutatják a keresett utat.

- (f) Az is lehetséges, hogy egy forrástól felveszek bizonyos információkat, sok más információhoz azonban nem jutok hozzá, mert ezek érzékszerveim számára nem elérhetőek. Például, ha látok egy tárgyat, akkor a tárgyról visszaverődő és a szemem által felfogható fényhullámok információiból képes vagyok megállapítani a tárgy színét, alakját, méretét, esetleg anyagát, de nem tudom megállapítani, legföljebb csak megbecsülni, a súlyát vagy a hőmérsékletét, és egyáltalán nem látom az atomjait, molekuláit, kristályszerkezetét és számos egyéb tulajdonságát.
- (g) Bizonyos információk felvételéhez gyakran nem elégségesek az érzékszervek felvevőkapacitásai, hanem az érzéki adatoknál magasabb szintű tudásra is szükség van. Lehetséges például, hogy egy dologról az érzékszerveimmel olyan információhoz jutok, hogy ennek a dolognak fehérrel pöttyözött piros színe van, de nem jutok birtokába annak az információnak, hogy amit látok, az egy légyölő galóca-e, egy enyhén mérgező, azaz fogyasztásra nem alkalmas gombafajta, mivel nem rendelkezem a légyölő galóca kategóriájával, nem ismerem ennek a gombafajtának a fogalmát, nem tudom, hogy bizonyos tulajdonságok meglétéből - fehérrel pöttyözött piros szín - légyölő galócára következtethetek. Ahhoz, hogy egy dologban légyölő galócat ismerhessek fel, előbb meg kell tanulnom, hogy milyen tulajdonságok jellemzik ezt a fajta gombát, illetve különböztetik meg más (fogyasztható) gombafajtáktól.
- (h) Korábbi esetekből megtanult ismeretek birtokában olyan információkhoz is hozzájuthatunk, amelyek messze meghaladják a közvetlen érzéki tapasztalatokat. Tegyük fel például, hogy valaki fájdalmasan viszkető, vöröslő, duzzadt foltokat vesz észre a bőrén. Ha az illető találkozott már szúnyogokkal, és korábbi tapasztalataiból tudja, hogy a szúnyogok csípése ilyen foltokat idéz elő, akkor e foltokból arra következtethet, hogy szúnyogok vannak a közelben. Vagyis az az információ, hogy bizonyos fajta foltok tűntek fel a bőrén, arra az információra vezetheti, hogy szúnyogoktól kell tartania. Ha i_p információból i_q információra következtethetünk, akkor azt mondjuk, hogy i_p azt jelenti (számunkra), hogy i_q , adott esetben a szóban forgó foltok szúnyogok jelenlétét jelentik.
- (i) Mint az előző példa is jelzi, meg kell különböztetnünk egyfelől az információt, amit egy dolog hordoz, másfelől ennek a dolognak vagy információnak a jelentését. Információ a korábbiak értelmében az, amit egy dologból egy befogadó információfelvevő képessége birtokában megtud, egy tényállás, amelyre a befogadó reagálni képes. A jelentés pedig az az információ, amit a befogadó számára egy másik információ (illetve dolog) hordoz. Például a piros szín (fehér pöttyökkel) egy gomba

vonatkozásában (i_p) azt jelenti, hogy ez a gomba mérgező, fogyasztása veszélyes, kerülendő (i_q).

A jelentés egy dolog hordozta információ értelmezése megfelelő háttértudás alapján. Azon tudásunk alapján, hogy a piros kalapú gomba fogyasztásra alkalmatlan, enyhén mérgező légyölő galóca, az az információ, hogy egy adott gomba piros kalapot visel, azt jelenti, vagyis az az információ következik belőle, hogy ez a gomba fogyasztásra alkalmatlan. Vagy annak a korábbi tapasztalatunknak, háttérismeretünknek az alapján, hogy a szúnyogok csípése viszkető, duzzadt foltokat idéz elő a bőrön, ilyen foltok megjelenése azt jelenti, vagyis az az információ következik belőle, hogy szúnyogok vannak (voltak) a közelben.

- (j) Különböző háttértudású befogadók számára ugyanaz a dolog különböző jelentést hordozhat. Például azok a foltok a bőrön, amelyeket valaki szúnyogcsípésnek néz, egy orvos számára azt jelenthetik, hogy az illető súlyos fertőző betegségben szenved és sürgős kezelésre, elkülönítésre szorul. Olyan befogadó számára viszont, aki ilyen orvosi tudással nem rendelkezik, a szóban forgó foltok nem jelentenek betegséget, és nem indítanak betegségre utaló következtetésre.
- (k) Információkat természetesen nemcsak az élettelen világról, hanem más élőlényekről is szerezhetünk. Megfigyelhetjük, hogy más lények miként viselkednek, és persze azt is, hogy miként teszik ezt a hozzánk való viszonyukban. Magatartásuk bizonyos elemei arról is informálhatnak bennünket, hogy milyen szándékaik vannak, mit készülnek, terveznek vagy vágnak megtenni, mit gondolnak, tudnak vagy hisznek a világról, és milyen érzelmekkel viseltetnek irántunk. Vagyis alkalomadtán mások belső világáról is hozzájuthatunk ismeretekhez.
- (l) Különbséget tehetünk az információk két alapvető típusa között aszerint, hogy miképpen állnak elő számunkra, miképpen jutnak el hozzánk. Az információk egyik típusát az jellemzi, hogy információfelvevő képességünkkel – érzékszerveinkkel, illetve agyunk magasabb szintű információfeldolgozó részeivel – közvetlenül megtapasztaljuk őket. Ezekkel az információkkal tehát természetes adottságként találkozunk, nem pedig azért, mert valaki közvetítette őket felénk azzal a szándékkal, hogy információt közöljön velünk. A másik típusba tartozó információkat viszont éppen az jellemzi, hogy nem a közvetlen tapasztalatból állnak elő, hanem mások közvetítésével jutnak el hozzánk. Azért van szükség közvetítésre, mert a közvetlen tapasztalat, a közvetlen megfigyelés számára elérhetetlen dolgokról van szó, például térben és időben olyan távoli eseményekről vagy tárgyokról, vagy éppen mások belső világáról, amelyeket érzékszerveinkkel nem tudunk közvetlenül megközelíteni. Ezekkel az információkkal úgy kerülünk kapcsolatba, hogy valaki eljuttatja őket hozzánk, felhívja rájuk a figyelmünket, közvetíti őket felénk. Ha például az utcán azt látom, hogy egy ember fekszik a kövezeten, mentőautó áll mellette és egy fehér köpenyes ember sztetoszkóppal hajol fölé, a jelenet azt az információt hordozza számomra, hogy baleset történt, és

a mentőorvos próbál segítséget nyújtani. Szokásos körülmények között az esemény anélkül hordozza ezt az információt, hogy bárki is arról akart volna informálni, hogy baleset történt. Megtörténhet azonban az is, hogy egyáltalán nem látok olyan jelenetet, amely balesetre utalna, viszont feltűnik egy rendőr, aki eltereli a forgalmat, és azt mondja a gyalogosoknak: „Baleset történt, kérem, menjenek át az utca másik oldalára!” Az előbbi esetben természetes módon mindenféle közvetítés nélkül jutottam ahhoz az információhoz, hogy baleset történt, az utóbbiban viszont a rendőr közvetítésével szereztem róla tudomást. Nyilvánvaló, hogy a kétféle típus elhatárolása a kommunikációs és a nem kommunikációs információszerzés megkülönböztetését célozza, amellyel a későbbiekben a Paul Grice-féle természetes és nem természetes jelentés megkülönböztetése kapcsán majd részletesen is foglalkozunk.

A természettudományok és a technika fejlődésével nagy számban jöttek létre olyan eszközök, amelyek segítségével az ember természetes érzékszervei számára elérhetetlen tartományokból is szerezhetők információk. Szemünk és fülünk közismert technikai „meghosszabbításai” a nagyítók, a látcsövek, a mikroszkóp, a sztetoszkóp, a rádióteleszkóp, a röntgengép, az ultrahangot és a mágneses rezonanciát használó berendezések és mindazok a műszerek, amelyek a látásunk és hallásunk által megközelíthetetlen mikro- és makrovilágból szolgáltatnak információkat.

Az információ fogalma a matematikai kommunikációelméletben

Az információ kvalitatív és kvantitatív megközelítése

A hétköznapi nyelvhasználat az információ fogalmán lényegében azt érti, amit a fentiekben igyekeztünk kibontani: információ az, amit a dolgokról megtudunk, amit a dolgokról a tudomásunkra hoznak, amiből kiderül számunkra, hogy a dolgok miképpen állnak a világban. Ebben az értelemben az információból az a fontos, az a lényeges, ami a tartalma, a jelentése. Lehetséges azonban az információt egy másféle szempontból is vizsgálni: amikor nem az az érdekes, hogy mi a tartalma, mi a jelentése, és hogy konkrétan mit tudunk meg belőle, hanem az, hogy adott fizikai feltételek esetén milyen mennyiségű információ érhető el, illetve vihető át az egyik helyről egy másik helyre. Amikor megcsörren a telefonkészülék, akkor azért nyúlunk a hallgatóhoz, hogy megtudjuk, ki akar beszélni velünk, és mit akar tudomásunkra hozni, vagy éppen tőlünk megtudni, vagyis az információ tartalmára, minőségére vagyunk kíváncsiak, és ugyanezt feltételezzük a vonal másik végén található partnerünkről is. Megtörténhet azonban, hogy valamilyen vész helyzetben vagyunk, és csak néhány másodpercnyi telefonkap-

csolat áll a rendelkezésünkre annak elmondására, hogy segítséget kérünk a bajban, és hol lehet ránk találni. Ekkor már nemcsak az információ tartalma bír jelentőséggel, hanem az is, hogy a rendelkezésre álló szűkös idő alatt mennyi, azaz milyen mennyiségű információt vagyunk képesek átadni potenciális megmentőinknek. A mérnöki-műszaki alkalmazásokban az információ mennyiségével kapcsolatos kérdések állnak a figyelem előterében: a távközlés szakemberei számára nem az az érdekes, hogy az emberek miről beszélgetnek, miről értesítik egymást egy adott csatornán, mondjuk a telefonkábelen keresztül, hanem hogy miképpen oldható meg, hogy minél több beszélgetés valósulhasson meg e csatornán keresztül úgy, hogy ne zavarják egymást.

„Az információnak két komplementer aspektusa van, úgymint a mennyiségi jellegű, kvantitatív és egy, a szimbólumok értelme és jelentése szerinti, minőségi, kvalitatív. A nyelv használatában ez utóbbi szokványosabb. Valakit informálni annyit jelent, mint valakinek a tudomására hozni. Ennek során a hír értelmének és jelentésének világossá kell válnia. A kvantitatív aspektus megragadásához [...] azt kell megtudnunk, hogy mennyi információra, illetve részismeretre van szükségünk az adott szimbólumelrendezés pontos azonosításához. Itt tehát nem közvetlenül a szimbólumokban rejlő hír értelméről van szó... [...] Az információnak ezt a kvantitatív mértékét a legegyszerűbb esetben az adott sorozatban szereplő szimbólumok mindegyikének azonosításához rendre szükséges »igen-nem« döntések száma adja meg.” (Eigen-Winkler 1981, 313)

Kvantitatív szempontból azon van a hangsúly, miképpen adható meg, hogy valamely információ – a tartalmától, a jelentésétől függetlenül – hány és milyen valószínűségű lehetőség eliminálásával, kizárásával csökkenti a bizonytalanságot, kvalitatív szempontból viszont pontosan a megvalósult lehetőség mindenléte, tartalma, jelentése számít. Vagyis az előbbi esetben a kizárt lehetőségek mennyiségére, az utóbbi esetben a megvalósult lehetőség minőségére irányul a figyelem.

Az információ és kommunikáció tárgykörével foglalkozó diszciplínák közül alighanem a matematikai kommunikáció-, illetve információelméletről mondható el leginkább, hogy a modern tudományok megkövetelte egzakt-sággal és formális (matematikai) apparátussal közelít a tárgyához. Bár mi a továbbiakban, ha az egzaktság követelményét maximálisan érvényesíteni kívánjuk is, sokkal hétköznapibb kommunikáció- és információfogalommal fogunk dolgozni, mégis mindenképpen elengedhetetlennek tűnik, hogy röviden kitekintsünk a klasszikus matematikai kommunikációelméletre is. Erre egyfelől azért van szükség, mert számos olyan fogalom és szempont, amelyre mi magunk is utalni fogunk a későbbiekben, a matematikai kommunikációelméletből származik, illetve abban nyert egzakt megfogalmazást. Másfelől azért, mert – Fred Dretske a tudásról és az információ áramlásáról írt könyvének a mintáját követve – így jelezhetjük majd a legegyszerűbben és a legvilágosabban, hogy a mi vizsgálódásaink hol helyezkednek el a klasszikus kommunikációelmélethez képest.

Az információ és forrása

A klasszikus matematikai kommunikációelmélet, amely szorosan összefonódott Norbert Wiener, Warren Weaver, Claude Shannon, Colin Cherry, Bar-Hillel és Rudolf Carnap nevével, első helyen azt a kérdést veszi célba, hogy mennyi, azaz milyen mennyiségű információ asszociálódik vagy generálódik egy adott eseménnyel (tényállással), illetve hogy ebből az információból egy adott csatorna mennyit visz át vagy képes átvinni a forrásától egy másik pontig (a vevőhöz, a befogadóhoz). Az elmélet annak az információnak a mennyiségét, amelyet valamely esemény hordoz vagy generál, az ezen eseményt megelőző bizonytalanság redukálásával, az esemény előtt fennálló lehetőségek eliminálásával hozza összefüggésbe.

A filozófus Fred Dretske egyik példáját idézve, tegyük fel, hogy egy hivatalban az ott dolgozó nyolc alkalmazott egyikének el kell végeznie egy kellemetlen feladatot. A főnök az alkalmazottakra bízta, hogy eldöntsék, kinek a kötelessége lesz a szóban forgó feladat teljesítése. Mindaddig, amíg nem határoznak, bizonytalanság áll fenn azt illetően, hogy kire hárul ez a munka. Abban a pillanatban, amikor valamilyen eljárással (az eddigi teljesítmények és érdemek mérlegelésével, vagy éppen ellenkezőleg, sorshúzással, pénzfeldobással vagy más véletlenszerű módon) az alkalmazottak kiválasztanak maguk közül egyet, tehát a fennálló nyolc lehetőség egyetlen megvalósult lehetőségre – mondjuk József kijelölésére – redukálódik, azonnal megszűnik a bizonytalanság. Ekkor a matematikai információelmélet értelmében az eseménnyel, azaz a József kiválasztásával asszociált vagy generált információ mennyisége valamiképpen azzal függ össze, hogy a bizonytalanság hány és milyen valószínűségű lehetőség eliminálódásával redukálódott, illetve szűnt meg.

Az elmélet tisztán kvantitatív természetű. Ez azt jelenti, hogy nem foglalkozik az információ tartalmával, a példát tekintve azzal, hogy konkrétan ki lett az a munkatárs, akit a hivatal alkalmazottai kiválasztottak. Feltéve, hogy bármelyikük választásának ugyanakkora volt a valószínűsége, és a választás véletlenszerű eljárással történt, akár Ágnes vagy Bélát is választhatták volna maguk közül, a választásuk hordozta információ mennyisége ekkor is éppen annyi lenne, mint József választásával, hiszen Ágnes vagy Béla választása is ugyanannyi lehetőséget eliminált volna, ugyanakkora bizonytalanságot szüntetett volna meg, mint amennyit Józsefé. A matematikai kommunikációelméletben az információ mennyiségére nézve a tartalom, a jelentés, az értelmezés nem játszik szerepet. Ezt fogalmazza meg Warren Weaver egyik magyarul is olvasható írásában: „az elmélet által kidolgozott információfogalom első pillantásra csalódást kelt és bizarrnak látszik. Csalódást kelt, mert semmi köze a jelentéshez.” (Weaver 1977, 79–80) „Meglépő, de igaz, hogy az itt alkalmazott szempontból két közlemény, amelyek közül az egyik egészen gazdag jelentésű, a másik pedig tökéletes értelmetlenség, az információ tekintetében teljesen egyenértékű lehet.” (Weaver 1977, 73)

Arra is fel kell figyelnünk, hogy az információ forrása (source) nem feltétlenül a szó szoros értelmében vett kommunikációs aktus, illetve hírforrás, bár lehet az is. Ha Dretske példájában a főnök nincs jelen a választásnál, hanem úgy értesül az eredményről, hogy az egyik alkalmazott szóban közli vele, vagy felírja a kiválasztott munkatárs nevét egy papírlapra, és átadja neki, akkor számára a szóbeli közléssel vagy a leírt névvel, azaz egy kommunikációs üzenettel szűnik meg a bizonytalanság a kiválasztott alkalmazott kilétét illetően. Az információ tulajdonképpeni forrása azonban maga az az esemény, hogy az alkalmazottak kiválasztottak egy munkatársat maguk közül. Bármilyen esemény vagy tényállás lehet információ forrása, ha van olyan vevő, befogadó (receiver), aki számára ez az esemény vagy tényállás redukál vagy megszüntet egy bizonytalanságot. Egy triviális példával élve, ha szeretném megtudni, hogy kell-e esőtől tartanom vagy nem, és kinézve az ablakon körbekémelem az eget, a felhők jelenléte vagy hiánya az égbolton lesz annak az információnak a forrása számomra, a befogadó számára, hogy az idő esőre áll-e vagy sem.

Az információ mennyisége

De hogyan határozható meg az információ mennyisége? Elvileg mondhatjuk, hogy a példában a József választása által hordozott információ 8, mert nyolc lehetőség volt, amely a választás eredményeként egyre redukálódott. Vagy akár mondhatjuk azt is, hogy az információ mennyisége 7, mert hét másik lehetőség lett kizárva. Van azonban más megfontolás is. Tegyük fel, hogy a nyolc alkalmazott a „döntsön a szerencse” jelszó jegyében a teljesen egyenlő esélyek biztosítása, a bárkinek is a javára vagy éppen ellene szóló szempontok kizárása, a múltbeli érdemek és mulasztások zárójelbe tétele érdekében egy véletlenszerű eljárás alkalmazásával, egy pénzérme feldobásával fej vagy írás alapon akar választani. Úgy járnak el, hogy először 2 négyfős csoportot képeznek, és pénzfeldobással kiválasztják az egyik négyes csoportot, majd ebből hasonlóképpen 2 kétfős csoportot képeznek, és egy második pénzfeldobással kiválasztják az egyik kettes csoportot, végül a 2 megmaradt alkalmazott között egy harmadik pénzfeldobás dönt. Vagyis 3 pénzfeldobásos döntésre, 3 választásra volt szükség két-két lehetőség közül. Tehát 3 kétértékű, azaz bináris döntés kellett ahhoz, hogy ezzel a módszerrel egy nyolc lehetőséget kínáló helyzetben megoldják egyikük kiválasztását. A matematikai kommunikációelmélet szerint éppen ez a József választása által hordozott információ mennyiségének a megfelelő mértéke. A bináris döntés egy bináris egységgel reprezentálható: igen vagy nem, fej vagy írás, 1 vagy 0. Ez a bináris egység a bit, amely az információ egységeként szolgál. A példában három bináris döntés hozta meg az eredményt, tehát a József kiválasztása által hordozott információ 3 bit, vagy ha a kommunikált változatot nézzük, József neve a főnöknek átadott papíron 3 bit információt közöl. Ha négy alkalmazott lenne, akkor a bármelyikük választása által reprezentált információ mennyisége nem 3, hanem 2 bittel lenne egyenlő.

Minden duplázás 1-gyel növeli a mennyiséget, például tizenhat alkalmazottból történő ugyanilyen választásnak (vagy az ennek eredményét közlő szóbeli vagy írásos üzenetnek) 4 bit lenne az információértéke. Hangsúlyoznunk kell persze, hogy amiről itt szó van, amit tehát bitekben mérni tudunk, az az információnak a mennyisége, nem a tartalma vagy a jelentése. Nyolc személy esetén bármelyikük választása, akár Ágnesé, akár Béláé, akár a többiek közül valamelyiké (éppúgy, mint - ha erre sor kerülne - valamelyiküknek a neve a főnöknek átadott papíron) ugyanúgy 3 bit információt hordozna, mint Józsefé.

Íme az általános formula, amely azt fejezi ki, hogy n lehetőségnek 1 megvalósult lehetőségre történt redukálása mennyi információt hordoz: ha s forrás egy olyan mechanizmus vagy folyamat (például pénzfeldobás), amelynek eredménye n 1-re történő redukálása, és $I(s)$ jelöli az s által hordozott vagy generált információt, akkor

$$I(s) = \log n$$

ahol $\log$ 2-es alapú logaritmus. Mint tudjuk, n 2-es alapú logaritmus az a hatvány, amelyre 2-t kell emelni ahhoz, hogy n -et kapjunk. Például $\log 4 = 2$, mert $2^2 = 4$; $\log 8 = 3$, mert $2^3 = 8$; $\log 16 = 4$ mert $2^4 = 16$; és így tovább. Persze 2 nem teljes szorzatainak is van 2-es alapú logaritmusuk (de ez bonyolultabban számolható ki), például ha 10 alkalmazott közül kellene kijelölni egyet, akkor a választás által hordozott információ mennyisége 3,3 bit lenne, mert $\log 10 = 3,3$.

Kód és redundancia

A fenti példában az irodai alkalmazottak egyikének kiválasztása a következőképpen is elemezhető. Tegyük fel, hogy a nyolc munkatárs jellemzésére olyan természetes kategóriákat használunk, mint a nem (1 - férfi, 0 - nő), a testmagasság (1 - magas, 0 - alacsony), irodai alkalmazásának időtartama (1 - régi munkatárs, 0 - új munkatárs), és mindegyik kategóriaérték (1 vagy 0) alá 4-4 alkalmazott tartozik. Ha kikötjük, hogy a választások leírására, reprezentálására egy olyan szimbólumsorozat, szokásos nevén kód szolgál, amelyben a nemnek az első, a magasságnak a második, az alkalmazás idejének pedig a harmadik digitális egység (1 vagy 0) felel meg, akkor József, aki férfi, alacsony és régi munkatárs, a 101 sorozattal specifikálható, vagyis József választásának ebben a kódolási eljárásban 101 a digitális kódja.

A fentiekből következik, hogy határozottan meg kell különböztetnünk egymástól két dolgot:

- (a) egyfelől az esemény által hordozott információ mennyiségét bitekben,
- (b) másfelől azoknak a bináris egységeknek, azoknak a digitális szimbólumoknak a számát, amelyek ezt az eseményt reprezentálják, leírják, kódolják.

József választása 3 bit információt hordoz, és 3 bináris egységet (101) használtunk ennek az eseménynek, ennek a választásnak a leírására, vagyis 3 bit információt 3 bináris egységbe kódoltunk.

De mi a helyzet akkor, ha tíz alkalmazott választásáról van szó? Hogyan lehet 3,3 bit információt bináris szimbólumokba kódolni? Tört szimbólumok ugyanis nincsenek. Ezért minimálisan 4 bináris szimbólum szükséges a szóban forgó választás leírásához. Arra kényszerülünk tehát, hogy négy bináris kódjegységet használjunk négyenél kevesebb bit információ kódolására, vagyis ez a kódolás nem lesz optimális, nem lesz igazán hatékony. A matematikai információelmélet terminusaiban ilyen esetekben azt mondják, hogy redundancia (alacsony hatékonyság) áll fenn: olyan kódot (négy bináris egység sorozatát) használunk, amely 4 bit információt is átvihetne, de csak 3,3 bitet visz át.

Ha tizenhat alkalmazott vagy még kétszer ennyi esetben kellene a választás eredményét kódolni, további kétértékű kategóriákra lenne szükség (8-8, illetve 16-16 fős osztályokba sorolva az alkalmazottakat), például a meglévő három mellett használhatnánk a hajszín (1 - világos, 0 - sötét) és/vagy a szemek színe (1 - barna, 0 - kék-szürke-zöld) szerinti megkülönböztetést. Ha például Ágnes, a magas, frissen belépett, szőke, kékszemű munkatársat választanák egy harminckét fős irodában, az eredmény információértéke 5 bit lenne, és ezt az információmennyiséget 5 bináris egység felhasználásával lehetne optimális hatásfokkal kódolni: 01010. Ha viszont az alkalmazottak száma 25 lenne, Ágnes választásának információértéke meghaladná a 4 bitet, de nem érné el az 5-öt, és ezért az adott bináris szimbólumrendszerben csak 5 elemű sorozattal, azaz csak redundáns módon lehetne reprezentálni.

Tegyük fel, hogy ismerjük József hajának és szemének színét (barna, illetve kék), és választásának kódolásához ezeket a kategóriákat is felhasználjuk: 10100. Ha Józsefet 16-nál nagyobb számú, de 32-nél nem több munkatárs választja, mind az öt egység feltétlenül szükséges az egyértelmű azonosításhoz (még akkor is, ha 17 és 31 fő közötti létszámnál az ötelemű sorozat redundáns), 16 fős csoport esetében viszont nyilvánvaló az öt egységet felhasználó kód redundanciája, hiszen négy egység is elegendő lenne az egyértelmű azonosításhoz.

Feltétlenül említést kell tennünk még a kódok, illetve a kódolás két alapvető típusáról. Az analóg kódolás a természetes állapotukban, folyamatukban, illetve változásukban képezi le a jelenségeket, míg a digitális kódolás diszkrét bináris egységekre bontja fel azokat. Például a járművek sebességmérő műszere a mutató folyamatos mozgásával analóg módon adja vissza a jármű sebességének változását. Az olajnyomást mutató lámpa viszont nem követi folyamatában az olaj nyomásának változását a motorban, hanem csak akkor gyullad ki, ha a nyomás (az olaj mennyisége a motorban) kritikus szintet ér el. Ez a műszer tehát digitálisan kódolja az olajnyomást: 0, vagyis a lámpa nem ég - a nyomás normális szinten mozog 1, vagyis a lámpa kigyullad - a nyomás kritikus szint alá esett.

Más értékekre ez a jelző nem érzékeny, pedig az olajnyomásnak a normális tartományban folyamatosan vannak kisebb-nagyobb változásai, ezeknek azonban a motor normális működése szempontjából nincsen jelentőségük. Ami a sebesség jelzését illeti, természetesen lehetne olyan sebességmérő műszert is szerkeszteni, amely a folyamatosan változó sebességet diszkrét sebesség-tartományokra osztaná, és így digitálisan kódolná a mozgást, azt mutatva, hogy a sebesség éppen milyen tartományban van: 0 és 20 km/óra – 1 vagy 0, 21 és 40 km/óra – 1 vagy 0, 41 és 60 km/óra – 1 vagy 0, és így tovább. Mindennapi elektronikus eszközeink közül kézenfekvő példa lehet egyfelől a hagyományos magnetofon és képmagnó, amely az akusztikus és vizuális információkat természetes folyamatosságukban analóg módon rögzíti, másfelől a digitalizáció (CD, DVD), amely a valóságban folyamatos akusztikus és vizuális jelenségeket digitális egységekre bontja fel. Minél finomabb, minél sűrűbb a felbontás, annál hűségesebben adja vissza a kódolás az eredeti információt.

Entrópia: az átlagos információmennyiség

Eddig az n lehetőségeket úgy tekintettük, mint amelyek egymástól független, diszkrét események, és így bekövetkezésük valószínűsége egyenlő. Például egy pénzérme feldobása mindig $\log 2 = 1$ bit információt hordoz, mivel ugyanakkora a valószínűsége annak, hogy a feldobott érme az egyik (fej) vagy a másik (írás) oldalára esik. De ha az érme kissé meg van csiszolva úgy, hogy gyakrabban essen az egyik oldalára, mint a másikra, akkor feldobásának eredménye esetleg 0,9 bit információ lesz. Ez a legteljesebb mértékben megfelel az intuíciónak, hiszen a nagyobb valószínűségű eredményt nagyobb eséllyel meg lehet jósolni, mint a kisebb valószínűségűt. Egyetlen dobás becslésénél a nagyobb esély természetesen kevésbé érvényesül, dobások sorozatánál viszont egyre határozottabban megmutatkozik.

Könnyen belátható, hogy nagyobb valószínűségű események információmennyisége kisebb, és fordítva, kisebb valószínűségű események nagyobb információmennyiséget hordoznak. Például monszun időszakban az időjárás-jelentések információmennyisége csekély, hiszen az eső valószínűsége szinte eléri az 1-et. Nem monszun időszakban viszont, amikor az eső valószínűsége jóval kisebb, az időjárás előrejelzései által hordozott információ mennyisége nagyobb lesz.

Ha s -ben n számú $s_1, s_2, s_3, \dots, s_n$ lehetőség áll fenn, amelyeknek nem azonos a valószínűségük, és s_i lehetőség (esemény) valószínűségét $p(s_i)$ -vel jelöljük, akkor s_i lehetőség bekövetkeztének információmennyisége

$$I(s_i) = \log 1/p(s_i) = -\log p(s_i) \quad (\text{mivel } \log 1/x = -\log x).$$

$I(s_i)$ nem más, mint egy partikuláris esemény (s_i) meglepetésértéke, amely – mint látható – annál nagyobb, minél kisebb az esemény bekövetkeztének valószínűsége, azaz minél kisebb a $p(s_i)$ érték. Olyan eseményeknek viszont,

amelyeknek magas a valószínűségük, nincs vagy nagyon valószínűtlen az alternatívájuk (például esőnek a monszun időszakban), 0 vagy ehhez közeli a meglepetésértékük.

De azok a technikai szakemberek, akik információt generáló, átvivő vagy tároló rendszereket terveznek, illetve ilyen berendezéseket építenek, többnyire nem arra kíváncsiak, hogy mekkora egy bizonyos partikuláris eseménynek, például egy érme egyszeri feldobásának vagy egy bizonyos közleménynek az információértéke, hanem arra, hogy mekkora egy forrás átlagos információértéke, azaz, hogy például mekkora egy érme (tetszőleges hosszúságú sorozatban vett) összes feldobásából vagy egy forrás összes közleménykibocsátásából adódó átlagos információmennyiség.

Valamely s forrásnak az $I(s)$ átlagos információmennyiségét, amelyet a fizikából kölcsönzött terminussal entrópiának neveznek, a következő módon lehet megadni:

$$I(s) = \sum p(s_i) \cdot I(s_i).$$

Ez a formula azt mondja ki, hogy egy forrás entrópiája, azaz átlagos információmennyisége annál nagyobb, minél közelebb állnak a forrás által generált lehetőségek (események, pénzfeldobások, közlemények) ahhoz, hogy egyenlő legyen a valószínűségük, vagyis minél kevésbé lehet megjósolni, hogy a forrás milyen eseményt generál. (Azt is mondhatjuk, hogy az entrópia egy forrás rendezetlenségének a mértéke: minél nagyobb a rendezetlenség, azaz minél nehezebb megjósolni, hogy a forrás milyen eseményt generál, annál nagyobb az entrópia, és fordítva.) Például egy pénzérme entrópiája akkor a legnagyobb, ha nincs féldoldalra csiszolva, és így mindkét oldalnak (fejnek és írásnak) egyenlő a valószínűsége, vagyis nem lehet előre megjósolni, hogy egy dobásnak mi lesz az eredménye. Ha a Dretskétől kölcsönzött példában az iroda alkalmazottai azt akarják, hogy mindnyájuknak egyenlő esélye legyen a kiválasztásra, és a választás végeredménye ne legyen előre megjósolható, akkor olyan véletlenszerű módszert kell használniuk, amely a legnagyobb entrópiát biztosítja. Ennek a követelménynek jól megfelel egy torzításmentes pénzérme feldobásainak sorozata. Ha viszont egyikük eléri, hogy egy csalárd módon, titokban eltorzított, „félrehúzó” pénzérmével történjen a választás, akkor a dobássorozat entrópiája csökken, és a választás – legalábbis bizonyos határok között – befolyásolhatóvá, eredménye pedig becsülhetővé válik.

Az információ átvitele

Ha most egy forrás információmennyiségét nem önmagában nézzük, hanem egy kommunikációs esemény részeként, amely esemény abból áll, hogy a forrás egy rendelkezésre álló csatornán keresztül információt küld egy befogadóhoz (vevőhöz), akkor magától értetődően olyan kérdések vetődnek fel, hogy a forrás által generált információmennyiségből mekkora információ-

mennyiség ér el a befogadóhoz, és hogyan lehet elérni, hogy az információátvitel optimális legyen, azaz a befogadó oldalán éppen annyi információ jelenjen meg, se több, se kevesebb, mint amennyit a forrás az átvitel céljára generált.

Itt két olyan fogalommal kell megismerkednünk, amelyek azzal kapcsolatosak, hogy valamely s forrás által generált információ mennyiségéből mennyi információ jelenik meg r befogadó oldalán.

- (i) Gyakran megtörténik, hogy r oldalán olyan információ is jelentkezik, amely nem s forrástól, hanem valamely egyéb tényezőtől származik. Ezt a nem s által generált, de r oldalán megjelenő információt zajnak (noise) nevezik, azt jelezve ezzel az elnevezéssel, hogy olyan, az optimális információátvitel szempontjából nem kívánatos többlet-információ mennyiségéről van szó, amely akár akadályozhatja is az s által generált információ vételét. Illusztrációként az irodai példára visszautalva, ha a munkatársak olyan, korábban már használt papírlapra írják fel a főnök számára a kiválasztott alkalmazott nevét, amelyen más nevek halvány lenyomatai is láthatók, akkor ezek a lenyomatok olyan információ többletet jelentenek, amely zavaró környezetet képez az alkalmazottak választása által hordozott információhoz, ahhoz hasonlóan, ahogy rádió- vagy telefonvételnél az esetleges recsegések, surrogások, burrogások zavarják a sugárzott jelet, illetve a szándékolt üzenetet. Természetesen az s forrás által generált információ akkor is jelen van, ha magas a zajszint, legfőképpen r nehezen, vagy egyáltalán nem tudja elkülöníteni a nem az s -től származó többletinformációtól.
- (ii) Az is előfordulhat, hogy az r oldalán megjelenő információ nem teszi egyértelművé, hogy s milyen információt generált. Dretske ezt az ekvokációnak, többértelműségnek nevezett jelenséget (equivocation) a következőképpen szemléltette. Tegyük fel, hogy az irodai alkalmazottak a gyenge egészségi állapota miatt érzett szolidaritásból védeni akarják Ágneszt a kellemetlen és megterhelő feladatoktól. Ezért elhatározzák, hogy ha a pénzfeladatok választási procedúra végén Ágnesre esne a választás, akkor nem az ő nevét, hanem a sokat bíró, jól terhelhető Józsefét írják fel a főnököt a választás eredményéről értesítő papírlapra. Így ha a választás végén József neve lesz olvasható a papíron, akkor az nem azt az eredetileg egyértelmű információt fogja hordozni, hogy Józsefekre esett a választás, hanem azt, hogy vagy Józsefekre, vagy Ágnesre esett a választás. Természetesen József neve ebben az esetben nem 3, hanem csak 2 bit információt fog hordozni, hiszen József neve kétszer akkora valószínűséggel fordulhat elő, mint bármelyik más munkatársé. Ha pedig a főnök valamiképpen értesül az alkalmazottak megállapodásáról, akkor számára az elé került papírlapon József neve nem azt fogja jelenteni, hogy a pénzfeladatok Józsefet jelölték ki a feladatra, hanem azt a kétértelmű, két esetet megengedő üzenetet fogja hordozni, hogy vagy József, vagy Ágnes maradt utoljára.

Gyakran a zaj a többértelműség forrása. Előfordulhat például, hogy a 8 irodai alkalmazott között szerepel Anna és Antal is. Lezajlik a pénzfeladobásos választás, és az eredményét felírják egy papírlapra. Mielőtt azonban a papírlap a kiválasztott nevével a főnök kezébe kerülne, tinta ömlik rá, és csak annyi marad látható, hogy AN A. De megtörténhet például, hogy egy távprognózisban a papír sérülése következtében az időszak (a hónap) megjelölése nem olvasható ki egyértelműen:

Jú iusban pusztító viharok várhatók.

A zajként funkcionáló tintafolt, illetve papírhiba mindkét példában többértelművé teszi a vevő számára a forrásnál még egyértelmű információt.

A zaj torzító, információvesztő hatásainak kivédését a kódolás betervezett redundanciája segítheti. A redundancia ugyanis adott esetben olyan „biztonsági tartalékot” jelent, amely magas zajszintnél is lehetővé teszi a forrás eredeti információjának felismerését. Lehetséges például, hogy a szokásosnál (a normál körülmények által indokoltnál) nagyobb méretű és vastagságú betűket alkalmazó írásból tintafoltos, illetve sérült papírlapon is azonosítható, kikövetkeztethető az eredeti üzenet.

A csatorna kapacitása szigorú korlátokat szab abban a tekintetben, hogy mennyi információ vihető át veszteség nélkül valamely s forrástól r befogadóig. Ezzel a kommunikáció műszaki-technikai vonatkozásait vizsgáló mérnököket, informatikusokat, távközlési szakembereket kiemelten foglalkoztató kérdéssel kapcsolatban Shannon tételét szokták emlegetni. Ez azt mondja ki, hogy ha C a csatorna kapacitása (bit per másodpercekben mérve), és H az s forrás információkibocsátása (bit per másodpercekben), akkor megfelelő kódolási eljárás kialakításával lehetséges olyan átlagos arányban szimbólumokat átvinni a csatornán, amely közelíti a C/H arányt, de akármilyen kiváló és ötletes is a kódolás, soha nem múlhatja felül a C/H arányt. Vagyis ha az információkibocsátás nagyobb, mint a csatornakapacitás, akkor az információátvitel a legleleményesebb kódolás mellett is sérülni fog. Ha viszont az információkibocsátás kisebb, mint a csatornakapacitás, akkor mindig létezik olyan kódolás, amely korlátlanul nagy hűséggel éri el a befogadót.

Az információ hétköznapi fogalma és a matematikai kommunikációelmélet

A fentiekben már volt szó arról, hogy a kommunikációs jelenségekkel foglalkozó diszciplínák többsége a hétköznapi szóhasználathoz hasonlóan az információ fogalmán meglehetősen mást ért, mint a matematikai kommunikációelmélet. Míg az utóbbi az információt lényegében egy olyan kvantitatív indikátorként fogja fel, amely azt mutatja, hogy egy esemény bekövetkezte milyen mennyiségű és valószínűségű lehetőségeket zárt ki, addig az előbbieket az információt valami olyan dologgal azonosítják, ami növeli

tudásunkat a környezetünkkel kapcsolatban. A matematikai kommunikációelmélet számára teljességgel közömbös az információt hordozó esemény minemősége, vagyis az információ tartalma, jelentése és hatása, az ezen elméleten kívüli szóhasználatban viszont éppen az az érdekes, hogy mi az információ tartalma, mi az, amit megtudunk belőle, mi az, amit számunkra jelent, miképpen lesz belőle tudás, miképpen gyakorol hatást az életünkre.

A kétféle információfogalom persze nem egészen független egymástól. Mindkettőben központi elemként van jelen az a mozzanat, hogy az információ csökkenti vagy megszünteti a bizonytalanságot azzal kapcsolatban, hogy egy adott kontextusban lehetséges események közül melyik következik be, illetve hogy melyek eliminálódnak. Míg azonban a matematikai kommunikációelméletben teljességgel közömbös, hogy éppen milyen esemény vagy tényállás milyen alternatívák kizárásával csökkenti a bizonytalanságot, addig a hétköznapi nevezhető kommunikációfogalom pontosan arra irányul, hogy mi volt a bizonytalanságot csökkentő vagy megszüntető esemény vagy tényállás, mi volt az a tudás, amit az információval megszereztünk. A mérnököket az érdekli, hogy bitekben mérve milyen mennyiségű információt képesek átvinni egy hírügynökség telefonvonalai, és a matematikai kommunikációelméleten alapuló méréseik számára teljesen közömbös, hogy az átvitt információk miről szólnak, miről tudósítanak, ezzel szemben az újságírókat, a tudósítókat vagy akárcsak a közembereket, akik e telefonvonalakat használják, éppen az információk tartalma hozza izgalomba. A mérés szempontjából egy adott esetben lehetséges, hogy a háború kitörésének vagy a béke megkötésének híre ugyanannyi bit információt hordoz, tartalmában, jelentésében, következményeiben azonban a kétféle hír merőben különbözőképpen értelmeződik és értékelődik.

Az információ mennyiségi és minőségi aspektusa, az információnak a matematikai kommunikációelméletben definiált és a hétköznapi nyelvhasználatban szokásos értelmezése, ha jelentősen el is térnek, a legkevésbé sem függetlenek egymástól. Egyrészt számos olyan fogalom, amely a matematikai kommunikációelméletből származik, a társadalomtudományi diszciplínák széles körében és a kommunikáció egyéb megközelítéseiben is meghonosodott már (hírforrás, adó, csatorna, kód, vevő, redundancia, zaj stb.). Másrészt – mint erre Fred Dretske nyomatékosan felhívta a figyelmet – az információ mennyiségével kapcsolatos törvényszerűségek az információ jelentését, tartalmát is szigorú korlátok közé szorítják. Ha például egy rendszerben a színekkel kapcsolatos információk továbbítására 2 bit áteresztőképességű csatornánk van, akkor nyilvánvaló, hogy ebben a rendszerben maximum négyféle színt különböztethetünk meg.

Végezetül a kommunikációnak egy olyan általános, a matematikai kommunikációelméletnek sem ellentmondó sémáját írjuk le, amely szokásosan a kommunikációs vizsgálódások kiindulópontjául szolgál: a kommunikáció olyan tevékenység, amely abban áll, hogy egy ágens, a Közlő (a hírforrás, a beszélő) egy fizikai Csatornán keresztül egy olyan küldeményt juttat el a Befogadóhoz (a vevőhöz, a célállomáshoz), amely egy közös Kódba (nyelvi

vagy egyéb jelszerű formába) csomagolva Információt (üzenetet) tartalmaz a Világ (a kontextus) valamilyen tényállás(komplexum)ára vonatkozóan. A következőkben ezt a sémát igyekszünk majd fogalmilag kibontani és konkrét tartalommal megtölteni.

A par excellence kommunikációs jelenség

Kommunikáció címszó alatt sokféle jelenséget vizsgálnak a kutatók, annyira sokfélét és különbözőt, hogy már olyan nézet is megfogalmazódott, amely szerint „valójában nincs kommunikáció; minthogy ezt a terminust olyasminek jelölésére használjuk, amellyel mint társalgással vagy telefonálással vagy levelezéssel vagy táviratozással vagy tárlatlátogatással vagy moziba járással vagy tévénézéssel vagy újságolvasással vagy éppen kutyaugatással találkozunk. Vagyis nem kevesebbbről van szó, mint annak állításáról, hogy nincsenek olyan jelenségek, események, akciók vagy aktusok, amelyek kommunikációk volnának, legfeljebb mindezeket és még másokat vizsgálhatjuk *mint* kommunikációkat, avagy más szavakkal: amelyeknek lehetséges kommunikatív leírásuk.” (Horányi 1977, 9) Lehetséges, hogy ez védhető alapállítás, lehetséges, hogy nem. Mindenesetre megfontolandónak tűnik, hogy ha valamiről azt gondoljuk, hogy vizsgálható mint kommunikáció, és létezhet kommunikatív leírása, akkor alighanem azt is gondoljuk, hogy van benne valami *par excellence* kommunikációs. Az itt következő gondolatmenet ennek a *par excellence* kommunikációsnak a kibontásához kíván rövid vázlatként szolgálni.

A kommunikációs és a nem kommunikációs jelenségek elhatárolása

Az állatvilágban – éppúgy, mint az emberek között – „az egyedek képesek egymást befolyásolni, tevékenységüket összehangolni, ami olyan magatartások vagy más állapotváltozások segítségével történhet, amelyek érzékelhetők és fontosak lehetnek a másik egyed számára” (Tóth 2000, 191), vagyis az egyedek képesek információkat felvenni környezetükből és információk forrásául szolgálni más egyedek számára. Az azonban, hogy az élőlények információforrásul szolgálnak egymás számára, illetve információkat vesznek fel a világról, azon belül pedig egymásról, még nem feltétlenül jelent kommunikációt. Először is nagyon sok információnak nincs kommunikációs for-

rása, aktív közvetítője, ezeket kommunikációs közreműködés nélkül közvetlenül tapasztaljuk meg vagy következtetjük ki. Például abból, hogy felnézek az égre, és azt látom, hogy sötét felhők gyülekeznek – vagyis egy, a közvetlen érzéki tapasztalatból származó információból –, arra következtethetek, hogy vihar közeleg. A sötét felhők anélkül jelentik számomra a vihar közeledtét, hogy valaki – mondjuk egy felsőbb hatalom – azért borította volna sötét felhőkkel az eget, hogy tudomásomra hozza, közölje velem, hogy hamarosan vihar fog tombolni. De ott sem feltétlenül zajlik kommunikáció, ahol az információnak van aktív, cselekvő forrása. Tegyük fel például, hogy otthonomhoz közeledve azt veszem észre, hogy egy idegen a lakásom bejárati ajtajának zárján matat. A látvány természetes módon azt az információt hordozhatja számomra, hogy az illető valami rosszban sántikál, talán éppen betörő, aki abban a hiszemben, hogy senki sem látja, be akar hatolni a lakásomba. A jelenetből tehát számomra egy nagyon fontos információ adódik, ugyanakkor aligha állítható, hogy a megfigyelt személy a zár körüli matatással kommunikálná, közölné velem, hogy be akar hatolni a lakásomba. Éppen ellenkezőleg, nyilvánvalóan esze ágában se lenne ilyesmit kommunikálni, hanem nagyon is titkolni szeretné valódi szándékát.

A kommunikációs és nem kommunikációs információfelvétel elhatárolásában döntő szerepet játszik egy olyan fogalompár, amelyre a nyelvfilozófus Paul Grice hívta fel a figyelmet. Grice azon jelenségek körében, amelyeknek a velük való találkozás során egyáltalán jelentőséget tulajdonítunk, vagyis amelyekből információt ismerünk fel, megkülönböztetett egymástól *természetes és nem természetes jelentésűeket*. Természetes jelentés akkor áll elő, amikor valaminek úgy tulajdonítunk jelentést, hogy nem feltételezzük, hogy azzal a kommunikációs szándékkal jött létre, hogy valamilyen jelentést, valamilyen információt, valamilyen üzenetet közvetítsen felénk. Ezekből a jelenségekből anélkül ismerünk fel jelentést (információt), hogy közben feltennénk, hogy valamilyen jelentés felismertetésének (kommunikációs) szándékával álltak elő, vagyis nem tekintjük őket úgy, mint amelyeket valaki azzal a céllal hozott létre vagy állított elénk, hogy általuk kommunikációs kapcsolatba lépjen velünk és üzenjen számunkra valamit. Grice egyik példáját idézve, egy orvos számára bizonyos foltok a bőrfelületen azt jelentik, hogy a betegnek himlője van. Nem mondhatjuk azonban, hogy azok a foltok annak alapján jelentenek himlőt, hogy valakinek szándékában állt volna azt a jelentést kifejezni általuk, hogy a beteg himlőben szenved. Másképp fogalmazva, a bőrfoltok az orvos számára azt az információt hordozzák, hogy a betegnek himlője van, de ez az információ nem kommunikáció útján, vagyis nem azért jut el az orvoshoz, mert valaki ezt üzenete neki, ezt akarta közölni vele.

A foltok nem valakinek az információközlő szándékából, kommunikációs aktivitásából, hanem a természet szeszélyéből, egy természeti ok következményeként álltak elő. Sőt, ha kiderülne, hogy a foltokat maga a páciens (vagy valaki más) idézte elő azzal a szándékkal, hogy betegség jelenlétére vonatkozó információt hordozzanak az orvos számára, akkor az ezen infor-

máció közlésére irányuló próbálkozása megtévesztő fondorlatként, szimulálásként, csalásként lepleződné le.

A jelentésszerű dolgok másik típusát az jellemzi, hogy azzal a céllal jöttek létre, pontosabban azzal a célzattal hívták életre őket, hogy valamilyen jelentést hordozzanak, valamit reprezentáljanak, valamilyen kommunikációs üzenetet adjanak át. Amikor ilyen jelenségekkel találkozunk, akkor értelmezési stratégiánknak az a feltevés vagy felismerés képezi az alapját, hogy valamilyen jelentés felismertetésének szándékával, azaz kommunikációs törekvéssel van dolgunk. A jelenségeknek ebbe, a Grice által nem természetes jelentésűnek nevezett típusába tartozik az összes olyan megnyilatkozás, amelyben konvencionális jelrendszerekben értelmezhető megnyilatkozások fordulnak elő. Így például, amikor valamilyen (általunk ismert) verbális nyelven szólnak hozzánk, akkor normális körülmények között tudjuk, vagy legalábbis feltételezzük, hogy kommunikálni szándékoznak velünk, azaz, hogy a megnyilatkozó szándékában áll megnyilatkozásával valamilyen jelentést felismertetni, valamilyen üzenetet átadni. Vagy egy nem verbális példát véve az alkalmi (nem konvencionális) jelentéstulajdonítások köréből ha az országúton azt látjuk, hogy egy ember az útszélen állva széles karmozdulatokkal integet a közeledő autók felé, akkor kézenfekvőnek tűnik mozdulatait azon feltevés alapján értelmeznünk, hogy szándékában állt valamilyen üzenetet kifejezni, mondjuk valami olyasmit, hogy „kérem, álljanak meg, és nyújtsanak segítséget”.

A természetes és nem természetes jelentés megkülönböztetésének jelentősége abból adódik, hogy világosan elhatárolja egymástól a nem kommunikációs és a kommunikációs jelenségeket. „Annak érdekében, hogy felismerjük azt a struktúrát, amely meghatározza a kommunikációs eseményt – mint amely különbözik a természetes eseménytől – a felismerés aktusába be kell építenünk a szándék feltételezését. Fel kell tennünk, hogy az általunk felismert struktúrát bizonyos értelemben a »szimbolizálás« vagy kommunikálás céljaira »készítették«, hajtották végre vagy hozták létre.” (Worth–Gross 1977, 37) Az, hogy egy eseményt természetesnek vagy szimbolikusnak minősítünk-e, megszabja, hogy olyan értelmezési stratégiát használunk-e, amelyet attribúciónak, tulajdonításnak, hozzárendelésnek nevezhetünk, vagy olyat, amelyet kommunikációs tartalom felismerésének, kikövetkeztetésének nevezünk. Empirikus vizsgálatok is egyértelműen bizonyították, hogy a szimbolikus folyamatokban mindig jelen van a (kommunikációs) szándék mozzanata, ahol a kommunikációs szándéktulajdonítást úgy foghatjuk fel, mint „egy eseményről tett feltételezést, amely lehetővé teszi azt, hogy az esemény elemeit egy struktúrán belüli olyan jeleseményekként kezeljük, amelyek jelentést implikálnak, illetve amelyekből jelentés következtethető ki”. (Worth–Gross 1977, 48) Amikor például régészek egy kövön látható mintázatot régi írásnak vagy ábrázolásnak tekintenek, és megpróbálják megfejteni az értelmét, akkor abból a feltételezésből indulnak ki, hogy ami a kövön látható, nem a természet véletlenszerű nyoma, hanem olyan emberi produktum, amellyel valamilyen kommunikációs tartalmat örökítet-

tek meg, tehát valamilyen szándékolt üzenete van, illetve volt a maga idejében. Ha az egyiptológus Champollion elődeihez hasonlóan nem feltételezte volna, hogy az egyiptomi hieroglifák nem pusztán díszítő elemek, hanem sajátos írásjelek, amelyek jelentéssel bíró, tehát kommunikációs üzenetet hordozó szöveget alkotnak, nyilvánvalóan nem tett volna erőfeszítéseket azért, hogy a hieroglifák jelentését megfejtse. (2/1. táblázat)

Események		Értékelés	Státusz	Értelmezési stratégia
Nem jelesemények (dolgok, események jelentés nélkül)		nem értékelt	nyilvánvaló	nem értelmezett
Jel-események (dolgok, események jelentéssel felruházva)	nem kommunikációs események	létezés	természetes	attribúció, hozzárendelés, következtetés
	kommunikációs események	szándék	nem természetes, szimbolikus, kommunikációs	kommunikációs szándék feltételezése, illetve felismerése

2/1. táblázat Az események osztályozása a jelentés, ill. a kommunikáció szempontjából

Természetes és nem természetes jelentésű események

Az előttünk megjelenő személyeket, tárgyakat, jelenségeket, eseményeket, illetve az általuk hordozott információkat osztályozhatjuk abból a szempontból, hogy rendelkeznek-e számunkra valamilyen jelentéssel, és ha igen, akkor kommunikációs, azaz nem természetes jelentéssel van-e dolgunk. (Worth-Gross 1977, 42) Úgy is fogalmazhatunk, hogy a jelenségek hordoznak-e számunkra információt, és ha igen, akkor természetes, azaz nem kommunikációs, vagy nem természetes, azaz kommunikációs információt hordoznak-e.

Természetszerűleg ezt nem tekinthetjük a dolgok abszolút kategoriális felosztásának, amely egyszer s mindenkorra besorolja a dolgokat az egyik vagy a másik kategóriába, hiszen kontextustól függően bármely eseményhez rendelhetünk jelentést (ahogyan bármely dolog hordozhat információt). A jelentéstulajdonításnak többféle változatával is számolhatunk.

(a) *Jelentés nélküli eseménynek természetes jelentést tulajdonítunk.* Az a szokásos tavaszi jelenség, hogy virágba borulnak a gyümölcsfák, önmagában nem hordoz más dolgokra, más eseményekre utaló, önmagán túlmutató jelentést. Természetes jelentése: megjött a tavasz. Lehetséges azonban,

hogy egy tapasztalt gyümölcskertész a virágok mennyiségéből és összetételéből mást is kiolvas, például hogy idén különösen jó gyümölcsstermés várható. Számára tehát a virágzás a termés milyenségére vonatkozó jelentést hordoz. Vagy annak a hírnek, hogy a kormány az országgyűlésben betervezte a költségvetés sarokszámait, a legtöbb újságolvasó számára nincs önmagán túlmutató jelentése (és így persze semmiféle kommunikációs üzenete sincs), szokásos rutin esemény: a kormány kormányoz. A gazdaságpolitikai ügyekben tájékozott olvasó számára viszont a költségvetési sarokszámok parlamenti betervezésének ténye adott esetben azt jelentheti, hogy az országnak nehéz éve lesz (sőt, egy gyanakvó olvasó esetleg azt is feltételezheti, hogy a kormány ily módon kívánta megüzenni az állampolgároknak, hogy takarékosabban kell élniük). Hasonlóan ahhoz, hogy – mint korábban erről már nyomatékosan szó esett – bármilyen jelenség hordozhat valamilyen információt, elvileg bármilyen jelenségnek tulajdoníthatunk természetesen jelentést (és esetenként nem természetesen is). A természetes jelentések mögött gyakran együttjárások (például vörös az ég alja, ez azt jelenti, hogy szeles idő lesz; virágzás – itt a tavasz) vagy ok-okozati összefüggések (például a füst azt jelenti, hogy ott valahol tűz van) húzódnak meg. A konyhában terjengő füst és égett szag azt jelentheti számunkra, hogy odalett a finom vacsora; a sápadt, szürke arc azt jelentheti, hogy tulajdonosa rosszul érzi magát; a tépett, elkoszolódott öltözék azt jelentheti, hogy viselőjét valamilyen baleset vagy atrocitás érte; stb. Mindezek a tények, jelenségek, események nem azért álltak elő, hogy rajtuk keresztül valaki jelentést fejezen ki és kommunikáljon velünk, hanem mi ruházzuk fel őket jelentéssel anélkül, hogy kommunikatív szándékot ismernénk vagy tételeznénk fel mögöttük. Lehetséges persze, hogy valaki azért ölt rongyos öltözetet, hogy azt a hiedelmet keltse, hogy valamilyen csapás érte, és erre hivatkozva pénzt kunyeráljon; de ha ilyen szándékot ismernénk fel szokatlan megjelenése mögött, az éppen ellenkező hatást váltana ki, mint amelyet elérni szeretett volna.

(b) Jelentés nélküli vagy természetes jelentésű eseménynek nem természetes jelentést tulajdonítunk. Annak, hogy vendégség közben házigazdánk feláll és összeszedi a már használt tányérokot és poharakat, szokásos körülmények között nincs kommunikációs jelentése, bizonyos esetekben mégis értelmezhetjük úgy a ténykedését, hogy szándékában áll közölni a vendégekkel (vagyis azt a jelentést kifejezni), hogy ideje már távozniuk. De vegyünk egy másik példát. Későn éjjel érkezem haza, és látom, hogy a lakásban ég a villany. Szokásos körülmények között a villanyfény csak azt a természetes jelentést hordozza, hogy a háziak még ébren vannak. Alkalmadtán azonban az az értelmezés is elképzelhető, hogy a villanyfényvel a feleségemnek szándékában állt azt a jelentést kifejezni, hogy tisztában van azzal, milyen későn értem haza, és ily módon is tudomásomra hozza éjszakai kimaradásom helytelenítését. A korábbi himlős példára is visszautalhatunk. Bizonyos foltok a beteg bőrén a himlő természetes jelei lehetnek. Előfordulhat azon-

ban, hogy egy orvosprofesszor tanítványait oktatta, vizit közben kitakarja az egyik beteget, láthatóvá téve a beteg testén lévő foltokat. Ekkor a professzornak nyilvánvalóan szándékában áll az, hogy a tanítványai úgy ismerjék fel a beteg himlőjét, hogy felismerik, a professzornak – oktatási céllal – szándékában állt ezt felismertetni. Itt tehát a természetes jelekhez a nem természetes jelentés kommunikációs mozzanatai társulnak.

(c) Nem természetes jelentésű eseményeknek természetes jelentést tulajdonítunk. Mint tudjuk, a konvencionális jelrendszerekben értelmezhető megnyilatkozások eredendően nem természetes jelentéssel rendelkeznek, hiszen a jelrendszerek emberi produktumként a kommunikáció céljaira jöttek létre, konvencionálisan a kommunikációt szolgálják, és így sztenderd használatuk jelentések kifejezésére irányuló kommunikációs szándékot feltételez. Magától értetődően a verbális megnyilatkozások is alapvetően a nem természetes jelentésű aktusok osztályába tartoznak. Ennek ellenére nyelvi megnyilatkozásainknak nagyon fontos természetes jelentéseket is tulajdoníthatunk. A beszédhang minősége a beszélő nemének és életkorának természetes jele, amely például egy telefonbeszélgetésben a beszélő szándékaitól függetlenül is elárulja, férfival vagy nővel, felnőttel vagy gyerekekkel állunk kapcsolatban. A beszédnek a beszélő szándékaitól független dialektális jellegzetességei a földrajzi származásról adhatnak információt. A megnyilatkozások grammatikai rendezettsége és lexiális összetétele a beszélő iskolai végzettségének és szociokulturális réteg-hovatartozásának lehet a természetes jele. Vagy az a tény, hogy valaki idegen nyelven beszél előttünk, természetesen jelentheti számunkra, hogy az illető a szóban forgó idegen nyelvi közösség tagja. A nyelvi viselkedés jellegzetességei vagy rendellenességei természetesen, azaz a páciens szándékaitól függetlenül jelenthetik egy pszichiáter számára, hogy a beteg ilyen vagy olyan bajban szenved.

A kommunikációs jelenség feltételei

Grice megkülönböztetését felhasználva, megfogalmazhatunk néhány olyan fontos feltételt, amelyeknek teljesülniük kell ahhoz, hogy valamely jelenséget kommunikációnak tekinthessünk.

(A) Az első ezek közül nyilvánvalóan az, hogy a kommunikáció egy ágensnek a cselekvését, a dolgok menetébe való szándékos beavatkozását, egy állapotváltozás szándékos előidézését feltételezi. Ott, ahol nincs ágens, nincs szándék és nincs cselekvés, kommunikáció sincs, még akkor sem, ha valaki információ birtokába jut. Például a távoli mennydörgés vihar közeledtéről informál bennünket, de erősen antropomorf világszemlélettel sem gondoljuk, hogy az ég azért dörög, hogy tudasson velünk valamit, és a legtöbben azt sem hiszik, hogy valaki (egy felsőbbrendű lény, haragvó istenség, Jupiter) akaratlagosan idézi elő e hangjelenséget, hogy általa közölje velünk:

vihar közeleg, vagy éppen kifejezze haragját irányunkban. A mennydörgés (természetes jelentésként) információt hordoz(hat), de maga nem kommunikáció.

Lehetséges az is, hogy látszatra kommunikációszerű esemény történik, valós kommunikációs kísérletről mégsem beszélhetünk, mert a potenciális közlőnek az adott helyzetben nemhogy kommunikációs szándékai nincsenek, de egyáltalán nincsenek is szándékai, mondhatni nyugalmi állapotban van. Előfordulhat például, hogy valaki mindenféle szándék nélkül önkéntelenül, álmában mond ki bizonyos szavakat anélkül, hogy tudna erről. És vannak emberek, akik néha ébren is hangosan beszélnek magukban anélkül, hogy ez szándékukban állna és egyáltalán észrevennék.

(B) A következő feltétel, hogy kommunikációról csak olyan cselekvés esetében beszélhetünk, amely információ átvitelére, azaz valamilyen tényállás(komplexum) felismertetésére irányul. Ha egy cselekvést nem motivál ilyen szándék, akkor tévedés kommunikációnak tekinteni. Előfordulhat, hogy amikor azt látjuk, hogy valaki széles mozdulatokkal integet, gesztusait úgy értelmezzük, hogy valamilyen üzenetet, valamilyen információt akar átadni nekünk, például segítséget kér vagy veszélyre figyelmeztet. Ez a kommunikációs értelmezés azonban tévedésnek bizonyulhat, ha kiderül, hogy az illető csak elzsibbadt karjait tornáztatta. A látszatkommunikáció sajátos esete, amikor valaki tanulási céllal mond hangosan egy szöveget, vagy nagyobb közönség előtt kommunikációs üzenetet nem hordozó szavak, például számok kimondásával mikrofonpróbát tart. Az sem tekinthető valóságos kommunikációs aktusnak, ha meglepetésszerűen rákiáltunk valakire azzal a szándékkal, hogy megijesszük, hiszen ekkor a hatást – az ijedtséget – fizikai úton, a hangerővel érzük el, nem pedig közlésünk tartalmával, az átvitt információval. Ha váratlanul és jó hangosan kiáltunk, teljesen mindegy, hogy szavaink mit jelentenek.

Grice nyomatékosan felhívta a figyelmet arra, hogy olyan cselekvéseket, illetve cselekvési kísérleteket, amelyek nem egy tényállás felismertetésére, hanem olyan hatás kiváltására irányulnak, amelyek nem állnak a befogadó kontrollja alatt, nem lehet kommunikációnak, illetve a kommunikáció szerves részének tekinteni. Gyakran előfordul, hogy egy kommunikációs aktus a befogadóban ijedtséget, félelmet vagy éppen örömet, jókedvet vált ki, sőt az is megtörténhet, hogy egy interakciónak éppen a félelemkeltés vagy az örömszerzés az elsődleges célja. Az azonban, hogy valaki megijed, félelem és rémület keríti hatalmába, vagy éppen ellenkezőleg, öröm, jókedv uralkodik el rajta, általában nem tudatos választás, elhatározás kérdése, hanem olyan állapot, amely jórészt az akarattól függetlenül következik be. Nem azért ijedek meg vagy érzek örömet, mert elhatározom, hogy így fogok érezni, hanem mert kevésbé vagy egyáltalán nem kontrollálható hatásként rám tör ez az érzés. Lehetséges, hogy egy kommunikációs aktus ilyen lelkiállapotot vált ki belőlem, ennek azonban nem az az oka, hogy felismerem, hogy ilyen érzést akartak kiváltani belőlem. Előfordulhat, hogy valaki azt

közli velem, hogy örömet szeretne nekem szerezni, szavai mégis inkább elutasítást vagy dühöt indukálnak. Bár számos kommunikációs aktust, sokféle nem természetes jelentést kísérnek ilyen jellegű hatások – ezekről majd perlokúciós hatások címszó alatt a beszédaktusok tárgyalása során bővebben is szót ejtünk –, mégsem tekinthetjük őket a kommunikációs történés lényegi elemeinek, még akkor sem, ha szoros összefüggés van a közlés tartalma és az általa előidézett érzelmi állapot között. Például a halálozási hírek általában szomorúságot váltanak ki, a kiváltott szomorúság azonban nem része az elhalálozásról szóló szövegek konvencionális jelentésének. Egy kárörvendő ember akár örülhet is korábbi ellensége halálhírének. Ugyanígy aligha minősülhet a kommunikáció szokásos esetének, ha valakit megijesztünk azzal, hogy váratlanul nagy hangerővel a fülébe kiabálunk.

(C) Fontos leszögeznünk azonban, hogy – és Grice *természetes jelentés és nem természetes jelentés* megkülönböztetésének éppen ez a lényege – még a (B) feltétel teljesülése sem teszi feltétlenül kommunikációvá az információt hordozó eseményeket. Az információ átadásának, azaz egy tényállás(komplexum) felismertetésének szándékával végrehajtott cselekvés önmagában még nem kommunikáció. Ha például valaki oly módon kívánja a rendőrséget informálni arról, hogy egy bűnténynek ki a tettese, hogy a tetthelyre oda-csempészi az illetőnek egy ruhadarabját, lehetséges, hogy ezzel a cselekedettel sikerül a nyomozók gyanúját felkelteni, de aligha állítható, hogy az informálásnak ez a módja kommunikáció lenne a szó szokásos értelmében. Vagy egy klasszikus példával élve: Shakespeare drámájában Jago úgy kínál Othellonak bizonyító erejű információt Desdemona hűtlenségéről, hogy fondorlatos ügyeskedéssel eléri, a féltékeny férj Cassio kezében pillantsa meg asszonyának kendőjét. Az átadni szándékolt információ célba ér, de Jago ármánykodását meglehetősen szokatlan lenne kommunikációnak minősíteni. A kommunikáció legfőbb sajátossága, hogy nyíltan, a befogadó számára átlátható módon visz át információt. A Grice által lefektetett keretekben ez azt jelenti, hogy a kommunikáció nemcsak azt feltételezi, hogy a cselekvés információ átvitelére, azaz egy tényállás(komplexum) felismertetésére irányul, hanem azt is, hogy a cselekvésben jelen van ezen információátviteli szándék felismertetésének, azaz nyílttá tételének a szándéka. (Más kérdés, hogy a kommunikációs eseményekben a nyíltan átadni szándékolt információk mellett gyakran felfedezhetünk rejtett, a közlő által esetleg egyáltalán nem is szándékolt információkat. Például hanghordozásunk vagy szemmozgásunk szándékaink ellenére is olyan információt hordozhat hallgatóságunk számára, hogy nem mondunk igazat.)

(D) Még az eddig tárgyalt feltételek teljesülése esetén is maradhatnak kétségek egy esemény kommunikáció voltát illetően. Előfordulhat ugyanis, hogy K, a közlő kommunikációsán akar B, a befogadó tudomására hozni valamilyen információt (azaz úgy produkál valamilyen megnyilatkozást, hogy ezzel szándékában áll felismertetni egy tényállást, és szándékában áll

ezt a szándékát felismertetni), azonban B nem azért ismeri fel a K által felismertetni szándékolt információt, mert felismeri K felismertetési szándékait, hanem valamilyen más okból. John Searle a szóban forgó összefüggést a következő példával igyekezett megvilágítani. A második világháború alatt az Itáliában partra szálló amerikai hadsereg egyik katonája olasz katonák egy csoportjába botlik. Elkerülendő az olaszokkal való összetűzést, az az ötlete támad, hogy az olaszokkal szövetséges német katonának adja ki magát. Azonban az egyetlen dolog, amire német tanulmányaiból emlékszik, egy közismert verssor, ezért ezt kiáltja az olaszok felé: „Kennst du das Land, wo die Zitronen blühen?” Lehetséges, hogy az olaszok a német szöveg hallatán elhiszik, hogy egy német katonával állnak szemben, nyilvánvaló azonban, hogy ez nem a hangoztatott német verssor tényleges tartalma alapján történik, hiszen az semmi olyat nem jelent, hogy „ich bin ein deutscher Soldat” (német katona vagyok). Nyilvánvaló, hogy itt nem a kommunikáció szokásos esetéről, hanem a német szavak azon természetes jelentésének kihasználásáról van szó, hogy aki németül beszél, az német. Közelebbi irodalmi példát is említhetünk: Kosztolányi Dezső Esti Kornél című novella-füzérében a főhős esetét a bolgár kalauzzal. Esti Kornél nem tud bolgárul, és amikor balkáni utazása során a vonatban egy bolgár kalauz beszélni kezd hozzá, egy szót sem ért abból, ami elhangzik, de a hanghordozásból és a beszédet kísérő mimikából és gesztusokból mégis felismerni véli társa mondanivalóját, és hasonló nem verbális eszközökkel még reagál is rá. Nyilvánvaló azonban, hogy e furcsa „párbeszéd” nem azért alakult ki, mert a bolgár kalauznak az általa szándékolt módon – anyanyelvének mondataival – sikerült eljuttatnia valamilyen üzenetet Esti Kornélhoz, hanem mert magatartásának egészéből mint természetes jelekből – tehát kommunikációs szándékaitól jórészt függetlenül – kiolvashatók vagy legalábbis feltételezhetőek voltak bizonyos információk. Esti Kornél és a bolgár kalauz interakciója akkor lenne valóban kommunikáció, akkor lenne igazi társalgás, ha Esti Kornél annak alapján reagálna, hogy megértette társának szavait, hiszen nyilvánvaló, hogy a kalauz azért beszélt, azért használta nyelvét a néma gesztikulálás helyett, mert nyelvének szavaival akart Esti tudomására hozni valamit.

A példák szemléltette megfontolások alapján még egy további feltételt is felállíthatunk a kommunikációs cselekvések mibenlétének meghatározásához: a közlőnek nemcsak azt kell elérnie, hogy a befogadó hozzájusson valamilyen információhoz, és felismerje, hogy a közlőnek volt információátviteli szándéka, hanem azt is, hogy az információ éppen azáltal jusson el a befogadóhoz, és ne valamilyen más okból, hogy az felismerte a közlő erre irányuló szándékát.

A kommunikációs kísérlet meghatározása

A kommunikációnak a Grice-féle nem természetes jelentésre épülő felfogását sokan továbbvitték, és – nem utolsósorban beszédaktus-elméleti keretben – beépítették saját elgondolásaikba (például: Searle 1969, Schiffer 1972, Strawson 1997). Ezeknek fényében – összefoglalva a fentieket – a magunk részéről akkor tekintünk kommunikációs kísérletnek valamilyen aktivitást, ha azzal az ágensnek (a közlőnek)

- (i) szándékában állt egy befogadónak valamilyen információt átadni, azaz egy tényállás(komplexumo)t felismertetni,
- (ii) szándékában állt, hogy a befogadó ezt az (i) szándékát felismerje, azaz szándékában állt (i) szándékát nyílttá, hozzáférhetővé tenni,
- (iii) szándékában állt, hogy (i) szándékának megvalósulásában (ii) szándékának megvalósulása játsszon szerepet.

A kommunikációnak ez az értelmezése egy fontos vonatkozásban párhuzamba állítható egy hasonló definícióval, amelynek szerzői, Sperber és Wilson, szintén a kommunikációnak a Grice-féle természetes és nem természetes jelentésre épülő elemzési lehetőségét igyekeztek továbbgondolni. Munkájukban (Sperber-Wilson 1986) nyomatékosan felhívták a figyelmet arra, hogy a közlőt motiváló szándékegyüttesben világosan elhatárolható egymástól

- (a) egy információs szándék, amely valamilyen információ átvitelére irányul, és
- (b) egy kommunikációs szándék, amely az információ kommunikációs átvitelét veszi célba.

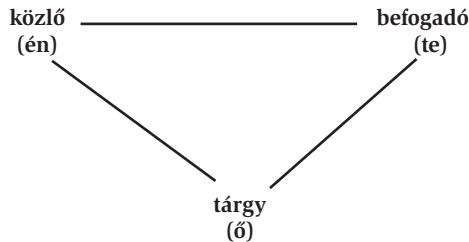
Bár Sperber és Wilson vizsgálódásai a miénkétől eltérő irányban haladnak, jól látszik, hogy iménti meghatározásunkban (i) szemléletesen az információs, (ii) pedig a kommunikációs szándéknak felel meg.

A kommunikáció e lényegi jellegzetességével kapcsolatban nagyon fontos szem előtt tartani, hogy a közlő szerepében aktív ágensnek a kommunikációs szándéka nem egy, a fizikai világban bekövetkező állapotváltozást céloz meg, hanem a befogadó szerepében aktív partnernek az elméjét, belső világát, hiszen abban kíván (állapot)változást elérni, amit a befogadó a külső világról tud. Az egyszerűség kedvéért itt eltekintünk attól, hogy a kommunikációnak természetszerűleg az is feltétele – és amikor a közlő kommunikációba lép, értelemszerűen ezt is szándékolja –, hogy jelen legyen egy potenciális befogadó, aki venni képes a felismertetni szándékolt információt, továbbá a közlő és a befogadó között fennálljon egy fizikai kapcsolat, amely biztosítja, hogy a befogadó fizikailag észlelni legyen képes – és észlelje is – a közlő aktivitásait; a kommunikációt vizsgáló munkákban szokásosan ezt a fizikai kapcsolatot nevezik *csatornának*. Attól is eltekintünk, hogy az elmét,

az ágensek belső világát, a külső világ belső mentális reprezentációját hordozó idegsejtek hálózata maga is fizikai természetű. Azon a szinten ugyanis, amelyen a mi eszme-futtatásunk mozog, kissé furcsa és talán értelmetlen is lenne azt mondani, hogy amikor valaki kommunikál, akkor egy ingerületi mintázatot szándékozik létrehozni a befogadó idegsejtjeinek hálózatában, holott tulajdonképpen ez (is) történik.

A kommunikációban felismertetni szándékolt tényállásról

Mindeddig közelebbről még semmit sem mondtunk arról, hogy miféle tényállások (tényálláskomplexumok) lehetnek azok, amelyeket a kommunikációba lépő ágensek (i) szándékuk megvalósításaként fel akarnak ismertetni a befogadókkal. A kommunikációban felismertetni szándékolt tényállások természetének, főbb típusainak megvilágítása céljából Roman Jakobsonnak egy sűrűn hivatkozott munkáját hívjuk segítségül (Jakobson 1969). Jakobson Karl Bühler sokszor idézett háromszög modelljéből kiindulva a kommunikáció három alapelemének vonatkozásában három kommunikációs alapfunkciót különböztetett meg, majd ezeket további hárommal egészítette ki.

A kommunikáció a közlő oldaláról nézve az önkifejezést, az önprezentációt szolgálja; a befogadó tekintetében a viselkedés alakításának, irányításának, a másik fél kontrolljának eszköze; végül a modell harmadik elemét képező tárgyat bemutatja, ábrázolja, leírja, reprezentálja.

A tárgy maga a világ, illetve a világ bármely tényállása, amelyet a közlő a befogadóval fel akar ismertetni. Az ábrázoló, leíró, reprezentáló (Jakobson terminológiájában: referenciális) funkció azt jelenti, hogy a közlő a világról vagy valamely részéről való tudását (információját) megosztja a befogadóval. Az önkifejező, önprezentációs (Jakobson terminológiájában: emotív) funkció abban áll, hogy a közlő hozzáférhetővé teszi, bemutatja belső érzelmi, gondolati és akarati világát, emocionális, kognitív és intencionális attitűdjeit, a viselkedésirányító (Jakobson terminológiájában: konatív) funkció pedig

abban nyilvánul meg, hogy a közlő megkísérli elérni, hogy a befogadó tegyen valamit. Mivel (magától értetődően) a közlő és a befogadó is részei a világnak, így valójában a rájuk vonatkozó információk is felfoghatók leíró, ábrázoló, reprezentáló funkciójú üzeneteknek: a közlőnek szándékában áll felismertetni a befogadóval azt a tényállást, hogy valamilyen érzelmi állapottal, valamilyen attitűddel rendelkezik, illetve szándékában áll felismertetni a befogadóval azt a tényállást, hogy el akarja érni, a befogadó tegyen meg valamit.

Vagyis az önkifejező és a viselkedésirányító funkció esetében is éppúgy egy tényállás felismertetését célozza a kommunikációs aktus, mint az ábrázoló funkcionál, csak hogy ebben az esetben a tényállás összetettebb: a közlőnek szándékában áll felismertetni azt a tényállást, hogy p , ahol

- p lehet a közlőn és a befogadón kívüli világnak egy tényállása – leíró, ábrázoló, reprezentációs funkció;
- p lehet a világnak az a tényállása, hogy a közlő egy bizonyos (érzelmi, gondolati) attitűddel rendelkezik, egy bizonyos mentális állapotban van (hiszi, tudja, reméli, feltételezi, örül annak, szomorú attól stb., hogy q) – önkifejező, önprezentációs funkció;
- p lehet a világnak az a tényállása, hogy a közlő azt akarja, azzal az intencionális attitűddel rendelkezik, hogy a befogadó tegyen meg valamit (a közlőnek az a szándéka, azt akarja, arra vágyik stb., hogy q , ahol q a befogadónak valamilyen cselekvése, aktivitása) – viselkedésirányító funkció.

A felismertetni szándékolt tényállás (komplexum) a kommunikáció üzenete, amelyet a közlő a befogadóhoz el akar juttatni.

Jakobson ezekhez az alapfunkciókhoz a kommunikációs esemény további elemei, így a csatorna, a kód és az üzenet vonatkozásában további kiegészítő funkciókat kapcsolt: a csatorna, azaz a közlő és a befogadó közötti fizikai kapcsolat meglétének, zajmentességének ellenőrzésére szolgál a fatikus funkció; a kódról, illetve a kódként használt jelrendszerekről, nyelvekről való kommunikáció lehetőségét kínálja a metanyelvi funkció; végül magára az üzenetre, az üzenet megformálására irányul a poétikai funkció. Nem nehéz belátni, hogy ez utóbbi funkciók is éppúgy valamilyen tényállás felismertetésében valósulnak meg, mint a fentiek. Például amikor a telefonbeszélgetést folytatók a kapcsolat létrejöttének jelzésére és a csatorna működésének, zajmentességének ellenőrzésére szolgáló, fatikus funkciójú „halló” szót ismételtetik, akkor ezzel nyilvánvalóan azt a tényállást szándékoznak a másik féllel felismertetni, hogy készen állnak a vételre, illetve az üzenetküldésre (az olaszok telefonbeszélgetéseik indításakor ezt is mondják: „pronto”, azaz kész), mindazonáltal a „halló” szó nyilvánvalóan nem egy tényállásnak a szó szoros értelemben vett leírása, ábrázolása, csupán jelzése, vagyis utalás rá.

Félreértések elkerülése végett feltétlenül hangsúlyozni szeretnénk: az, hogy elemzésünkben a Jakobson által leírt kommunikációs funkciókat úgy értelmezzük, mint amelyek valamilyen tényállás felismertetésében valósulnak meg, semmi olyat nem jelent, hogy mindent, ami a kommunikációban

történik, a világ tényeit leíró, ábrázoló, reprezentációs (referáló) funkcióra kívánnánk redukálni. Pusztán annyit állítunk, hogy amikor a közlők azt kommunikálják, hogy valamilyen érzelmi, gondolati vagy intencionális attitűddel rendelkeznek, akkor ezen attitűdök kinyilvánítása jelenlétük tényének felismertetését (a felismertetésük szándékát) jelenti. Abból például, hogy szomorúságomat vagy örömet úgy kommunikálok, hogy felismeretem, hogy ezen érzelmi állapotok valamelyikében vagyok, egyáltalán nem következik, hogy e tény felismertetése ne teljesítené egyúttal az emotív, az érzelmi önkifejezés funkcióját is. Más kérdés természetesen, hogy szomorúságomat vagy örömet milyen eszközökkel teszem felismerhetővé, illetve hogy érzelmi állapotaim megjelenítésének természetes jelentésű, tehát nem kommunikációs módjai is vannak. Például előadhatom valakinek, hogy az őt ért veszteség nagy szomorúsággal tölt el, és hosszasan ecsetelhetem neki bánatomat, együttérzésemet; ez a közlésem érzelemkifejező, emotív funkciót is betöltő tényleírás, amely azonban érzelmeket megjelenítő tartalma ellenére alapvetően az ábrázoló, reprezentáló szövegek típusába tartozik; de írhatok neki verset is, amely már nem pusztán száraz tényközlésként, hanem érzelmetli poétikai eszközökkel és esztétikai értékű (vagy legalábbis ilyen igényű) megformálással hozza tudomására ugyanezt az információt, vagyis ebben a közlésben az emotív és a poétikai elem dominál a leíró, ábrázoló jelleg felett, bár természetesen az utóbbi is jelen van; és megtehetem, hogy könnyekkel a szememben átölelem, ez a gesztus a részvétnyilvánításnak számos kultúrában szokásos aktusa, a könnyezés pedig a szomorúság, a meghatottság természetes jele. Ha viszont semmit sem mondok, semmit sem teszek, amiből felismerhető lenne az a tény, hogy szomorúságot érzek, akkor az érzelmi önkifejezés funkciója sem tud megvalósulni. (Ismét más kérdés, hogy bármilyen eszközt használok is érzelmeim kimutatására, megnyilvánulásom lehet hamis, őszintétlen, például hullathatok krokodilkönnyeket akkor is, amikor nem bánatot és szomorúságot érzek, hanem káröröm tölt el.) Összegezve tehát, mindebből az a tanulság, hogy a kommunikációnak akármilyen funkciójáról, akármilyen üzenet átadásáról legyen is szó, az csakis valamilyen tényállás felismertetésén keresztül valósítható meg.

A kommunikáció mint koordinatív kooperatív játék

A kommunikációs kísérlet természetesen még nem jelent megvalósult teljes kommunikációs eseményt. Ahhoz, hogy sikeres kommunikációs kísérletről, megvalósult kommunikációs aktusról beszélhessünk, a közlő (i), (ii) és (iii) szándékainak meg kell valósulnia, vagyis a befogadónak fel kell ismernie, hogy a közlő milyen tényállást, milyen információt akart felismertetni, mégpedig ezt úgy kell felismernie, hogy azt is felismeri, hogy a közlőnek szándé-

kában állt ezt felismertetni, továbbá az előbbi felismertetési szándéknak az utóbbi felismertetési szándék megvalósulása következtében kell megvalósulnia. Röviden: a kommunikációs kísérlet akkor válik teljes, sikeres kommunikációs cselekvéssé, ha a megcélzott befogadó megérti, veszi az üzenetet, amelyet a közlő át akart adni neki.

Az emberek, vagyis olyan lények számára, akik magas intelligenciával és gazdag információátvitelt lehetővé tevő nyelvvel rendelkeznek, az (i), (ii) és (iii) típusú kommunikációs szándékaik megvalósítása egyáltalán nem tűnik bonyolult feladatnak, elég szavakba önteni szándékaikat, embertársaik többnyire gond nélkül megértik őket, és ezzel a kommunikációs esemény teljessé is válik. (A nyelv birtoklásában rejlő kommunikációs potenciált természetesen nem kérdőjelezhetik meg olyasféle partikuláris problémák, hogy némely komplex mondanivaló közérthető formába öntése, illetve megértése komoly erőfeszítést igényelhet, illetve hogy gyakran előfordulnak sikertelen vagy torz kommunikációs próbálkozások.) Például ha azt az információt kívánjuk valakinek a tudomására hozni, hogy szeretnénk, ha becsukná az ajtót, elég annyit mondanunk, „(Kérlek,) csukd be az ajtót”, az illető megérti, és minden rendben van. (Persze az, hogy megértette kérésünket, még egyáltalán nem jelenti azt, hogy teljesíti is.)

Ha azonban egy kissé mélyebbre tekintünk, beláthatjuk, hogy még ez a nagyon egyszerű kommunikációs történés is bonyolult *együttműködést* feltételez a közlő és a befogadó részéről. Azt, hogy még egy hétköznapi kérésre vonatkozó információ közlése sem feltétlenül magától értetődő, már az a tény is jelzi, hogy ezt az információt nagyon sokféle formában is megkísérelhetjük átadni, például olyan mondattal is, amelynek szó szerinti jelentése egyáltalán nem kérés, hanem egy művelet végrehajtásának képességére vonatkozó kérdés: „Be tudnád csukni az ajtót?” De ha pusztán annyit mondunk, „Ajtó!”, szándékunk már ebből is világossá válik. Vagy előfordulhat, hogy szavainkban egyáltalán nem is történik explicit utalás ajtóra és becsukásra, megnyilatkozásunkból mégis az ajtó becsukásának szándékára vonatkozó információ következtethető ki: „Huzat van.” (Minderről a későbbiekben bővebben is szó lesz a beszédaktus-elmélet és egyéb pragmatikai kérdések kapcsán.)

De képzeljünk most el egy olyan helyzetet, hogy K-t és B-t hangszigetelő üvegfal választja el, amelynek ajtaja csak B oldalán nyitható, és K szeretne átmenni. Abban a pillanatban, amint elvész a közös nyelv használatának lehetősége, rögtön előtűnik, mi mindent megspórol számunkra ez a specifikusan emberi kommunikációs eszköz. A verbális kommunikáció kizárása következtében K-nak nincs más lehetősége, mint az, hogy alkalmi jelekkel, gesztusokkal, mimikával hívja fel magára a figyelmet, és ismertesse fel B-vel a szándékát. Ahhoz viszont, hogy K próbálkozása sikerrel járjon, B-nek is erőfeszítéseket kell tennie: az alkalmi gesztikulációból, mutogatásból, arcmozgásból ki kell találnia, mit akarhat tőle K. Vagyis amikor K információközlő szándékával – képletesen mondva – elindul B felé, B-nek információkereső szándékkal elébe kell mennie, hogy félúton találkozzanak.

Hasonló feladatot persze csimpánzok is képesek megoldani. De most tegyük fel, hogy az üvegfal egy bank előcsarnokát választja el az utcától, és K a bank alkalmazottja, aki kiment cigarettázni az utcára, és véletlenül becsukódott mögötte az ajtó, B pedig egy ügyfél, aki még sohasem látta K-t. B azt bizonyára könnyen felismeri, hogy K be akar jutni, de amikor K a jogszabályokat, illetve az ezekről való meggyőződés lehetőségeit próbálja megvilágítani (bankalkalmazott vagyok, kérdezze csak meg a főnökömet, aki a harmadik emelet egyik szobájában dolgozik stb.), valószínűleg jóval nehezebb lesz a dolga, különösen, ha B bizalmatlan típus. El kell képzelnie, mit gondolhat a másik, és gesztusait, mozdulatait ehhez, továbbá a másiknak a válaszmozdulataiból felismert vagy legalábbis felismerni vélt feltételezéseihez kell igazítania. És ugyanígy az üvegfal belső oldalán B-nek ahhoz, hogy felismerje, mi mindent akar közölni vele K, feltételeznie kell, hogy K annak függvényében formálja mozdulatait, amit róla feltételez, és amit az ő válaszmozdulataiból felismer vagy felismerni vél. És a kommunikációnak éppen ez a lényege: az egyik fél felismertető (információt adó) szándékának találkoznia kell a másik fél felismerési (információt kereső) szándékával, és ahhoz, hogy ez a találkozás létrejöhesse, együtt kell működniük oly módon, hogy megnyilatkozásaikról a másik félről alkotott feltételezések alapján feltételezhető legyen, hogy elvezetnek a felismertetni szándékolt információ felismeréséhez.

A kommunikációs felismertetés együttműködő mechanizmusának leírására David Lewis a játékelmélethez kölcsönzött *koordinációs kooperációs játék* fogalmát javasolta. A koordinációs játékok olyan nem zérus összegű játékok, amelyeket az jellemez, hogy a játék során a játékosok vagy mindnyájan nyernek, vagy mindnyájan veszítenek attól függően, hogy el tudnak-e érni egy közös célt. Ami nyereség az egyiknek, az nyereség a másiknak is, és fordítva, ami veszteség az egyiknek, az veszteség a másiknak is. Nyilvánvaló, hogy ilyen helyzetben a játékosok akkor számíthatnak sikerre, ha kölcsönösen hozzásegítik egymást a közös nyereség eléréséhez, és a játékszituáció kínálta cselekvési lehetőségek közül úgy választanak, hogy választásuk találkozzon a többiek választásával. Nem nehéz belátni, hogy sikeres megoldás akkor következhet be, ha valamiképpen mindegyik résztvevő kalkulálni tud azzal, hogy mit tesznek a többiek, és saját választásait és cselekvéseit a többiekéhez tudja igazítani. Tipikus koordinációs probléma az a szituáció, amikor találkozni akar két ember, akik elvesztették egymás címét. Ha ugyanabban az időpontban ugyanarra a helyre mennek, mindketten nyernek, ha nem, akkor mindketten veszítenek. Ezért mindkettő megpróbálja elgondolni, vajon mikor és hová mehet a másik, és a saját viselkedését ennek megfelelően tervezi el. Egy másik hétköznapi példa annak eldöntése lehet, hogy melyik fél hívjon újra, ha megszakadt egy fontos és sürgős telefonbeszélgetés. Ha mindketten azonnal újra tárcsázzák egymás számát, foglalt lesz a vonal, s nem jöhet létre kontaktus. Ha viszont mindketten arra várnak, hogy majd a másik tárcsáz újra, elmarad a beszélgetés gyors folytatása. E közös veszteséggel járó lehetőséget akkor kerülhetik el,

ha valamiképpen el tudják képzelni, ki tudják számítani, mit fog tenni a másik.

A kommunikáció tipikus koordinációs probléma: a közlőnek valamiképpen ki kell számítania, hogy aktivitásait miképpen értelmezi a befogadó, a befogadónak pedig ki kell számítania, hogy mit akarhatott a közlő, amikor éppen azt tette, amit tett. Vagyis mindvégig szem előtt kell tartaniuk azt, hogy vajon mi járhat a másik fejében, és vajon a másik mit gondolhat arról, hogy mi jár az ő fejükben.

Intencionalitás és kommunikáció

Általánosan elfogadott nézet, hogy a kommunikációs eseményeket jellemző, a felek egymás belső világára irányuló értelmezési stratégia az emberi viselkedésben alapvető szerepet játszó *intencionalitás* egyik speciális esete. A kognitív képességeket filozófiai nézőpontból vizsgáló, Magyarországon is több művén keresztül ismert Daniel Dennett megfogalmazásában „az intencionális alapállás egy entitás (személy, állat, mesterséges tárgy, bármi) viselkedésének értelmezésére szolgáló stratégia, amely úgy kezeli az adott *entitást*, mintha az racionális ágens volna, amelyet »cselekedetei« »megválasztásában« »elképzelései« és »törekvései« irányítanak.” (Dennett 1996, 34) Az a körülmény azonban, hogy valamely élőlénynek a viselkedését úgy tekintjük, mint ami e lény belső állapotairól, vélekedéseiről, vágyairól, szándékairól informál bennünket, önmagában még nem teszi kommunikációvá ezt a viselkedést. Ez sokkal inkább a Grice-féle természetes jelentések, tehát a nem kommunikációs események tartományába tartozó jelenség, amelyet úgy írhatunk le, hogy valamely viselkedés természetesen jelent valamilyen belső állapotot, vágyat, szándékot. Ha például azt látjuk, hogy valaki egy ajtó zárján matat (még inkább, ha ezt valami kulcsszerű tárggyal teszi), az természetesen jelenti számunkra, hogy az illető ki akarja nyitni az ajtót. Vagy ha azt látjuk, hogy egy kutya vagy macska az ajtón kaparászik, az természetesen jelenti számunkra, hogy be (ki) akar menni az ajtón.

Dennett az intencionalitás, illetve az intencionális alapállás elemzésében nem is áll meg pusztán annak megállapításánál, hogy egy intencionális rendszer belső állapotokkal, vélekedésekkel, vágyakkal, szándékokkal rendelkezik, illetve intencionális alapállásból ilyeneket tulajdonítunk neki, hanem megkülönbözteti az intencionalitás három fokozatát.

„Egy *elsőrendű* intencionális rendszernek vélekedései és vágyai (stb.) vannak, nincsenek azonban vélekedései és vágyai *vélekedésekről* és *vágyakról*. [...]

Egy *másodrendű* intencionális rendszer ennél kifinomultabb; vannak vélekedései és vágyai (s kétségkívül egyéb intencionális állapotai is) *vélekedésekről* és *vágyakról* (és más intencionális állapotokról) mind másokra, mind saját magára vonatkoztatva.

Így például:

X azt akarja, hogy y azt higgye, hogy x éhes.

X azt hiszi, hogy y azt várja, hogy x balra ugrik.

X fél, hogy y felfedezi, hogy x-nek van egy táplálék rejtkehelye”.

A harmadrendű intencionális rendszer olyan állapotokra képes, mint

X azt akarja, hogy y azt higgye, hogy x azt hiszi, hogy egyedül van ott”.

(Dennett 1998, 107–108)

Ebben a felfogásban, amely egyébként a legszorosabb összhangban áll a logikai természetű formális elemzésekkel (lásd Dretske 1981, 172–173), „úgy élünk a gondolat világában, hogy eleve feltételezzük, hogy a másoknak is elméje van, és abban gondolatai. Vagyis mint emberek nem egyszerűen szándéktulajdonító lények vagyunk, hanem magasabb rendű intencionális rendszerek. A másik embert úgy kezeljük, mint akinek a fejében gondolatok vannak, sőt gondolatok arról, hogy a másik fejében gondolatok vannak.” (Pléh 2000, 241) A Grice-féle nem természetes jelentés fogalmára épülő jelentéstulajdonítási stratégia sem pusztán úgy értelmez valamely jelenséget, mint amely mögött valamilyen vélekedés és/vagy szándék húzódik meg, hanem úgy, mint reprezentációs-kommunikációs célzatú aktivitást, amely valamilyen üzenetet szándékozik közvetíteni, és mint ilyen, egyfelől az üzenet tárgyára, másfelől más ágensekre, illetve más ágensek elméjére irányul. Maga Dennett a következőképpen jellemezte Grice elméletét: „Intuitíven kézenfekvő s formálisan jó magyarázó erejű kritériumokat határoz meg a kommunikációra, melyek közé minimálisan beletartozik az, hogy a kommunikációhoz olyan harmadrendű intencionális állapotokat rendelünk, mint a közlő szándéka az, hogy a Közönség felismerje, hogy a közlő szándéka az, hogy a Közönség az *r* reakciót produkálja.” (Dennett 1998, 109–110)

Mindennek alapján „csak azt a viselkedésformát nevezhetjük valódi kommunikációnak, amelyben kimutatható az intencionalitás, az adó szándéka, hogy a vevő elmeállapotát valamiképpen befolyásolja, és a vevő szándéka, hogy odafigyel, miről is van szó.” (Csányi 1999, 232) „Csak az [...] érti meg a kommunikációs szándékot, aki követni tudja mások rá, azaz egész pontosan az ő intencionális állapotaira vonatkozó intencionális állapotait.” (Tomasello 2002, 112) Ugyanez a gondolat köszön vissza Dan Sperbernél a metareprezentáció fogalmának bevezetésében. „Az ontológiának részét képezik a mentális állapotok és a másoknak való mentális állapot tulajdonítása. Innen már csak egy kis lépés, vagy talán nem is igényel lépést, hogy vágyaink legyenek ezekről a mentális állapotokról – vágyunk, hogy ő ezt higgye és így tovább –, s így az intenciók kialakítási képessége, hogy mások mentális állapotait megváltoztassuk. Az emberi kommunikáció egyszerre módszer az ilyen metareprezentációs vágyak kielégítésére és hallgatóságunk metareprezentációs képességeinek kihasználására.” (Sperber 2004)

A kommunikáció (nem technikai) eszközei

A Grice-féle természetes és nem természetes jelentés fogalmának, a koordinációs játékproblematikának és az intencionalitás gondolkörének összekapcsolása oda vezet tehát, hogy a kommunikációt harmadrendű intencionális állapotok felvételére alkalmas rendszerek arra irányuló együttműködésének tekinthetjük, hogy az információk egymás közötti átvitelét, azaz tényállás(komplexum)ok felismertetését ezen felismertetési szándékuk felismertetésével oldják meg. Most azt a kérdést vesszük szemügyre, hogy miképpen biztosítható a kommunikációs együttműködés sikere, miképpen lehet elérni, hogy a közlő által átadni szándékolt információ valóban eljusson a befogadóhoz, vagyis hogy a befogadó a közlő kommunikációs célzatú aktivitásából éppen azt a tényállás(komplexum)ot ismerje fel, amelyet az fel akart ismertetni. Másként fogalmazva, milyen eszközöket és eljárásokat, azaz milyen kódokat és kódolási műveleteket használhatunk arra a célra, hogy a siker, vagyis a felismerés reményében tegyük nyilvánossá a kommunikációs felismertetési szándékolt tényállás(komplexum)okat, illetve ezen felismertetési szándékunkat.

Felismertetés kommunikáció nélkül

Mielőtt rátérnénk a kommunikációs felismertetés jellemzésére, röviden arról is szólnunk kell, hogy – ahogyan a fentiekben már történt erre néhány utalás – kommunikáció nélkül is lehetséges tényállások szándékos, célirányos felismertetése. Gyakran módunk van arra, hogy úgy hozzunk valakinek a tudomására egy tényállás(komplexum)ot, hogy egyszerűen olyan helyzetet teremtünk, amelyben az illető mindenféle kommunikációs közreműködés nélkül szükségképpen találkozik az átadni szándékolt információval. Például oly módon hozom régi ismerősöm tudomására, hogy elpusztult az otthonom, és mindenemet elvesztettem – az esetleges anyagi segítség reményében vagy a nagyobb hatás kedvéért –, hogy közös sétánkat úgy irányítom, hogy utunk egykori (általa jól ismert) lakásom üszkös romjaihoz vezessen. Előfordulhat az is, hogy bizonyos cselekedetek végrehajtására némi lele-

ménnyel anélkül veszek rá valakit, hogy kommunikációs felismertetném, azaz közölném vele szándékomat. Grice ezt a lehetőséget a következő példával szemléltette. Szeretnék megszabadulni egy hosszasan időző látogatómtól, aki azonban távozásra ösztökélő célzásaimra nem reagál. De eszembe jut, hogy a már terhessé vált vendég közmondásosan pénzsóvár és kapzsi, ezért kidobok az ablakon egy bankjegyet, arra számítva, hogy az illető azonnal elrohan a pénz után.

Tényállások kommunikáció nélküli felismertetésére alkalomadtán a dolgok vagy események természetes (tehát nem kommunikációs) jelentését is felhasználhatjuk. Ez történik például akkor, ha valaki azért keres fel kopottas öltözékben jómódú ismerőst, mert tudván, hogy a kopott ruházat (természetesen) azt jelenti, hogy viselőjének nem jól megy a sora, ily módon szeretne anyagi támogatáshoz jutni. A nem kommunikációs felismertetéseknek ebbe a típusába tartozik a korábban említett példák közül Jago fondorlata Desdemona kendőjével vagy a bűntény közelében észrevétlenül elhelyezett félrevezető bűnjel.

A kommunikáció mint belső mentális állapotok külsővé tétele

Mint már tudjuk, a közlőnek kommunikációs kísérlete sikeréhez olyasmit kell tennie, olyasmit kell produkálnia, amiből a befogadó felismerheti, hogy egyáltalán kommunikálni akarnak vele, azaz valamilyen üzenetet akarnak átadni neki (a kommunikációs szándék felismerése), és felismerheti éppen azt a tényállást, éppen azt az üzenetet, amelyet a közlő fel akart ismertetni, meg akart osztani vele (az információs szándék, az üzenet felismerése).

Nyilvánvaló, hogy csak olyasmit kommunikálhatunk, ami mint mentális állapot, illetve mentális reprezentáció (propozíciós attitűd, tudás, hiedelem, remény, hit, vágy, szándék, emlékezet, képzelet stb.) valamiképpen része a belső világunknak. Ellenkező esetben azzal az abszurd lehetőséggel kellene számolnunk, hogy olyasmiről is tudunk kommunikálni, olyasmit is tudunk közölni másokkal, amit mi magunk nem tudunk elgondolni, illetve nem tudunk megélni.

Másfelől – a korábbiak értelmében – az is nyilvánvaló, hogy csak akkor beszélhetünk valós kommunikációs kísérletről, ha van mögötte olyan belső mentális állapot, amelyet ez a kommunikációs kísérlet ismertet fel. Előfordulhat persze, hogy úgy mondom ki egy számomra ismeretlen nyelv egy mondatát, hogy nem tudom, mit jelent ez a mondat, és így nincs olyan belső reprezentáció, nincs olyan mentális állapot, amelyhez a mondat kapcsolódhatna. Ekkor természetesen kommunikáció sincs, hiszen aligha állítható, hogy egy ismeretlen jelentésű (számomra jelentés nélküli) mondat kimondásával akartam volna valamit felismertetni egy potenciális befogadóval; mondtam ugyan valamit, de nem gondoltam, nem értettem semmit a szavaimon (lásd Searle példáját a németül megszólaló amerikai katonáról).

Ahhoz, hogy egy belső mentális állapot (belső mentális reprezentáció) kommunikációs üzenetté válhasson, ezt a belső állapotot olyan külső dologgá kell alakítani, amelyet a kommunikációs partnerek fizikailag fel tudnak fogni. A külsővé tétel elsődlegesen azt jelenti, hogy a kommunikációhoz a közlő szerepét betöltő ágensnek valami olyan fizikai természetű dolgot kell produkálnia, amely elérhető a potenciális befogadó érzékszervei számára: az emberi érintkezésekben leginkább a hallás (hangadás, beszéd, zene, hangjelzések stb.) és a látás (mozgások, mimika, gesztusok, írás, vizuális jelek, álló és mozgó képi ábrázolások stb.) jut szerephez, de például a vakok számára készült Braille-írás a tapintásérzéklet mozgósítja. Fizikailag felfogható külső dolog és az átvitelt megvalósító fizikai csatorna nélkül legjobb tudomásunk szerint kommunikáció nem lehetséges. Fizikai közvetítettséget nem igénylő gondolatátvitel és más hasonló parajelenségek létezését – egyelőre legalábbis – hitelt érdemlő tudományos kutatás még nem igazolta.

A kommunikáció céljára létrehozott fizikailag felfogható külső dolognak a kommunikációs funkció sikeres betöltéséhez először nyilvánvalóan a kommunikációs szándékot kell felismertetnie. Ha nem olyan külső dolgot, nem olyan eszközt használok, amely a potenciális befogadó számára nyilvánvalóvá teszi, hogy kommunikációra készülök, akkor a befogadó legfőlőbb feltételezheti, de nem lehet biztos a kommunikációs szándékomban. Grice egyik illusztrációját idézve, tegyük fel például, hogy egy olyan rajzot készítek *G* úr jelenlétében, amely egy férfit és egy nőt ábrázol intim szerelmi helyzetben. Lehetséges, hogy *G* az ábrázolt személyekben a saját feleségét és régi barátjukat, *H* urat ismeri fel, és azt feltételezi, hogy e hasonlóság nem a véletlen műve, hanem a rajzzal azt akartam a tudomására hozni, hogy a felesége és *H* úr között intim kapcsolat van. Megtörténhet azonban, hogy a hasonlóságot csak a véletlennek tulajdonítja, és nem feltételezi rólam, hogy a rajzzal bármit is közölni akartam volna vele, vagyis művemet nem kommunikációs szándékú üzenetnek, hanem csupán céltalan firkálásnak fogja fel, amely csak véletlenül hasonlít valóságos személyekre, vagy nem is tűnik számára úgy, hogy bárkire is hasonlítana. (Természetesen más a helyzet, ha nem egy bizonytalan szándékú rajzról, hanem arról van szó, hogy egy olyan fényképet mutatok *G*-nek, amelyen a felesége *H* úrral intim helyzetben látható. A fénykép egyezése valóságos személyekkel és helyzetekkel nem fogható fel a véletlen művének, hiszen a fénykép kínálta látvány közismert ok-okozati összefüggésben van a lefényképezett dologgal, így az üzenete, az általa közölt információ is egyértelmű: *G* urat csalja a felesége *H* úrral. Most tekintsünk el attól, hogy fényképeket is lehet hamisítani, montírozni, vágni, ami kissé bizonytalanná teszi az ábrázolt valósághoz való viszonyukat és értelmezhetőségüket.)

A kommunikáció céljára készült külső dolognak a kommunikáció sikeréhez azonban nemcsak a kommunikációs szándékot kell felismertetnie, hanem magát azt a tényállás(komplexum)ot, azaz magát azt az üzenetet is, amely a közlő kommunikációs szándékát motiválta, sőt a kommunikációs aktusoknak nyilvánvalóan ez az egyik, bár nem feltétlenül az egyetlen céljuk.

Ha a külső dolog és a felismertetni szándékolt tényállás(komplexum) közötti kapcsolat nem nyilvánvaló és nem egyértelmű, vagyis ha a közlő által produkált külső dolgot nem köti valamilyen, a befogadó által ismert kapcsolat a felismertetni szándékolt tényállás(komplexum)hoz, illetve ha nem (csak) ehhez a tényállás(komplexum)hoz köti, akkor előfordulhat, hogy a potenciális befogadó felismeri ugyan a közlő kommunikációs szándékát, magát a felismertetni szándékolt tényállás(komplexum)ot, vagyis magát az üzenetet azonban már nem, vagy éppen félreérti. Tovább folytatva az előző példát, lehetséges, hogy azért készítettem *G* úr jelenlétében az intim helyzetet ábrázoló rajzot, mert így akartam *G* tudomására hozni, hogy a felesége hűtlenkedik. Előfordulhat azonban, hogy nem vagyok elég ügyes rajzoló, és *G* nem a saját, hanem *J* úr feleségét ismeri fel a rajzon, és ahelyett, hogy venné az általam szándékolt üzenetet, jót mulat *J* úr vélt felszarvazásán.

A fentiekből kitűnik, hogy a kommunikáció a lehető legszorosabban kapcsolódik össze a (belső és külső) reprezentációk fogalmával, hiszen annak, hogy egy dologból felismerhető legyen valamilyen tényállás(komplexum), az lehet a legbiztosabb garanciája, ha e dolog a közlő és a befogadó számára egyaránt ismert módon a felismertetni szándékolt tényállást reprezentálja. Találhatunk persze olyan eseteket, amikor az ágens valamilyen kommunikációs szándékú megnyilvánulása semmit sem reprezentál, mégis alkalmas lehet egy tényállás(komplexum) felismertetésére. Gyakran előfordul, hogy úgy közlünk valamilyen információt, hogy egy kar-, kéz- vagy ujjmozdulattal, azaz egy osztenzív jelzéssel rámutatunk valamire, és ezzel ráirányítjuk a figyelmet a felismertetni szándékolt tényállás(komplexum)ra. Képzelnék például, hogy két autó koccanásakor az egyiknek a vezetője kipattan a járművéből, és a másik vezető szeme előtt nyomatékosan rámutat a karosszéria azon részére, ahol szerinte sérülés látszik. A rámutató gesztus alkalmas annak a szemrehányó üzenetnek a felismertetésére, hogy „ezt a sérülést ön okozta”, holott a rámutatás nyilvánvalóan nem reprezentálja, nem képezi, nem írja le, tehát sem fizikailag, sem szimbolikusan nem ábrázolja ezt a tényállást. A későbbiekben részletesebben is kitérünk a kommunikáció és a reprezentáció közötti kapcsolat néhány kérdésére, most csak annyit jegyzünk meg, hogy kommunikáció és reprezentáció, bár fontos vonatkozásokban ellentétbe állíthatók, mégis szorosan összetartozó, egymást kölcsönösen feltételező fogalmak, illetve jelenségek.

Kommunikációs felismertetés alkalmi eszközökkel

Előadódhatnak olyan helyzetek, amikor emberek szeretnének kommunikációt indítani egymással, de néhány próbálkozás után kiderül, hogy nincsenek közös eszközeik szándékaik felismertetésére, nincs olyan közös nyelv vagy egyéb jelrendszer, amelynek segítségével megérthetnék egymást. Ekkor

arra kényszerülnek, hogy bármilyen célszerűnek tűnő módon, illetve esz-
közzel, kézzel-lábbal mutogatva kíséreljék meg szándékaikat felismertetni;
emlékezzünk a banképület üvegajtaján kívül rekedt bankalkalmazott koráb-
bi példájára vagy a közismert játékra, amelyben szavak mondása nélkül kell
eljátszani, illetve az eljátszásból felismerni különféle dolgokat. Bárki kerül-
het szorult helyzetbe, ha olyan országba vetődik, amelynek egyáltalán nem
ismeri a nyelvét és a szokásait, hétköznapi kultúráját. Ha kellő nyitottság és
ötletesség sikerre is viheti az alkalmi kommunikációs rögtönzéseket, még-
sem szorul hosszas bizonyításra, hogy aligha alakulhattak volna ki a fejlett
emberi civilizációban ismert együttműködések és intellektuális teljesítme-
nyek, ha mindig alkalomról alkalomra kellett volna megkonstruálni és a part-
nerekkel elfogadtatni a kommunikációs felismertetések eszközeit.

Az alkalmi kommunikációs próbálkozások bizonytalanságai és körülmé-
nyességei akkor küszöbölhetők ki, ha olyan külső dolgokat használhatunk a
kommunikáció céljaira, amelyek nemcsak alkalmi, hanem rendszeres, azaz
minden helyzetben azonos módon értelmezhető kapcsolatban állnak a felis-
mertetni szándékolt tényállásokkal. A kommunikációt szolgáló külső dolog
és az általa felismertendő tényállás(komplexum) közötti rendszeres kap-
csolat egyik típusa fizikai természetű abban az értelemben, hogy a felismer-
tetést szolgáló dolog érzékileg felfogható fizikai tulajdonságai teszik alkal-
massá arra, hogy egy másik dolgot, egy tényállás(komplexum)ot felismer-
tessen. A kommunikációs felismertetést/felismerést megalapozó rendszeres
kapcsolat másik típusa a konvenciószerű kötődés, illetve a konvenciószerű
kötődésekben konstituálódó (nem természetes) jelentés.

Kommunikációs felismertetés fizikai jegyek alapján

A fizikai tulajdonságokra épülő kommunikációs felismertetés legszokáso-
sabb eszközei a két- és háromdimenziós vizuális ábrázolások, a képek és a
szobrok. Ezek annak alapján képesek más-más dolgokat, különféle tényál-
lás(komplexum)okat felismertetni, hogy olyan, a látásérzékelés számára
megtapasztalható fizikai jegyekkel rendelkeznek, amelyek megjelenítik, fel-
idézik az ábrázolt dolgokat, tényállás(komplexum)okat, emlékeztetnek, ha-
sonlítanak rájuk, olyan benyomást keltenek, mintha azokat látnánk. A
vizuális hasonlóságon alapulnak a testtel, illetve a testrészekkel végzett
különféle mimetikus ábrázolások is, így események, helyzetek eljátszása,
cselekvések és ágensek utánzásos megjelenítése, cselekményes táncok,
balettek, pantomimok. A hallásérzékelést használja ki a hangutánzás és a
zenei ábrázolás, mint például Jannequin *A háború* című, az 1515. évi ma-
rignanoi csata emlékére írt híres chansonja, amely a korabeli csatákat „festi
le” az emberi énekhang eszközeivel.

A hasonlóságon alapuló felismertetés és így akár a kommunikáció speciális eseteinek tekinthetők az anyagminták, amelyek mint részek mutatják az egésznek a tulajdonságait, a (fizikai) modellek, amelyek mint nagyobb méretű tárgyak (építmények, gépezetek stb.) kicsinyített és egyszerűsített másolatai reprezentálják az eredetit, illetve annak szerkezetét, működését a térképek, amelyek egy terep, egy helyiség, egy útvonal domborzati, szerkezeti sajátosságait jelenítik meg a műszaki rajzok, amelyek építmények, gépezetek strukturális jellemzőit rögzítik. Bizonyos értelemben hasonlóságon alapuló kommunikációként értelmezhető a színjátszás is, hiszen a színészek úgy adnak elő, keltenek életre különféle cselekményeket, hogy valóságos cselekvőket, helyzeteket és eseményeket utánoznak, mímelnék.

A vizuális ábrázolásoknak, azaz a képi reprezentációknak a természetével foglalkozó szerzők számos munkában nyomatékosan felhívták a figyelmet arra, hogy a hasonlóság meglehetősen félrevezető fogalomnak bizonyulhat, ha nem kellő körültekintéssel használjuk. Ezért nem kerülhetjük meg, hogy – hacsak egészen röviden is – kitérjünk a hasonlóságnak egyfelől a képszerűségben, másfelől a kommunikációs felismertetésben játszott szerepére.

A hasonlóság (kérdéses) szerepéről a képszerűségben

A fizikai (akár vizuális, akár mimetikus, akár hangzó) ábrázolások jellemzésében meglehetősen kézenfekvőnek tűnik a hasonlóságban felfedezni a képszerűség egyik lényegi vonását. Miként az ismert nyelvfilozófus, John Searle is tette, a képi reprezentáció vizsgálatában hajlamosak vagyunk abból a feltevésből kiindulni, hogy „a sikeres képi reprezentáció szükséges feltétele, hogy a kép hasonlítson az ábrázolt tárgyra.” (Searle 1982, 141) A hasonlóság azonban – mint Nelson Goodman és mások is nyomatékosan rámutattak – önmagában aligha nyújtja kielégítő magyarázatát annak, hogy miért fogadunk el egy vizuális alkotást egy másik dolog képi reprezentációjának. „Számos esetben két, egymáshoz nagyon hasonló tárgy közül egyik sem reprezentálja a másikat. A szerelőszalagról lekerülő gépkocsik egyike sem képe a fennmaradó kocsik egyikének sem; normális esetben egyetlen ember sem ábrázol egy másik embert, még ikertestvérét sem. Durván kifejezve: bármilyen fokú is a hasonlóság, nem elegendő feltétele a reprezentációnak.” (Goodman 1982, 26) Searle is úgy találta imént idézett tanulmányában, hogy a hasonlóság bár szükséges, de nem elégséges feltétele a képszerűségnek. „[...] Ugyanannak a képtípusnak a példányai (például ugyanannak a képnek különböző reprodukciói) nem képei egymásnak, bárha sokkalta jobban hasonlítanak egymásra, mintsem azokra a dolgokra, amelyeknek mindannyian képei. [...] Bal cipőm hasonlít a jobbra, sőt lehet, hogy éppen azzal a szándékkal készült, hogy hasonlítson a jobb cipőmre [...] A bal cipőm azonban nem reprezentációja jobb cipőmnek.” (Searle 1982, 141)

Azt, hogy a hasonlóság önmagában nem feltétele annak, hogy egy dolog a képszerű reprezentációja legyen valaminek, egyértelműen bizonyíthatják az olyan rajzok és festmények, amelyek fizikai értelemben nyilvánvalóan csak

igen kevésbé vagy egyáltalán nem hasonlítanak azokra a dolgokra, amelyeknek reprezentálására az alkotóik létrehozták őket. Gondoljunk például a kubista emberábrázolásokra, amelyek valóságos emberi alakokhoz és arcokhoz nem nagyon hasonlító geometrikus formákkal képezték le modelljeiket. Nem utolsósorban a realista/naturalista ábrázolásmódot elutasító irányzatok és a nonfiguratív művészet világlítottak rá arra, hogy a képszerűség, a képi reprezentáció gyakran sokkal inkább konvenciókon, semmint a hasonlóságon múlik.

Tisztában kell lennünk tehát a hasonlóság fogalmának korlátaival, árnyoldalaival, mindazonáltal nem nagyon mondhatunk le a használatáról, még ha ez inkább csak metaforikusnak tekinthető is. „Bármennyire is semmitmondó [...] filozófiailag a »hasonlóság«, arra mégis jó, hogy figyelmeztessen, mennyire releváns az a tény, hogy a festmény hasonlít valamire *abban az értelemben, hogy olyan mint az*. A józan ész önkényes megsértése lenne például azt állítani, hogy semmi köze egy fénykép képként való funkcionálásához annak, hogy történetesen »olyan mint« egy fa, egy ember vagy bármi egyéb.” (Black 1982, 95–96)

A hasonlóság szerepe a kommunikációs felismertetésben

Egy vizuális, mimetikus vagy hangzó (zenei) alkotás, illetve megnyilvánulás akkor használható kommunikációra, ha képes felismertetni valamit. És akkor képes felismertetni valamit, ha hasonlít hozzá. Ebből a szempontból a hasonlóság elengedhetetlen feltétele annak, hogy egy képszerű dolgot sikeres kommunikációnak tekinthessünk. Ha az ábrázolás nem hordoz megfelelő mennyiségű és minőségű információt ahhoz, hogy belőle az ábrázolt dolog felismerhető legyen, akkor kommunikációsan nem sokat ér. Egy kubista rajz alapján aligha lehetne egy körözött gyanúsítottat azonosítani.

Tisztában kell lennünk azonban azzal, hogy nem minden vizuális, mimetikus vagy auditív produkció, nem minden képszerű dolog kommunikáció. Vannak ábrázolások, amelyek nem közölnek információt, vagy legalábbis nem az az elsődleges funkciójuk, hogy információt közöljenek az ábrázolt dologról. Egy virágmintás tapéta a falon nem akar semmit sem mondani egy bizonyos virágról vagy általában a virágokról, csupán díszítő szerepet tölt be. A festményeket és a képzőművészet egyéb alkotásait sem feltétlenül úgy nézzük, hogy milyen mértékben hasonlítanak az ábrázolt dolgokra, és milyen információkat, milyen ismereteket közölnek róluk (számos kép tárgyának a valóságban nem is létezik megfelelője, gondoljunk például a különféle Vénusz-ábrázolásokra és más kitalált lények vagy események vizuális megjelenítésére), hanem az ábrázolás (esztétikai) módját értékeljük (az absztrakt nonfiguratív festményeknek nincs is a hagyományos értelemben vett tárgyuk, amelyekhez a szó szoros értelmében véve hasonlíthatnának). Vagy említhetnénk a példák sorában, hogy feltehetőleg a történelem előtti korok barlangrajzai sem feltétlenül azt akarták szemléltetni tudomására hozni, hogy milyenek az ábrázolt állatok, azaz nem tényállásokat akartak

közölni (bár persze nem kizárható például tanítási célú használatuk sem, amikor a tény- és ismeretközlő funkció kerülhetett előtérbe), hanem többnyire kultikus, illetve mitikus funkciót töltöttek be, vagy különleges eseményeket (sikeres vadászat, állatáldozat) örökítettek meg a közös emlékezet számára. És hogy a zenei ábrázolások területéről is hozunk példát, Vivaldi *Négy évszak* című concertói vagy Csajkovszkij *Évszakok* (valójában 12 hónap) című zongoradarabjai sem azért népszerűek, mert hallgatóik úgy ismerik fel belőlük az évszakok, illetve a hónapok jellemző jelenségeit, mint egy meteorológiai jelentésből vagy egy kalendáriumból. Színházba és moziba sem azért járunk, hogy információkat, ismereteket gyűjtsünk a színművekben, illetve a filmekben ábrázolt emberekről és eseményekről, bár természetesen ilyen információkhoz, ismeretekhez is hozzájutunk, sőt hozzá is kell jutnunk, hogy megértsük az elénk tárt világot és cselekményt.

Kommunikációs felismertetés konvenció (jelentés) alapján

A kommunikációs felismertetéseket megvalósító aktivitások másik, az emberi kommunikáció szempontjából meghatározó típusa nem hasonlóságon (vagy egyéb fizikai viszonyon), hanem azon alapul, hogy a közlő által produkált külső dolog a közlő és a befogadó által birtokolt és követett konvenciók értelmében éppen azon tényállás(komplexum) felismertetésére szolgál (éppen az a nem természetes jelentése), amelyet a közlő fel akar ismertetni. Vagyis ennél a típusnál a kommunikációs információátvitel céljára a közlő által produkált külső dolog és a felismertetni szándékolt tényállás(komplexum) között egy konvenció, egy szabály teremt kapcsolatot, amely e külső dolog (nem természetes) jelentéseként értelmeződik. A konvención alapuló kommunikáció legfontosabb, az ember nembeli lényegéhez elválaszthatatlanul hozzátartozó eszköze a nyelv: a nyelv szabályai, normái olyan konvenciók, amelyek egy hangsort, azaz egy, a közlők által produkált külső dolgot jelentéssel kapcsolnak össze, aminek következtében e hangsor alkalmassá válik egy tényállás(komplexum) kommunikációs üzenetként való felismertetésére.

A természetes nyelvek mellett persze számos egyéb jelrendszer is konvencionális természetű abban az értelemben, hogy a jelölő dolog, a jel fizikai teste nem hasonlóság vagy egyéb fizikai viszony, hanem közmegállapodás és hagyomány alapján ismertet fel valamit. Gondoljunk csak az olyan mindennapi eszközökre, illetve az olyan közkeletű szimbólumokra, mint a nem ikonikus írások, az egyenruhák vagy a nemzeti jelképek (zászlók, címerek, himnuszok) stb. Vannak jeleink, jelrendszereink, amelyekben ikonikus, azaz hasonlóságon alapuló és konvencionális elemek keverednek, ilyenek például a közlekedési tábláknak és a sokféle használatos piktogramoknak

egy része. (A jelekről, jelrendszerekről – nem utolsósorban a képek jelszerűségéről – lásd: Horányi-Szépe 1975; Horányi 1982; Hoppál-Niedermüller 1983; Kapitány Á. – Kapitány G. 1995)

A nem verbális kommunikáció irodalmában gyakran „kommunikációnak veszik az ember személyes környezetének jellegzetes tárgyait vagy külsőségeit is, amelyek rá nézve valamilyen lényeges információt hordoznak. Így a nem verbális kommunikáció eszközeinek tekintik a ruhát, a hajviseletet, a test különböző díszzeit, jelvényeket vagy jelvényértékű tárgyakat”, amelyeknek együttes elnevezésére Buda Béla javaslata szerint találó lehet a „kulturális szignál” terminus. (Buda 1988, 120) Ez az elnevezés azt hivatott kifejezni, hogy „különböző tárgyak és testi állapotok vagy díszítések kulturális jelentőséget kapnak, a kulturális konszenzus elfogadja, hogy ezeket ki lehet nyilvánítani, és valamilyen kifejező értékük van. [...] Ezek nagyobb része tudatosan vállalt, gondozott jelzés, csak kisebb része spontán, öntudatlan. Az ember például ruhájára, hajviseletére, testének díszítő tárgyaira nagy gondot fordít. [...] A kulturális szignálok az interakciók »beállításához« adnak támpontokat, és így a kommunikáció kontextuális keretéhez tartoznak. [...] Minden formális testület igyekszik valamilyen szimbolikus egységet vinni tagjainak öltözékébe. Ha a ruhaviseletben ez az egység nem valósítható meg, legalább jelvényekkel igyekeznek elérni. Számos kulturális

A jelek fajtái	A jelölő és a jelölt közötti kapcsolat	Példák
természetes jelek	ok és okozat	betegség okozta tünetek mint a betegség jelei; tűz okozta füst mint tűzre utaló jel
	együttes előfordulás, együttjárás	ha alkonyatkor vörös az ég alja, az annak a jele, hogy másnap szeles idő lesz; a drága öltözék a jómód jele; a könnyezés bánatot, az eltorzult arc indulatot jelez
nem természetes jelek	hasonlóság, „olyan mint” viszony	ábrázoló képek, szobrok, programzene, ábrázoló táncok;
	szerkezeti azonosság, egész és rész viszony	modellek, térképek; anyagminták
	konvenció, jelentés	nyelvek; szimbólumok; nem képszerű írások; kulturális szignálok: zászlók, egyenruhák, jelvények, divat, hajviselet stb.

3/1. táblázat A fontosabb jelfajták

szignál valamilyen nem formalizált társadalmi képződményhez való tartozást jelent, ilyen például a fiatalok öltözködése és hajviselete. A kulturális szignálok alapján a kommunikáció automatikusan valamilyen viszonylatba rendeződik. A régi társadalmakban a főként viselő nővel szemben a férfi kommunikatív stílusa azonnal felvette a férjes asszonynak járó tónust. Ma a karikagyűrű megpillantása tudósít az interakciós partner házassági helyzetéről.” (Buda 1988, 120–123)

A természetes és a nem természetes jelek határán

A 3/1. táblázat nem tartalmazza – és a korábbiakban sem érintettük közelebbről – a jeleknek egy olyan csoportját, amely mintegy átmenetet képez a természetes és a nem természetes, azaz a nem kommunikációs és a kommunikációs jelek között. Arról a közismert jelenségről van szó, hogy az emberek érintkezésében (és persze a magasabb rendű állatokéban is) az arcnak, a testrészeknek és a test egészének a mozgásai, továbbá a nyelv konvencionális eszközkészletében kevésbé rögzült hangadások fontos információkat hordoznak: tudósítanak érzelmi állapotról, hangulatváltozásról, agresszív indulatról, baráti és ellenséges szándékokról és társaink sokféle egyéb attitűdjéről. „Az ilyen megnyilvánulások kommunikatív funkciója a mindennapi kommunikációban nem tudatos, vagy a tudatosságnak csak a peremén van...” (Buda 1988, 95) Éppen ezért eredendően természetes jeleknek tekinthetjük őket, de gyakran fordul elő, hogy a nem természetes jelentésre jellemző kommunikációs szándékok megvalósításaként jelennek meg. Például az arc eltorzulása, a hangerő felemelkedése, a kezek ökölbe szorulása, a karok felemelkedése a düh spontán kifejeződése is lehet, de lehet az agresszív hajlandóság kommunikációs kinyilvánítása is, ha tudatosan azzal a szándékkal emeljük fel a hangunkat és rázzuk ökölbe szorított kezünket, hogy – esetleg éppen a tényleges fizikai erőszakot elkerülendő – felismertessük dühünket, haragunkat, és ezáltal elrettentsük ellenfelünket. Az e típusba tartozó jelek egy része kulturális szokásként, hagyományként konvencionálizálódott is, mint például a barátságos szándékokat felismertetni hivatott üdvözlő-köszöntő kar- és kézmozdulatok, amelyeket néha még formálisan is szabályoznak, mint például a hadseregben vagy néhány küzdő-sportban.

Mimika, arckifejezések

Az arc mozgása, a mimika rendkívül sokféle érzelmi árnyalatot képes kifejezni, és e kifejező erőt gyakran tudatosan is igyekszünk kihasználni. Például „míg a »normális« nyugodt tekintet a kapcsolat felvételének megszokott módja, a merev tekintet és a bámuló nézés általában fenyegetést közvetít.

[...] Amikor felrándulnak a szemöldökök, a szem tágra nyílik, és a fogakat felfedve kinyílik a száj, a fenyegetés valójában rémületet és félelmet is magában foglal. Az igazi támadó arcon viszont a szájszegletek hátrafeszlülnek, és szorosan összezáródnak, miközben a szemöldök leereszkedik, és keskenyre zárja a szemet.” (Bereczkei 1999, 218)

Tekintet, szemmozgás

„Az emberi interakciókban a tekintet irányának és tartalmának mindig szignál értelme van, amelyre az interakciós partner szükségszerűen figyel. [...] Bizonyos kultúrákban például a nőknek nem volt szabad rátekinteni társas helyzetben férfiakra, hacsak azok nem társadalmilag elfogadott és szentesített kapcsolatformában társak. »Szemérmesnek« kell lenni, ahogyan ezt a magyar szóhasználat kifejezi, utalva a tekintet jelentőségére. A prostituált részben a »kihívó« és »csábító« tekintet révén hívja fel magára a figyelmet, és jelzi identitását a másik félnek.” (Buda 1988, 103)

Hangadás (paranyelv)

Nyelvtanilag nem kódolt hangok, nem vagy kevésbé artikulált felkiáltások, sóhajtások, hümmögések, valamint a hanghordozás, a hangszín, a hangmagasság és a hangerő megváltozása igen sokféle információt közölhet, hol teljesen öntudatlanul, hol szándékoltan, tudatosan és célirányosan. A halk, suttogó hang lehet a bizalmasság kifejeződése, de lehet a visszafogott méregé és indulaté is. A hangerő emelkedése jelezhet felszabadult jókedvet, de dühöt és fenyegetést is. És persze lehetséges, hogy bizonyos hangzásjegyek konvenciószzerűen kapcsolódnak egyik vagy másik beszédműhöz, gondoljunk például a templomi prédikációk »papos«, az egyetemi előadások magyarázó tanáros vagy a disc-jockey-k harsány hanghordozásának a maguk helyén elvárt jellegzetességeire, illetve különbségére.

A paranyelvi jelenségek a következőképpen csoportosíthatók.

- „1. *Hangbéli jellemzők*. Ide tartozik a nevetés, a sírás, a sóhajtás, az ásítás, a bőfögés, a nyelés, a nehéz be- vagy kilégzés, a köhögés, a torokköszörülés, a csuklás, a nyögés, a nyöszörgés, a nyafogás, az ordítás, a suttogás, a tüsszentés, a horkolás, a nyújtás stb.
2. *Hangbéli módosítók*. Ide tartozik az intenzitás (túl hangos vagy túl halk), a hangmagasság (túl magas vagy túl mély) és a kiterjedés (igen elnyújtott vagy elkapkodott).
3. *Hangbéli különállók*. Ilyen például az „aha”, a „hm”, az „öö...öö”, az „eh” és változataik.” (Knapp é.n., 53)

Gesztusok, a fej, a kéz és a karok mozgása

A test, a végtagok és a fej információt hordozó, illetve jelentést kifejező mozgásának tanulmányozására a szemiotikában *kinezika* néven egy külön tudományág is kifejlődött. A kinezika tárgykörébe tartozó mozgások nem kis része erősen konvencionalizálódott, és szervesen hozzátartozik egy-egy kultúra kommunikációs eszköztárához. A fej előre és hátra, jobbra és balra mozgatása az igenlés és tagadás, a helyeslés és helytelenítés hagyományos kifejezési módja (igaz, hogy a mozgatás iránya nem minden népnél azonos jelentésű, közzismert például, hogy a bolgárok az általános európai gyakorlattal szemben éppen ellenkező jelentéssel bólogatnak); a kéz és az ujjak mozdulatai hívogató és barátkozó, de tiltakozó vagy fenyegető szándékokat is közvetíthetnek; a kar jelentésszerű mozdulatai közül a már említett köszöntések, üdvözlések a leginkább hagyomány- és normakötöttek. Kultúrák között jelentősek lehetnek a kinezikus jelek közötti különbségek, tipikus példája ennek a mediterrán népek, mindenekelőtt az olaszok sokkal intenzívebb gesztikulációja az északi népekéhez képest.

Testtartás

A test helyzete és a testtartás, illetve ezeknek a megváltoz(tat)ása szintén informatív lehet, például a közlő felé fordulás vagy az elfordulás tőle az érdeklődés és a figyelem meglétének, illetve hiányának a spontán kifejeződése, de akár a szándékos felismertetése is lehet. „Az ilyesfajta viselkedések jellegzetes szabályszerű alakzatokban jelentkeznek, amelyek közös felismerhetősége adja kommunikatív értékük alapjait. E viselkedéseknek a kultúrán belüli szabályossága és egységessége az emberi interakcióknak mind kutatását, mind pedig gyakorlati megértését nagymértékben egyszerűsíti.” (Schefflen é. n, 74)

Az interakciós-kommunikációs partnerek távolsága

Információt hordoz, illetve jelentést fejezhet ki az egymással érintkezésbe került emberek fizikai távolsága és e távolság módosítása. Bár a távolság beállítása és ennek jelzésértéke nem mindig tudatos, a beszélők általában tisztában vannak olyan alapvető kulturális szabályszerűségekkel, hogy a társadalmi státusz és a kapcsolat jellege milyen közelséget enged meg a tárgyalásokban: az idegenekkel folytatott kommunikációban például rendszerint nagyobb távolságot tartunk, míg barátainkkal, közeli hozzátartozóinkkal beszélve a távolság kisebb lehet, megengedett és természetes a közel hajolás, ami idegenek között viszont nem nagyon elfogadott. A távolság szabályozásának, e szabályozás társadalmi meghatározottságának és kultúrák közötti különbségének a tanulmányozására is külön tudományág alakult ki, ez a *proxémika*.

Metakommunikatív jelzések

A mindennapi kommunikációkban a mimika, a testbeszédnek is nevezett kinezikus és proxémikus jelzések és a nyelvi nem kódolt hangadások gyakran szinte fontosabb üzenetet hordoznak, mint maga a verbális szöveg. Ha a nyelvi szöveg szerepét ténylegesen nem is veszik át, de mindenesetre kiegészítik, színezik, minősítik, bizonyos mértékig módosítják a verbális üzenetet. Bizonyára mindenki tapasztalta már, hogy bizonyos esetekben a hanghordozás vagy egy kacsintás a kimondott szavak tulajdonképpeni konvencionális jelentését mintegy zárójelbe teszi, néha akár ellenkező értelműre változtatja. Ennek a nyelvi jelentést kiegészítő, minősítő, módosító szerepnek a jelentőségét felismerve a jelek, jelzések ezen típusát sokan *metakommunikáció*nak nevezik, ily módon is utalva arra, hogy itt lényegében a kommunikáció egyik szintjének – a verbálisnak – egy másik szinten – a nem verbálison – történő (át)értelmezéséről van szó.

Kölcsönös tudás, konvenció, nyelv

Visszatérve a verbális kommunikáció témaköréhez, a kommunikáció és a nyelv (és más jelrendszerek) konvencionális jellege összefüggésének megvilágításához ismét David Lewis játékelméleti elgondolásait hívhatjuk segítségül. Mint korábban láttuk, Lewis megközelítésében a kommunikáció olyan koordinációs problémaként értelmeződik, amelyben a közlő szerepét betöltő fél egy külső dolog előállításával megkísérel felismertetni egy tényállás(komplexum)ot, a befogadói oldalon álló fél pedig megkísérli ebből a külső dologból felismerni ezt a tényállás(komplexum)ot. Kommunikációs egymáshoz közeledésük akkor lesz sikeres, ha ebben az egyfelől felismertetni, másfelől felismerni szándékolt tényállás(komplexum)ban a felismertetés céljára létrehozott külső dolog segítségével, közvetítésével találkoznak is.

Azt is említettük már, hogy a koordinációs problémák megoldásához azon keresztül vezet az út, hogy a részt vevő felek megpróbálják elgondolni, mit fog tenni a másik fél az adott szituációban, vagyis megkísérlik egymás helyébe képzelni magukat. A másik fél viselkedésének elgondolásához rendelkezésre állhatnak bizonyos kapaszkodók. Lehetséges például, hogy abban a szituációban, amelyben *A* és *B*, akik elvesztették egymás címét, találkozni akarnak, *A* tudja, hogy *B* gyakran megjelenik egy bizonyos helyen. Nem nehéz belátni azonban, hogy ahhoz, hogy *A*-nak ez a tudása a biztos siker közös kiindulópontja lehessen, *B*-nek is tudnia kell, hogy *A* tudja róla, hogy gyakran megjelenik egy bizonyos helyen (különben *B* esetleg arra a következtetésre juthat, hogy *A*-t keresve egyáltalán nem érdemes erre a helyre mennie), továbbá *A*-nak tudnia kell, hogy *B* mindezt tudja ő róla, és így tovább. Az egymásról való tudásnak ezt a fajta láncolatát, amely biztos megoldást jelent egy koordinációs probléma megoldásához, Lewis kölcsönös tudásnak (mutual knowledge) nevezte el.

A kölcsönös tudás a felek számára egymás viselkedésének beláthatóságát, kiszámíthatóságát biztosítja, ezáltal lehetővé teszi, hogy mindegyik olyan cselekvési stratégiát alakítson ki, amely maximálisan alkalmazkodik a többiek cselekvéseihez. Egy közösség konvenciói, normái, szabályai olyan kölcsönös tudástartományok, amelyek a közösség tagjainak viselkedését kölcsönösen kalkulálhatóvá és ezáltal összehangolhatóvá teszik. Normális körülmények között a közösség mindegyik tagja számíthat arra, hogy bizonyos szituációkban a társai egy meghatározott módon fognak eljárni, és őröla is ilyen eljárást fognak feltételezni. Ha valaki mégis másképpen cselekszik, akkor azt a cselekvést a közösség devianciának minősíti, és gyakran szankcionálja. A közlekedési szabályok például a forgalomban részt vevő összes fél kölcsönös tudása arról, hogy miképpen mozognak a többiek, és milyen mozgást várnak el tőle. Ez a kölcsönös tudás, illetve e kölcsönös tudás által vezérelt viselkedés az egyedüli biztosítéka annak, hogy elkerüljük a közös veszteséget jelentő összeütközéseket. Más kérdés, hogy abszolút biztosítékok természetesen nincsenek, hiszen a legszigorúbb szabályok esetében is előfordulhatnak normasértések, szándékos vagy akaratlan deviáns esetek.

Az emberek kommunikációs problémáinak biztos megoldását a nyelv jelenti, amelynek konvenciói, szabályai a lényegüket tekintve nem mások, mint a nyelvközösség tagjainak arra vonatkozó kölcsönös tudása, hogy a szavak és a belőlük felépített mondatok mit jelentenek, vagyis hogy milyen kapcsolat áll fenn a nyelv alkotóelemei és az általuk felismertetni szándékolt dolgok és tényállások között. Nyilvánvaló, hogy ha nem létezne ez a kölcsönös tudás, ha nem lennének a szavak és mondatok használatára vonatkozó konvenciók, akkor csak találgatásokra, feltevésekre lennének utalva annak megállapításában, hogy embertársaink egy-egy nyelvi megnyilatkozásukkal akartak-e közölni egyáltalán valamit velünk, és ha igen, akkor mit.

Érdeemes felfigyelni arra, hogy a kommunikációs szándékot magában a kommunikációs aktusban általában nem jelöljük külön, bár ilyen esetek is előfordulhatnak. Megtörténhet például, hogy – Jakobson korábban említett modelljében a csatorna állapotát ellenőrző fatikus funkció gyakorlásaként – kommunikációs szándékunkat mintegy előre bejelentjük a befogadónak: „Kérlek, figyelj rám, mert most fontos dolgot szeretnék mondani.” Többnyire azonban az a jellemző, hogy amikor olyan eszközöket használunk, például nyelvünk mondatait, amelyek rendeltetésszerűen a kommunikáció céljaira szolgálnak, akkor ezen eszközök használata szokásos körülmények között valójában természetesen, tehát még valós kommunikációs szándékok megléte nélkül is azt jelenti, hogy kommunikációra készülünk: ha valakit beszélni látunk, hallunk, azt elsőre – hacsak nincs valamilyen ellentétes indikáció – úgy értelmezzük, hogy az illető mondani akart valamit (lásd az olyan eseteket, amikor első pillantásra a valós szituáció felismerését megelőzően kommunikációnak véljük, ha valaki kommunikációs cél nélkül magában beszél, vagy tanulási szándékkal hangosan felmond egy szöveget).

Nyelv, kommunikáció, együttműködés

A nyelv (és persze az egyéb jelrendszerek) tehát a kommunikációs együttműködés konvencionális eszköze(i), amely(ek)be mintegy be van építve, hogy a kommunikációs együttműködés, a kölcsönös kommunikációs megértés céljaira szolgál(nak). Ez azt jelenti, hogy a nyelv (és az egyéb konvencionális jelrendszerek) esetében az intencionális alapállás beleépül egy olyan értelmezési stratégiába, amelyet funkcionális vagy – Dennett nyomán – *rendeltetésszerű alapállás*nak nevezhetünk: a kommunikációt megvalósító struktúrákat, tehát a nyelvet (és az egyéb jelrendszereket) szükségképpen olyan eszközökként értelmezzük, amelyek lényegüket tekintve a kommunikációs szándékok megvalósítására jöttek létre, vagyis arra rendeltettek, hogy a kölcsönös megértést, a felismertetni szándékolt dolgok és tényállás(komplexum)ok felismertetését, illetve felismerését szolgálják. (Mint ahogy minden funkcionális eszközbe mintegy bele van építve az a szándék, hogy szokásos körülmények között a megcélzott funkció ellátására használják őket, például a kalapácsot szögek beverésére, a harapófogót pedig szögek kihúzására; ami persze nem jelenti azt, hogy eszközeinket mindig rendeltetésszerűen használjuk, lehetséges például, hogy kalapács hiányában harapófogóval próbálunk szöveget beverni egy felületbe). Ezzel magyarázható, hogy ha beszélni hallunk valakit egy általunk ismert nyelven, akkor szokásos körülmények között szinte automatikusan úgy értelmezzük szavait, hogy valamit közölni akart, valamilyen információt akart valakinek a tudomására hozni. Információt (jelentést, értelmet, közlői szándékot) kereső stratégiánk csak akkor módosul, ha nyilvánvalóvá válik számunkra, hogy a beszélő nem a szokásos kommunikációs szándékokkal szólalt meg, hanem például (öntudatlanul) magában beszélt, mikrofonpróbát tartott vagy hangosan memorizált egy szöveget.

Az intencionális, illetve a rendeltetésszerű alapállásból adódóan a (verbális) kommunikációba lépő felek kölcsönösen feltételezik egymásról az együttműködő szándékot, vagyis azt, hogy maximálisan elősegítik egymásnak az információ átvitelére, illetve felismerésére irányuló törekvését. Ezt a kölcsönös feltételezést Grice együttműködési elvnek nevezte, és az információ mennyiségére, minőségére, relevanciájára és formájára vonatkozó gyakorlati szabályszerűségeket, maximákat vezetett le belőle, amelyekről bővebben majd a későbbiekben lesz szó. (Grice 1997)

Az együttműködési elvnek, amely egyébként nyilvánvaló kapcsolatban áll egyéb pragmatikai természetű elvekkel (racionálitási elv: Viselkedj ésszerűen!; udvariassági elv: Légy udvarias!), David Lewis gondolatmenetében az úgynevezett igazságtelenség elve (Principle of Truthfulness) jelentheti a megfelelőjét. Ez az elv talán a következő maxima formájában mutatható be legszemléletesebben:

ha M mondat jelentése p propozíció (kijelentés), akkor ezt az M mondatot olyan esetekben használd, amikor igaz, hogy p .

Vagyis akkor mondjuk például azt, hogy „hideg van”, amikor valóban (úgy gondoljuk, hogy) hideg van. Ha ugyanis nem így lenne, és a „hideg” szót olyan helyzetekben is használnánk, amikor nincs hideg (illetve nem gondoljuk, hogy hideg van), akkor teljesen kiszámíthatatlanná válna, hogy ezzel a szóval tulajdonképpen milyen információt akarunk közölni, amikor kimondjuk. Nem nehéz belátni, hogy az igazságtelenség elvének széles körű sérülése óhatatlanul szétzilálná a nyelv konvencióit, azaz a nyelv elemeinek használatával kapcsolatos közös tudást, és ezáltal lehetetlenné tenné a kommunikációs együttműködést, hiszen soha nem lehetne biztonsággal tudni, hogy amikor valaki mond valamit, akkor tulajdonképpen mit is ért a szavain.

Habár erre a későbbiekben részletesen is kitérünk majd, a félreértések elkerülése érdekében már itt szükségesnek tartjuk kiemelni, hogy az együttműködési elv, illetve az igazságtelenség elve kizárólag a kölcsönös kommunikációs megértés biztosítására vonatkozik, és semmi olyat nem jelent, hogy a kommunikáló feleknek az összes olyan interakciós szándéka, amelyet kommunikáció útján kívánnak megvalósítani, feltétlenül együttműködő lenne, illetve mindig igazság közlésére irányulna. (Valójában kommunikációink jelentős részében megpróbáljuk rákényszeríteni nézeteinket vagy akaratunkat a másik félre, és ennek érdekében a manipulációtól, a hatalmi helyzetünkkel való visszaéléstől, az elvárható információk elhallgatásától vagy megtagadásától, a hazugságoktól és más, a legkevésbé sem együttműködő praktikáktól sem riadunk vissza.) Ezek az elvek csak annyit mondanak ki, hogy akármi legyen is az ágensek interakciós szándéka, kommunikációs üzeneteiket úgy formálják meg, úgy kódolják és juttatják el egymáshoz, hogy követik ezeket az elveket. Lehetséges például, hogy a közlő kifejezetten azzal a nem együttműködő céllal küld egy üzenetet a befogadónak, hogy félrevezesse, megtéveszse, becsapja őt. Amikor azonban megfogalmazza ezt az üzenetet, és a befogadó megérti azt, akkor mindketten azt feltételezik egymásról, hogy az üzenet a kölcsönös nyelvi megértés érdekében a nyelv szabályai szerint lett összeállítva, kódolva, és az, amit üzenni akar, amit a befogadó tudomására akar hozni, a nyelv konvenciói szerint ismerhető fel. Lehetséges ugyan, hogy a befogadó a közlő egyetlen szavát sem hiszi el, ahhoz azonban, hogy megtudja, milyen hazugságokkal akarja a közlő megtéveszteni, az üzenetet meg kell értenie, ehhez pedig fel kell tételeznie, hogy az üzenet felismertetése érdekében a közlő együttműködött vele, még ha egyébként hazudott is. Előző példánkhoz visszatérve, ahhoz, hogy azt hazudhassuk, hogy (úgy gondoljuk, hogy) hideg van, olyasmit kell mondanunk, amiből a hallgatóságunk azt érti, hogy hideg van.

A felismertetés és a megértés szintjén tehát akkor is együtt kell működniük a kommunikáló feleknek, ha a kommunikációs aktivitásuk (gyakran rejtett) legvégső céljaiban a legkevésbé sem együttműködő szándékú. Még a legdurvább szidalmazások és sértések is csak akkor érhetik el bántó és sértő céljukat, ha megértették, tehát szidalmazásként, sértésként fogták fel őket.

Kölcsönös tudás, kommunikáció, nyilvánosság

Bár a kölcsönös tudás, mint a kommunikációs megértés biztosítására irányuló együttműködésnek az alapja a nyelv konvencióiban, szabályaiban manifesztálódik, az emberi interakciókban akkor is sajátos, az együttműködés felé terelő viselkedés-koordináló szerepet játszhat, ha nem rögzült konvencióvá, normává. Ezt a következő példával világíthatjuk meg. Tegyük fel, hogy *A* és *B* elrejtett kincs után kutatnak. *A* tudja vagy legalábbis feltételezi *B*-ről, hogy szeretné megtalálni a kincset, és fordítva, azaz *A* és *B* kölcsönösen tudják vagy feltételezik egymásról a kincskereső szándékot, továbbá kölcsönösen tudják egymásról, hogy megközelítőleg azonos tempójú haladásra képesek. Mind *A*-nak, mind *B*-nek az az érdeke, hogy egyedül találja meg a kincset, és ne kelljen osztoznia a másikkal. Éppen ezért mindkettő számára az a stratégia tűnik célravezetőnek, hogy saját lépéseiket, saját haladásukat, saját mozgásukat próbálják meg elrejtetni a másik elől, eközben pedig igyekezzenek állandóan szemmel tartani a másikat, hiszen csakis így tudják biztosítani, hogy ha máskor nem is, de legalább a cél előtt a versenytárs elé tudjanak vágni. Nyilvánvaló, hogyha olyan hegyes-völgyes, erdővel borított, zezugos terepen haladnak, amely lehetőséget kínál a rejtőzködésre, akkor a nagyobb nyereség reményében érdemes ezt az egyoldalú tudás biztosítására épülő stratégiát követniük, hiszen mindketten úgy érezhetik: megvan a reális esélye annak, hogy a versenytárstól elszakadjanak, és egyedül fedezzék fel a kincset. Tegyük fel azonban, hogy a terep teljesen sík, lapos, nincsenek rajta rejtőzködésre kínálkozó tárgyak, így akármit is tesz, akármilyen irányban és sebességgel halad a két versenytárs, folyamatosan láthatják egymást. Ez a szituáció kölcsönös tudást teremt a két fél között egymás mozgását illetően. *A* tudja, merre halad *B*, és milyen sebességgel, de tudja azt is, hogy *B* is tudja ezt róla, stb., és ugyanez a helyzet *B* oldalán is. Ez az egymás mozgására vonatkozó kölcsönös tudásuk sajátos összehangolódást eredményezhet: annak érdekében, hogy egyik se maradjon le a másiktól, párhuzamosan, egymást kölcsönösen és folyamatosan követve kell haladniuk, hiszen ha valamelyikük leszakad, az esetleg behozhatatlan előnyhöz juttatja a másikat. Ha az egyik megáll vagy gyorsít vagy megváltoztatja mozgása irányát, a másik is kénytelen megállni, gyorsítani, az új irányt követni.

Nem nehéz belátni, hogy ez utóbbi szituációban egyik félnek sincs esélye arra, hogy egyedül jusson el a kincshez. Akármilyen fortélyos manővereket hajtanak is végre, annak következtében, hogy nem áll módjukban a vetélytárs elől elrejtőzni, és ezt kölcsönösen tudják is egymásról, nem lehetnek reményeik az egyoldalú nyereségre. Némi racionális belátással (vagy éppen a kilátástalan, kölcsönös üldözéstől kimerülten) arra a következtetésre kell jutniuk, hogy érdemesebb felhagyniuk a nyereség egyedüli megszerzésére való törekvéssel, és hasznosabb megegyezniük, vagyis okosabb célirányosan

és erőiket egyesítve haladniuk, és az együtt megtalált kincsen megosztaniuk. A kölcsönös tudás tehát a rivalizáló, egyoldalú nyereségre törekvő versenytársakat a teljes kimerüléshez vezető versengés feladására, a meg egyezésre, az együttműködő megoldásra ösztökéli.

A kölcsönös tudásnak az együttműködés, az egymással való kölcsönös kalkulálás, az egymásra hangolódás felé terelő hatása fontos szerephez juthat a társadalmi szerveződések arculatának meghatározásában. A demokratikus vonásokkal rendelkező, a hatalomkiszajátítást korlátozó, önszerveződő tendenciákat hordozó társadalmi formációk lényegi tartozéka a társadalmi-politikai nyilvánosság. A nyilvánosságot a fentiekben vázolt kommunikációelméleti keretben úgy is felfoghatjuk, mint aminek éppen az ágensek egymásról való kölcsönös tudása az egyik (persze nem az egyetlen, lásd Angelusz 1983; Heller-Rényi 1996) meghatározó eleme, melyet a társadalmi kommunikáció tart fenn és táplál információival. Ha a társadalmi kommunikáció intézményei oly módon szabályozódnak, hogy a közösség tagjainak és csoportjainak életfeltételeire, tevékenységére és szándékaira vonatkozóan a közösség egészére kiterjedő kölcsönös rálátást, kölcsönös láthatóságot és ezen keresztül kölcsönös tudást biztosítanak, akkor a közösség tagjai és csoportjai az egymással való állandó kölcsönös kalkulálásra kényszerülnek: céljaikat és cselekvéseiket a többiek lehetőségeire, céljaira és cselekvéseire tekintettel kell alakítaniuk, mivel nincsen módjuk rejtőzködésre, a kommunikációs csatornák és az információk kiszajátítására, és ezen keresztül egyoldalú tudás megszerzésére, nincs esélyük arra sem (legalábbis hosszabb távon), hogy egyéni nyereségeiket a többiek rovására növeljék; hiszen ha ezzel kísérleteznének, a többiek előbb-utóbb bekövetkező ellenlépéseinek a kockázatával kellene számolniuk. A kommunikáció megfelelő szabályozásával biztosított láthatóság és kölcsönös tudás tehát társadalmi szinten a közösségi kontrollt jelenti, vagyis annak lehetőségét, hogy a közösség ellenőrizni tudja tagjainak tevékenységét és intézményeinek működését. Megléte a társadalmi cselekvések összehangolódásának, az érdekek egyeztetésének, az együttműködő hajlandóság, a kölcsönös bizalom és a normativitás erősödésének irányába hat.

A *par excellence* kommunikációs jelenségtől a tömegkommunikációig

Az előző fejezetben a *par excellence* kommunikációs jelenséggel kapcsolatos fejtegetéseinket azzal indítottuk, hogy ha valamiről azt gondoljuk, hogy vizsgálható mint kommunikáció és létezhet kommunikációként való leírása, akkor alighanem azt is gondoljuk, hogy van benne valami *par excellence* kommunikációs. Ezt a *par excellence* kommunikációt, más szavakkal a kommunikációs lényegét, úgy határoztuk meg, mint a közlői szerepet betöltő ágensnek olyan megnyilvánulását, amelyet (i), (ii) és (iii) típusú szán-

dékok motiválnak. Értelmezésünkben kommunikációs kísérlet az a cselekvés, amelyet az ágens – a közlő – úgy hajt végre, hogy

- (i) szándékában áll egy befogadónak valamilyen információt átadni, azaz a befogadóval egy tényállás(komplexumot) felismertetni,
- (ii) szándékában áll, hogy a befogadó ezt az (i) szándékát felismerje, azaz szándékában áll (i) szándékát nyílttá, hozzáférhetővé tenni,
- (iii) szándékában áll, hogy (i) szándékának megvalósulásában (ii) szándékának megvalósulása játsszon szerepet.

Sikeres a kommunikációs kísérlet, ha ezek a szándékok megvalósulnak.

Mindaddig, amíg közvetlen személyközi kommunikációról van szó, például olyan hétköznapi helyzetekről, hogy valaki mond valamit valakinek, nem nehéz megtalálni e kommunikációs lényegét, azaz kimutatni az (i), (ii) és (iii) kommunikációs szándékok meglétét. (Azzal a kérdéssel, hogy miképpen festenek e kommunikációs szándékok olyan esetekben, amikor a közlő a pusztán információátadástól eltérő beszédaktusokat – kéréseket, parancsokat, ígéreteket, fogadásokat, szerződés-kötéseket, minősítéseket és hasonlókat – hajt végre, illetve kísérel meg végrehajtani, bővebben a *Kommunikáció és cselekvés* című fejezetben foglalkozunk.) Természetesen a szokásos esetekben, amikor konvencionális, tehát rendeltetészerűen a kommunikáció céljaira szolgáló – nyelvi vagy egyéb jelrendszerhez tartozó – eszközöket használunk, és azokat a konvencionális jelentésükben alkalmazzuk, az (i), (ii) és (iii) szándékokra való hivatkozás meglehetősen triviálisnak tűnik, ahogy magától értetődő, triviális megállapítás minden olyan jellegű állítás is, mint például az, hogy a rendeltetészerűen a kommunikáció céljaira szolgáló eszközeinket általában a rendeltetésüknek megfelelően kommunikációra használjuk. Más a helyzet akkor, amikor kommunikációs céljainkat nem konvencionális eszközökkel, illetve a konvencionális eszközöket nem a konvencionális jelentésükben használva kíséreljük meg megvalósítani. Ilyenkor a felismertetésre irányuló (i), (ii) és (iii) szándékok felismerése, a kommunikációs lényeg kimutatása különös jelentőséget kap, hiszen az esemény megértéséhez mindenekelőtt azzal kell tisztában lennünk, hogy ami történik, egyáltalán kommunikációs kísérletnek tekinthető-e, és ha igen, akkor vajon mi lehetett az az információ, amelyet a közlő át akart adni.

Amikor azonban nem a személyközi kommunikáció szokásos eseteit tekintjük, hanem ezektől távol eső helyzeteket, például a médiakommunikációt, a *par excellence* kommunikációs lényegnek a jelenléte egyáltalán nem magától értetődő, illetve a rá való hivatkozás általában nem sokat mond. Vegyük például a tömegkommunikációs hírszolgáltatást. Amikor egy rádió- vagy televíziócsatornán híreket (külső reprezentációkként frissen történt eseményekről informáló, a tévécsatornán esetleg álló vagy mozgóképpel is megerősített szövegeket) közvetítenek, e nyilvánvalóan kommunikációs történésről aligha adhatnánk releváns leírást az (i), (ii) és (iii) szándékokra való hivatkozással. Ha most el is tekintünk attól a kérdéstől, hogy egy szervezetnek vagy intézménynek egyáltalán vannak-e szándékai abban az értelemben, mint a természetes ágenseknek, meglehetősen furcsa lenne a

hírközlést úgy leírni, hogy a hírforrás csatornának szándékában áll a közönséggel (mint befogadóval) bizonyos információkat felismertetni, szándékában áll ezen felismertetési szándékát felismertetni, és szándékában áll, hogy előbbi szándékának megvalósulásában az utóbbi szándék megvalósulása játsszon szerepet. Az újságíró, a műsorszerkesztő, a bemondó munkájának leírásában sem lenne sok helye az (i), (ii) és (iii) szándékoknak, legfőlegbb talán abban a vonatkozásban, hogy a hírek megformálásában szem előtt kell tartaniuk a közérthetőség követelményét, tehát azt, hogy a hírek szövegéből az események a közönség számára felismerhetők legyenek. Az a körülmény azonban, hogy a hírközlés működésének és társadalmi funkcióinak feltárásában és leírásában a kommunikációs lényegét jelentő (i), (ii) és (iii) szándékok nem nagyon jutnak szerephez, egyáltalán nem jelenti azt, hogy e szándékegyüttes, illetve az ezen szándékegyüttesre visszavezetett kommunikációs lényeg ne lenne jelen a hírközlésben és a médiakommunikáció minden egyéb fajtájában. A média üzenetei olyan konvencionális (nyelvi és egyéb jelrendszerekhez tartozó) eszközökkel létrehozott külső reprezentációk, amelyek rendeltetésszerűen a kommunikáció céljaira szolgálnak, így a kommunikációs lényeg mintegy eleve be van építve a használatukba. Persze még a médiakommunikáció terén is el tudunk gondolni olyan eseteket, amelyek leírásában az (i), (ii) és (iii) szándékok különleges szerepet kapnak. Elképzelhető például, hogy olyan körülmények között, amikor a médiát politikai ellenőrzés és szigorú cenzúra korlátozza, akadhatnak újságírók és szerkesztők, akik a cenzúrát kikerülendő, a híryanagot megpróbálják úgy összeállítani, hogy abból a szöveg szó szerinti jelentésén túli rejtett üzenet is felismerhető legyen, és a közönségben is akadhatnak, akik – mintegy a sorok között olvasva – a rejtett üzenetet fel is ismerik.

A *par excellence* kommunikációs jelenséget alapvetően a használt eszközök rendeltetésszerűen kommunikációs jellege kapcsolja össze a kommunikáció sokféle válfajával, így a tömegkommunikációval is. A legtöbb kommunikációban úgy van benne a „kommunikációs lényeg”, hogy a kommunikáció eszköze, kódja rendeltetésszerűen kommunikációs. Ezért ha ilyen eszközök használatával találkozunk, eleve feltételezzük, hogy ami történik, az kommunikáció. Ehhez a feltételezéshez képest a kommunikációs lényegnek, az (i), (ii) és (iii) szándékegyüttesnek a keresése csak akkor válik szükségessé és relevánssá, ha nem konvencionális, hanem alkalmi eszközök használatáról, illetve konvencionális eszközöknek a szokásostól eltérő, nem konvencionális használatáról van szó.

A nyelv

A nyelv az emberi kommunikáció legfontosabb eszköze. Hiba lenne azonban azt gondolni, hogy elsődlegesen vagy éppen kizárólagosan a kommunikáció céljaira szolgál. Legalább ugyanilyen fontos, hogy a nyelv a világ megismerésének, a gondolatalkotásnak, a dolgok és tényállások leírásának, ábrázolásának, a világ (belső és külső) reprezentációjának az eszköze is, a gondolat formája, ahogy gyakran emlegetik. Sőt vannak, akik úgy tartják, hogy valójában a megismerő, gondolatalkotó funkció a nyelv elsődleges, egyedül igazán fontos, a lényegéből következő funkciója. Közismert például, hogy a modern nyelvtudomány egyik úttörője, a generatív nyelvészet megalapítója, Noam Chomsky a nyelv strukturális jellegzetességei szempontjából csak a gondolatalkotó, leíró, ábrázoló, a világot reprezentáló funkcióját ismeri el igazán jelentősnek, a kommunikációt pedig mint a nyelv (egyik) használat(i módj)át csupán másodlagosnak tekinti, amelynek nincs szerepe a nyelv lényegi tulajdonságainak meghatározásában. Szerinte a generatív nyelvtanak a humboldti „nyelvi forma” fogalmára kell magyarázatot adnia, ahol ez a nyelvi forma nem más, „mint azoknak a mentális műveleteknek az alapján álló folyamatok konstans és változatlan rendszere, amelyek artikulált és strukturálisan szervezett szignálokat hívnak elő a gondolat kifejezésére.” (Chomsky 1972, 71)

Sokan úgy vélik, hogy Chomsky álláspontja a nyelv megismerő, gondolatalkotó funkciójának elsődlegességéről a tényleges nyelvhasználat tükrében nem nagyon tartható. „A nyelv nemcsak arra szolgáló eszköz, hogy segítségével megnevezzünk, leírjunk és szabatosan érveljünk. A nyelv eszköze a kifejezésnek és a felhívásnak, a meggyőzésnek és a parancsnak, a tiszteletadásnak és a sértésnek, a pletykának és a megrovásnak” (Hymes 1973, 491), vagyis mindannak, amit összefoglalóan kommunikációnak nevezünk.

A nyelv létrejöttében, szerkezetében és működésében egyfelől a megismerő, gondolatalkotó, a világot reprezentáló funkció, másfelől pedig a kommunikációs, információt közvetítő, tudást átadó, magatartást szervező szerep egyformán fontos és egymástól elválaszthatatlan. Éppen ezért értelmetlen méricskélni, hogy a nyelv és az emberi nembeli lényeg szempontjából a gondolatalkotó, a világot reprezentáló vagy a kommunikációs funkció az

inkább meghatározó. Reprezentáció és kommunikáció kéz a kézben járnak: ha nem tudnánk nyelvünk segítségével gondolatilag megragadni és leírni a világ dolgait és tényállásait, akkor felismertetni, tehát kommunikálni, információvá formálni sem tudnánk őket; és ha a kommunikációs szükséglet nem hívta volna életre a nyelvet, mint konvencionális külső eszközt a dolgok és tényállások felismertetésére, akkor nem tudnánk létrehozni olyan külső reprezentációkat, leírásokat, amelyek strukturálisan alkalmasak a világ jelenségeinek gondolati leképezésére, a megismerés szolgálatára.

A nyelv jelrendszer

Ferdinand de Saussure-nek, az általános nyelvészet megalapozójának a munkássága nyomán a természetes emberi nyelvekre úgy tekintünk, mint jelek konvenciók által konstituált rendszerére. „A nyelv rendszer, amelynek minden tagja kölcsönösen függ a többitől, és amelyben az egyik tag értéke csak annak a következménye, hogy egyidejűleg a többi tag is jelen van...” (Saussure 1967, 147), ahol a rendszer tagjain a szavakat és a nyelvnek az egyéb jelentéssel bíró (ragok, képzők) vagy jelentést megkülönböztető funkciójú elemeit (fonémák) kell érteni. „A nyelvi jel önkényes” (Saussure 1967, 93) abban az értelemben, hogy néhány olyan esetet leszámítva, mint amilyenek a hangutánzó szavak, a jelölő és a jelölt kapcsolata nem motivált semmiféle fizikai összefüggéssel, például hasonlósággal vagy ok-okozati viszonyal, hanem hallgatólagos közmegegyezésen, társadalmi konvención alapul. „Csak a szociális tényező képes nyelvi rendszert kialakítani. A [nyelvi] értékek kialakításához, amelyeknek egyetlen létalapja a használatban és a közmegegyezésben van, társadalomra van szükség.” (Saussure 1967, 146) A rendszerszerűen szerveződő nyelvvel (*langue*) Saussure élesen szembeállította a beszédet (*parole*), vagyis a nyelv használatát, amelyet úgy fogott fel, mint amiben a nyelv rendszerszerűségének ellentétéként esetlegesség uralkodik, és számos nyelven kívüli tényező is szerepet kap. Ennek értelmében a nyelvtudomány feladatát alapvetően a nyelvi rendszer leírásában határozta meg.

Charles Morris, az általános jel tudomány egyik XX. századi klasszikusa, a jelrendszereknek, köztük az emberi nyelveknek a tanulmányozását három nagy területre osztotta fel. A *szintaxis* a jelek egymáshoz való viszonyával, vagyis azzal a kérdéssel foglalkozik, milyen képzési és átalakítási szabályokkal lehet egy jelrendszer elemi jelkészletéből (szavakból) bonyolultabb jelkombinációkat (mondatokat) létrehozni, illetve ilyen jelkombinációkat egymásba transzformálni. A nyelvek esetében a szintaktikai szabályok alkotják a nyelv nyelvtanát, grammatikáját. A *szemantika* a jelek jelentését vizsgálja, tehát azt a viszonyt, amely a jeleket és jelkombinációkat az általuk jelölt objektumokhoz és tényállásokhoz fűzi. Végül a *pragmatika* a jeleknek a használatát állítja a figyelem középpontjába: azt kutatja, hogy a használat és a kontextus mit tesz hozzá ahhoz, amit a szintaxis és a szemantika rögzít,

milyen kontextuális (pszichológiai, szociológiai stb.) tényezők és szabályszerűségek játszanak szerepet abban, ahogy a jeleket használjuk. (Morris 1975)

Saussure nyelv- és beszédmegkülönböztetéséhez hasonlóan, bár azzal nem egészen azonos tartalommal, Noam Chomsky is elhatárolta egymástól a generatív nyelvészetet megalapozó munkáiban a nyelvhasználatot, angol eredetű terminussal a performanciát és az alapjában álló nyelvi képességet, a kompetenciát. „Amikor egy nyelvet tanulmányozunk, meg kell kísérelnünk azoknak a tényezőknek az elkülönítését, amelyek a beszéd alapjául szolgáló kompetenciával kölcsönhatásban meghatározzák az aktuális performanciát. A kompetencia műszó az idealizált beszélőnek arra a képességére utal, amelynek segítségével – szigorúan nyelvének szabályai szerint – összekapcsolja a hangokat a jelentésekkel. Egy nyelv grammatikája, mint az idealizált kompetencia modellje, meghatározott viszonyt állapít meg a hang és a jelentés, a fonetikai és a szemantikai reprezentáció között. Azt mondhatjuk, hogy egy *L* nyelv grammatikája (*S, I*) párok sorát hozza létre, ahol *S* egy bizonyos szignál fonetikai reprezentációja, *I* pedig az a szemantikai interpretáció, amelyet a nyelv szabályai ehhez a szignálhoz rendelnek. Egy nyelv nyelvészeti vizsgálatának egy ilyen grammatika fölfedezése az elsődleges célja.” (Chomsky 1973, 216)

A hang-jelentés párokat előállító (Chomsky terminológiájában: generáló) grammatikának a gerincét a szintaxis, a szintaktikai szabályok alkotják, kiegészítve az elemi jelentéshordozók, a morfémák (az önálló szótári jelentéssel rendelkező szótövek és a csak grammatikai jelentést hordozó ragok, képzők és más nem önálló elemek) viszonyait leíró morfológiával. A nyelv hangzó oldalának tanulmányozása a fonetika és a fonológia feladatát képezi (az előbbi a beszédhangok artikulációs és akusztikai jellegzetességeit, az utóbbi a fonémákat, a jelentésmegkülönböztető funkciójú hangokat vizsgáló diszciplína). A munkánk nyelvvel kapcsolatos alább következő részei elsősorban szemantikai, majd pragmatikai kérdéseket vesznek majd szemügyre. (A nyelvtudomány egyéb fejezeteiről, illetve egészéről áttekintésként lásd Kenesei 1984; Kiefer 1992.)

A jelentés vizsgálatáról

A nyelv, illetve kifejezései azért válnak alkalmassá arra, hogy tényállásokat reprezentáljanak és a kommunikációban felismertessenek, hogy (nem természetes) jelentéssel rendelkeznek. (Itt és a későbbiekben mindvégig a nyelvvel kapcsolatos részekben magától értetődőnek tekintjük, hogy a *jelentés* terminus a grice-i nem természetes jelentés értelmében szerepel.) A jelentés olyan viszony, amely a nyelvi kifejezésekhez hozzárendel bizonyos dolgokat a világban, azaz összefüggést teremt a nyelv egységei és a világ tényállásai között. A jelentés arra vonatkozó konvenció, arra vonatkozó kölcsönös tudás, hogy a nyelv elemeihez mi tartozik a világban. A nyelv-közösség tagjai, amikor nyelvük kifejezéseivel találkoznak, a nyelvet konsti-

tuláló konvenciók ismeretében, a nyelvre vonatkozó kölcsönös tudás birtokában, tehát a jelentés alapján ismerik fel, gondolják el, keresik meg a világban azokat a dolgokat, tényállásokat, amelyek ezekhez a kifejezésekhez tartoznak.

A kommunikáció és a reprezentáció a nyelv azon tulajdonságának kihasználása, hogy a jelentéssel vonatkoztatni lehet a világra, és e vonatkoztatást hozzáférhetővé lehet tenni mások számára. A kommunikáció és a reprezentáció az emberi ágensek szándékainak megvalósítása, a nyelv, a nyelvet konstituáló konvenciók, a jelentések viszont nem függenek az ágensek szándékaitól. A nyelv, a konvenció, a jelentés örökölt kényszerítő adottság az ágensek számára, amelyet elsajátításában elfogadnak és használatában fenn tartanak.

A szemantikai összefüggések megvilágításához nem árt röviden tisztázni néhány alapfogalomnak – ezek a mondat, a megnyilatkozás, az állítás és a propozíció – a mibenlétét. Nyelvészeti értelemben a mondat a nyelv, a megnyilatkozás pedig a beszéd kategóriája. A *mondat* forma és jelentés fonetikai, szintaktikai és szemantikai tulajdonságokkal, illetve szabályokkal meghatározott szerves együttese, a legkisebb olyan grammatikai egység, amely a kommunikációban önálló közlési funkciót tölt be. A *megnyilatkozás* a beszélők aktuális verbális „munkája” a kommunikációban (a nyelvhasználatban, a performanciában) egy (vagy több) mondat kimondásának útján. Ezzel szemben a hagyományos logikai-nyelvfilozófiai irodalomban a mondatot általában szintaktikai, a megnyilatkozást pedig szemantikai kategóriának tekintik, tehát a logikai-nyelvfilozófiai írások egy részében ezek a fogalmak többnyire úgy viszonyulnak egymáshoz, mint forma és jelentés. Mivel ez az értelmezés nem tűnik általánosan elterjedtnek és kötelező érvényűnek, mi az egyszerűség kedvéért mindkét értelemben, tehát szintaktikai és szemantikai vonatkozásban is csak a *mondat* terminust fogjuk használni. (Eljárásunkat az a szempont is indokolhatja, hogy – mint az imént jeleztük – a mondat az a legkisebb nyelvi egység, amelynek önálló kommunikációs funkciója van, amely önállóan képes egy tényállást felismertetni. A szavak és a szavakból összetett, de nem mondatértékű kifejezések – a szintagmák – kijelölnek, megneveznek dolgokat – tárgyakat, élőlényeket, tulajdonságokat, aktivitásokat, eseményeket, fogalmakat stb. –, de önmagukban nem írnak le tényeket. Lehetséges, hogy bizonyos esetekben csak egyetlen szóból áll a kommunikáció, az a mód azonban, ahogyan megértjük, nyilvánvalóvá teszi, hogy valójában egy kiegészítendő hiányos mondattal van dolgunk, például: „Ki hagyta nyitva az ajtót? Pancsa [hagyta nyitva az ajtót].”) Ha egy kijelentő formájú mondatban (megnyilatkozásban) egy ténynek a fennállását (vagy fenn nem állását) mondjuk ki, akkor *állításról* beszélünk. Az, amit egy ilyen mondatban (megnyilatkozásban) állítunk, a *propozíció*, melyet magyarrá gyakran a *kijelentés* terminussal is fordítanak. A logikai-nyelvfilozófiai irodalomban általában a propozícióról (kijelentésről) beszélnek úgy, mint ami igaz vagy hamis lehet, de gyakran a propozíciót kifejező (kijelentő) mondatról is azt mondják, hogy igaz (vagy éppen hamis).

A jelentéssel kapcsolatos kérdések megválaszolására két alapvető megközelítésmód alakult ki a logikai-nyelvfilozófiai irodalomban. Az egyik – a Ludwig Wittgenstein késői munkásságával szorosan összefonódó – használatelmélet, amely a jelentés meghatározásába pragmatikai tényezőket épített be, abból a feltevésből kiindulva, hogy megnyilatkozásaink jelentését úgy adhatjuk meg, hogy használati módjukat elemezzük a hétköznapi nyelvhasználatban. (Wittgenstein 1992) E megközelítés gyakorlatiasabb szempontú alkalmazhatósága a nyelvléírásban hosszú ideig kérdésesnek tűnt, mivel a használat pragmatikai tényezőinek egy része, sőt maga a használat fogalma is meglehetősen körvonalazatlan és nehezen operacionalizálható maradt. Jelentősebb változást ezen a téren a John Austin által kidolgozott beszédaktus-elmélet hozott, amelynek alapjaival könyvünk 6. fejezete foglalkozik. A másik megközelítés a logikai szemantikáé, amely a megnyilatkozások jelentését – fregei hagyományokra visszanyúlva – az igazság fogalmával kapcsolta össze.

A dolog lényegét – Rudolf Carnapot idézve – a következőképpen foglathatjuk össze. „Ha tudnánk, hogy mi volna akkor, ha egy mondatot igaznak találnánk, akkor tudnánk azt is, hogy mi a mondat értelme. És ha két mondat esetében azonosak a feltételek, amelyek mellett igaznak kellene tartanunk őket, akkor azonos az értelmük is. Ennélfogva egy mondat jelentése bizonyos értelemben azonos azzal a móddal, ahogy igazságát és hamisságát meghatározzuk”. (Carnap 1972, 377–378) Bár az a mód, ahogyan a jelentés és az igazság fogalma a Bécsi Kör filozófiájában egymással összefonódott, egyáltalán nem problémamentes, sőt, magának az igazságnak a fogalma sem az, a logikai szemantika jelentésfelfogása nagy karriert futott be, és szilárdan őrzi pozícióit, lásd például Lewis 1970; Cresswell 1973; Barwise–Parry 1983; Ruzsa 1988/89; 2000.

Az igazság fogalmát bevonva a szemantikai elemzésbe, azt mondhatjuk, hogy egy megnyilatkozás megértése annyi, mint ismerni azokat az igazságfeltételeket, amelyek mellett az, amit benne állítunk, igaz. (Davidson 1971) Egy nem túl egzakt, de talán kellőképpen szemléletes példával élve, a „Béla találkozott azzal a barátjával, akit már régóta kerestek” megnyilatkozásnak úgy tulajdonítunk értelmet, hogy feltesszük az alábbi feltételek teljesülését:

- ♦ Van egy x személy, akit Bélának hívnak.
- ♦ Van személyeknek egy olyan, x -et nem tartalmazó H halmaza, amelynek elemei x barátai.
- ♦ H halmaznak van egy olyan h eleme, akit x már régóta keresett.
- ♦ Van egy z személy, akivel x találkozott.
- ♦ h azonos z -vel.

Itt természetesen nem arról van szó, hogy a szemantika feladata lenne kijelentések igazságának vagy hamisságának az eldöntése; az elemzés ugyanis nem a kijelentések és a tények „egybeesését” vizsgálja, hanem azokat az általános feltételeket, amelyek mellett ennek az „egybeesés”-nek, azaz az igazságnak a kérdése egyáltalán felvethető.

Akár logikai-nyelvfilozófiai, akár nyelvészeti indíttatású szemantikáról van szó, a XX. századi vizsgálódások nyomán több-kevesebb egyetértés alakult ki abban a tekintetben, hogy a jelentéssel kapcsolatos kérdéseket a mondatok keretében kell értelmezni. Bár a mondatok jelentése részeiknek, azaz a szavaknak és morfémáknak a jelentéséből vezethető le e részek szintaktikus összekapcsolása útján, a mondatok jelentése több, mint alkotóelemek jelentésének azokénál csak bonyolultságában különböző összege. Számos fontos nyelvtani elem csak a mondatok keretében tölt be jelentés-funkciót. Ezt jól szemléltetheti a következő példamondatok összehasonlítása:

(1) János felismerte Évát, majd az is felismerte őt.

(2) János felismerte Évát, majd Béla is felismerte őt.

Az „őt” személyes névmás jelentését látszólag a mondatkerettől függetlenül azonos módon adhatjuk meg mindkét esetben: egyes szám harmadik személyt jelöl tárgyestben. Valójában azonban az (1) mondatot általában úgy értjük meg, hogy abban az „őt” névmás Jánosra vonatkozik, a (2) mondatot viszont úgy, hogy Évára vonatkozik. Vagyis a példában a névmás a mondat egészében nyer specifikus jelentést.

A mondat meghatározó szemantikai szerepe azonban a legkevésbé sem teszi feleslegessé a szavak, a szótári elemek jelentésének tanulmányozását. Ezt a feladatot a lexikológia tudománya látja el, amely igyekszik elemi alkotóelemekre felbontani, illetve bonyolultabb struktúrákra visszavezetni a szavak jelentését, mégpedig számos vonatkozásban a legszorosabban összekapcsolódva azzal a pszicholingvisztikai, kognitív lélektani kérdéskörrel, hogy miképpen reprezentálódik a világról való (nyelvi) tudásunk az elmében (lásd például Jackendoff 1997).

Jelentés és jelöllet

A matematikus Gottlob Frege munkássága óta az is általánosan elfogadott feltevése a szemantikai vizsgálódásoknak, hogy a jelentésnek kétféle aspektusát kell figyelembe venni ahhoz, hogy adekvát képet formálhassunk a nyelvi egységek szemantikai sajátosságairól. (Frege 1980) Hasonlítsuk össze a következő két mondatot:

(4) Az austerlitz-i csata győztese Szent Ilona szigetén halt meg.

(5) A waterlooi csata vesztese Szent Ilona szigetén halt meg.

Az austerlitz-i csata győztese és a waterlooi csata vesztese kifejezések ugyanazt az embert jelölik, ugyanarra a személyre, Bonaparte Napóleonra vonatkoznak, a (4) és (5) megnyilatkozásokkal tehát a nyelven kívüli világnak ugyanarra az elemére referálunk. Mivel e megnyilatkozások ugyanazt állítják (Szent Ilona szigetén halt meg), ha pusztán a jelöllet, a referencia azonoságából indulnánk ki, akár azonos jelentésűeknek is tekinthetnénk őket. Ez azonban tévútra vezetne, hiszen ekkor a (6), (7) és (8) megnyilatkozást (lásd

lentebb) a referencia, a jelölet azonossága alapján a szemantikai tartalom szempontjából üresnek, tautologikusnak kellene tekintenünk, mintha azt mondanánk, hogy Bonaparte Napóleon azonos önmagával.

(6) Az austerlitz csata győztese azonos a waterlooi csata vesztesével.

(7) Az austerlitz csata győztese Bonaparte Napóleon volt.

(8) A waterlooi csata vesztese Bonaparte Napóleon volt.

A (6), (7) és (8) mondatok azonban egyáltalán nem üres tautológiák, hiszen annak számára, aki eddig nem tudta, hogy az austerlitz csata győztese ugyanaz a személy, mint aki elvesztette a waterlooi csatát, nevezetesen Bonaparte Napóleon, nagyon is informatív, és gyarapítja a világról való tudását, a történelmi ismereteit. Igaz ugyan, hogy „az austerlitz csata győztese” és „a waterlooi csata vesztese” névszói szerkezetek (meghatározott leírások) ugyanarra a személyre vonatkoznak, ugyanazt az embert jelölik, azonban ezt a személyt egészen különbözőképpen értelmezik, különbözőképpen mutatják be: egyik esetben mint győztes, a másik esetben mint vesztes hadvezért. Ekkor Freget követve azt mondhatjuk, hogy a két kifejezésnek azonos a jelölete, de különböző a jelentése; ugyanazt a dolgot adják meg a világban, de ezt különbözőképpen teszik, különböző értelmezést kapcsolnak hozzá.

Ha ismerjük egy kifejezés jelentését, akkor tudjuk, hogy mi tartozik hozzá a világban, vagyis tudjuk, hogy e kifejezés mit jelöl. A logikai szemantika szóhasználatában a jelentés egy olyan függvény, amely a nyelv minden egyes kifejezéséhez hozzárendel, kiválaszt egy értéket – egy dolgot, dolgoknak egy halmazát, egy tényállást – a világban, a nyelv kifejezéseinek értelmezési tartományában. Pszichológiailag a jelentés a jelölt dolgoknak, halmazoknak, tényállásoknak a mentális reprezentációja: képzetek, fogalmak, attitűdök, tudások a jelölt dolgokkal és tényállásokkal kapcsolatban, a jelölt dolgok és tényállások elgondolása.

A természetes emberi nyelveket három alapvető grammatikai kategória teszi alkalmassá arra, hogy tényállások felismertetésére (és reprezentálására) szolgálhassanak:

- ♦ az individuumnevek arra rendeltettek, hogy megnevezzék, kijelöljék azokat az egyedi dolgokat, amelyekről mondani akarunk valamit;
- ♦ a predikátumok (állítmányok) azoknak a tulajdonságoknak, viszonyoknak, állapotoknak, aktivitásoknak a megnevezéseiként funkcionálnak, amelyeket az individuumnevek által kiválasztott dolgokról állíthatunk;
- ♦ a (kijelentő) mondatok a predikátumoknak individuumnevekkel való szintaktikai összekapcsolásával tényállások leírására szolgálnak; azt mondják ki, hogy milyenek, mit tesznek, milyen állapotban és egymással milyen viszonyban vannak az individuumnevek által megnevezett dolgok.

A 4/1. táblázat azt mutatja be erősen leegyszerűsített formában, hogy ezeknek az alapkategóriáknak, illetve a grammatikai szerepüket betöltő nyelvi egységeknek és szerkezeteknek mi a jelöletük és mi a jelentésük, a 4/2. táblázat pedig példákkal szemlélteti az összefüggéseket.

Grammatikai alapkategóriák és a funkciójukat megvalósító nyelvi egységek, illetve szerkezetek	Jelölet	Jelentés
<i>individuumnevek</i> : egyedi dolgok (tárgyak, személyek, események) megnevezésére, kijelölésére szolgáló tulajdonnevek, névszói szerkezetek, meghatározott leírások	individuális, egyedi dolgok: tárgyak, személyek, események	logikailag: egy függvény, amely kiválaszt egy egyedi dolgot a világban; pszichológiailag: ennek az egyedi dolognak a fogalma, mentális képe
<i>predikátumok</i> : köznevek, igék, melléknevek, állítmányi szerepet betöltő kifejezések	olyan egyedi dolgok (tárgyak, személyek, események stb.) halmazai, amelyek egy bizonyos tulajdonsággal, minőséggel, viszsonnyal rendelkeznek	logikailag: egy függvény, amely kiválasztja egy bizonyos tulajdonsággal, minőséggel, viszsonnyal rendelkezőknek a halmazát; pszichológiailag: egy tulajdonság, minőségviszony fogalma, mentális képe
(kijelentő) <i>mondatok</i> : individuumnevek összekapcsolása predikátumokkal	az a tényállás, amely egy mondatot igazgá tesz; az a tény, amely fennáll akkor, ha a mondat igaz	logikailag: egy propozíció (kijelentés); pszichológiailag: egy tényállás belső, mentális képe, annak elgondolása, hogy milyen a világ akkor, ha a mondat igaz

4/1. táblázat *Nyelvi egységek jelölete és jelentése*

Az előzményekben és a táblázatban a *mondat* terminus kizárólag olyan kijelentő mondatokra vonatkozik, amelyek állítást (vagy tagadást) fejeznek ki, és amelyeknek a jelentése egy propozícióval azonosítható. A későbbiekben látni fogjuk, hogy közel sem minden mondat ilyen természetű, így például a kérdő és felszólító mondatok nyilvánvalóan nem állítást fejeznek ki. Egyúttal azonban az is kiviláglik majd, hogy a nem állítást kifejező mondatok jelentésében is jelen van egy olyan meghatározó rész, amely egy propozícióra vezethető vissza. Például a „Ki csukja be az ablakot?” kérdésnek vagy a „Csukd be az ablakot!” felszólításnak a jelentése valamiképpen azzal a propozíciós tartalommal kapcsolatos, hogy x becsukja az ablakot.

Vannak kifejezések, illetve mondatok, amelyek a beszélő vagy mások propozíciós attitűdöknek nevezett elméleti állapotaira utalnak. A propozíciós attitűdök fontosabb típusai:

- ♦ gondolati attitűdök: hiszi, tudja, elképzeli, feltételezi, valószínűnek tartja stb., hogy p ;

- ♦ érzelmi attitűdök: örül annak, mérges, szomorú, feldobott, lehangolt, elkeseredett stb. amiatt, hogy *p*;
- ♦ intencionális attitűdök: az a szándéka, azt akarja, azt szeretné, arra vágyik stb. hogy *p*, ahol *p* egy proposíció, az a tényállás, amelyre az attitűd irányul.

	Jelölet	Jelentés
individuumnevek		
„Bonaparte Napóleon”	Bonaparte Napóleon	a Bonaparte Napóleonról való fogalmunk, tudásunk, képzetünk
„ez az asztal”	egy asztal a beszélő közelében	egy bizonyos asztal fogalma, mentális képe
„az austerlitz-i győztes”	az a személy, aki (ről esetleg csak azt tudjuk, hogy) győzött Austerlitznél	az Austerlitzről, az ott zajló csatáról, a csata győzteséről való fogalmunk, elképzelésünk, tudásunk, mentális képünk
predikátumok		
„asztal”	azon tárgyak halmaza, amelyek az asztalság minőségével bírnak, amelyeket szokásosan asztalnak tartunk	az asztal(ság) fogalma
„zöld”	a zöld színű dolgok osztálya, halmaza	a zöld szín fogalma, képzelete
mondatok		
„Ez az asztal zöld.”	az a tényállás, hogy egy a beszélő közelében lévő tárgy a zöld asztalok halmazába tartozik	az a proposíció, illetve annak elgondolása, hogy a beszélő közelében lévő asztal zöld
„Az austerlitz-i csatát Bonaparte Napóleon nyerte meg.”	az a tényállás, hogy Austerlitznél volt egy csata, és azt Napóleon nyerte meg, vagyis az a tényállás, amely a mondatot igazá teszi	az a proposíció, az a gondolat, hogy Austerlitznél volt egy csata, amelyet egy Bonaparte Napóleon nevű személy nyert meg

4/2. táblázat *Példák a nyelvi egységek jelölésére és jelentésére*

Szemantikai szempontból különös figyelmet érdemelnek az olyan szavak, kifejezések és mondatok, amelyeknek közismert a jelentésük, de legjobb tudásunk szerint nincsen jelöltjük a való világban. Például beszélhetünk Vénuszról, Zeuszról, küklopszokról, kentaurokról, aranyhegyről, ördögökről, pokolról és mennyországról, boszorkányokról, perpetuum mobiléről,

hétéfjű sárkányról, Loch Ness-i szörnyről, tündérekről és számos egyéb olyan lényről vagy dologról, amely az általunk ismert világban nem létezik, csupán a fantázia, a képzelet terméke. De mondhatunk és megérthetünk olyan mondatokat is, amelyeknek világunkban semmiféle tényállás nem felel meg, és így a tapasztalattal való összevetésben a valósággal ütköző kontrafaktuális feltevéseknek („Ha én lennék Magyarország királya, a magyarok lennének a világ leggazdagabb és legboldogabb népe”), fantáziaképeknek („Hófehérke rendbe tette a hét törpe háztartását”), tévedéseknek („A fény terjedésének közege az éter”) vagy éppen hazugságoknak minősülnek. Ezeknek a nem létező dolgokat megnevező szavaknak és mondatoknak úgy tulajdonítunk jelentést, hogy elképzeljük, elgondoljuk az aktuálisan fennálló világnak olyan alternatíváit, amelyek az ezen szavak által megnevezett dolgoknak adnak otthont, illetve amelyekben az ezen mondatok által kifejezett proposíciók igazak. „Egy fikcionális mondat igazságértéke egy olyan modellben dönthető el, amelynek az interpretációs része szükségképpen egy olyan lehetséges világra épül, amely nem azonos az aktuális világgal.” (Kányó 1988, 431) Nyelvünk értelmezési tartományai tehát a lehetséges világok, melyeknek azonban csak egyike az az aktuális világ, amelyet valóságosan fennálló világunknak ismerünk el. A nyelv reprezentációs ereje és kreativitása nem utolsósorban abban áll, hogy a közvetlen tapasztalatok általánosításával a minőségeket, a tulajdonságokat és a viszonyokat el tudja választani az éppen adott objektumoktól és helyzetektől, majd újra össze tudja szerkeszteni őket olyan konstrukciókká, amelyek alkalmasak korábban még nem ismert objektumok és helyzetek megragadására, leírására, sőt olyan konstrukciókat (meseszerű lényeket és történeteket, vagy a jövőre vonatkozó előrejelzéseket és hipotéziseket, stb.) is képes létrehozni, amelyek – legalábbis az eddigi tapasztalatok szerint – az aktuális világban nem is léteznek.

A korábbiakban tárgyalt és a fenti táblázatban bemutatott grammatikai alapkategóriák (illetve a funkciójukat betöltő nyelvi egységek) mellett a jelentés meghatározásában még számos egyéb nyelvi elem is fontos szerephez jut, ezekre azonban részletesebben már nem tér(het)ünk ki. Ide tartoznak például – csupán említésképpen – a tényállásokat időben és térben lehorgonyzó nyelvtani időformák (jelen, múlt, jövő) és határozószavak („itt”, „ott”, „előbb”, „utóbb”, „jobbra”, „balra” stb.), az indexekként funkcionáló névmások („ez”, „az”, „aki...”, „amely...”, „valaki”, „valami” stb.), a logikai kvantorok szerepét betöltő névelők és névmások („a”, „egy”, „egy bizonyos”, „néhány”, „minden” stb.), a mondatokat összekapcsoló, a tényállások (proposíciók) között kapcsolatokat létrehozó kötőszavak („és”, „vagy”, „ha...”, „akkor” stb.), a modalitásokat kifejező szavak és grammatikai formák („szükségszerű”, „lehetséges”, „kell”), a feltételes mód kifejezésére szolgáló nyelvtani formák, stb.

A szemantikai alapfogalmak ismertetésének lezárásaként még arra kell felhívni a figyelmet, hogy a fentieknek egyebek mellett az az egyik legfontosabb tanulsága, hogy pusztán a jelöllettel nem lehet megadni a jelentést,

hiszen ugyanazt a dolgot eltérő jelentésű nyelvi egységek is jelölhetik, és vannak jelentéssel bíró nyelvi egységek, amelyeknek a való világban nincs jelölésük. Ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy a jelölés valami mellékes, lényegtelen dolog a jelentés tanulmányozásában. A szemantikának éppen az a feladata, hogy leírja, miképpen vonatkozik a nyelv a tapasztalati világra, miképpen jelölnek a nyelv szavai és mondatai jelentésükön keresztül dolgokat és tényállás(komplexum)okat, milyen jelölések állnak párban a jelölőkkel. A tapasztalati világgal való összefüggésnek különös jelentősége van azokban a kommunikációkban és reprezentációkban, amelyek a világ jelenségeinek tudományos megismerését célozzák. Az olyan fogalmak és megállapítások ugyanis, amelyek nem köthetők valamiképpen az érzéki tapasztalathoz, amelyeknek tehát nincs jelölésük a való világban, azok nem is ellenőrizhetők, nem is igazolhatók, illetve cáfolhatók, és így a tudományos megismerés szempontjából üresek, értéktelenek. (Minderről lásd többek között az Altrichter szerk. 1972 szöveggyűjteményt.)

A nyelvnek a jelölésekhez való kötődése persze nemcsak a tudományos megismerésben, hanem a mindennapi nyelvhasználatban és a nyelvvel-sajátításban is alapvető szerepet játszik. Nyelvünk üres formalizmus lenne, ha közvetlenül vagy közvetve nem kapcsolódna az érzéki tapasztalathoz. „A szimbólumoknak fel kell töltniük a percepció világában.” (Pléh 1999, 230) A szavaknak ezt a tapasztalati világhoz való kötését, amelyet Hernád István nyomán szimbólumlehorgonyzásnak nevezhetünk (Hernád 1996), a mindennapi életben a jelölésekre való rámutatások, oszteniok szolgálják, gondoljunk például arra, hogyan tanulják a kisgyermek anyanyelvük szókincsét. „A nyelvet nem lehet telefonon megtanítani, az a próbajelentéseket stimuláló és szerkesztő, vizuálisan és taktílisán jelenlévő oszteniív jelöléseket követel.” (Campbell 2001, 355)

A mondatok kommunikációs tagolása

Van még egy olyan grammatikai jelenség, amelyet kommunikációs vonatkozásai miatt, ha röviden is, de mindenképpen külön is tárgyalnunk kell a jelentés összefüggésében. Nyelvünk mondatai nemcsak arra alkalmasak, hogy mint propozíciókat kifejező egységek formát adjanak lehetséges tényállások nyelvi-gondolati visszatükrözésének, hanem arra is, hogy ebben a nyelvi formában azt is kifejezzék, azt is felismertessék, hogy a mondat kimondásának kommunikációs szituációjában a közlő a mondat szemantikai tartalmából mit tekint a közlés témájának, és mit ezen témával kapcsolatban a közlés fő mondanivalójának, központi, hangsúlyos üzenetének. A téma az, amiről (akiről) a kommunikáció, illetve a mondat szól, a mondatközpont vagy fókusz pedig az az információ, amelyre a kommunikáció, illetve a mondat a figyelmet irányítja, fókuszálja. (E kommunikációs szempontú megkülönböztetés egy korábbi változata a mondatnak a beszélő és a hallgatósága számára egyaránt ismert tárgyát – téma – és a mondatban az erről a már adott tárgyról közölt új információt állítja szembe.)

A magyar nyelv a téma és a fókusz viszonyát a szórenddel és a fő mondat hangsúly elhelyezésével fejezi ki, többnyire úgy, hogy (kijelentő mondatok esetében) a téma a mondat legelejére kerül, a fókusz pedig a legnagyobb hangsúllyal kiemelve a téma után következik. Például az (1) mondat propozíciós szemantikai tartalma nagyon hasonló a (2), (3) és (4) mondatokéihoz, a téma-mondatközpont tagolás azonban mindegyikben más és más információt emel ki a szórend és a mondat hangsúly segítségével:

- (1) A farkas megijesztette Piroskát az erdőben.

<i>téma</i>	<i>mondatközpont (fókusz) kiemelt hangsúllyal</i>
-------------	---

(2)	Piroskát	a farkas	ijesztette meg az erdőben.
(3)	A farkas Piroskát	az erdőben	ijesztette meg.
(4)	A farkas	Piroskát	ijesztette meg az erdőben.

A különbségek még jobban érzékelhetők, ha a szóban forgó mondatok jelentését a némileg bővebb (2a), (3a) és (4a) parafrázisokkal, átfogalmazásokkal adjuk meg:

- (2a) [Nem más, hanem] a farkas volt az, aki megijesztette Piroskát az erdőben.
 (3a) [Nem másutt, hanem] az erdőben történt, hogy a farkas Piroskát megijesztette.
 (4a) Piroska [és nem más] volt az, akit a farkas megijesztett az erdőben.

Az eltéréseket az is jól mutatja, hogy példamondataink más és más kérdésekre adnak válaszokat:

- (2b) Ki ijesztette meg Piroskát az erdőben?
 (3b) Hol ijesztette meg a farkas Piroskát?
 (4b) Kit ijesztett meg a farkas az erdőben?

Jelentés és előfeltevés

A mondatok jelentéséhez nem kis mértékben olyan információk is hozzájárulnak, amelyek nincsenek bennük kimondva, vagyis explicitté téve, implicit módon azonban beleértődnek szemantikai tartalmukba. A ki nem mondott, de a mondatokba beleértett jelentéstartalom vizsgálatában az *előfeltevések* (angol eredetű, de széles körben elterjedt műszóval: a *preszuppozíciók*) fogalma vált az egyik központi kategóriává. Előre kell bocsátanunk, hogy az előfeltevésekről, illetve az előfeltevések fogalmát életre hívó logikai

problémákról könyvtárnyi logikai, nyelvfilozófiai és nem utolsósorban nyelvészeti – szemantikai – irodalom született. (Lásd például Kiefer, Fillmore, Levinson tanulmányait a Pléh-Síklaki-Terestyéni szerk. 1997 kötetben.) Mivel ennek az óriási anyagnak a sokszor komoly logikai-nyelvfilozófiai előismereteket igénylő részleteivel nem terhelhettük meg ezt a munkát, a témakör itt következő bemutatása óhatatlanul erősen leegyszerűsítő. Ennek ellenére reméljük, hogy összefoglalásunk világos képet ad a jelenségről, és nem tartalmaz félreérthető vagy félrevezető megállapításokat.

A nyelvészeti szemantika területén előfeltevéseken olyan ki nem mondott feltételeket értenek, amelyeknek teljesülniük kell ahhoz, hogy a beszélők a mondatoknak értelmet tulajdoníthassanak. Például az alábbi (5) mondat értelmezésekor feltesszük, hogy (a beszélő tudja, hogy) János valóban épségben megérkezett.

(5) Örülök, hogy János épségben megérkezett.

E feltevés nélkül a mondat nyilvánvalóan értelmetlen, hiszen nem örülhetünk olyan dolgoknak, amelyeknek fennállásáról nincs tudomásunk, illetve amelyek nem állnak fenn, nem történtek meg. Világosabbá teheti a példát, ha megfigyelünk egy hasonló mondatot, amelyben nincs ilyen természetű előfeltevés:

(6) Azt hiszem, hogy János épségben megérkezett.

Ez utóbbi mondat akkor is értelmes, ha a Jánosnak nevezett személy történetesen nem érkezett meg épségben, hiszen a beszélőnek ebben az esetben is lehet ilyen hiedelme.

A szemantikai előfeltevéseknek sokféle fajtája van. Míg a fenti példában a mellékmondat alkotta a preszuppozíciót, addig a (7) mondatban az „agglegény” szó szótári jelentésének egy része az előfeltételezett:

(7) A szomszédom agglegény.

Ennek a mondatnak ugyanis csak akkor van értelme, ha a szomszédom férfi és házasodó korú vagy idősebb. Ehhez az implicit előfeltevéshez képest csak annyit állítunk, hogy (az az idősebb férfi, aki) a szomszédom nőtlen, nincs felesége.

Az implicit jelentésnek a leggyakoribb, a logikai, nyelvfilozófiai irodalomban is sűrűn tárgyalt típusát az úgynevezett egzisztenciális előfeltevések alkotják, amelyek bizonyos körülmények között azt a mögöttes információt kapcsolják mondatainkhoz, hogy a bennük megnevezett vagy leírt individuumok léteznek. Bertrand Russel klasszikus példáját idézve a (8) mondat feltételezi, hogy Franciaországnak jelenleg van királya.

(8) Franciaország jelenlegi királya kopasz.

Mivel Franciaország jelenleg köztársaság, ez az előfeltevés nem felel meg a tényeknek, következésképpen a (8) mondat napjainkban tulajdonképpen nem értelmezhető, hiszen nem létező személyekről nem tehetünk olyan kijelentéseket, amelyeknek igazsága eldönthető lenne. Természetesen merőben más volt a helyzet akkor, amikor Franciaországban még fennállt a királyság intézménye.

A preszuppozíciók egy másik gyakori típusa a mondatok verbális kontextusára utal. A (9) kérdést például csak akkor tekinthetjük helyénvalónak, ha a kérdező a korábbi információk alapján úgy tudja, hogy az adott szituációban érintett személyek között van valaki, aki verseket ír.

(9) János ír verseket?

Ez az előzetes tudás képezi a kérdés preszuppozícióját – valaki verseket ír –, amelyhez képest maga a kérdés arra irányul, vajon éppen János-e az a személy, aki verseket ír. (Felfigyelhetünk arra, hogy a példában nyilvánvaló az összefüggés az előfeltevés és a téma/fókusz viszony között.)

Szemléltetésképpen íme még néhány jellegzetes példa az előfeltevések gyakoribb típusaira (az egyszerűség kedvéért az egzisztenciális előfeltevéseket elhagytuk):

- (10) Csukd be az ablakot!
Előfeltevés: az ablak nyitva van.
- (11) Péter meggyógyult.
Előfeltevés: Péter beteg volt.
- (12) Anna csúnyább, mint Kati.
Előfeltevés: Anna és Kati csúnya.

Mint látjuk, az előfeltevések arra szolgálnak, hogy megadják a mondatoknak a kommunikációs felek számára közös értelmezési kereteit. Bár sajátosságukat éppen az adja, hogy nincsenek kimondva, explicit módon kifejezve, alapvető típusaik – mint a példáink által szemléltetettek is – konvencionális jellegűek abban az értelemben, hogy az explicit jelentésekhez hasonlóan ugyanúgy a kötelező szabály erejével kapcsolódnak a nyelvi formákhoz. Nem a nyelvhasználók szándékán múlik, hogy beleértődnek-e a közlések jelentéstartalmába, és figyelmen kívül hagyásuk éppúgy normasértés, mint a szintaktikai szabályok semmibevétele, vagy a szavaknak a konvencionális szótári jelentéssel ütköző használata.

Sugallt jelentés

A ki nem mondott, implicit információknak van még egy olyan további rétege is, amely az előfeltevéseknél lazábban és nem konvencionálisan kötődik a mondatokhoz, mégis nagyon fontos szerepet játszik a reprezentá-

cióban és a kommunikációs felismertetésben. Ezek az információk az éppen adott kommunikációs kontextus függvényében pragmatikai szabályszerűségek működésének hatásaképpen jelennek meg a nyelvhasználatban. Azt a szövegrészletet például, hogy „Jánosnak új barátnője van. Mostanában alig lehet elérni”, normális körülmények között úgy értjük meg, hogy a két mondatban kifejezett tényállást ok-okozati összefüggés köti össze (János azért nehezen elérhető, mert új barátnője van, és minden idejét vele tölti), holott ilyen ok-okozati összefüggést egyik mondat sem állít. Ennek a jelentésrétegnek a leírására a *kommunikációs következtetés*, a társalgási *implikátúra*, a *sugallt jelentés* lényegében szinonim fogalmi szolgálnak.

E fogalmak által jelölt, a kimondott explicit és az előfeltételezett implicit jelentéstartalomhoz képest jelentkező jelentéstöbblet a legszorosabban összefügg az előző fejezetben bemutatott Grice-féle együttműködési elvvel, amely – mint emlékezhetünk – azt mondja ki, hogy a kommunikációba lépő felek szokásos körülmények között a kölcsönös megértés biztosítása érdekében maximálisan együttműködnek egymással. Az együttműködési elvből a kommunikációs tevékenység (felismertetés a közlő, illetve felismerés a befogadó oldalán) optimalizálását célzó pragmatikai szabályszerűségek – Grice szóhasználatában: társalgási maximák – vezethetők le a közölt információ mennyiségére, minőségére, relevanciájára és formájára vonatkozóan.

Mennyiség

Közlésed tartalmazza mindazt az információt, amelyre az adott kommunikációs cél eléréséhez szükség van.

Közlésed ne tartalmazzon több információt, mint amennyire szükség van.

Minőség

Ne mondj olyasmit, amiről azt gondolod, hogy hamis.

Ne mondj olyasmit, amivel kapcsolatban nincs megfelelő evidenciád.

Viszony

Légy releváns.

Mód

Légy világos.

Kerüld a kifejezések zavarosságát.

Kerüld el a többértelműséget.

Légy tömör.

Beszélgj rendezetten.

Szokásos körülmények között a kommunikáció szereplői kölcsönösen feltételezik egymásról, hogy az együttműködési elv jegyében ezeknek a szabályszerűségeknek megfelelően járnak el, azaz a közlő igyekszik maximálisan kihasználni a rendelkezésére álló nyelvi eszközöket és a kontextuális hátteret, a befogadó is ugyanígy igyekszik a maximális információt kinyerni a rendelkezésére álló nyelvi és kontextuális adatokból. Ezért amikor olyan üzenettel találkozunk, amely megsérteni látszik valamelyik maximát, a

szabálysértést is úgy értelmezik, mint ami szándékos volt, és azért történt, mert ezzel is ki akartak fejezni valamilyen jelentést, ezzel is fel akartak ismertetni valamilyen információt. Ezt az információt, amelyet Grice társalgási implikatúrának nevezett, tulajdonképpen a befogadónak kell kikövetkeztetnie az üzenetből, de ehhez a következtetéshez az együttműködési elv értelmében a közlő megadja a szükséges mennyiségű, minőségű, relevanciájú és formájú kiinduló nyelvi adatot. Az aktivitás jellegét tekintve az implikatúra a közlő oldaláról nézve sugallatként, a befogadóról nézve következtetésként jelentkezik.

Grice társalgási maximái és implikatúrái arra világítanak rá, hogy a nyelv kommunikációs használatának megvan a maga logikája, amely az emberi tevékenységek általános racionalitási és együttműködési elveire vezethető vissza. Ennek a logikának tudható be, hogy a kommunikációs partnerek képesek egymás kommunikációs szándékait felismerni, és a megnyilvánulásaiknak az éppen adott kontextussal összhangban álló jelentést tudnak tulajdonítani. Lássunk néhány példát!

Tegyük fel, hogy A tanár B tanártól egy ösztöndíjpályázat ügyében jellemzést kér C hallgatóról. A kérésre B a következő levélben válaszol: „Kedves A, C hallgató rendszeresen látogatta előadásaimat, és a gyakorlati foglalkozásokon is részt vett. Üdvözlettel B”. Azonnal szembetűnik, hogy a levél nem tartalmazza a kért és elvárható információt, vagyis nyilvánvalóan megsérti az információ mennyiségére vonatkozó maximát, A-nak azonban nincs oka feltételezni, hogy B ne akarna együttműködni vele, ezért úgy értelmezi a kérés szempontjából feltűnően információszegény üzenetet, hogy ha B jónak tartaná C hallgatót, és javasolná az ösztöndíjra, akkor ezt feltétlenül megírta volna, az ellenkezőjét viszont kényelmetlennek érzi kijelenteni. Így A arra a következtetésre jut, hogy B a levél információszegénységével azt akarta kifejezni és a tudomására hozni, hogy C-t nem tartja alkalmasnak az ösztöndíjra.

Vagy elképzelhetünk egy olyan szituációt, hogy F és G egyaránt tudják, hogy H aljas módon becsapta egy közös barátukat. Amikor egy társalgásukban felmerül H neve, F váratlanul közbeszúrja: „H – mint tudjuk – maga a megtestesült becsületesség”. F és G kölcsönösen tudják egymásról, hogy H-t becstelen csalónak tartják, mivel azonban G-nek nincs oka feltételezni, hogy F megváltoztatta a véleményét H-ról, annak az információ minőségére vonatkozó szabályszerűségnek a megsértését, hogy „ne mondj olyasmit, amiről azt gondold, hogy hamis”, úgy fogja értelmezni, mint olyan ironikus kitételt, amellyel F éppen arra a közös hiedelmükre kívánt emlékeztetni, hogy H a legkevésbé sem becsületes.

Az információk viszonyára, a releváns mondatfűzés követelményére vonatkozó társalgási maxima működését figyelhetjük meg a következő rövid történetben: „Az autó óriási sebességgel közeledett Zoltán felé, és csak az utolsó pillanatban kezdett fékezni. Zoltánt a mentők vitték el.” Ahhoz, hogy a szóban forgó maximának megfelelően az első mondat kontextusában a második mondatot relevánsnak tekinthessük, tartalmi kapcsolatot kell talál-

nunk a kettő között. Ez a kapcsolat az a ki nem mondott, de következtetésre felkínált, azaz sugallt ok-okozati összefüggés lehet, hogy az autó elütötte Zoltánt. A két mondatból a befogadó számára azáltal lesz összefüggő, koherens szöveg, hogy az együttműködési elv jegyében felteszi, a közlő a relevancia követelményének megfelelően fűzi mondatait, tehát fennáll a szükséges kapcsolat, csak ki kell következtetni a rendelkezésre álló információkból.

A konvencionális és a kommunikációs jelentés megkülönböztetése

A sugallt jelentés (kommunikációs következtetés, társalgási implikátúra) nem konvencionális, vagyis nem a kötelező szabályok erejével, hanem csak alkalmilag kapcsolódik a mondatokhoz. Ezt jól mutatja, hogy a sugallat a közlő szándéka szerint vissza is vonható, törölhető. Az utóbbi történet esetében például a mesélő akár úgy is folytathatja a szöveget: „De nem azért vitte el a mentő Zoltánt, mert az autó elütötte, hanem mert a vészfékezésre kényszerített vezető kiugrott a kocsiból és agyba-főbe verte.”

Mivel azonban nincs a konvenció, nincs a nyelvi norma kényszere, az is előfordulhat, hogy a befogadó lesz az, aki elereszti a füle mellett – vagy mert észre sem veszi, vagy nagyon is szándékosan –, és figyelmen kívül hagyja a sugallt következtetést, így másképpen értelmezi az eredeti történetet. „Szegény Zoltán, de hát mi történt vele, csak nem lett rosszul?” Erre társa felháborodottan válaszolhat: „Mit beszélsz, dehogy lett rosszul, elütötte az autó” A másik viszont ekkor joggal hivatkozhat arra, hogy „Honnét tudhatam volna, hiszen ezt egy szóval sem mondtad!” És valóban, a beszélő tényleg nem mondta, csak sugallta, hogy Zoltánt elütötte az autó.

További példák nélkül is világos lehet, hogy „a megnyilatkozásokat nem (mindig vagy nem teljesen) tudjuk interpretálni a bennük előforduló szavak konvencionális jelentése alapján. [...] Azokat a tartalmakat, amelyek nem a megnyilatkozásban szereplő szavak konvencionális jelentéséhez tartoznak, elsősorban következtetésekkel tárjuk fel.” (Hamp 1999) A legfontosabb tanulság, hogy nyelvi eszközeink konvencionális jelentése és az ezen konvencionális eszközök használatával előállított kommunikációs produktumok jelentése – ez utóbbit (alkalmi) *kommunikációs jelentés*nek nevezhetjük – nem feltétlenül esik egybe. A kommunikáció konkrét helyzeteiben a kommunikációs jelentést a befogadó hozza létre az üzenet konvencionális jelentéseinek és a kontextusnak, mindenekelőtt a mozgósítható tudásának, hiedelmeinek és egyéb attitűdjeinek egymásra vonatkoztatásából. (Teresyáni 1981)

Itt jegyezzük meg, hogy a grice-i együttműködési elv csak egyike azoknak az emberi interakciókat jellemző elveknek, amelyeknek hatásuk lehet a kommunikációs jelentés alakulására. A racionalitási elvek a rendelkezésre álló kommunikációs eszközök optimális kihasználására vonatkoznak, az interszonális elvek pedig a kommunikációs felek egymáshoz való viszonyát,

például az udvarias, az egymás tekintélyét óvó magatartás szabályait (nyelvi-kommunikációs etikett) érintik. „A racionalitási elvek a *tárgyra* vonatkozó ún. proposíciós információ explicit és/vagy implicit közlését és interpretálását segítik, míg az interperszonális elvek a verbális interakcióban részt vevő szereplők kívánságaira, vágyaira, szándékaira, céljaira stb., összefoglalóan *énjeire* vonatkozó – gyakran proposíciós formára csak nehezen hozható – információ közlését és interpretálását irányítják.” (Németh 2004, 152)

Pragmatika

Mint e fejezet elején már említettük, a nyelvészetnek (és általában a jelek, jelrendszerek tanulmányozásának) a szintaxis és a szemantika melletti harmadik nagy területe, a pragmatika a nyelvet a használat, a kommunikáció, a kontextus szempontjából igyekszik megragadni, vagyis arra törekszik, hogy a strukturális sajátosságokat nyelvhasználati-kontextuális tényezőkkel kapcsolja össze.

A pragmatikai megközelítések egyik, leginkább logikai szemantikusok által művelt irányát – Cresswell szóhasználatát követve – szemantikai pragmatikának nevezhetjük, mivel lényegében azt tekinti feladatának, hogy a mondatok szemantikai interpretációjába beépítse használatuk kontextusának a (konvencionális) jelentést befolyásoló tényezőit. (Cresswell 1973) Ilyen tényező lehet a mondatok kimondásának időpontja, térbeli koordinátái, a beszélő személye stb., hiszen ezek ismerete nélkül nem tudjuk megállapítani, mire vonatkoznak, mi a jelölétük, melyek az igazságfeltételeik. Nyilvánvaló például, hogy a „Tavaly sikeres évünk volt” mondatnak egészen más az értelme különböző években kimondva. Ugyanígy „A mellettem álló ember az ez évi fizikai Nobel-díj kitüntetettje” mondat jelölete más és más aszerint, hogy ki, mikor, milyen helyzetben mondja ki. Az olyan kifejezéseket, amelyeknek jelölétét nem lehet a használat kontextusának ismerete nélkül megállapítani, Peirce nyomán indexikus kifejezéseknek nevezzük. „Nincsenek kezemben statisztikák, úgy érzem azonban, hogy az életünk során létrehozott kijelentő mondatok több mint 90 százaléka indexikus mondat [...] Nyilvánvaló, hogy az időjelet hordozó ígéket tartalmazó mondatok javarésze indexikus, nem is említve azokat a mondatokat, amelyek az »én«, »te«, »itt«, »ott«, »most«, »tegnap« és »ez« vagy ehhez hasonló kifejezéseket használnak.” (Bar-Hillel 1997) A szemantikai pragmatika programja nem más, mint a szemantika kiterjesztése a kommunikációs kontextus releváns aspektusait kifejező indexekre.

Míg a szemantikai pragmatika a szemantika felől közelít a kommunikációs nyelvhasználati-kontextuális tényezők felé, addig a pragmatikai megközelítések másik fő iránya, amelyre az előbbivel szembeni megkülönböztetésül a „pragmatikai pragmatika” címszó illik, a racionális emberi cselekvések

általános jellegzetességeiből indul ki, és azt vizsgálja, hogy e jellegzetességek miképpen jelennek meg, miképpen érvényesülnek a kommunikációban, és milyen hatással vannak a nyelvhasználatra. Az előző részben bemutatott Grice-féle társalgási maximák ebbe a vonulatba tartoznak, de ide sorolható a hatodik fejezetben sorra kerülő beszédaktus-elmélet is. Az ebben az értelemben felfogott pragmatika nem pusztán a nyelvvel és más jelrendszerekkel közvetlenül foglalkozó tudományágak egyik fejezete, nem pusztán a szintaxis és a szemantika folytatása, hanem az emberi cselekvések, tevékenységek sajátosságait, elveit, szabályszerűségeit egybefogó általános pragmatikaelmélet része is. Így a szó legszorosabb értelmében vett nyelvészeti jelenségek vizsgálatán túl olyan kérdésekre is választ keres, hogy a nyelv segítségével hogyan érhetjük el interakciós céljainkat, vagy hogy a verbális kommunikáció miképpen illeszkedik az (intézményes) emberi tevékenységek rendszerébe.

Nyelv és társadalom

A nyelv és társadalom összefüggéseinek egyre kiterjedtebb vizsgálatát már hosszabb ideje a *szociolingvisztika* címszóval foglalják össze. „A szociolingvisztikai kutatások az emberi nyelv természetét szeretnék jobban megérteni, mégpedig azért, hogy a nyelvet annak társas környezetében vizsgálják, és/vagy céljuk, hogy eljussanak a nyelv és társadalom viszonyának és kölcsönhatásának jobb megértéséhez. A szociolingvisztikához tartozik az *antropológiai nyelvészet*, a *dialektológia*, a *diskurzuselemzés*, a *beszélésnéprajz*, a *geolingvisztika*, a *nyelvérintkezések tanulmányozása*, a *szekuláris nyelvészet*, a *nyelv-szociálpszichológia* és a *nyelvszociológia*.” (Trudgill 1997, 74–75) Ahhoz, hogy az emberek „mint kommunikáló lények valóságával tudjunk valamit kezdeni, olyan elméletre van szükségünk, amelyben a szociokulturális tényezőknek explicit és konstitutív szerepük van”. (Hymes é. n., 134) Mindezekben a diszciplínákban közös az az elv, hogy „a nyelv nem homogén, hanem heterogén. Nem kategorikus, hanem variábilis”, és minden nyelvben (nyelvközösségekben) változatok sokasága él egymás mellett. (Kontra 2003, 33) Ezért „azt a fajta kutatást, amelyet a nyelvész az íróasztala mögött, saját nyelvének saját dialektusát vizsgálva, intuíció alapján végez, ki kell egészítenie és ellenőriznie kell olyan munkának, amely a valóságos nyelv valóságos környezetéből származó (általában magnóra rögzített) adatain nyugszik”. (Trudgill 1997, 72) Mint az érintkező vagy alárendelt diszciplínák nagy száma is jelzi, a szociolingvisztika kiterjedt, szerteágazó tudományág. Kutatási irányainak és eredményeinek részletes bemutatására jelen keretek között semmiképpen sem vállalkozhatunk (a hivatkozott művek mellett kitűnő magyar nyelvű áttekintésként lásd Cseresnyési 2004), pusztán annyit tehetünk, hogy felhívjuk a figyelmet néhány, a kommunikáció szempontjából különösen fontos kérdéskörre.

A nyelvi rétegződés, nyelvi változatok

A társadalmi evolúció összefüggésében már szó esett arról, hogy a nyelvek, illetve a nyelvközösségek többféleképpen is – horizontálisan, vertikálisan, funkcionálisan – rétegzettek. A horizontális területi differenciálódás eredményei a földrajzi-történeti dialektusok; a társadalmi helyzet és státusz szerinti vertikális nyelvi elkülönülések vezetnek a szociális dialektusok létrejöttéhez, a társadalmi rétegek, csoportok sokszor kizárólag az elhatárolódást szolgáló nyelvi változatainak kialakulásához; és végül a szakmák belső kommunikációs, valamint piac-, státusz- és presztízsvédő igényei által motivált funkcionális differenciálódások játszanak közre a szaknyelvek elkülönülésében. Összetett történeti-nemzeti és politikai-ideológiai szempontok motiválták a nemzetállamok hivatalos irodalmi nyelvének az iskolarendszer, a közzintézmények és a tömegkommunikáció által is támogatott kiemelkedését a nyelvi változatok sokaságából, valamint a sokszor túlhajtottak tűnő védelmét az idegen behatásoktól.

A nyelvközösségek tagjainak nyelvi-kommunikációs kompetenciája anyanyelvüknek nemcsak egyetlen változatára terjed ki, hanem átjárást biztosít számos változat között. Nemcsak a réteg- vagy csoportnyelvekre kell azonban gondolnunk, hanem kulturális konvenciókhoz, normákhoz, hagyományokhoz kötődő nyelvi változatok sokaságára, például a köszönési és megszólítási formákra vagy az udvariasság fordulataira és árnyalataira. Ahogy képesek vagyunk sokféle társadalmi szerep felvételére, úgy képesek vagyunk a helyzetnek megfelelően váltani a nyelvi regisztert is. „Tapasztalati tény, hogy az emberek különböző alkalmakkor különbözőképpen használják anyanyelvüket.” (Kontra 2003, 33) A változatokhoz gyakran társadalmi értékek kapcsolódnak, bizonyos változatok felértékelődnek, mások stigmatizálódnak abban az értelemben, hogy használatuk – többnyire alig vagy egyáltalán nem tudatosultan – kedvező vagy kedvezőtlen fényt vet a beszélőre. „Az emberek tudják – időnként tudatosan, időnként nem –, hogy bizonyos változatoknak nagyobb (vagy kisebb) a presztízszük, mint másoknak. Módosítani is tudják beszédüket a változó körülményekre reflektálva, és ezt meg is teszik, teljesen rendszeresen.” (Wardhaugh 1995, 167)

A nyelvi változás

A William Labov nevével erősen összekapcsolódó „szekuláris nyelvészet egyik fő célja a nyelvi változások jobb megértése, és sok kutatásban foglalkoznak az éppen zajló nyelvi változásokkal.” (Trudgill 1997, 72) Labov a nyelv és a társadalom összefüggésének vizsgálatában többek között azzal a felismeréssel hívta fel magára a figyelmet, hogy a nyelvi változások egyik motorja a hiperkorrekciónak nevezett jelenség, amely abban áll, hogy az alacsony presztízszű, stigmatizált formákat a beszélők minden helyzetben – sokszor teljesen öntudatlanul – igyekeznek kerülni, illetve a nem stigmatizált vagy valamilyen oknál fogva nagy presztízszű formákat olyan helyze-tekben

is használni kezdik, ahol a norma szerint nem ezek lennének a „szabályosak”. (Labov 1975) „A hiperkorrekció úgy értelmezhető, mint a nyelvi folyamatokat irányító aktív tényező, mely a természetes tendenciák feletti ellenőrzést célzó erőfeszítés túlzó, kiterjesztett használatában jelenik meg.” (Pléh 2003, 258) A következő egy jellegzetes példa a mai magyar beszélt nyelvből. Évtizedes megfigyelés már, hogy miközben a *hol?* kérdésekre válaszoló (inessivusi) szerkezetekben a norma szerinti -BAN, -BEN ejtés helyére lépő -BA, -BE ejtés (még inkább az ilyen írás) erősen stigmatizálódott (például „A városBA lakom”), a *hova?*, *mibe?* kérdésekre válaszoló illativusi szerkezetekben egyre gyakrabban és egyre határozottabban -BAN, -BEN hangzik -BA, -BE helyett (például „Felvették irányítói munkakörBEN”). „A hivatalosan kanonizált norma a forma és jelentés közötti kölcsönösen egyértelmű megfelelés elvét követi. Ennek megfelelően a norma egy adott formát az egyik kontextusban (egyik jelentéssel) stigmatizál, míg más kontextusban (más jelentéssel) megengedi. Elítéli az (1) alakot, de természetesen megengedi (2)-t.

- (1) A fiú ott van a házBA. (stigmatizált)
- (2) A fiú bement a házBA.
- (3) A fiú ott van a házBAN.
- (4) A fiú bement a házBAN. (hiperkorrekt)

Az (1) sok szidásának hatására általánosságban kerülni kezdjük azt, s a (3) terjed a (4) típusú helyzetekben is. Ez a hiperkorrekciós alak.” (Pléh 2003, 262)

A hátrányos nyelvi helyzet

A szociolingvisztika egyik legintezívebben művelt ága arra a problémára igyekszik magyarázatot találni és egyben megoldásokat javasolni, hogy iskolai tapasztalatok és kutatási eredmények szerint az alapfokú iskolai oktatás kudarcainak jelentős része egyértelműen arra vezethető vissza, hogy az iskolába kerülő gyermekek közül sokan nem birtokolják anyanyelvüknek olyan változatát, amely alkalmassá tenné őket az iskolai tananyag befogadására és a különféle intellektuális készségek elsajátítására. Az iskolai esélyegyenlőtlenségeket kutató angol Basil Bernstein arra a következtetésre jutott, hogy az eltérő iskolai teljesítményeket jelentős mértékben magyarázza a kommunikációnak a családi kulturális háttérhez köthető kidolgozatlan és kidolgozott kódja. „Zárt szerepviszonyok esetén a családon belüli kommunikációt az ún. »korlátozott kód« használata jellemezné. A korlátozott kód beszédhelyzethez kötött, a helyzet adta támpontok nélkül nem (vagy csak nehezen) érthető, illetve értelmezhető beszédet jelent. Ilyen típusú nyelvhasználat esetén a beszélők nagymértékben támaszkodnak a megnyilatkozás pillanatában rendelkezésükre álló (vagy a közösen megélt múltból eredő) közös ismeretekre, jelentésekre. E közös jelentések – éppen közös mivoltuk miatt – a beszédpartnerek megnyilatkozásáiban rendszerint nin-

csenek expliciten megfogalmazva, kifejtve, legfeljebb utalások formájában vannak jelen. A nyílt szerepvizonyokhoz kapcsolódó ún. »kidolgozott kód« viszont a közösen ismert és a partner számára új jelentéseket egyaránt kifejezi, explicitté teszi. Kidolgozott kód használata esetén tehát a beszélők – megnyilatkozásaik megtervezésekor, mondanivalójuk kifejtésekor – nem építenek a helyzetre, a közös ismeretekre, hanem a jelentés valamennyi lényeges mozzanatát beemelik a partnerüknek szánt nyelvi megnyilatkozásba. Az így közölt jelentések egyetemesnek tekinthetők, mivel a helyzettől függetlenül is érthetők bárki számára.” (Réger 1990, 94–95) A kommunikációnak ez a kétfajta szociokulturális kódja a legszorosabban együtt jár a megnyilatkozások nyelvtani megformálásának jellegzetességeivel. „Korlátozott kód használata esetén a mondatok rövidek, gyakran töredékesek, szerkezetileg egyszerűek: a beszéd általában sztereotípiább, kevésbé tartalmaz egyéni minősítéseket. [...] A kidolgozott kódban a beszéd formai jellemzői is jobban megtervezett, nyelvileg kidolgozottabb kommunikációra utalnak. Így például bonyolultabbak a közléseknek formát adó mondatszerkezetek, változatosabb, gazdagabb a szókincs, s egy sor más nyelvi jelenség (a melléknevek, határozószók változatos használata, az absztrakt jelentésű szavak magasabb aránya [...]) is a beszéd önállósult, helyzettől, cselekvéstől független használatáról és az egyéni szempontok, nézőpontok érvényesüléséről tanúskodik.” (Réger 1990, 96) Mivel az iskola alapvetően a kidolgozott kódhoz kötődő teljesítményeket igényli és jutalmazza, azok a gyermekek, akik családi környezetükből kidolgozatlan kódot hoznak magukkal, szükségképpen hátránnyal kezdik iskolai pályafutásukat szerencsésebb társaikhoz képest. A hátrány sokaknál végleges lemaradáshoz és a továbbtanulás útjainak elzáródásához vezethet.

Bernstein felfogását a kommunikációs kódok mibenlétéről és szerepéről sokan kritizálták, a nyelvi hátrányos helyzet azonban a magyarázó elméletektől függetlenül világszerte, így Magyarországon is létező probléma. (Klasszikus hazai leírása: Pap–Pléh 1972.) A hátrányos nyelvi helyzet tulajdonképpen az egyik változata, adott esetben az egyik oka az olyan kommunikációs visszamaradottságoknak, mint az írástudatlanság vagy a funkcionális illiteráció. (Ez utóbbiról röviden a 12. fejezetben lesz szó.)

Nyelvpolitika

A nyelvpolitika a szociolingvisztika viszonylag újabb leágazása, amely olyan témaköröket vizsgál, mint a (kisebbségi) nyelvi jogok, a nyelv és a hatalom összefüggése, a hátrányos helyzetű nyelvek, a nyelvi tervezés (language planning), a többnyelvűség, a nyelvek státusza, egymás mellett élése, etnikai és nyelvi konfliktusok, anyanyelvi és idegen nyelvi oktatás stb. „A nyelvpolitika egyelőre nagyon fiatal diszciplína, amely keresi a helyét; ebben a helyzetben elég gyorsan módosulhat a tematika és fokozatosan alakul ki ennek a szakmai területnek a belső szerkezete és kezelési szabályrendszere.” (Szépe–Derényi 1999, 14)

Nyelvi-kulturális relativizmus

Wilhelm von Humboldt munkássága, tehát már a XIX. század kezdete óta jelen van a kommunikációt érintő tudományokban, mindenekelőtt a nyelvtudományban és a (nyelv)filozófiában az a nyelv és kultúra összefüggését érintő gondolat, hogy a kommunikáció közvetítő eszköze, médiuma, kódja, nyelve bizonyos mértékig meghatározza azt, amit és ahogyan ezen eszközrel, médiummal, kóddal, nyelvvel kommunikálni lehet. A XX. században két neves amerikai nyelvész-antropológushoz kötődően Whorf-Sapir hipotézisként vált általánosan ismertté – és széles körben vitatottá – az a feltevés, hogy a nyelv sajátosságai, egyfelől a grammatika kategóriái, másfelől a szókincsben lecsapódó kategorizációk a világnak egy bizonyos szemléletét, a világ leképezésének, reprezentációjának egy bizonyos módját kényszerítik rá a beszélőkre. „Minden nyelvnek van egy, a más nyelvekétől különböző struktúrárendszere, amely kulturálisan meghatározza azokat a formákat és kategóriákat, amelyekkel a nyelv birtokosa nemcsak egyszerűen kommunikál, hanem elemzi is a természetet, észrevesz vagy éppen figyelmen kívül hagy viszonyokat és jelenségtípusokat, kanalizálja a gondolkodását, és felépíti a tudatának házát.” (Whorf 1956, 252) Olyan jelenségekről van itt szó, mint például a nem kérdése a nyelvekben. A nyelvek egy részében ugyanis – gondoljunk a németre, az oroszra, az olaszra vagy más indoeurópai nyelvekre – grammatikailag kötelező kifejezni a dolgoknak és a cselek-vőknek a nemét, míg más nyelvekben – ezek közé tartozik a magyar is – nem. Vagy egy lexikai példát véve, az eszkimó nyelvben több különböző szó használatos a hó jelölésére, attól függően, hogy milyen minőségű hóról (hulló hó, a földet takaró hó, szélfújta hó, összetömörödött hó) beszélnek éppen, az azték nyelv viszont egyetlen alapszóval utal a jégre, (általában) a hidegre és a hóra, és csak végződésekkel tesz közöttük különbséget (az alapszó főnévi formája annyit tesz, hogy »jég«, a melléknévi forma a »hideg«-et jelenti, a hó kifejezésére pedig a »szitáló, permetező jég« kifejezés szolgál); vagyis az azték, szemben az eszkimóval, nemhogy a hó fajtái, de még a hó, a jég és a hideg között sem tesz lexikálisan különbséget. (Whorf 1956, 216) A grammatikai kategóriák és a szókincs (szerkezete) szükségképpen formát ad a tapasztalatnak és irányítja a figyelmet. „A nyelv nem csupán a gondolatok közlésének eszköze, hanem a gondolatok formálója és a mentális tevékenység programja. A nyelv osztályozza és elrendezi a tapasztalat hőmpölygését, megteremtve így egy bizonyos világrendet. A gondolatok formálása része e nyelvtannak, és e megformálás a különböző nyelvtanokban különböző. Minden egyén, még ha szabadnak érzi is magát, bizonyos interpretálási módokra van kényszerítve. Éppen ez a »relativitás új elve, amely szerint azonos fizikai evidencia nem eredményezi minden megfigyelőben az univerzum azonos képét, hacsak nyelvi hátterük nem hasonló«. (Whorf 1956, 214) Jelentékenyen különböző nyelvtanok használóit e nyelvtanok különböző típusú megfigyelésekhez és értékelésekhez vezetik, s így némiképp különböző világnézetekhez jutnak.” (Bernard 1999, 181) Az iskolai tel-

jesítményeket befolyásoló, kidolgozott és kidolgozatlan kódnak a bernsteini fogalma is a nyelvi relativizmus egyik esetének tekinthető: az elmélet szerint a kidolgozatlan nyelvi kódban megtestesülő világlátás és gondolkodásmód nem teszi lehetővé a kidolgozott nyelvi kódban megfogalmazott tartalmak, világlátás és analitikus gondolkodás maradéktalan befogadását. De még a mostanában erősen hangsúlyozódó *politikai korrektség* követelményének nyelvi vonatkozásai mögött is az a relativisztikus megfontolás motivál, hogy az olyasféle politikailag inkorrektnek tekintett szóhasználatok, mint „nigger” (az USA-ban) az afroamerikaiakra, „a gyengébbik nem” a nőkre, „nyomorékok, bénák, süketek, vakok” a fogyatékkal élőkre, „barnabőrűek, kormosak” a romákra vonatkoztatva, (és még hosszasan lehetne folytatni a sort) már eleve magukban hordják az előítéletes megkülönböztetést.

Alaposan végiggondolva, mindez azt is jelentheti, hogy a beszélők tulajdonképpen be vannak zárva nyelvük kategóriáiba, világszemléletébe, és ha a sajátjuktól nagyon különböző nyelvi kultúrával találkoznak, annak szemléletébe, világlátásába nem is nagyon tudnak belehelyezkedni. „Ha a nyelv a gondolkodással benső, lényegi kapcsolatban van, úgy valamely gondolat is, amelyet nem a mi nyelvünkön, hanem valamelyik *másik* nyelven fogalmaztak meg, per definitionem *más* gondolat lesz: a másik gondolatot, illetve a másik nyelvet a mi álláspontunkról – a mi nyelvünk, illetve gondolkodásunk közegén keresztül – meg sem ragadhatjuk, illetve ennek következtében meg sem ítélniük.” (Neumer 1999,13) A nyelvi-kulturális relativizmusnak ezzel az álláspontjával szemben az univerzalisztikus felfogás azt hirdeti, hogy a nyelvek legalapvetőbb és a gondolkodással meghatározó kapcsolatban álló szerkezetei minden ember, minden nép és minden kultúra számára azonosak, így a felszíni nyelvi-kulturális különbségek nem lehetnek akadályai a nyelvek és kultúrák közötti kommunikációnak.

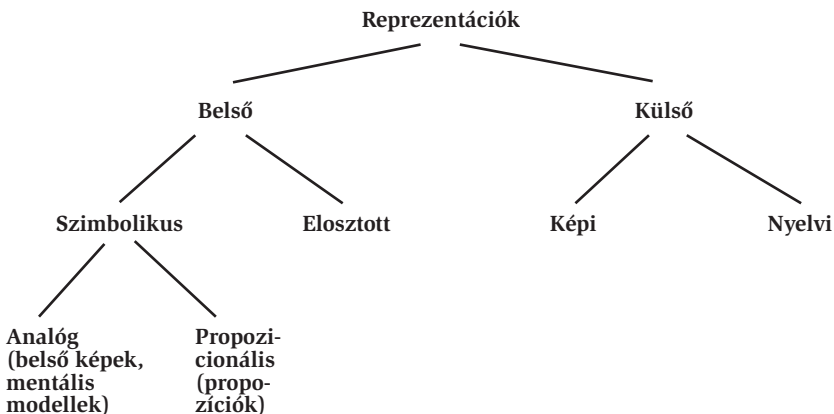
A hétköznapi tapasztalat mintha az univerzalisztikus felfogást látszana alátámasztani, hiszen úgy tűnik, hogy a legkülönbélebb anyanyelvű emberek is képesek megtanulni egymás nyelvét, képesek – persze kellő felkészültség birtokában – a mechanikus szó szerinti fordításokat meghaladó, az értelmet, a speciális konnotációkat is visszaadó, a kulturális mögöttest is érzékeltető átültetéseket készíteni, és képesek egymással sikeres kommunikációt folytatni. „A relativisztikus és az univerzalisztikus felfogások vitája sem történeti értelmezésben, sem a jelenkori empirikus vizsgálatokat tekintve nem eldőlt dolog. [...] A modern kognitivizmus legjava az univerzalisztikus felfogás újraértelmezésével alakult ki, úgy, hogy megkérdőjelezte a standard társadalomtudományi gondolkodás bevett relativizmusát. Ebben az egészében univerzalisztikus keretben fogalmazódnak meg azután a mérsékelt relativizmus tézisei, melyek mégiscsak látnak eltéréseket nyelvek és kultúrák között, ezt azonban nem végzetnek s valamiféle végső akadálnak tartják.” (Pléh 1999, 141)

Reprezentációk

Az előző fejezetek többször is utaltak arra, hogy kommunikáció és reprezentáció egymástól elválaszthatatlan jelenségek abban az értelemben, hogy azok a (természetes, nem technikai) eszközök (nyelvek, jelrendszerek), amelyek a kommunikációt szolgálják, egyúttal a reprezentáció eszközei is, és fordítva.

Mi a reprezentáció?

A reprezentáció a külvilág leképezése egyfelől az ember (és persze az állatok, legalábbis a magasabb rendűek) fejében, agyában/elméjében, másfelől az ember által előállított alkotásokban. Eysenck és Keane kognitív pszichológiai kézikönyvükben a következőképpen osztályozták az emberi reprezentációkat. (Eysenck-Keane 1997, 216)

5/1. ábra A reprezentációk típusai

Dan Sperber a reprezentációk két alapvető válfaját, a belsőt és a külsőt a „mentális” és a „nyilvános” terminusokkal írta le, és a megkülönböztetés egyik fő mozzanataként azt emelte ki, hogy azonos-e vagy sem a reprezentáció létrehozója és felhasználója. „A reprezentációk használóiakon belül is létezhetnek: ekkor *mentális reprezentációról* beszélünk, mint egy emlék, egy vélekedés vagy egy szándék esetén. A mentális reprezentáció létrehozója és felhasználója egyazon személy. A reprezentáció létezhet használója környezetében is, mint ami például annak a szövegnek az esete, amit ön éppen olvas. Ekkor *nyilvános reprezentációról* beszélünk. A nyilvános reprezentációk általában az egymástól elkülönült felhasználó és létrehozó közötti kommunikáció eszközei.” (Sperber 2001, 51)

A belső és a külső (a sperberi terminológiában tehát a mentális és a nyilvános) reprezentációk jellemzésére, illetve az elhatárolás motíválására a Grice-féle természetes és nem természetes megkülönböztetést is megkísérelhetjük felhasználni. Analógia, párhuzamosság ismerhető fel egyfelől a természetes és nem természetes jelentés, másfelől a reprezentációk belső és külső típusa között. A külső reprezentációk lényegüknél fogva nem természetes jelentésű artefaktumok, amelyek létrejöttében általában akaratlagos eszközhasználatról van szó: nyelvünk és jelrendszereink segítségével attól a szándéktól indítva állítunk elő verbális, vizuális és egyéb műveket, hogy elbeszéljünk, leírjunk, vizuálisan, zeneileg vagy mimetikusan ábrázoljunk és kommunikációkban mások számára hozzáférhetővé tegyünk valamit.

A belső reprezentációk esetében viszont az az ágens, akinek az elméjében létrejön egy belső reprezentáció, általában nem szándékolja ennek a reprezentációnak a létrejöttét, legalábbis abban az értelemben nem, ahogy ez a külső reprezentációknál történik. Amikor az ágens elméjében megjelenik egy reprezentáció, ez általában nem azért történik, mert az ágens *saját magának* elő akarta állítani ezt a reprezentációt. Előfordulhat persze, hogy valaki hosszasan töri a fejét azon, miképpen lehet valami külső dolgot megérteni, és szándékában áll, hogy ennek a külső dolognak egy bizonyos szempontból a legjobb reprezentációját alakítsa ki magának. Vagy amikor információkból, adatokból, propozíciókból az elménkben – tehát belsőleg – következtetéseket akarunk levonni, illetve számításokat, kalkulációkat akarunk végezni, magától értetődően szándékunkban áll a műveleti lépéseket és az eredményt jelentő belső reprezentációk létrehozása. Sokszor pedig hosszasan kutatunk emlékezetünkben azzal a szándékkal, hogy felidézünk, előhívunk egy majdnem elfelejtett reprezentációt. Mindez azonban nyilvánvalóan nem azonos a kommunikációs szándékkal előállított külső reprezentációkkal. Ezekben az esetekben leginkább belső műveleti szándékokról beszélhetünk, amelyekre jól illik az intraperszonális kommunikációnak McQuail által használt, könyvünk egy későbbi részében tárgyalandó fogalma.

Egészen más kérdés, hogy természetesen szándékunkban állhat – és interakcióinkban általában ténylegesen szándékunkban is áll – a külső reprezentációk létrehozásával és másokhoz való eljuttatásával, azaz kommunikáció-

val *másokban*, embertársainkban, kommunikációs partnereinkben a belső reprezentációk kialakítása. Itt a szándék nem a saját elménkre, nem a saját belső reprezentációinkra, hanem mások elméjére, mások belső reprezentációira irányul. És ugyanígy a mi elménkben is megjelenhetnek belső reprezentációk annak következtében, hogy *másoknak* is szándékukban állt külső reprezentációk létrehozásával és felénk kommunikálásával ilyeneket kiváltani bennünk.

A belső szimbolikus reprezentációk analóg típusa a külvilág dolgainak nem feltétlenül csak a látáson, hanem egyéb érzékelésen, így a halláson, a szagláson, a tapintáson, az ízlelésen is alapuló lenyomatai, emlékei, képzelei, a mentális modellek pedig a környezet bizonyos szerkezeti jegyeit vagy az események szokásos lefolyását megragadó sémák. Ilyen belső képekkel és modellekkel természetesen az állatok is rendelkeznek, példaként elég talán azokra a közismert kísérletekre utalni, amelyekben patkányok bonyolult labirintusokban néhány futás alatt megtanulják – mintegy belső térképet alakítanak ki arról –, hogy melyik a célhoz (a jutalomhoz, az élelemhez) vezető legrövidebb útvonal. „Már a patkány viselkedésének megértéséhez is fel kell tételeznünk, hogy egy rendezett saját belső törvényszerűséget követő modellt kell kidolgozni a külvilágról, amely belső térképként funkcionál, a környező tárgyak térviszonyait képezi le.” (Pléh 1999, 240) A belső szimbolikus reprezentációk másik típusát, a propozíciós reprezentációkat „a kognitív pszichológiában [...] explicit, különálló és elvont entitásoknak tekintik, melyek az elme fogalmi tartalmát reprezentálják.” (Eysenck-Keane 1997, 234) Ezek nyelvszerűek ugyan, de nem valamely adott természetes nyelv (például a magyar, az angol, a kínai vagy a szuahéli) szavai vagy mondatai, hanem mindenféle konkrét nyelvi formától és érzékeléstől független mentális képződmények, amelyek olyan általános tárgyszerűségeket és viszonyokat ragadnak meg, mint többek között a következők: valami *rajta* van valamin (a könyv az asztalon), valami *benne* van valamiben (víz a pohárban), valaki *ad* valakinek valamit (Éva Ádámnak egy almát), valaki valamivel *ver* valamit vagy valakit (Lúdas Matyi bottal Döbrögít) stb. „A propozíciós reprezentációk [...] egy egyetemes, modalitástól független mentális nyelvet alkotnak, olyan alapkódot, mely alapján az összes kognitív tevékenységet végezzük.” (Eysenck-Keane 1997, 234) A belső reprezentációk másik fajtája, az elosztott reprezentáció, a környezetből érkező információkat szimbólumok alatti szinten, idegsejtek hálózatának aktivációs mintázataiként jeleníti meg. Az elosztott reprezentációkkal kapcsolatos elgondolásokat a kognitív pszichológiában az elme neurofiziológiai alapjait, mondhatni az agy szempontjait is figyelembe vevő úgynevezett konnekcionista megközelítések dolgozták ki. „A konnekcionista modelleknek az a sajátossága, hogy nem a jelentés szimbolikus egységeire támaszkodnak, hanem egy adott jelenséget megkülönböztető jegyek rendszerén keresztül reprezentálnak, és így a jelentést *relációkban* adják meg. Egy-egy sajátos relációkonfiguráció egésze alkot egy-egy jelentésmintázatot. Ezeket a relációkonfigurációkat vagy hálózatokat számítógépes programokban operacionalizálni lehet egyes csomópont-

tok között fennálló kapcsolaterősségek megadásával. Ahogyan azt számítógépes szimulációk igazolták, ezek az egyszerű struktúrák a megismerés és viselkedés összetett mintázatait képesek generálni anélkül, hogy bonyolult szimbólumhalmazok és szabálykezelés bevezetésére kényszerülnének. Sőt a csomópontok közt fennálló relációk és az agy neuronjai között meglévő strukturális homológia következtében a konnekcionizmus talán segítséget nyújthat a magasabb rendű kognitív műveletek és azok neurofiziológiai alapjai közötti sajátos összefüggések feltárásában.” (Jensen é. n., 192) A témánktól messze vezető konnekcionista modellekkel nem foglalkozhatunk részletesebben, közelebből lásd Clark 1996; Eysenck-Keane 1997; Pléh 1996; 2003.

A külső reprezentációk képi fajtájába tartoznak mindazok – a kommunikáció eszközeivel foglalkozó fejezetben már érintett – a fizikai hasonlóságra, az „olyan mint” viszonyra épülő alkotások, amelyek vizuális, zenei és mimetikus eszközökkel ábrázolnak, képeznek le, jelenítenek meg valamit: rajzok, festmények, szobrok, fényképek, filmek, programzene, cselekményes táncok, balett, pantomim stb. Végül a nyelvi reprezentációk az ábrázoló, leképező, megjelenítő funkciót nyelvi eszközökkel, mondatokkal, illetve a mondatokban kifejezett proposíciókkal, verbális szövegekkel valósítják meg.

Felfigyelhetünk arra, hogy a külső, nyilvános reprezentációk esetében a „reprezentál” terminusnak olyan használatáról van szó, amelyben a hangsúly az ábrázoláson, a leképezésen, annak megmutatásán, megjelenítésén van, hogy valami vagy valaki (például egy individuális tárgy vagy személy) milyen, mit csinál(t), egy esemény hogyan történt stb. Ezt azért kell kiemelnünk, mert a „reprezentál” szónak a mindennapi nyelvhasználatban van egy olyan értelme is, amelyben az a domináns elem, hogy valami képvisel valami mást, helyette áll, jelképezi, szimbolizálja, míg a reprezentált dolog ábrázolásának, megjelenítésének, leképezésének, bemutatásának mozzanata csak halványan van vagy egyáltalán nincs is benne. Abba a viszonyba például, hogy egy parlamenti képviselő képviseli, reprezentálja a választóit, vagy egy követ képviseli, reprezentálja az országát, semmi olyat nem értünk bele, hogy az illető ábrázolná a képviseltek, megjelenítené valamilyen módon, hogy milyenek a választók, vagy milyen a képviselt ország (viszont beleértjük, hogy a képviselőre megbízása van). Lehetséges ugyan, hogy egy követ külsejéből és viselkedéséből következtetnek a fogadó országban a küldő ország vagy kormány milyenségére („gyenge lehet az a kormány, amely ilyen szedett-vedett követet küldött”), de furcsa lenne azt mondani, hogy a követ ábrázolja, leképezi az országát vagy a kormányát abban az értelemben, ahogyan adott esetben egy film vagy leírás teszi ezt. Friedrich Schiller *Tell Vilmos* című színművében a helytartó Gessler egy oszlopra tűzeti a kalapját, és azt követeli svájci alattvalóitól, hogy süvegeljék meg a kalapot, mintha csak ő maga állna ott. A kitűzött kalap a helytartó követelésében nyilvánvalóan arra szolgál, hogy jelképezze őt, képviselje, helyettesítse a személyét, szimbolizálja a hatalmát, de semmiképpen sem arra,

hogy ábrázolja, lefesse, megmutassa, hogy hogyan is néz ki, milyen tulajdonságokkal rendelkezik (egy kalap egyébként sem hasonlíthat egy emberre). De ugyanezt mondhatjuk nyelvünk szavairól is. A szavak önmagukban csak megneveznek dolgokat (a tulajdonnevek – mint tudjuk – individuális, egyedi dolgokat, a predikátumnevek pedig dolgok osztályait, tulajdonságokat, állapotokat, aktivitásokat), de nem ábrázolják, nem írják le őket abban az értelemben, ahogy a mondatok, illetve a mondatokból létrehozott szövegek teszik ezt. (Természetesen vannak kivételek. A hangutánzó szavak például hangzásukban mintegy ábrázolják, megjelenítik a jelölt dolgokat. Vagy említhetnénk az olyan összetett szavakat, mint *dugóhúzó* vagy *kenyérpirító* stb., amelyek úgy neveznek meg tárgyakat, hogy leírják azt a funkciót, amelyre e tárgyak szolgálnak.)

A nyelvi reprezentáció megismerő ereje

A külső (nyilvános, vagy ha úgy tetszik: nem természetes) reprezentációk előállítására olyan eszközöket – nyelvi leírásokat és képi, zenei vagy mozgásos ábrázolásokat – használunk, amelyek jelentés vagy hasonlóság („olyan mint” viszony) alapján képesek valamit megjeleníteni, bemutatni, ábrázolni, fel-, illetve megismertetni. Például a „Béla bement a városba. Az autóját a bevásárlóközpont parkolójában állította le, majd elvegyült a vásárlók tömegében” szöveg azért alkalmas Béla egy bizonyos tevékenységének leírására, reprezentálására, mert a benne szereplő szavak és mondatok konvencionális jelentéséből felismerhető Béla ezen tevékenysége. Egy megfelelő rajz(sorozat) azért tudja vizuálisan ábrázolni a szóban forgó eseményt, mert ami rajta látható, az hasonlít, emlékeztet az általunk ismert dolgokra: Bélára, egy autóra, egy autót vezető emberre, egy városra, egy bevásárlóközpontra stb. A (külső) reprezentáláshoz tehát jelentést vagy hasonlóságot használunk, a jelentés és a hasonlóság azonban nem azonos a reprezentálással. Ezt a következőképpen kell érteni. A szavak és a mondatok a konvenciók erejénél fogva a beszélők szándékaitól függetlenül jelentik azt, amit jelentenek. A jelentés, miként maga a nyelv is, objektív adottság a nyelv birtokosai számára. Az viszont, hogy miképpen használják ezt az adottságot, és segítségével – természetesen a szabályait, a konvenciókat betartva – miképpen jelenítenek meg valamit, milyen szavakat és mondatokat, milyen konvencionális jelentéseket választanak egy adott dolog reprezentálására (leírására, elmesélésére, megismertetésére), a nyelv kötöttségeinek a határain belül az ő választásukon, kifejezőképességükön múlik. Ugyanez mondható a hasonlóságon alapuló képi reprezentációkról is. Hasonlóságot, „olyan mint” viszonyt sokféle különböző elem (formák, színek, anyagszerűségek stb.) sokféle kombinációjával lehet előállítani: a mintázó ügyességén, fantáziáján múlik, hogy miképpen sikerül a rendelkezésére álló anyagok objektív adottságainak felhasználásával hasonlóságot teremtenie, és ábrázolnia valamit.

Mindez egyúttal azt is jelenti, hogy ugyanazt a dolgot sokféleképpen, egymástól erősen különböző módokon is reprezentálhatjuk. Egy dolog reprezentációi eltérhetnek egymástól abban, hogy milyen eszközt – nyelvit, vizuálisat (ezen belül rajzot, festményt, fényképet, filmet), zeneit, mozgásosot, esetleg ezeknek bizonyos kombinációit (hangosfilm) használnak. De ugyanazzal az eszközzel is sokféle reprezentációját állíthatjuk elő egy dolognak. Például azt az egyszerű hétköznapi eseményt, hogy Béla elment vásárolni, leírhatjuk a fentebb említett két rövid mondattal, de leírhatjuk egy több mondatból álló szöveggel is: „Bognár János fia beült az Alfa Romeójába, és meg sem állt a legközelebbi olyan településig, ahol gazdag áruválasztékot remélhetett. Amikor beérve a városba meglátta a TESCO feliratot, lassított, helyet keresett a parkolóban, aztán befúrta magát a szatyrokkal és kosarakkal tullekedő sokaságba” (feltéve persze, hogy tudjuk: Béla Bognár János fia, az Alfa Romeo egy autómárka, a TESCO egy szupermarket-hálózat stb.), holott ebben a szövegben a mondatok konvencionális jelentése kevéssé azonos a korábbi szöveg mondataival. Béla vásárlási nekiindulásának témájáról ugyanígy sokféle, egymástól különböző vizuális ábrázolást, sokféle rajzot, fényképsorozatot, filmet lehetne készíteni. Persze a konvencionális jelentések, illetve a hasonlósági viszonyok jelentős részben megszabják, hogy egy mondatot vagy egy rajzot minek a reprezentálására használhatunk. Nehéz elképzelni, hogy a „Béla elment vásárolni” téma verbális kifejtésében vagy vizuális ábrázolásában mondjuk „Az elefántot a folyó felé hajtotta a szomjúság” mondat, illetve egy elefánt és egy folyó képe szerephez juthat (bár, mint erre korábban már utaltunk, a nyelv- és jelhasználó ember rendkívül leleményes; akadhat szerző, aki némi erőfeszítéssel ki tud ötleni olyan szöveget vagy vizuális ábrázolást a „Béla vásárolni ment” témára, amelyben egy szomjas elefánt is releváns szerephez juthat: például „Bélát a vásárlási láz úgy hajtotta a bevásárlóközpont felé, mint egy a kiszáradt szavannában bóklászó elefántot a szomjúság a folyó felé”).

A konvención alapuló nyelvi reprezentáció a világ megismerésének egészen más lehetőségét kínálja, mint a közvetlen érzéki (belső) reprezentáció vagy a hasonlóságon alapuló (külső) képi reprezentáció. Az érzékszerveink által megvalósított közvetlen tapasztalatban a világ úgy jelenik meg számunkra, mint különféle tulajdonságokkal rendelkező és egymással térben és időben sokféle viszonyban álló dolgok (objektumok, személyek, tárgyak, élőlények) összessége. Az érzéki reprezentációban (és emlékezetben) a dolgok nem válnak el tulajdonságaiktól és tér- és időbeli viszonyaiktól, például egy embertársamról alkotott (vizuális) emlékezeti képemben a szóban forgó személy és különféle (látható) tulajdonságai, viszonyai nem választódnak el egymástól, hanem amire egyáltalán emlékszem vele kapcsolatban, azt egy összetartozó komplex együttesként „látom”, idézem fel.

Ugyanez elmondható a külső vizuális reprezentációk közül azokról, amelyek a hasonlóság alapján ismertetnek fel dolgokat és tényállásokat. Egy valóság-hű festmény vagy fénykép ugyanúgy szétválasztás nélkül, egybetartozó egészként jeleníti meg az ábrázolt személy látható tulajdonságait (nem,

életkor, termet, haj- és szemszín, arcforma, orrának, fülének, szájának a formája és mérete stb.), mint ahogy azokat a közvetlen tapasztalatban szemtől szembe találkozáskor látjuk, vagy az illetőre visszaemlékezve felidézzük. Ezzel szemben a jelentésen, tehát konvención alapuló nyelvi reprezentáció, a nyelv által megvalósított akár külső, akár belső gondolati kép úgy működik, illetve úgy jön létre, hogy a közvetlenül megtapasztalt konkrét objektumokból minőségeket, tulajdonságokat, viszonyokat megragadó kategóriákat, osztályokat képez, vagyis fogalmakat von el, absztrahál, majd ezeket (predikátumként) újabb és újabb helyzetekre vonatkoztatva, olyan tényállásoknak megfelelő mondatokat hoz létre, hogy egy adott dolog (objektum, tárgy, személy) bír-e vagy sem valamilyen minőséggel, tulajdonsággal, viszonyal. Ebben a reprezentációban egy dologgal kapcsolatos tudásunk nem érzéki adatok szétválaszthatatlan komplexumaként, hanem elkülönült tényállások együtteseként (x férfi, x fiatal, x magas, x -nek barna haja van, x barna szemű stb.) jelenik meg. Ebben az értelemben mondhatjuk Wittgensteinnel, hogy „a világ tények, és nem dolgok összessége.” (Wittgenstein, *Tractatus*, 1.1.)

Eysenck és Keane a következőképpen foglalták össze a nyelvi és a képi reprezentáció különbségeit (Eysenck-Keane 1997, 219).

Nyelv	Kép
diszkrét szimbólumok	nincsenek diszkrét szimbólumok
explicit, külön szimbólum szükséges a viszony kifejezéséhez	implicit, nincs külön szimbólum a viszonyra
nyelvtani szerveződés, a szimbólumok típusai világos kombinációs szabályokkal kapcsolódnak	nincsenek világos kapcsolódási szabályok vagy szimbólumtípusok
absztrakt	konkrét

5/1. táblázat A nyelvi és képi reprezentáció különbségei

Míg az érzéki, illetve a hasonlóságon alapuló reprezentáció többnyire egészes, holisztikus, a nyelvi reprezentáció szükségképpen szelektív abban az értelemben, hogy bizonyos, az adott helyzetben irreleváns részleteket veszni hagy, másokat viszont kiemel. Például egy épületről készült valóság-hű festményen vagy fényképen az ábrázolt objektum számos olyan tulajdonsága is megjelenik, amely nem feltétlenül szükséges ahhoz, hogy az épület alkalomadtán azonosítható és értéke megbecsülhető legyen (így, bár esetleg látható, az azonosítás vagy az értékbecslés szempontjából nincs jelentősége annak, hogy a ház ablakai a képen nyitva vagy zárva vannak, milyen színűek az ablakkeretek, füstöl-e a kémény vagy sem, vannak-e emberek a képen stb.). Ha viszont ezen épületről nyelvi leírást adunk, akkor szükségképpen kiemelődnek a szöveg propozíciói által megragadott tulajdonságok, például értékbecslés esetében az épület kora, mérete, stílusa, állapota, szűkebb és tágabb környezete stb., eközben azonban szükségkép-

pen elmarad a képi reprezentációban megjelenő tényállások sokasága. Az érzéki, illetve a hasonlóságon és a konvención alapuló nyelvi reprezentáció különbségét Dretske egy hasonló példával szemlélteti. Annak a tényállásnak a vonatkozásában, hogy egy csészében kávé van, vessük össze egymással a csésze kávénak a színes fényképét és azt a mondatot, hogy „A csészében kávé van”. A fényképen azon a tényen kívül, hogy a csészében sötét színű folyadék van, számos egyéb dolgot felismerhetünk: milyen a csésze formája, színe, mintázata (ha van), mekkora lehet az űrtartalma, mennyi folyadék van benne; továbbá a csésze tulajdonságaiból és a folyadék színéből ítélve feltételezhetjük, hogy kávé lehet, amit látunk, stb. A szóban forgó mondat viszont mindezekről nem mond semmit, csupán azt a tényállást rögzíti, hogy a csészében kávé van (nem pedig valamilyen más folyadék). A nyelvre épülő megismerő tevékenységünk is így működik: az érzéki tapasztalatban, illetve a hasonlóságon alapuló külső reprezentációban adott tagolatlan és egymástól el nem váló minőségek, tulajdonságok, viszonyok sokaságából kiemel és a figyelem középpontjába állít egy-egy tényállást, illetve tényálláskomplexumot. Dretske egyébként ezzel és számos hasonló példával nem utolsósorban arra kívánt rámutatni, hogy az érzéki reprezentáció az információk kódolásának analóg módját, míg a nyelvi-kognitív reprezentáció a digitális módját (egy bizonyos minőség, tulajdonság, viszony meglétének vagy hiányának állítását) valósítja meg. (Dretske 1981, 137–141) Mindezzel együtt látnunk kell, hogy bizonyos mértékű szelektivitás természetesen a vizuális reprezentációkban is – mint általában mindenféle reprezentációban – jelen van. A nézőpont, a látószög például szükségképpen meghatározza, hogy egy tárgyból mennyit látunk, vagy egy képen mennyit tudunk ábrázolni. Még inkább jellemző a szelektivitás a nem naturalisztikus, hanem a szimbolikushoz közel álló vizuális ábrázolásokra, például az olyan kriptogramokra, mint

Ez azonban mit sem von le abból a különbségből, amely a propozíciós nyelvi és a nem propozíciós vizuális reprezentáció között áll fenn.

A nyelv, illetve a verbális reprezentációk megismerő szerepének hangsúlyos kiemelése semmiképpen sem jelentheti a képek és a vizualitás jelentőségének lebecsülését. Mindenekelőtt egy percre sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a látásérzékelés jelenti számunkra az egyik legalapvetőbb kapcsolatot a külső környezettel, és ebből adódóan belső reprezentációinkban a vizuális összetevők is alapvető szerepet játszanak, szoros kölcsönhatásban a nyelvi-konceptuális fakultással. (Jackendoff 1992) „Nem lehetetlen valamiféle a verbális logikát kiegészítő képi logikát föltételeznünk, s éppenséggel arra kell számítanunk, hogy ez utóbbi egyre nagyobb szerepet fog játszani az interaktív multimédiás kommunikációban, a számítógép-hálózatok eme nagy ígéretében.” (Nyíri 1997, 121) „Multimédia-dokumentumok olyan tu-

dást is közvetíthetnek, amelyet a pusztán [nyelvi] szöveg nem képes. A képek logikája [...] alkalmasan kiegészítheti a szövegek logikáját. [...] Az illusztrációk megmutathatják, hogyan *teszünk* ezt vagy azt. Szavakban leírni, hogy – mondjuk – egy szerszám hogyan használandó, roppant körülményes lehet; a kép vagy képsorozat könnyűszerrel elmagyarázza.” (Nyíri 1999, 124)

Nyelv, reprezentáció, kommunikáció

Egyfelől a (külső) reprezentációt, másfelől pedig a kommunikációt mindaddig olyan jelenségekként, olyan emberi teljesítményekként kezeltük, amelyek szorosan összetartoznak, ha másként nem is, legalább úgy, hogy az emberi léttől a gondolati-megismerő és a társas-cselekvési funkciók egyaránt elválaszthatatlanok. Korábban a nyelv vonatkozásában explicite is állítottuk, hogy nincs értelme méricskélni, vajon a reprezentáció vagy a kommunikáció a fontosabb, az elsődlegesebb a nyelv létrejötte, szerkezete, működése szempontjából. Azt sugalltuk, hogy a nyelv éppúgy eszköze a társas érintkezésnek, az információk átadásának, cseréjének, a viselkedés szabályozásának, mint a megismerésnek, a világ jelenségei, történései, tényállásai leképezésének, és ezért szerkezeti sajátosságai nem köthetők kizárólagosan az egyik vagy a másik funkcióhoz (sőt legtöbb vonatkozásban egyikhez sem). Ez a nagyon is kézenfekvőnek tűnő álláspont azonban – mint erre a következő idézetben a kognitív tudomány tekintélyes képviselője is felhívja a figyelmet – egyáltalán nem is olyan magától értetődő, mint ahogy gondolhatnánk. „A klasszikus reprezentációs gondolatmenettel szemben a kommunikációs paradigma kiindulópontja a *jelhasználat*, ahol a használat alapvető kerete a tudás átadása, illetve a viselkedés irányítása. Jeleink mindenképpen másokra irányulnak, és létezésükben másokat is feltételeznek. Sokáig úgy gondoltuk, hogy ez a közlési gondolatmenet és a jelekre vonatkozó reprezentációs gondolatmenet elidegeníthetetlenül feltételezik egymást, mintegy kéz a kézben haladnak. Mára azonban számos megfontolásból kiderült, hogy a kommunikációs és a reprezentációs gondolkodásmódok egymással szembe is állíthatók. A nyelv biológiájára és a nyelvelméletre nézve fogalmazódott meg ez a leghatározottabban.” (Pléh 1999, 231)

Az emberi nyelv sajátosságainak tárgyalásakor már kitértünk arra, hogy vannak – többek között Noam Chomsky –, akik a nyelv strukturális jellegzetességei szempontjából csak a gondolatalkotó, leíró, ábrázoló, a világot reprezentáló funkcióját ismerik el igazán jelentősnek, a kommunikációt pedig mint a nyelv (egyik) használat(i módj)át csupán másodlagosnak tekintik, amelynek nincs szerepe a nyelv lényegi tulajdonságainak meghatározásában. Annak illusztrálására, hogy a nyelv strukturális sajátosságainak és gondolatalkotó, reprezentáló funkciójának a szempontjából a kommunikáció nem bír jelentőséggel, Chomsky több művében is megemlíti, hogy amikor a generatív nyelvészetet megalapozó első munkáját, a *Szintaktikai struktúrákat* (Syntactic Structure) írta, fel sem merült benne, hogy azt majd

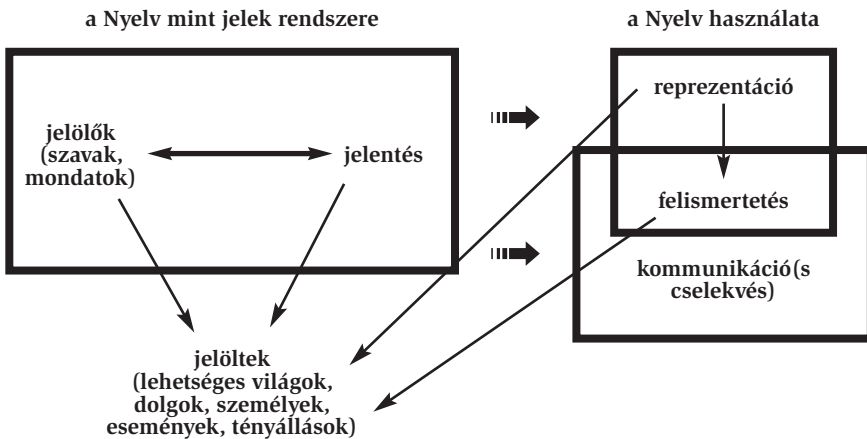
könyv formájában közzé fogják tenni. Amire erőfeszítése irányult, az egy elméleti konstrukció megalkotása volt, nem pedig kommunikációs próbálkozás. A későbbi publikáció semmit sem változtatott a műben foglalt nyelvi-gondolati anyagon; az akkor is ugyanaz lenne, ha a kézirat az asztalfiókban maradt volna. Vannak azonban ennél messzebbre vezető érvek is a reprezentáció elsődlegessége, illetve a kommunikáció másodlagossága mellett. „A természetes nyelv keletkezésével kapcsolatos viták egyik vonatkozása, hogy vajon az emberi természetes nyelv minden formai aspektusa, például a mondatban minden önkényes mozzanata is úgy tekinthető-e, mint aminek közvetlen funkcionális haszna van. A tágan értelmezett funkcionális haszon egyik oldala lenne a kommunikációs hatékonyság. Vajon a kommunikációs hatékonyság önmagában megfeleltethető-e, és magyarázatot ad-e a nyelv szerkezeti jellegzetességeire. [...] A kommunikációs hatékonyság nem tudja megmagyarázni a grammatikai szerkesztés elveit. Ugyanolyan hatékony lenne, ha azt mondanánk, hogy

A fiú látta, amit a lány ír könyvet,
ahelyett, hogy azt mondjuk, hogy
A fiú látta a könyvet, amit a lány írt.

Jóindulatú partnerek közt a legtöbb esetben szerkezeti sértések esetén is érvényesül a kommunikációs hatékonyság.” (Pléh 1999, 231)

Chomsky érvelésének egy további visszatérő eleme, hogy az ember törzsfejlődésének folyamatában a nyelv kialakulása nem magyarázható a kommunikációból, és az anyanyelv kisgyermekkori spontán elsajátításának sem lehet a kommunikáció a meghatározó forrása. Szerinte a nyelv nem hosszantartó evolúciós folyamatban alakult ki, hanem úgy, hogy az ember biológiai-idegrendszeri, belső reprezentációs értelmi és kulturális fejlődése egy bizonyos szakaszban életre hívott egy komplex külső eszközt a tapasztalat feldolgozására és az információcserére. Egy olyan viszonylag gyors váltás következett be, amely a mutációk és szelekciók apró lépéseiben haladó nagyon lassú biológiai kiválasztódással szemben úgy jellemezhető, hogy az ember, amikor erre megérett a helyzet, mintegy „feltalálta” a nyelvet, amely az univerzális szerkezeti tulajdonságait és elveit tekintve már a kezdeteitől azonos volt a mai nyelvekkel. (Chomsky 1986) Ami az anyanyelv spontán elsajátítását illeti, Chomsky úgy véli, hogy a nyelv olyan komplex képződmény, amelyben a struktúrák és szabályok megtanulása semmiképpen sem épülhet pusztán a kommunikációra. A nyelvtanuló gyermek környezetében zajló kommunikációk ugyanis töredezetek, torzok, hiányosak, és így a pusztán a külső tapasztalatra támaszkodó általános tanulási képesség számára nem kínálnak elégséges bemeneti adatot a nyelvtani szabályok elsajátításához. Ezért Chomsky és sokan mások úgy gondolják, hogy már a születésünkben magunkkal hozunk egy speciális nyelvelsajátító ösztönt, amely a töredezett és hiányos kommunikációs tapasztalatból is az alapvető struktúrák és szabályok szempontjából működőképes nyelvtant épít fel.

A kommunikáció evolúciójával foglalkozó fejezetben még szó esik majd Chomsky nézeteiről, néhány észrevételt azonban már most megemlíthetünk a fentiekkel kapcsolatban. Kezddhetjük azzal, hogy a nyelvet az a lényegi tulajdonsága teszi alkalmassá (külső) reprezentációra és kommunikációra, hogy egységeinek (szavainak és mondatainak), azaz a jelölőknek a jelentésén keresztül szisztematikusan tud a világ jelenségeire, a jelöltekre vonatkozni. Egy nyelvi megnyilatkozás (egy mondat vagy egy szöveg) azért lehet alkalmas egyfelől valamilyen tényállás(komplexum) reprezentálására, másfelől kommunikációs felismertetésére, mert jelentésének köszönhetően ezt a tényállás(komplexum)ot jelöli (egy lehetséges világban). Nyilvánvaló tehát, hogy ha egy megnyilatkozás nem reprezentálna egy bizonyos tényállás(komplexum)ot, akkor azt nem is tudná felismertetni. Az összefüggést az 5/2. ábra mutatja.

5/2. ábra A nyelvi rendszer és használata

Ez azt jelenti, hogy egy tényállás(komplexum) kommunikációs felismertése szükségképpen magában foglalja a reprezentálását. Fordítva azonban ez már nem igaz: egy tényállás(komplexum) reprezentálása nem foglalja magában szükségképpen a kommunikálását. Mindazonáltal a kommunikálásra való alkalmasság benne rejlik, hiszen ha hozzáférhetővé tesszük az adott nyelvet ismerő potenciális befogadók számára, akkor felismertetheti velük a szóban forgó tényállás(komplexum)ot. Chomsky példájára vonatkoztatva mindezt, kétségtelen, hogy egy tudományos értekezést a gondolati-reprezentációs tartalma teszi azzá, ami, ugyanakkor az is vitathatatlan, hogy még akkor is benne van a kommunikációs potenciál, ha egy fiók mélyén lapul. Ha valakinek csak véletlenül kerül a kezébe az írás, akkor is joggal feltételezheti az illető, hogy a szerző nemcsak saját magának vagy az asztalfióknak írta művét, hanem azért, hogy mások is olvassák, megértsék, értelmezzék és értékeljék gondolatait. A legkitűnőbb reprezentáció is csak holt anyag, ha

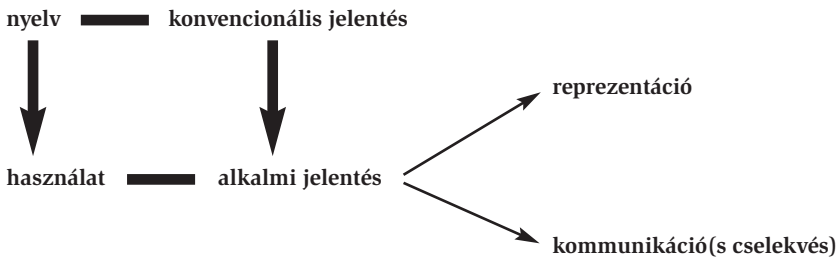
nem kommunikálódik. Mint erről már többször is szó volt a korábbiakban, amikor nyelvi produkcióval találkozunk, szokásos körülmények között elsősre mindig úgy értelmezzük, mint amivel közölni akartak valamit. Bizonyos értelemben még abban is láthatunk kommunikációs irányultságot, ha valaki szigorúan csak saját magának vezet naplót vagy rögzít emlékeztető feljegyzéseket, hiszen ezt a tevékenységet akár olyan párbeszédnek is lehet tekinteni, amelyet a szerző saját magával, saját korábbi énjével folytat.

Természetesen aligha lehetne a nyelvek olyan strukturális jellegzeteségeit, mint például a ragozások vagy a szórend a kommunikációra, a kommunikációs hatékonyságra és hasznosságra visszavezetni. A funkcionális hatékonyság egyébként is elég kétséges szempont a nyelvvel kapcsolatban, hiszen – mint köztudott – a nyelvek tele vannak az információátvitel szempontjából igen kevésbé hatékony, gazdaságtalan redundanciával. Ilyen redundáns elem például számos nyelvben – egyebek között az oroszban – a névszói jelzős szerkezetek főneveinek és mellékneveinek a nyelvtanulók életét megkeserítő párhuzamos ragozása. (A kép teljességéhez hozzátartozik, hogy a biológiai evolúció eredményei is távol esnek az elgondolható optimalistól. Ennek nem utolsósorban az az oka, hogy a biológiai evolúció szükségképpen „hozott anyag”-ból dolgozik, vagyis olyan evolúciós állapotokra épül, amelyek nem a későbbi „végeredmény”-t megelőzve jöttek létre. Lásd Dawkins 1986; Gould 1990) Mindazonáltal elgondolkodhatunk azon, hogy a nyelvek néhány alapvető univerzális sajátosságának, így a megnevezésnek és a predikálásnak a megjelenése (tehát annak a megjelenése, hogy nevet, címkét lehet adni a dolgoknak azonosításuk és minőségeik jelölése céljából, és a nevek kombinációjával propozíciós szerkezeteket lehet létrehozni tényállások lefedésére) a kommunikáció szempontjából is elég nyilvánvaló adaptációs előnyökkel járhatott az emberfejlődésben. (Más kérdés, hogy a nevek és a propozíciók orális megjelenésének hanganyaga és kombinációs formája aligha kapcsolható össze evolúciós nyomásokkal vagy előnyökkel.)

Akár hosszú adaptációs folyamatban, akár mintegy az evolúció ajándéka-ként rövid idő alatt alakult is ki az emberi nyelv, az mindenképpen elképzelhetetlen, hogy ne társas térben, ne kommunikációkban történt volna. Ugyanez elmondható az anyanyelv kisgyermekkorai spontán tanulásáról: akár feltételezünk speciális velünk született predispozíciót a nyelv elsajátítására, akár nem, megfelelő kommunikációs kontextus nélkül a nyelvi képességek kialakulása óhatatlanul csorbát szenved. És persze kigondolhatunk, szerkeszthetünk egy mesterséges nyelvet, mint annak idején Zamenhof az eszperantót, és a művünk sikerülhet hatékonyabbra, egyszerűbbre, mint a létező természetes nyelvek bármelyike, ha nem tudjuk elérni, hogy legalább néhányan használják az egymás közötti érintkezésre, gondolataik megörökítésére és cseréjére, az alkotás öncélú játék marad, az író Gárdonyi Géza rejtélyes titkosírásához hasonlóan. (A mai holt nyelvek, mint amilyen például a latin, valamikor működő kommunikációs eszközök voltak. Éppen azért nevezik őket holtnak, mert speciális – a latin esetében főképpen egyházi – kontextusokat leszámítva, már nem használják őket a mindennapi

érintkezésben, és ha egyáltalán fennmaradtak írásos emlékeik, csak mint irodalmi-történelmi reprezentációk hordozóira tekintenek rájuk.)

Összegzésképpen leszögezhetjük tehát, hogy a nyelv kettős természetű: egyfelől a reprezentáció, a gondolatalkotás eszközeként jel(test)ek és jelöletek jelentés által összekapcsolt stabil rendszere, struktúra, építmény, másfelől a kommunikáció, az emberek közötti nem fizikai interakciók eszközeként mozgás, cselekvés, dinamizmus; távoli természettudományi analógiaként a fény kettős, részecske-, illetve hullámtermészetéhez hasonlítható. A témakör lezárásaként a következő sémával szemléltethetjük nyelv, reprezentáció és kommunikáció összefüggését:

Reprezentációk és lehetséges világok

Egy (kijelentő) mondatot szokásosan olyan helyzetek, olyan (lehetséges) világok reprezentálására használunk, amelyekben a benne kifejezett proposíció igaz, vagyis az általa leírt tény fennáll. (Ez persze nem jelenti azt, hogy alkalmanként ne tévedhetnénk, vagy szándékosan ne hazudhatnánk.) Ebből kiindulva egy kerek és egész verbális (narratív vagy leíró) szöveget, amely több, esetleg nagyon sok mondatból áll, például egy novellát vagy regényt azon világ reprezentációjának foghatunk fel, amelyben e szöveg mondatai által kifejezett proposíciók igazak, vagyis a bennük leírt tények fennállnak. (Egy vizuális ábrázolás pedig azon világ reprezentációjának tekinthető, amelyben a dolgok úgy néznek ki, arra hasonlítanak, olyanok, mint ami az ábrázoláson látható.)

Fikciók, konstrukciók

Ahogy – mint erről korábban már szó volt – nyelvünkkel és persze vizuális vagy egyéb eszközökkel nemcsak a valóságos világról vagyunk képesek mondani vagy mutatni valamit, hanem olyan dolgokat, olyan eseményeket is meg tudunk jeleníteni, amelyek a valóságban nem léteznek, illetve nem történtek meg, hanem csak a képzelet vagy a hamis észlelés termékei, úgy a reprezentációink jelentős részében sem a valóságos világ ábrázolódnak, amilyenek éppen ismerjük, hanem annak elgondolható, elképzelhető lehet-

séges alternatívái. „Azok a propozíciók, amelyek egy történetet vagy más irodalmi művet építenek fel, egy lehetséges világot, vagy annak egy töredékét írják le.” (Casteñeda 1988, 466) Az irodalmi szövegeknek és az ábrázoló művészetek alkotásainak a tárgyai többségükben fikciók, a képzelet szüleményei. Néhány közismert példa: Shakespeare *Szentivánéji álmom* című vígjátéka nem a valóságban megtörtént eseményeket, hanem egy kitalált mesevilágot állít elénk, a *Julius Ceasar* című drámája viszont nagyon is valóságos történelmi személyeket (Julius Ceasar, Brutus, Antonius stb.), és egykor a valóságban ténylegesen megtörtént eseményeket (Ceasar megölése, polgárháború, csata Philippinél) ábrázol, ám nem a történettudomány dokumentatív szigorával, hanem írói fantáziával és művészi szabadsággal. Az is előfordul természetesen, hogy egy szépíró valóságos eseményről dokumentatív hitelességgel ír regényt, mint ahogy például a Nobel-díjas Günter Grass tette a Wilhelm Gustloff menekülthajó 1945. évi elsüllyesztéséről szóló művében. (*Ráklépésben*, Európa, Budapest, 2003.) Vagy vizuális példákat említve, Vénusz számtalan művészi megörökítése festményen és szoborban köztudottan nem valóságos embert, hanem képzeletbeli görög-római mitológiai istenséget, illetve ennek neve alatt a művész által elképzelt női szépségideált jelenít meg, míg például Bonaparte Napóleon ábrázolásai valóságos személyt állítanak a nézők elé.

A reprezentálás nemcsak abban az értelemben alkotó, kreatív tevékenység, hogy nem létező dolgokat, fiktív személyeket, a valóságban sohasem megtörtént eseményeket is képesek vagyunk kigondolni, elképzelni, megjeleníteni (persze nem feltétlenül művészi színvonalon), hanem abban az értelemben is, hogy akár valóságos, akár fiktív tárgyat mutatunk be, alkotásunk e tárgyat a legtöbb esetben nem pusztán visszaadja (nyelvileg és/vagy képileg vagy valamilyen egyéb formában), nem egyszerűen mechanikusan leképezi, mint egy tükör, hanem a tárgyban adott (vagy hozzá kigondolható) lehetséges tényállások szelektálásával és egybeszerkesztésével bizonyos értelemben meg is konstruálja (vagy újrakonstruálja) azt. A reprezentációban megnyilvánuló konstruktivitás a következőképpen működik. Tegyük fel, hogy valakinek el akarjuk mesélni, milyen az az autó, amelyet a napokban vásároltunk. Elsoroljuk tehát azokat a jegyeket, amelyek eszünkbe jutnak azok közül, amelyeket autók jellemzésére a prospektusok vagy a hozzáértők említeni szoktak: szín, ajtók száma, hosszúság, szélesség, magasság, ülések (szállítható személyek) száma, a motor teljesítménye, hengerek száma, legnagyobb sebesség, sebességváltó típusa, üzemanyag típusa, fogyasztás stb. Előadásunk bizonyára sok mindent megad azokból a tényszerűségekből, amelyek autónk sajátjai, de valószínűleg sok jellemzőt kifelejtünk: említjük a színt, de kihagyjuk a metálfényt, említjük, hogy a sebességváltó nem automata, de nem beszélünk arról, hogy hány fokozata van, említjük a hengerek számát, de nem térünk ki a lökettérfogatra, és így tovább. Lehetséges, hogy beszédpartnerünk nem elégszik meg a mi elnagyolt bemutatásunkkal, ezért – kíváncsiságát, információigényét kielégítendő – elővehetjük a kocsni műszaki leírását, és felolvashatjuk a benne szereplő összes adatot. Ha

végképp megszállottjává válunk a minél pontosabb és minél kimerítőbb leírásnak, szemrevételezhetjük a járművet, és elkezdhetjük összeírni az eddig még nem említett tulajdonságait: rádióantennája elhelyezését, hosszát, állásszögét, a visszapillantó tükrök pontos méretét, a lámpák nagyságát, formáját, a tanksapka méretét, színét, a kerekek gumibroncseinak bordázatát, a dísztárcsák milyenségét és sok más egyebet. Az autót hűségeesen reprezentálni hivatott szövegünk egyre terjedelmesebb, de még mindig nem állíthatjuk, hogy fedi mindazokat a tényeket, amelyek e járműben fellelhetők. Sorra vehetjük az alkotóelemeket, az alváz és a karosszéria nagyobb darabjaitól a legapróbb csavarokig, leírhatjuk ezeknek formáját, színét, anyagát. És végül – *ad absurdum* – eljuthatunk a szabad szemmel már nem is érzékelhető molekuláris szintig, az alkotó anyagok kristályszerkezetéig, ami talán nem is tűnik a valóságtól teljesen elrugaszkodott ötletnek, ha a nagyobb baleseteket követő szakértői vizsgálatokra gondolunk. A lényeg, amit ez a kissé extrém példa szemléltetni hivatott, hogy a verbális, vizuális vagy egyéb ábrázolásaink által reprezentált valóság szinte megszámlálhatatlanul sok tényállást foglal magában. Amikor e valóságot, illetve valamilyen részét vagy eseményét le akarjuk írni, el akarjuk mesélni, meg akarjuk jeleníteni, a benne jelenlévő tényállásoknak e sokaságából szükségképpen kiragadunk, kimetszünk néhány olyat, amely a megközelítésünk szintjén (az érzékelésünk – vagy adott esetben a rendelkezésre álló műszereink – és a felhasználható reprezentációs eszközünk szintjén) alkalmasnak tűnik arra, hogy a szóban forgó valóságrészt vagy eseményt megjelenítse, mások számára felismerhetővé, azaz kommunikálhatóvá tegye, és elősegítse interakciós stratégiai céljaink megvalósulását. A reprezentáció nem a valóság kimerítő, a tárgy minden egyes tényállására kiterjedő reprodukálása – ez tulajdonképpen megoldhatatlan is lenne, ha például az elemi részecskék szintjének tényeiről is számot kívánnánk adni –, hanem szükségképpen csak egy lehetséges változata. Egy-egy változat úgy reprezentálja a tárgyként kiválasztott valóságrészt vagy eseményt, hogy e valóságrészben vagy eseményben adott – esetleg megszámlálhatatlan sokaságú – tényállásokból kiragadja azokat, amelyek a szövegalkotó közlő számára elérhetőek és fontosak, és koherens egészzé egybeszerkeszti őket. Kreatívnak és konstruktívnak azért tekinthetjük e műveletet, mert lehetőséget kínál arra, hogy bármely tárgyról – legyen az valóságos vagy fikciós – újabb és újabb változatokat hozzunk létre, amelyek korábban még nem ismert tényállásokra hívják fel a figyelmet, korábban homályban maradt összefüggésekre világítanak rá, korábban elhanyagolt vonatkozásokat emelnek ki.

(Lehetséges) ténybeliségek szelekciója a reprezentációban

Felvetődhet a kérdés, hogy amikor valamilyen valóságos vagy fiktív tárgy bemutatására, ábrázolására megalkotunk egy külső (verbális, képi vagy egyéb) reprezentációt, mi határozza meg azt, hogy milyen (lehetséges) tényállásokat ragadunk ki a reprezentációnk tárgyában adottak közül.

Mindenekelőtt nyilvánvaló, hogy csakis olyan (lehetséges) tényállások jöhetnek számításba, amelyekről tudomásunk, belső reprezentációnk van valamilyen forrásból:

- ♦ közvetlen tapasztalásból (érezeltük, illetve észleltük őket, ide értve a különféle műszerek közbeiktatásával megvalósított észleléseket is),
- ♦ kommunikációból (közölték velünk, tudomásunkra hozták őket),
- ♦ saját kreativitásunkból, saját fantáziánkból (magunk következtettük ki, magunk találtuk ki, magunk teremtettük őket).

Alapvető jellegzetesség, hogy szokásosan olyan tényállásokat használunk fel reprezentációnk megalkotásában, amelyek valamiképpen relevánsak azon célok vonatkozásában, amelyeknek megvalósítására e műveket létrehozunk. Folytatva iménti példánkat, egy autó bemutatásában elsődlegesen a járművek praktikus hasznosságának szempontjai vezérlik a szövegek összeállítását, legyen szó akár az autókereskedők reklámjairól és típusismertetőiről, akár hétköznapi társalgásokról. Egy luxuskocsi bemutatásában azonban a műszaki paraméterek, a teljesítmény, a fogyasztás és a kényelmi felszereltség leírása mellett már sajátos presztízsszemponatok is megjelenhetnek („akik számítanak és adnak magukra, ilyennel járnak”). Ha valaki el akar adni egy kocsit, akkor bizonyára hajlamos arra, hogy valós értékein túl is dicsérje portékáját. De akármilyen minőségű járműről legyen is szó, aligha szorul hosszas magyarázatra, hogy az autóról való szokásos kommunikációk szövegeiben nem várhatunk információkat olyasféle ténybeliségekről, mint az alkotó anyagok molekuláris szerkezete vagy a beépített csavarok száma és mérete – bár természetesen ezek a jellemzők is hozzátartoznak az autók tényvilágához –, hiszen az autóvásárlókat és -használókat ez a legkevésbé sem érdeklik. A hétköznapi életben általában olyan reprezentációkkal operálunk, amelyek a természetes – tehát technikailag nem felerősített – érzékelésünk és észlelésünk által felfogható tények szintjére vonatkoznak.

A reprezentációkban megjeleníthető lehetséges tényállások válogatásában kulturális normák, nem ritkán jogilag kodifikált előírások is szerepet játszanak. Közismert, hogy szigorú kánon szabályozta, illetve szabályozza ma is, hogy az élet milyen ténybeliségei ábrázolódhatnak irodalmi művekben, képzőművészeti alkotásokban és egyáltalán a közkommunikációkban. Például James Joyce *Ulysses*-ét vagy David H. Lawrence *Lady Chatterly szeretője* című regényét az uralkodó közízlés hosszú ideig pornográfiának minősítette, mert olyan, az anyagcserét és a szexuális életet érintő mozzanatok és olyan szóhasználatok is előfordultak bennük, amelyeket a szépirodalmi kánon akkortájt nem tartott elfogadhatónak, így száműzött a mértékadó művekből. Közelebbi példaként Nikosz Kazantzakisz *Jézus utolsó megkísértése* című regényét vagy inkább a belőle készült filmet említhetnénk, amellyel szemben a keresztény egyházak, bizonyos részleteiben blaszfémiát érzékelve, Magyarországon is kifogásokat emeltek.

Metaforikus reprezentáció

A reprezentálás sajátos, de gyakoriságuknak és megjelenítő erejüknek köszönhetően megkerülhetetlen fajtáját képviselik a metaforák. (Kövecses 2005) A metaforikus ábrázolásokban valamilyen értelem- vagy képátvitel történik, amely a rendeltetésszerű használat fogalmát felhasználva a következőképpen írható le: metafora akkor jön létre, ha a konvencionális jelentésénél vagy a hasonlóságpotenciáljánál fogva egy bizonyos dolog vagy tényállás(komplexum) reprezentálására rendeltetésszerűen használt nyelvi vagy képi formát egy másik dolog vagy tényállás(komplexum) reprezentálására használunk fel azzal a szándékkal, hogy így ez utóbbi dolognak vagy tényállás(komplexum)nak olyan vonatkozásait ismertessük fel, amelyeket e dolog vagy tényállás(komplexum) reprezentálására rendeltetésszerűen használható forma nem vagy csak kevésbé találóan reprezentálna, illetve ismertetne fel. Például azt mondjuk, hogy a miniszterelnököt Brüsszelben Napóleonként emlegetik, vagy lerajzoljuk őt Napóleonként a császár-hadvezér közismert ruházatában, kalapjával, kéz- és testtartásában. Persze ez a meghatározás csak arra mutat rá, hogy a metaforával kilépünk egy megszokott keretből, sémából (a konvencionális jelentésből, a rendeltetésszerű használatból), de nem mond semmit arról, hogy mi teszi lehetővé ezt a kilépést, és mi lesz az eredménye, vagyis nem ragadja meg a metafora lényegi tartalmi jegyeit. „Hogyan jellemezzük a metaforát? Iva Loewenberg (*Identifying Metaphors. Foundations of Language* 12, 1975, 335) a következőkre figyelmeztet: »A metaforikus kijelentések olyannyira különböző körülmények között fordulnak elő, hogy bármiféle közös jellemzésük szükségszerűen erősen általános lesz. Egy-egy metafora néha a hirtelen fellobbanó éleslátás eredménye, és kimondása után rögtön el is felejtődik. Sokszor használunk metaforát a gyönyörködtetés és meghökkentés céljából. Máskor viszont egy metafora komoly töprengés és azon törekvésünk eredménye, hogy gondolatainkat a lehető legszabatosabban, legszínesebben vagy legértetőbben formáljuk meg.« (Bergmann 1988, 169) Bármilyen bizonytalanok is a metafora meghatározására tett kísérletek, van egy olyan elemük, amelyben teljesnek mondható egyetértés tapasztalható, ez pedig az, hogy a metafora tulajdonképpen nem más, mint egy nem teljesen kifejtett hasonlat. „Minden metafora egy elliptikus (kihagyásos) vagy implicit hasonlat.” (Bergmann 1988, 172) Vagy: „A metaforát gyakran úgy értelmezzük, mint kihagyásos hasonlatot.” (Goodman 1982, 59) Lényegében ugyanez a gondolat jelentkezik azoknál a szerzőknél is, akik a metaforákat az analógia fogalmával írják le, mégpedig alapvetően kétféle analógiát, strukturálisat (a szerkezetben mutatkozó hasonlóság) és funkcionálisat (a funkciókban mutatkozó hasonlóság) megkülönböztetve. (Scholz 1983)

A metafora az értelemátvitelnek és analógiáknak a népes családjával áll rokonságban: *megszemélyesítés* (élettelent élő, illetve emberi tulajdonságokkal ruház fel, például az iménti mondatban a metaforák „rokonsága” az értelemátvitel „családjával”), *antonómázia* (egy személyt vagy tárgyat

valamely általánosan ismert tulajdonságával jelölünk meg, azaz neve helyett szokásos jelzőjét használjuk, például: „a legnagyobb magyar” – Széchenyi István, „a haza bölcse” – Deák Ferenc), *metonímia* (két fogalom, dolog térbeli, időbeli, anyagbeli vagy ok-okozati érintkezésén alapuló szókép, például „alszik a város” az „alszanak a város lakói” helyett), *hiperbola* (túlzás, felnagyítás, például: „szemkápráztató gyönyörűség”, „világraszóló diadal”), *szinekdoché* (névcseré, amely fogalomköri kapcsolaton, az egész és a rész, az anyag és a belőle készült tárgy, az osztály és az alosztály felcserélésén alapul, például: vitorla-hajó, vas-kard). A metafora közeli kapcsolatot mutat a megjelenítésnek olyan eseteivel is, mint a *kifejezés* (például: „ez a kép szomorúságot fejez ki”, „a vers a költő vágyakozását fejezi ki szerelme után”, stb.) és a *példázás* (Machbet története azt példázza, hogy a féktelen hatalomvágy elnyeri büntetését). A szépirodalomból is jól ismert, de a mindennapi életben is gyakran alkalmazott verbális metaforafajta az *irónia* (dicsérő, elismerő szavakba rejtett finom, szellemes gúny), amelynek a képek világában a *karikatúra* feleltethető meg. Mint ahogy azt maga Grice is több helyen nyomatékosan hangsúlyozta, a metaforák felismer(tet)ése és megértése – az átvitt, nem szó szerinti jelentés egyéb eseteihez hasonlóan – jól magyarázható az információ mennyiségére, minőségére, relevanciájára és formájára vonatkozó társalgási maximákkal. (Grice 1991; 1996)

Hajlamosak vagyunk a metaforát úgy kezelni, mint ami elsősorban a szépirodalom, azon belül is a költészet kifejező eszköze. Valójában azonban „a metafora mindenfajta – mindennapi és különleges – beszédmódot áthat, s nehéz feladatot vennénk a nyakunkba, amennyiben bárhol kizárólagosan szó szerinti értelmű bekezdést próbálnánk fellelni. [...] A metaforának ez a szakadatlan igénybevétele nem pusztán abból ered, hogy vonzódnak az irodalmias színezethez, hanem sürgető gazdaságossági szükségletből is. Ha nem tudnánk könnyűszerrel transzferálni sémákat annak érdekében, hogy új rendezéseket és rendszerezéseket hozzunk létre, kezelhetetlenül sok eltérő sémával kellene magunkat megterhelnünk, vagy úgy, hogy elemi terminusok hatalmas szótárát sajtájtjuk el, vagy pedig az összetett terminusok fantasztikus részletezésével.” (Goodman 1982, 61)

Humoros reprezentáció

A humor a reprezentációknak a metaforikus megjelenítésekhez közel álló, közkedvelt típusa. Számptalan fajtáját valószínűleg egyetlen definícióba gyömöszölni, mindazonáltal lehet találni olyan jegyet, amely a legtöbb, de az sem lehetetlen, hogy minden humorosnak tekintett jelenség leírásában helyet kaphat. Ez a jegy az *inkongruencia*. Inkongruencia akkor keletkezik, ha valami úgy van jelen egy kontextusban, hogy közben eltér, elhajlik az ezen kontextus által képviselt, feltételezett, implikált, sugallt tényállás(komplexum)tól, sémától, szabálytól, attól, ami az adott helyzetben szokásos vagy elvárható. Vagyis benne van ugyan a szóban forgó kontextusban, valamiképpen mégsem illik bele, ütközik vele, ellentmond neki. Ez a

groteszk helyzet, illetve ennek a groteszk helyzetnek a hirtelen felismerése, átlátása, feloldása kelt a befogadóknál humoros hatást, és vált ki nevetést. Nézzük például az alábbi viccet:

- Papa, messze van még Amerika?
- Ne kérdezősködjél, Pistike, csak ússzál szépen tovább!

A vicc közönségeként az indító kérdésből megtudjuk, hogy Pistike és a papája útban vannak Amerika felé. Magától értetődően feltételezzük, hogy repülőgépen vagy hajón utaznak, hiszen Európából Amerikába más módon nem lehet eljutni. Az úszásra való felszólítás inkongruenciát teremt az adott kontextusban: annak elgondolására késztet, hogy Pistike és a papája úszva tartanak Amerika felé, miközben ez élesen üti az utazás módjára vonatkozó magától értetődő feltételezésünket. Az úszás említése bele is illik a kontextusba (így is lehet közeledni Amerika felé, persze egy kicsit sokáig tart), meg nem is (Amerikába repülőgéppel vagy hajón lehet eljutni). Az inkongruenciának, az egyidejű beleillésnek és bele nem illésnek a felismerése kelti a nevetésre ingerlő groteszk, humoros hatást. (Kertész 1982) Hasonló rugóra jár a következő vicc is:

- Hallottad, hogy keddről péntekre halasztották Ábel temetését?
- Miért, jobban van?

Mint Paul Watzlawick és társai rámutattak a változásról szóló híres könyvében, a humoros hatást kiváltó inkongruencia létrehozásakor, illetve felfogásakor tulajdonképpen az történik, hogy hirtelen „megváltoztatjuk azt az érzelmi vagy konceptuális értelmezési keretet, amelyben egy helyzetet felfog valaki, s egy másikba helyezzük, amelybe ugyanennek a konkrét szituációnak a tényei éppolyan jól vagy még jobban beleillenek, s ezáltal megváltozik az egésznek a jelentése.” (Watzlawick-Weakland-Jackson 2000, 129)

Az inkongruens jelenségeket két nagy csoportba oszthatjuk aszerint, hogy milyen téren tapasztalunk össze nem illést, eltérést a megszokottól, a szabályostól. *Természetes* inkongruenciának az olyan össze nem illéseket, a megszokottól való olyan eltéréseket nevezzük, amelyeket fizikai voltukban közvetlenül, azaz kommunikációs közreműködés nélkül megtapasztalhatunk. Természetes inkongruencia a szokatlanul nagy orr, a dadogó beszéd, a rosszul összeállított vagy a helyzethez nem illő öltözék, az igyekvő ember orra előtt becsapódó ajtó, a szünet nélküli locsogás és még hosszasan lehetne sorolni. A természetes inkongruenciát gyakran – de nem mindig – *komikusnak*, mulatságosnak tartjuk, és nevetünk rajta, de hogy ez a hatás mikor következik be, és mikor nem, az a kontextustól és a szemlélő értelmezésétől függ. Az imbolygó, botorkáló járás például komikusnak hathat, ha úgy gondoljuk, hogy egy kissé kaptos embert látunk. Ha viszont tudjuk, hogy az illető sérült vagy beteg, mozgásának ügyetlensége nem derültséget, hanem együttérzést vált ki (legalábbis a jóérzésű emberekben) és segítségnyújtásra ösztönöz.

A komikusnak, mulatságosnak felismert természetes inkongruencia önmagában még nem humor. Komikusnak találhatjuk és nevetünk azon, ha

észrevesszük valakin, hogy felemás cipőt hord, azonban pusztán ezért nem fogjuk az illetőt humoros, illetve jó humorú személyiségnek tartani (legfőleg kissé habókosnak, nemtörődömnek). A humorhoz ugyanis az szükséges, hogy valaki azzal a szándékkal tegyen valamit, hogy másokban derültséget keltsen, és hogy a megcélzott közönség ezt a szándékot felismerje. Vagyis humor csak reprezentációban és kommunikációban keletkezhet. (A természetes jelentés nem nagyon használható humoros hatás kiváltására. Lehetséges, hogy nem tévedésből, hanem kifejezetten azért húzok felemás cipőt, hogy megnevettessem a velem találkozókat, ha viszont ezt felismerik, kinézetemet valószínűleg nem humorosnak, hanem infantilis bohóckodásnak fogják tartani.)

A humoros reprezentáció előállításának és kommunikálásának az egyik módja, hogy valamilyen természetes inkongruencia keltette komikumot reprezentációs-kommunikációs eszközökkel ábrázolunk és másokkal felismertetünk. Az ily módon előálló komikumot – a nem természetes, azaz a kommunikációs jelentésre utalva – *nem természetes komikum*nak nevezhetjük, hiszen az, hogy a befogadó az inkongruenciát felismeri-e, és komikusnak ismeri-e fel, vagyis hogy a humoros(nak szánt) üzenet átmege-e, azon múlik, hogy felismeri-e a közlőnek erre irányuló szándékát. Molière színdarabjaitól (*Tartuffe* stb.) kezdve Rossini vígoperáin (*A sevillai borbély* stb.) keresztül Billy Wilder népszerű filmjeiig (*Van aki forrón szereti* stb.) se száma azoknak az irodalmi, színpadi, zenei és filmes alkotásoknak, amelyek komikus helyzeteket és jellemeket ábrázolnak.

A természetes vagy nem természetes komikum középpontjában lévő inkongruenciával szemben a humoros hatású bele nem illéseknek van egy másik, nem kevésbé fontos típusa is, ez a *szellemes*. A komikussal ellentétben a szellemes nem a természetes jelenségvilágban feltűnő inkongruencia vagy annak reprezentációs-kommunikációs megjelenítése, hanem olyan bele nem illés, amely csakis nyelvi-gondolati síkon, csakis reprezentációs-kommunikációs létezik. A szellemes nem attól humoros, hogy valamilyen komikus dolgot ábrázol (reprezentál és felismertet), hanem attól, hogy metaforaszerűen összekapcsol, egymásba csúsztat, egyetlen kontextusban egyesít össze nem illő sémákat, egymással ellentétes szabályokat képviselő dolgokat, azaz nyelvileg-gondolatilag teremti meg a „bele is illik, nem is illik bele” groteszk helyzetét. Szellemesnek találhatjuk például a Gösser sör reklámjának német nyelvű, de így is közismert szlogenjét:

„Gut, Besser, Gösser”.

A szöveg a „gut” (jó) melléknév fokozásának sémájára épül: „gut, besser, beste”, azaz jó, jobb, legjobb. A felsőfok helyén álló sörmárkanév természetesen ütközik ezzel a nyelvtani sémával, viszont a „besser” szóra kellemesen rímelő hangzásánál fogva összecsengő, jó ritmusú sorozatot képez az előzménnyel, így formailag jól beleillik a kontextusba. A szembe- (és „fülbe”) tűnő inkongruencia feloldására szemantikai-tartalmi asszociáció

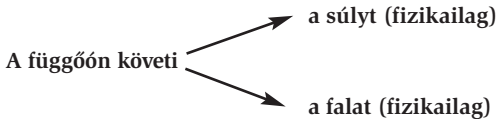
kínálkozik: „legjobb = Gösser”. Amint megteesszük ezt az azonosítást, a „Gösser” szó máris a legtermészetesebben „illeszkedik” a nyelvtani sémába. Vagy szépirodalmi példaként a szellemes aforizma egyik nagy klasszikusát idézve, íme egy sokszor hivatkozott fordulat Diderot-tól:

„Követelhetik tőlem, hogy keressem az igazságot, de nem követelhetik, hogy megtaláljam.”¹

Az aforizma az „aki keres, az talál” közhelyszerű mondást és azt a magától értetődő sémát mozgósítja, hogy a keresés célja a megtalálás: tehát amikor egy dolognak a keresését követelik, akkor magától értetődő, hogy tulajdonképpen ennek a dolognak a megtalálását várják el. Ehhez a kontextushoz, ehhez a magától értetődőnek tűnő sémához képest az aforizma második fele inkongruens, hiszen az előbbinek ellentmondó sémára jár: az, hogy valamit erősen keresünk, még egyáltalán nem jelenti, nem garantálja, hogy meg is találjuk. Az inkongruenciát annak a többféle árnyalattal is visszaadható üzenetnek a – szellemes hatást kiváltó – felismerése oldja fel, hogy az igazságnak még a legelkötelezettebb kutatója sem feltétlenül jut annak birtokába; az igazság keresése kötelességünk ugyan, de ez nem jelenti azt, hogy az igazságot meg is tudjuk találni; erkölcsileg felróható, ha nem keressük az igazságot, de nem róható fel, hogy nem találunk rá; az igazságot akkor is keresnünk kell, ha nem biztos a siker.

Szellemeset képileg és zeneileg is lehetséges előállítani. Ennek illusztrálására egy olyan tanulmányból idézünk, amely a humoros rajz természetével foglalkozik. Szerzője, V. Morin, aki egyébként a „szétkapcsolás” terminussal jelöli azt a jelenséget, amit mi inkongruenciának nevezünk, sok más között egy olyan humoros rajzot vizsgál a *Paris Match* című lapból, amelyen a pisai ferde torony látható. A torony tetejéről egy ember mérőónt lógat le, és csodálkozva nézi, hogy az nem függőlegesen, hanem az elferdült toronnyal párhuzamosan, azaz ferdén lóg.

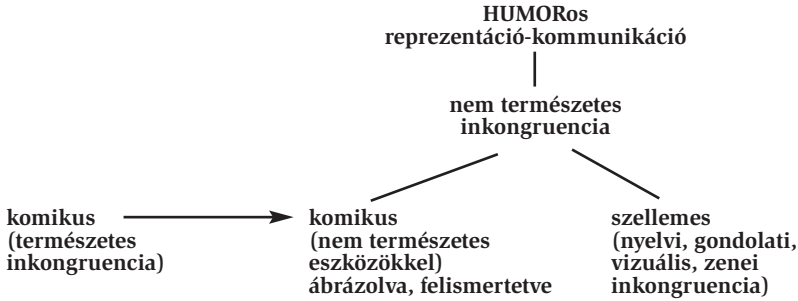
„A függőön: fizikai szétkapcsolás

Ennél a rajznál a normalizálás és az összekötés két jelentésegység antinómiáját rejt magában: a mechanikailag elkerülhetetlen (a függőön a súlyhoz igazodik) az egyik, a mechanikailag szokásos (a nehezék a falat követi)

¹*Gondolatok könyve. Az aforizma francia mesterei.* Szerk. Gábor György. Budapest, Magvető Kiadó, 1962, 229.

a másik. A függőnhoz társítható két jelentést, melyek általában együtt fordulnak elő, a »szétkapcsolás« megfordítja: ugyanahhoz a mozgáshoz kapcsolja a súly, illetőleg a fal követését, de a belső ellentmondás kihasználásával; a megszokottat szembeállítja a szükségszerűvel.” (Morin é. n., 363–364) Zenei példaként olyan közismert populáris daraboknak, mint a *Happy Birthday to You* című dal, a klasszikusok, Bach, Mozart, Beethoven, Schubert, Brahms és mások stílusában készült nagyzenekari feldolgozásait említhetjük.

Alternatív változatok, verziók

Megtörténhet, hogy ugyanarról a (fiktív vagy valóságos) dologról olyan reprezentációk készülnek, amelyek ugyan erősen különböznek egymástól, sőt bizonyos részleteikben ellentmondanak egymásnak, mégis a tárgyukhoz való viszonyukban egyaránt igaz, az ábrázolt dolgot hűségesen visszaadó ábrázolásoknak minősülnek. Tegyük fel, hogy két különböző látószögből készült leírás vagy fénykép kerül a kezünkbe egy olyan épületről (például a budapesti Hilton Szállodáról), amelyet két oldalán régebbi történelmi korokból fennmaradt, korhűen restaurált, másik két oldalán viszont napjaink modern stílusában felhúzott falak öveznek. Tegyük fel most azt is, hogy az egyik szögből készült leírás vagy fénykép csak a történelmi részeket, a másik viszont csak a moderneket ábrázolja. Mind a két irányból készült leírás vagy fénykép valóság-hű, mind a két változat „igaz”, nem hamisított bemutatása az épületnek, hiszen ami belőlük felismerhető, megfelel a tényeknek. Persze az épületet teljes egészében ismerők számára ezek az ábrázolások mégsem fogadhatók el maradéktalanul hitelesnek, hiszen a valóságnak csak egy részét, a teljes „igazság”-nak csak a felét teszik elérhetővé. Azok viszont, akik csak az egyik változathoz ismerik a szállodát, joggal hihetnek, hogy teljes egészében történelmi, vagy fordítva, teljes egészében modern környezetet nyújt a vendégeknek.

A példa – szándékaink szerint – jól szemlélteti, hogy lehetséges úgy kiragadni valós tényeket egy tárgyból, hogy az eredményként előálló reprezentációk, szövegváltozatok, képek nagyon különböző benyomásokat, nagyon különböző hiedelmeket keltsenek ugyanarról a dologról. Bizonyos tények

elhallgatásával és más tények előtérbe állításával, hangsúlyozásával anélkül is a számunkra kívánatos irányba terelhetjük a befogadók vélekedését egy-egy tárgyjal kapcsolatban, hogy a tettenérést kockáztatva a szó szorosabb értelmében véve hazudnánk, vagyis hamis, a valóságnak nem megfelelő információkat közölnénk. A jelenség jól ismert a mindennapi életből. A tömegkommunikációs hírszolgáltatással és a politikusi megnyilatkozásokkal kapcsolatban éppen az az egyik leggyakrabban megfogalmazódó kritikai észrevétel, hogy részleges elhallgatásokkal, féligazságokkal, a figyelem irányításával manipulálják a befogadókat, és az igazság elfogulatlan közvetítése, illetve a közügyek sokoldalú megvitatása helyett pártos érdekek szolgálatába állítják a közkommunikációt.

Bár köztudott, hogy a képbeállítások, a vágások és a montázsok igencsak megszerkesztik a képi világot, sokan – talán arra a kényelmes álláspontra helyezkedve, hogy abban, amit a saját szemünkkel látunk, nem csalatkozhatunk – hajlamosak azt feltételezni, hogy a fényképezőgép, a film- és a tévékamera semleges: pártatlanul, részrehajlás nélkül, a maga valóságában adja vissza azt, amit felvesznek vele. Valójában már az a kiinduló álláspont is súlyos tévedés, hogy a szemünknek mindig hihetünk, hogy szemünk magát a nyers valóságot láttatja velünk. „Érintetlen» szem nincsen. [...] Nem úgy funkcionál, mint ami magában áll és önálló eszköz, hanem mint egy összetett és szeszélyes organizmus engedelmes része. Nemcsak azt szabályozzák szükségletek és előítéletek, hogyan lát, de azt is, hogy mit. A szem szelektál, elutasít, szervez, diszkriminál, társít, osztályoz, elemez, szerkeszt. Nem annyira tükröz, mint inkább fölvesz és létrehoz, és amit fölvesz és létrehoz, az sem látszik csupasznak, tulajdonságnélkülinek, hanem dolgoknak, élelemnek, embereknek, ellenségnek, csillagoknak, fegyvereknek. Semmit sem lát csupaszon vagy lecsupasztva.” (Goodman 2003, 44) Még inkább igaz ez a fényképezőgép és a tévékamera által közvetített valóságra. A tömegkommunikációs hírszolgáltatás alaposabb vizsgálata világszerte azt mutatta, hogy még a kamera vélt „objektivitása” és a műsorkészítők elfogulatlansága, pártatlanságra való törekvése, magas újságírói ethosza sem feltétlenül garantálja, hogy konfliktusos társadalmi események televíziós reprezentációja „valóság-hű” képet, a valóság elfogulatlan, „igaz” változatát nyújtja. Éles politikai-gazdasági konfliktusok idején a televíziós csatornák világszerte gyakran számolnak be utcai összeütközésekről egyfelől a tüntetők vagy sztrájkolók, másfelől a rendőrség között. A műsorkészítőket nem ritkán azzal vádolták, hogy a helyszíni tudósításaikban sugárzott felvételeken a tüntetők egyoldalúan az agresszív támadó szerepében tűntek fel: többnyire fenyegetően közeledő, öklüket rázó, kiabáló, a rendőröket hergelő, köveket dobáló csoportként lehetett látni őket. Ez a tüntetőket kedvezőtlen színben ábrázoló beállítás sokszor ellentmondott az olyan verbális információknak, amelyek a tüntetők soraiban lényegesen több sérültről adtak hírt, mint a rendőrök között, de ellentmondott a tudósításokat készítő riporterek, operatőrök, szerkesztők azon fennen hirdetett szándékának is, hogy pártatlanul számoljanak be az eseményekről. A műsorkészítőket ért bírálatok és az

említett ellentmondások több országban is arra indították a média kutatóit, hogy végezzenek részletekbe menő vizsgálatokat a műsorkészítés folyamatáról és a vitatott helyszíni felvételekről. Az elemzések azt jelezték, hogy a műsorkészítők többnyire valóban igyekeztek a közönségnek elfogulatlan, pártatlan tájékoztatást nyújtani – egyébként gyakran arra is fény derült, hogy sokan közülük magánemberként a tüntetőkkel szimpatizáltak –, az operatőrök azonban attól tartva, hogy a tüntető tömegbe keveredve őket és drága felvevőgépüket is fizikai veszélyek fenyegetik, rendszerint a rendőrök sorfala mögött helyezkedtek el, így a tüntetőket mindenféle pártos szándék és elfogultság nélkül is szükségképpen a rendőrök szemszögéből látták és láttatták a kamerájukkal.

Ugyanannak a dolognak a reprezentációi oly módon is különbözhetnek egymástól, hogy bár azonos ténybeliségekből indulnak ki, azokat különbözőképpen értelmezik, eltérő következtetéseket vonnak le belőlük, más és más értékelő megvilágításba helyezik őket. Az értelmezés a ténybeliségek összekapcsolása egy olyan kontextussal, amely az értelmező reprezentáció előállítójának a tárggyal kapcsolatos propozíciós attitűdjeit, ismereteit, hiedelmeit, érzelmi predispozícióit, értékorientációit, esetleges szándékait tartalmazza. Ez az összekapcsolás olyan reprezentációkat eredményez, amelyek az adott ténybeliségeket a kontextus tartalmazta struktúrákban képezik le, azokkal vetik össze, és ennek alapján következtetéseket vonnak le belőlük, majd értékelik őket. Az értelmező reprezentációk jellegzetes példái a média hírmagyarázóinak kommentárjai, amelyek az aktuális események hátterét, jelen- és jövőbeli hatásait, következményeit igyekeznek megvilágítani. De ilyenek azok a történettudományi munkák is, amelyek lényegében teljesen azonos tényanyagot dolgoznak fel, de azt többé-kevésbé ellentétes módon értelmezik.

Az irodalom és a művészetek számtalan példáját kínálják az ugyanazon témára készült változatoknak. A XVI. és XVII. század fordulója orosz történelmének viharos eseményeit például Puskin és Schiller is megörökítette drámai formában, az előbbi *Borisz Godunov*, az utóbbi *Demetrius* címmel. A történelem iránt egyébként is igen erősen érdeklődő Schiller Jeanne d'Arcról is írt színpadi művet az *Orleans-i szűz* címmel, egy évszázaddal később pedig Bernard Shaw (*Szent Johanna*) és Jean Anouilh (*A pacsirta*) is követte témaválasztásában a német költőt. Faust mitikus népmondai alakja írók sokaságának – többek között Marlowe-nak, Lessingnek, Chamissonak, Puskinnak, Goethenek, Lenaunak, P. Valéry-nek, Thomas Mannak és másoknak – adott témát, és számos zeneszerzőt is – Berliozt, Gounod-t, Boitót, Lisztet, Schumannt, Wagnert – megihletett. A film megjelenésével széles távlatok nyíltak a klasszikus témák újabb és újabb feldolgozása előtt, gondoljunk például az idősebb Alexandre Dumas *Három testőr* című regényének filmváltozataira, de vég nélkül lehetne sorolni az ugyanarról a valóságos vagy kitalált dologról készült szövegváltozatokat.

Fikció és virtuális valóság

A kitalált, konstruált világokkal kapcsolatban magától értetődően felvetődik a kérdés, hogy milyen viszonyt tételezhetünk a fikciós reprezentációk és a számítógépes hálózatokban létrehozott virtuális valóságok (virtuális terek, virtuális kapcsolatok, virtuális közösségek stb.) között. Annak ellenére, hogy mind a fikciós, mind a virtuális valóság egyaránt konstruált alternatívája az aktuális valóságnak, nem nehéz lényegi különbséget felfedezni összehasonlításukban.

Egy közkeletű meghatározás szerint „a virtuális valóság olyan technika, amelyik azáltal, hogy alapvető érzéki benyomásokat valamilyen számítógép által előállított és szolgáltatott adatokkal helyettesít, elhiteti az emberrel, hogy valójában egy másik helyen tartózkodik. [...] Amint a virtuális világ munkaterületté válik, a virtualitás »mintha« minősége gyakorlati valósággá lesz; a felhasználó azonosul a virtuális testtel, illetve egy virtuális közösséghez való tartozásként értelmezi állapotát. A virtuális valóság definíciója három kulcsfontosságú tényezőt tartalmaz: a belemerülést, az interaktivitást és az információs intenzitást.” (Heim 1998, 221. Idézi Ropolyi 2004, 41) Ebben a definícióban az interaktivitás és a gyakorlati valósággá válás azok a megkülönböztető jegyek, amelyek meghatározó módon elválasztják egymástól a fikciós és a virtuális valóságot. Az információs intenzitás tulajdonképpen a legújabb kép- és hangtechnikával dolgozó filmes fikciókról is elmondható (multiplex mozik és házimozirendszerek), a belemerülés pedig bizonyos mértékig bármely fikciós reprezentáció befogadásánál bekövetkezhet. Bármilyen intenzív élményt, bármilyen mély belemerülést kínál is azonban egy fikciós reprezentáció, kétirányú kapcsolatra, gyakorlati következményekkel járó cselekvésekre nem ad lehetőséget. A fikciós világot csak befogadni lehet – még ha ez a befogadás adott esetben nagyfokú beleélést és azonosulást jelent is –, a virtuális világban viszont ki lehet lépni a befogadó (passzív) szerepéből, és közlővé, kommunikátorrá, ezen keresztül pedig cselekvő ágenssé lehet válni, széles körű aktivitást lehet kifejezni: részt lehet venni véleménycserékben, hozzá lehet szólni különféle kérdésekhez, tág tere nyílik az önprezentációnak és az ismerkedésnek, kapcsolatokat lehet létesíteni, témákat lehet kínálni, végre lehet hajtani beszédaktusokat, információt lehet kérni, illetve gyűjteni stb. Sőt – mivel „a virtuális valóság végpontjain ott az ezerszálú kapcsolat az anyagi világgal” (Szakadát 2001, 111) – lehet árut és szolgáltatást rendelni, vásárolni, de még bankot rabolni is. A munkaterületté válás, a (kommunikációsan) cselekvő ágens szerepében való megjelenés és a részvétel lehetősége – persze nem függetlenül az információs intenzitástól és a belemerüléstől – a virtuális valóságban való jelenlétet eredményez. „Általánosan elfogadott vélemény szerint a virtuális valóság létezésének a jelenlét a meghatározó jelentőségű tényezője. [...] A virtuális valóság technológiája által előállított virtuális környezet (néha szintetikusnak is mondják) képes ezt a tapasztalatot létrehozni az adott környezetbe belemerülő személyben” (Ropolyi 2004, 41), miközben természetesen

fizikailag az anyagi világban van jelen, a számítógép előtt ülve. „Minden valóság és virtualitás konstrukciójában szerepet játszik valamiféle jelenlét. A jelenlét mértéke egyenesen arányos a valóságosság mértékével. A virtuális valóság a közvetlenség perceptuális illúzióját technikai eszközökkel valósítja meg, s így állíthat elő a mesterséges környezetben való jelenlétet.” (Ropolyi 2004, 45) Egy film cselekményébe való legmélyebb beleélés sem jelenti azt, hogy a néző belekerül a cselekménybe, jelen lesz a film által ábrázolt világban és alakíthatja annak eseményeit. Egy internetes fórumba való bekapcsolódás viszont cselekvő jelenlétet eredményez ebben a virtuális közösségben, befolyásolhatja a társak hiedelmeit és magatartását, irányíthatja a diskurzus menetét.

A kép teljességéhez hozzátartozik, hogy olyan nézet is létezik, amely szerint a számítógép és a hálózat digitális valósága egyáltalán nem virtuális, hanem nagyon is valóságos, azonban ami benne megtestesül, az nem minden vonásában vonzó, hanem az információs társadalommal kapcsolatban táplált pozitív várakozásoknak némileg ellentmondó, aggodalmakat is kiváltó világ. „Már-már nevetséges, hogy a komputer- és internetvilágot »virtuális« valóságnak nevezzük (hiszen a szó [virtuális] jelentése látszólagos, képzetes, fizikailag fel nem fogható), miközben olyan »valóságírásról« van szó, mely pusztán a digitális technika révén, kombinációkkal végtelenül variálhatóan mintegy áthúzza a derridai *törlésjel* értelmében a tényleges valóságot. Egy teljes mértékben új, a mesterséges, technikai intelligencián alapuló *rendszervalóság* jön így létre, mely az emberi agy működését is átalakítja, s az eredeti értelemben vett gondolkodást feleslegessé teszi, vagy legalábbis mint zavaró tényezőt kiküszöbölni igyekszik. [...] A digitális világ/valóság lényege a *pillanat mint örök* és örökkévalóság, az azonnali, a nulla intervallum felé tendáló, minél gyorsabb információközlés. Olyan világ ez, melyben nem az egyén mint racionálisan, önállóan gondolkodó, alkotó lény, hanem a *hatalom* és a *pénz* a gyorsaság tétje.” (Tagai 2003, 67–68)

Reprezentáció és tudás

Tudásainknak kétféle típusa van. Az egyik típusú tudás egy tényszerűségnek, egy tényállás(komplexum)nak a belső (mentális) reprezentációja. Ebben az értelemben tudni valamit abban áll, hogy tisztában vagyunk és számolunk valamilyen tényszerűséggel, azaz azzal, hogy miképpen állnak a dolgok a valóságos (legalábbis annak feltételezett) világban, vagy kitalált, elképzelt alternatív világokban, például tudjuk, hogy „ez a tárgy itt előttem egy szivarvágó”, „a Föld kering a Nap körül”, „a trójai háborúban Akhilleusz megölte Hektort”, „néhány emlősfajta a tengerben él”, „a macskák ragadozók”, „ $E = mc^2$ ”, stb. Ezzel a tudás mint tényreprezentáció típusal a tudás mint képesség típus áll szemben, azaz annak tudása, hogyan kell valamit tenni, hogyan kell valamit csinálni, hogyan kell valamivel kapcsolatban eljárni. Ebben a „tudni hogyan” értelemben a tudás azt jelenti, hogy megvan

a képességünk valamilyen tevékenységre, például tudunk angolul, tudunk sakkozni, tudunk autót vezetni stb. (Ryle 1974) A „tudni valamit” és a „tudni hogyan” különbségét jól szemléltetheti, hogy például lehetséges, hogy (a) tudjuk, hogy mit jelent a *matt* a sakkjátékban, de (b) egyáltalán nem tudunk sakkozni (a *matt* szó jelentése az egyetlen dolog, amit a sakkról tudunk). Az (a) esetben egy ténybeliség ismeretéről, azaz egy belső reprezentációról van szó, (b) esetben viszont a sakkozás képességéről, arról a kompetenciáról, hogy birtokában vagyunk a sakkjáték szabályainak, és adott esetben képesek vagyunk e szabályok szerint eljárni, lejátszani egy partit.

Természetesen a képességeknek, a hogyanokra vonatkozó tudásainknak is van belső reprezentációjuk, ha nem lenne, akkor nem is lennének a képességeink. Az is nyilvánvaló, hogy képességeink jelentős részt leírhatók, mint ténybeliségek, például az angol nyelv ténybeliségeit a szótárak és a nyelvtankönyvek tartalmazzák, az autóvezetés ténybeliségeit az autók műszaki leírása, a vezetési kézikönyvek és a KRESZ. (A nyelvtani és a közlekedési szabályok persze nem tényleírások, hanem utasítások a nyelv használóinak vagy tanulóinak, illetve az autóvezetőknél. Itt a szabályokkal kapcsolatban abban az értelemben beszélünk tényszerűségekről, hogy [tény, hogy] az angol nyelvnek, illetve a magyarországi KRESZ-nek azok a szabályai, hogy .....) Mindazonáltal látnunk kell, hogy a képességeinkkel kapcsolatos ténybeliségek megadása és tudása még nem jelenti azt, hogy a szóban forgó képességet valóban birtokoljuk, valóban képesek vagyunk csinálni. Hiába tanultuk meg egy angol szótár és egy angol nyelvtankönyv anyagát, az így nyert tudásunk az angol nyelvről még nem tesz képessé bennünket arra, hogy angolul kommunikáljunk, ehhez még nem kevés gyakorlatra, jártasságra is szükségünk van. Ugyanígy hiába tudunk minden tényszerűséget az autókról és az autóvezetésről (hogyan épül fel az autó, mire szolgálnak a berendezései, hogyan lehet működtetni őket, mit ír elő a KRESZ, stb.), ahhoz, hogy valóban tudjunk autót vezetni, gyakorlásra, a jártasság megszerzésére is szükség van. Ennek alapján a tudás kétféle fajtáját úgy is jellemezhetjük, mint tényreprezentáló tudást az egyik esetben és gyakorlati tudást a másikban. A világ tényreprezentáló tudásokban tárul fel számunkra, és gyakorlati tudásokban válik kezelhetővé, uralhatóvá.

Nem minden tényreprezentáció tudás, hiszen akár belső, mentális, akár külső, nyilvános reprezentációinkat vizsgáljuk, azok jórészt vélekedések, hiedelmek, feltételezések, kitalációk, képzelgések, találgatások, bizonytalan emlékképek és hasonlóak, tehát nem olyan dolgok, amelyekre mint biztos tudásra támaszkodhatnánk a világban való eligazodásunkhoz és sikeres alkalmazkodásunkhoz. Tudásnak szokásosan az olyan reprezentációkat tekintjük, amelyekről úgy hisszük, úgy véljük, hogy igaz, valóságghú leképezései tárgyuknak. Mindazonáltal a tudás nem merül ki abban, hogy valamely reprezentációinkat igaz, valóságghú leképezéseknek tartjuk (és ezt esetleg kinyilvánítjuk). Hinni, azaz igaznak tartani valamit és tudni valamit a legkevésbé sem azonos dolgok. Szembetűnő a különbség például aközött, hogy azt hisszük (úgy véljük, úgy gondoljuk), hogy miénk lett a lottó fő-

nyereménye, és aközött, hogy tudjuk ezt. A „hinni, hogy p ” és a „tudni, hogy p ” mibenlétéről, illetve különbségéről terjedelmes nyelvfilozófiai irodalom olvasható. Mi ebből a gazdag anyagból csak arra a beszédaktus-elméleti felfogásra utal(hat)unk röviden, hogy az „(Úgy) hiszem (vélem), hogy p ” és a „Tudom, hogy p ” megnyilatkozások felfoghatók illokúciós aktusoknak: az előbbi kimondásában a beszélő ágens kinyilvánítja, hogy a p hiedelemmel bír, és elkötelezi magát amellett, hogy valóban úgy gondolja, úgy hiszi, hogy p , azaz vállalja a felelősséget, a következményeket ezért a nézetéért, vélekedéséért; az utóbbival viszont az ágens nemcsak emellett kötelezi el magát, hanem azon körülmény fennállása mellett is, hogy p -hez olyan információk alapján jutott, amelyek számára kétségtelenné teszik, hogy p . Maga Austin egyébként a beszédaktusok, illetve a performatívok osztályozásában a „hisz” és „tud” igéket a *bemutatók* (expositives) közé sorolta olyan szavak társaságában, mint az „állít”, a „tagad”, a „kijelent”, az „informál”, a „tudat”, a „tanúsít”, a „feltételez”, az „elfogad”, az „ellenvet” stb. (Austin 1990, 155)

Mint emlékszünk, az információt Dretske-t idézve úgy jellemeztük, hogy „információ mindaz, ami képes tudást adni”. (Dretske 1981, 44) Tulajdonképpen ebből meglehetősen egyértelműséggel következik, hogy a tudást az információ teszi azzá, ami: tudás az az elmetartalom, amely mögött információ van, az a reprezentáció, amelyet információ hoz létre az elmében. Némileg átfogalmazva, de szellemében megőrizve Dretske vonatkozó definícióját a tudás mibenlétéről (Dretske 1981, 86), az alábbi meghatározást javasolhatjuk:

K tudja, hogy p . = *K*-nak azt a mentális reprezentációját (hiedelmét), hogy p , az az információ hívta elő (okozta), hogy p . (Vagy beszédaktus-elméleti megfogalmazásban: *K* kinyilvánítja, hogy hiszi, hogy p , és elkötelezi magát amellett, hogy azért hiszi, hogy p , mert azon információ birtokába jutott, hogy p .)

Mármost az információ forrása

- (a) lehet egy esemény, egy ténybeliség, amelyet érzékszerveinkkel megtapasztalunk (látunk, hallunk, tapintunk), és
- (b) lehet egy másik ágensnek a kommunikációja, amely közvetíti számunkra a szóban forgó eseményt.

Az előbbi (a) esetben az történik, hogy közvetlenül, mondhatni a saját szemünkkel, fülünkkel tapasztalunk meg valamit; egy külső esemény, egy ténybeliség mint ok az érzékszerveinken keresztül létrehoz elménkben egy belső, mentális reprezentációt mint okozatot. (Az így létrejövő belső reprezentációt természetesen az ok-okozati összefüggés ellenére sem tekinthetjük a külső világ feltétlenül valóságghú visszaadásának. És itt nem csupán arról van szó, hogy érzékszerveink egyáltalán nem csalhatatlanok, hiszen gyakran előfordul, hogy félrevezetnek bennünket, hanem arról is, hogy az, ami érzékeinken keresztül feltárul számunkra a világból, már eleve csak egy, de nem az egyetlen lehetséges változat. Lásd Goodman imént idézett megállapításait a szemről és a látásról.) Az utóbbi, tehát a (b) esetben viszont nem az történik, hogy egy embertársunk kommunikációja, az általa hozzánk

küldött külső (nyilvános) reprezentáció mint ok létrehozza elménkben okozatként e reprezentáció másolatát, hanem felfogjuk és megértjük a hozánk küldött nyilvános reprezentációt, majd értelmezzük a már meglévő tudásunk alapján, és ha nem ütközik ismereteinkkel, továbbá és főképpen, ha szavahihetőnek tartjuk a hírforrást, akkor valós információnak fogadjuk el közlését, és az ilyen módon létrejött reprezentációkat tudásként, ismereteink gyarapodásaként éljük meg. Természetesen megtörténhet, hogy az információ forrása hazudik vagy téved, azaz szándékosan vagy tévedésből félrevezet bennünket; ekkor persze súlyosan csalatkozunk, ha úgy véljük, hogy biztos tudás birtokába jutottunk. Mindenesetre ha a kommunikáció nyomán előáll elménkben egy olyan reprezentáció, amely tartalmában megfelel a közölt reprezentációnak, akkor joggal mondható, hogy tudásunkat vagy éppen félrevezettségünket egy - szavahihetőnek tartott - embertársunk (közlése) okozta, azaz tudásunk az ő kommunikatív cselekvésének következménye, illetve félrevezettségünkért ő tartozik felelősséggel (hacsak nem volt ő maga is tévedésben közlésének igazságértékét illetően). Azt azonban mindenképpen látnunk kell, hogy itt az ok és az okozat közé beiktatódik a mi értelmezésünk, a mi mérlegelésünk. Ez a körülmény adott esetben a befogadó felelősségének kérdését is felveti, ha például nyilvánvalóan irreális állításoknak, vagy egy közismert hazudozó vagy szélhámos szavainak adtunk hitelt, magunkat is okulhatjuk félrevezettségünkért. Hogy bonyolultabb legyen a helyzet, az is elképzelhető, hogy félreértjük, rosszul értelmezzük a hírforrás megnyilatkozását, és olyan reprezentáció alakul ki elménkben, amelyet ő egyáltalán nem is szándékozott kiváltani. Ebben az esetben természetesen nem indokolt azt állítani, hogy azt, amit gondolunk, illetve tudni vélünk, a kommunikációs partner közlése okozta, ő lenne érte felelős.

Végezetül, ha alkalmi kitérőkkel is, de mindenképpen arra az általános tanulásra jutunk - és ez a lényeg - , hogy tudásunkat (mint információ által kiváltott, alátámasztott, megerősített hiedelmet) vagy (a) a közvetlen érzéki tapasztalatból vagy (b) olyan hírforrások közléseiből merítjük, akiket/ amelyeket megbízhatónak tartunk, hitelesnek, szavahihetőnek fogadjuk el. (a)-val és (b)-vel azonban még nem merülnek ki a tudásszerzés forrásai. Létezik ugyanis egy harmadik (c) lehetőség is, nevezetesen az, hogy e két külső forrásból szerzett tudásnak a már korábban meglévő tudásainkhoz való illesztésével, összedolgozásával - tehát belső erőforrások mozgósításával - értelmezések és következtetések útján további tudásokat állítunk elő, például partikuláris tényekből általánosítunk (bálnák megfigyelése alapján arra az általános megállapításra jutunk, hogy „a bálnák emlősállatok”), vagy általános összefüggések alapján felismerünk, azonosítunk egy partikuláris dolgot (a bálnákra vonatkozó tudásunkat használva megállapítjuk, hogy „ez az állat bálna”).

Információ és tudás

A számítógép és az internet kontextusában sokan élesen szembeállítják az információt és az információszerzést az elme magasabb rendű működésével, a gondolkodással és annak termékeivel, az eszmékkal, az információkat integráló általános tudással. „Még ha fénysebességgel mozog is, az információ nem más, mint ami mindig is volt: összefüggéstelen tényhalmaz, néha hasznos, néha jelentéktelen, de sohasem a gondolat lényege. [...] Az elme eszmékben gondolkodik és nem információkban. Az információk illusztrálhatják vagy felöltöztethetik az eszmét; ha egy ellentétes gondolatot támogatnak, felhívhatják a figyelmet más szempontokra. De az információk nem teremtenek eszméket, nem érvényesítik vagy érvénytelenítik azokat. Egy eszmét csak egy másik eszme hívhat életre, módosíthat vagy szoríthat ki. Egy kultúra fennmaradása az eszmék erejétől, szemléletességétől és termékenységétől függ. Az eszmék az elsődlegesek, mert ezek határozzák meg, tartalmazzák, végső soron ezek hozzák létre az információkat.” (Roszak 1990, 155–156)

Ebben a szembeállításban (félretéve azt a problémát, hogy Roszak az „eszme” fogalmát meglehetősen zavaróan „tudás” és „meggyőződés”, „hitvallás” értelemben is használja) sok igazság van. A partikuláris ténybeliségeket megragadó információk semmit sem mondanak az összefüggésekről, a dolgok és minőségek közötti kapcsolatokról, az ok-okozati viszonyokról, a mozgásokat, változásokat irányító törvényszerűségekről. Hiába tudunk számtalan partikuláris ténybeliséget, ha nem ismerjük a közöttük fennálló összefüggéseket, akkor nem tudjuk kiszámítani a jövőt, nem tudunk racionális alkalmazkodási stratégiákat kialakítani, nem tudjuk megtervezni cselekvéseinket, ismereteink sokasága ellenére kiszolgáltatottak maradunk környezetünkkel szemben. Ahhoz, hogy a partikuláris ténybeliségekre referáló információkból általános összefüggésekhez jussunk, a tapasztalati tények rendszerezésére, általánosításokra, következtetésekre, egyszóval gondolkodásra van szükség. Miután a számítógépben és az internetben a közvélekedés elsősorban olyan eszközöket lát, amelyek az információszerzést, azaz a partikuláris ténybeliségekre vonatkozó tudást szolgálják, megalapozott az a többek között az oktatás tartalmát érintő aggodalom, hogy az információnak olyan mítosza, olyan túlértékelése alakul(t) ki, amely elnyomja a gondolkodás és az általános összefüggésekre irányuló tudás szerepét. „Az információ, a formátlan adathalmazokba vesző steril, összefüggéstelen tények túláradása kiszoríthatja az eszméket, megzavarhatja az elmét (főképp a zseni elmét).” (Roszak 1990, 156)

Bár jó néhány tekintélyes szerző osztozik ebben az aggodalomban (erről lásd Faragó 2002), a Roszakéhoz hasonló, szinte szenvedélyes információellenesség alighanem maga is erősen túlzó egyoldalúság. Nem szorul különösebben hosszas bizonyításra, hogy a világ megismerése aligha lehetséges a partikuláris ténybeliségeket megragadó információk nélkül. Vannak ugyan tudásaink, amelyekhez pusztán gondolkodás (a már meglévő ismereteink

rendezése, értelmezése, a belőlük való következtetések) útján jutunk, egészében véve azonban a világ összefüggéseire, törvényszerűségeire nem találhatunk rá úgy (illetve nem igazolhatjuk őket anélkül), hogy ne gyűjtöttünk volna jelentős mennyiségű tapasztalati tényinformációt; az általános összefüggések a tények tartományában való lehorgonyzás hiányában pedig csupán üres konstrukciók. Még az olyan nem tapasztalati megfigyelésekre épülő építmények is, mint például a nem euklideszi geometriák, a tapasztalati világhoz (annak leírásához) való viszonyukban nyernek értelmet.

Informativitás – hasznos tudás

Ahhoz, hogy valamely, az informálást, a világról való tudás gyarapodását szolgáló külső reprezentáció, legyen az egy szokásos újsághír vagy egy tudományos értekezés, hasznosulhasson számunkra, tehát hogy informatív legyen és hasznos tudást eredményezzen, teljesülnie kell néhány meglehetősen nyilvánvaló és más vonatkozásokban már általunk is érintett – például az információ minőségével, mennyiségével, relevanciájával és formájával kapcsolatos Grice-féle maximákból adódó – feltételnek.

- (1) Mindenekelőtt ismernünk, birtokolnunk kell azt a kódot, azt a nyelvet vagy egyéb jelrendszert, amelyben a szóban forgó reprezentáció született, hiszen enélkül befogadás, megértés, a jelentések felismerése, a jelöletek azonosítása, az implicit tartalmak felszínre hozatala és az üzenet értelmezése nem mehet végbe.
- (2) A reprezentációnak igaznak kell lennie, meg kell felelnie a reprezentált tényállás(komplexum)nak; hamis közlések nem tudással látnak el bennünket, hanem félrevezetnek, megtévesztenek, becsapnak.
- (3) Egy reprezentáció csakis akkor eredményezhet hasznos tudást, ha olyan információ(ka)t tartalmaz, amely(ek)nek korábban még nem voltunk birtokában, tehát amely(ek) új(ak) a meglévő ismereteinkhez képest.
- (4) Végül bármely (igaz és újdonságértékű) reprezentáció csak akkor tud hasznosulni számunkra, ha meglévő tudásunkhoz, mint kontextushoz képest releváns, abba beilleszthető, feldolgozható, értelmezhető.

Kommunikáció és cselekvés

Az eddigiekben a kommunikációt olyan aktivitásként jellemeztük, amely (lehetséges) tényállás(komplexum)ok – köztük a közlési szándék – nyilvános reprezentációk útján történő felismertetésére irányul. Most azt fogjuk bemutatni, hogy a kommunikáció nem merül ki tényállások és közlési szándékok felismertetésében, hanem a John L. Austin angol nyelvfilozófus (1911-1960) nevéhez fűződő úgynevezett beszédaktus-elmélet értelmében egyéb cselekvések, egyéb tettek végrehajtását is jelenti.

Ténymegállapítások és cselekvések

Mondataink egy része a világ jelenségeinek leírása, reprezentálása, azaz lehetséges tények megállapítása, konstatálása. Amikor például azt mondjuk, hogy „Ez a ruha már tiszta rongy”, elsődlegesen azt a tényt konstatáljuk, azt a tényt állapítjuk meg, hogy a szóban forgó ruhadarab a teljesen elrongyolódott holmik közé tartozik. Az ilyen leíró, konstatív kijelentő mondatokkal kapcsolatban szokott felvetődni a kérdés, hogy az, amit velük állítunk, vagyis a bennük kifejezett propozíció, megfelel-e a tényeknek, tehát igaz vagy hamis.

A mondatok másik, meglehetősen terjedelmes és változatos alfajáról aligha állítható, hogy velük bármit is leírnánk, reprezentálnánk, bármiféle tényt konstatálnánk a világban. Amikor például azt mondjuk valakinek, hogy „Bocsánatot kérek”, nem állapítunk meg, nem konstatálunk semmiféle tényt, hanem ténylegesen bocsánatot kérünk, azaz végrehajtunk egy cselekvést, véghezvisszük a bocsánatkérés aktusát. Amikor valakitől ezt a mondatot halljuk, normális körülmények között nem arra gondolunk, hogy az illető azt akarja közölni velünk, hogy ő most éppen bocsánatot kér; szavait nem egy bocsánatkérési aktus leírásának, hanem ezen aktus megtételének fogjuk fel. Vagy amikor valakihez azzal a mondattal fordulunk, hogy „Megígérem, hogy ezt és ezt teszem”, nem leírunk, nem konstatálunk egy ígéretet, hanem végrehajtunk, véghezviszünk egy ígézési aktust. Mivel e mondatok nem arra szolgálnak, hogy tényeket konstatáljunk, jelenségeket és eseményeket írjunk

le velük, hanem hogy cselekvéseket hajtsunk végre, aktusokat „performáljunk” segítségükkel (az angol „to perform” igéből, melynek jelentése: végrehajt, véghezvisz), *performatív*oknak nevezik őket. Nyelvünkben számos olyan (performatív) ige található, amelynek kijelentő mód egyes szám első személyű kimondása performatív, azaz cselekvést végrehajtó mondatot eredményez: „gratulálok (valamiért)”, „megparancsolom, hogy...”, „kérem, hogy...”, „engedélyezem, hogy...”, „megtiltom, hogy...”, „javaslom, hogy...”, „felszólítom arra, hogy...”, „vállalom, hogy...”, „esküszöm arra, hogy...”, „megbízom azzal, hogy...”, „tiltakozom az ellen, hogy...”, „bocsánatot kérek amiatt, hogy...” stb.

Látnunk kell, hogy a konstatívekkel ellentétben a performatívok esetében – legalábbis közvetlenül – nem vethető fel az igazság/hamisság kérdése. Amikor azt mondjuk, hogy „Bocsánatot kérek” vagy „Megígérem, hogy...”, nem igazat vagy hamisat állítunk, hanem cselekszünk: bocsánatkérési, illetve ígérési aktust hajtsunk végre. Leírásokról, ténymegállapításokról helyénvaló azt mondani, hogy igazak vagy hamisak, tettekről, cselekvésekről, aktusokról viszont nem. Egy bocsánatkéréssel vagy ígérettel kapcsolatban nem azt kérdezzük, igaz-e vagy hamis, hanem hogy őszintén gondolták, komolyan mondták-e, vagy sem.

Ha valaki előtt kimondjuk azt a mondatot, hogy „Megígérem, hogy holnap meglátogatlak”, akkor ezzel végrehajtottuk az ígérés aktusát, vagyis megtettünk, megcselekedtünk valamit, és e tettünknek nyilvánvaló gyakorlati következményei vannak: partnerünk számítani fog arra, hogy a következő napon felkeressük, és ha ezt mégsem tesszük meg, feljogosítva érzi majd magát arra, hogy látogatásunk elmaradása miatt felelősségre vonjon bennünket. Vagy ha a bíró egy tárgyalás végén kimondja, hogy „A vádlottat a vád alól felmentem”, akkor nemcsak egyszerűen információt közöl a jelenlévőkkel, hanem ténylegesen végrehajtja a felmentés aktusát, ténylegesen megszabadítja a vádlottat a vád terhétől.

Azt, hogy az ilyen és ezekhez hasonló cselekvésértékű mondatok kimondása milyen tett, milyen cselekvés végrehajtásának minősül, az ilyen mondatok tartalmazta performatív kifejezések teszik explicitté, például az olyan performatív igék, amelyek közül néhányat az imént felsoroltunk. Egy mondat kimondásának, egy kommunikációs megnyilatkozásnak azonban akkor is tulajdoníthatunk cselekvési értéket, cselekvési erőt, ha nem tartalmaz performatív kifejezést, amely a cselekvési erőt explicitté tenné. Így például a „Holnap meglátogatlak” mondat a megfelelő helyzetben kimondva éppúgy ígéretnek minősülhet, mint a „Megígérem, hogy holnap meglátogatlak” mondat, anélkül, hogy előfordulna benne a „megígérem” performatív ige. Vagy „A lámpa piros” mondat figyelmeztetés lehet egy óvatlan gyalogos számára anélkül is, hogy eléje tennénk a „Figyelmeztetlek, hogy...” performatív kifejezést. Ha most tovább haladunk ezen az úton, könnyen beláthatjuk, hogy valójában nincs is olyan mondata nyelvünknek, amelynek kimondása ne valamiféle cselekvés, például ígérés, figyelmeztetés, felszólítás, kérés, parancsolás, engedélyezés, tiltás stb. végrehajtásával lenne

egyenlő. A mindennapi kommunikációban a konstatív mondatokat sem szoktuk úgy használni, hogy kimondásukkor ne állna szándékunkban megcselekedni valamit, vagyis hogy ne akarnánk velük például partnerünket felvilágosítani, informálni vagy éppen figyelmeztetni, esetleg fenyegetni. Szokásos körülmények között nem valószínű, hogy valaki csak azért mondana olyasmit, hogy „Ez a ruha már tiszta rongy”, hogy hallgatóságának legyen nyelvi képe, verbális reprezentációja egy tényállásról, sokkal inkább azért, hogy figyelmeztessen („Így nem mehetsz ki az utcára!”) vagy áttételesen, sugalltan felszólítson („Vehetnél már nekem egy új darabot!”).

Cselekvés szavakkal

Végeredményben tehát arra a következtetésre jutunk, hogy a kommunikációban minden mondatunknak (megnyilatkozásunknak) van valamilyen cselekvési értéke, bármely mondat kimondásában megteszünk, megcselekszünk valamit, ami több, mint szavak puszta hangoztatása. Ha viszont így áll a dolog, akkor nyilvánvaló, hogy a konstatív/performatív megkülönböztetésnek önmagában nincs sok értelme, hiszen egyfelől a konstatív mondatok kimondásában is végrehajtunk valamilyen tettet, véghezviszünk valamilyen cselekvést, másfelől a performatív mondatok csak abban különböznek a többitől, hogy bennük a cselekvési érték egy performatív kifejezéssel explicitté van téve. Éppen ezért Austin egy másféle és sokkal általánosabb megkülönböztetést vezetett be. Megnyilatkozásainkban elhatárolhatjuk egymástól azt, hogy mondunk valamit, és azt, amit teszünk, cselekszünk abban, hogy mondjuk, amit mondunk. Az, amit mondunk, egy nyelvtanilag értelmezhető hangsor, egy grammatikai egység, amely a használatától (többé-kevésbé) független jelentéssel bír annak alapján, hogy benne a nyelvtani szabályok (a nyelv konvenciói) által megengedett módon szavak kapcsolódnak egymáshoz. Az pedig, amit ennek a nyelvtanilag értelmezhető hangsornak a kimondásában teszünk, cselekszünk, valamilyen aktussal, valamilyen beszédaktus végrehajtásával egyenértékű, úgy mint ígérés, kérés, felszólítás, fenyegetés, figyelmeztetés, engedélyezés, tiltás stb. Vagyis az elemzés elválasztja egymástól a valami mondásának aktusát (act of saying something) és azt az aktust, amit valaminek a kimondásában hajtunk végre (act in saying something). Megnyilatkozásainknak ezt a két aspektusát az angol locution (=szó, kifejezés, beszéd) szó alapján lokúciónak, illetve illokúciónak nevezik. A *lokúció* terminus egy nyelvtanilag értelmezhető hangsorra (mondatra), illetve ennek a kimondására vonatkozik, az *illokúció* terminus pedig egy nyelvtanilag értelmezhető hangsornak (mondatnak) valamilyen cselekvési, azaz illokúciós erővel történő kimondására, vagyis arra az aktusra, amelyet egy nyelvtanilag értelmezhető hangsor (mondat) kimondásában hajtunk végre.

Minden nyelvi megnyilatkozásunk lokúció és illokúció egyben. Szokásos körülmények között nincsen olyan lokúció, amely ne lenne egyben illokúció

is, hiszen a kommunikáció szokásos helyzeteiben nem azért beszélünk, hogy demonstráljuk, képesek vagyunk grammatikailag értelmezhető hangsorokat produkálni, hanem hogy felismertessük szándékainkat (és ezen keresztül elérjünk dolgokat). Kivételt képeznek azok a ritka esetek, amikor egy mondat pusztán magamagáért jelenik meg, nem pedig valamilyen illokúciós erő megvalósítása céljából, ilyenek például a nyelvtankönyvek példamondatai, amelyek nem a szokásos értelemben vett kommunikációra, hanem egy-egy lokúció szintű grammatikai összefüggés illusztrálására vagy gyakoroltatására hivatottak. (Persze még ezekben az esetekben is felfedezhetünk illokúciós mozzanatot. A nyelvtani példamondatok mögé például joggal képzelhetünk olyan implicit illokúciós aktusokat, mint „Én, a tankönyv szerzője ezzel a példamondattal a *g* grammatikai összefüggést demonstrálok”). Mindenesetre a továbbiakban a beszédaktuson vagy beszédcselekvésen – egy lokúciós aktus végrehajtásában végrehajtott – illokúciós aktust fogunk érteni.

Austin a lokúció és az illokúció mellett megkülönböztette a kommunikációs aktivitásoknak még egy harmadik aspektusát is, amelyet a *perlokúció*-nak nevezett. A perlokúció úgy jellemezhető, mint egy aktus valaminek a mondása által (act by saying something), ahol a perlokúció terminus azokra az illokúción túli következményekre, azokra a nem a konvenció erejénél fogva bekövetkező hatásokra utal, amelyeket a közlők valaminek a kimondása által váltanak ki a befogadóból. Ez a következmény, ez a hatás lehet valamilyen érzelm (öröm, szomorúság, harag stb.), valamilyen hiedelem, meggyőződés vagy valamilyen cselekvés szándéka, illetve végrehajtása, ahogy például a bírónak a vádlottat felmentő szavai (a felmentés illokúciós aktusa) a tárgyalóteremben jelenlévők körében örömet vagy felháborodást, tetszést vagy elutasítást, hangos egyetértést vagy tüntető tiltakozást kelthetnek. Néhány egyéb példa a perlokúciós cselekvésre: *A* azzal, hogy azt mondta, „Pista beteg lett”, elszomorította *B*-t; *A* megesküdött arra, hogy Zoltán lojális, és ezzel meg is győzte *B*-t Zoltán megbízhatóságáról; *A* azt mondta *B*-nek, hogy azonnal fogja be a száját, és ezzel sikerült *B*-t elhallgattatnia; *A* megkérte *B*-t, hogy segítsen neki, és *B* segített is; stb.

Vannak beszédaktusok, például a kérések, a felszólítások, a parancsok, az utasítások, a könyörgések, az ígérek, a felajánlások stb., amelyekben a propozíciós tartalom mintegy leírja a megcélzott perlokúciós hatást, ez azonban a legkevésbé sem jelenti azt, hogy e perlokúciós hatás a konvenció erejénél fogva szükségképpen bekövetkezne az illokúciós aktus sikeres végrehajtásával: lehetséges, hogy megértik és elfogadják a kérésünket vagy a parancsunkat, mégsem teljesítik azt, amiképpen megtörténhet, hogy ígéretünket vagy felajánlásunkat elfogadják, mégsem váltjuk valóra azokat. Bár ebben az értelemben a perlokúciós hatások nem hozhatók közvetlen összefüggésbe a mondatok konvencionális jelentésével és illokúciós cselekvési erejével, mégis szerves részei a beszédcselekvéseknek. Mindennapi kommunikációs tapasztalatainkból jól tudjuk, hogy gyakran azért – vagy legalább azért is – beszélünk, hogy hallgatóságunkat meggyőzzük valamiről, elfogad-

tassunk vele valamilyen hiedelmet, rávegyük valaminek a megtételére, örömet, bánatot, ijedtséget, félelmet, lelkesedést vagy valamilyen más érzelmet váltsunk ki belőle. Például amikor kimondjuk valaki előtt azokat a szavakat, hogy „Megígérem, hogy holnap este meglátogatlak”, az ígérés aktusának végrehajtása, azaz önmagunk elkötelezése mellett szándékunkban áll(hat), hogy a befogadónak örömet okozzunk, vagy hogy ígéletünkkel rábírnjuk arra, hogy a következő nap estéjén otthonában tartózkodjon. Az is lehetséges persze, hogy az illokúciós aktus végrehajtásán túl nincs semiféle egyéb szándékunk, szavaink mégis hatást gyakorolnak a hallgatóságra, és valamilyen hiedelmet vagy érzelmet váltanak ki belőle. Akár szándékoltan, akár nem szándékoltan jelennek is meg ilyesféle hatások, az mindenképpen jól látható, hogy nem kapcsolódnak a mondatokhoz a konvenció erejével. Így például – miközben szokásos körülmények között nem lehetséges, hogy a szóban forgó ígélet kimondásával ne kötelezzem el magam a másnap esti látogatás mellett – megtörténhet, hogy ígéretem szándékaim ellenére nem örömet, hanem a csalódás érzését váltja ki a partneremből, mert bár korábban nagyon számított a látogatásomra, most már nem tartja igazán fontosnak. Ha a közlő szándékolja, megcélozza ilyen természetű, nem konvencionális hatások elérését, akkor szavakkal történő kiváltásuknak perlokúciós aktusát – Habermas kifejezésére utalva – *kommunikáció útján végrehajtott (nyelviileg közvetített) stratégiai cselekvésnek* tekinthetjük (Habermas é. n.). Itt ugyanis arról van szó, hogy a közlő – egy többé-kevésbé határozott és tudatos stratégiai terv szerint – olyan beszéd-cselekvéseket igyekszik végrehajtani, amelyek reményei szerint az általa megcélozott hatásokat váltják ki a befogadó oldalán. Persze a megnyilatkozások nyomán bekövetkezett perlokúciós hatások gyakran a legkevésbé sem szándékoltak, sőt nem ritkán kifejezetten ellentétesek azzal a hatással, amelyet a közlő ténylegesen megcélozott, és amely a szavai konvencionális jelentéséből következne. Gondoljunk olyan helyzetekre, amikor az orvosok vagy a rokonok megnyugtató szavai félelmet, rémületet, pánikot váltanak ki a betegben.

Mivel a perlokúciós hatást akkor sem a konvenció ereje köti a megnyilatkozásokhoz, ha a jelentés egyértelműen utal rá, előfordulhat, hogy például valamely, a konvencionális jelentésénél fogva fenyegető tartalmú mondat egy bizonyos kontextusban egy csöppet sem hat fenyegetőnek, hanem inkább komikusnak vagy komolytalannak minősül (például A: „Azonnal megfojtalak, ha nem hallgatsz el!”, B: „Na ne időtlenkedjél már!”), és fordítva, hogy egy, a konvencionális jelentését tekintve pozitív érzelmeket és hízélgést kifejező megnyilatkozás negatív érzelmeket és elutasító választ vált ki (például A: „A csillagokat is lehoznám neked az égről”, B: „Hülye vagy?”). Jól illusztrálhatja a konvencionális jelentés és a perlokúciós hatás közötti viszony lazaságát, esetlegességét, nem konvencionális jellegét az a nem ritkán előforduló jelenség, hogy ugyanazt a megnyilatkozást az egyik befogadó vicces tréfálkozásnak, egy másik viszont blaszfémianak vagy súlyos sértésnek veszi.

Beszédaktus és kommunikációs aktus

A beszédaktus-elmélet értelmében tehát a kommunikáció nem merül ki abban, hogy nyelvtanilag szerkesztett hangsorokat mondunk ki, hanem az is beletartozik, hogy ezeknek a hangsoroknak a kimondásában valamilyen illokúciós aktust is végrehajtunk. A (nyelvi) kommunikáció tulajdonképpen nem a mondatok, hanem az illokúciós beszédaktusok az egységei.

Ebben a keretben összeegyeztethetőnek tűnnek az igazságfeltétel szemantika és a használatelmélet, a reprezentáció és a kommunikációs cselekvés szempontjai. Mint John Searle, a beszédaktus-elmélet egyik vezéralakja rámutatott (Searle 1968), megnyilatkozásainkat felfoghatjuk úgy, mint amelyek két alapvető szemantikai összetevőből állnak, nevezetesen az illokúciós erő indikátorából – ezt az angol *force* (erő) szó kezdőbetűjével, *F*-fel jelölte –, és a propozíciós tartalom indikátorából – ez legyen *p*:

$$F(p).$$

F a megnyilatkozásoknak az az összetevője vagy tulajdonsága, amely az illokúciós erőt fejezi ki; ez – mint már láttuk – lehet egy kijelentő módban lévő egyes szám első személyű performatív ige, de lehet más kifejezés is (például: „valószínű, hogy...” = „valószínűnek tartom, hogy...”, „kérdéses, vajon...” = „kérdésesnek látom, vajon...”, stb.), de lehet a szórend és/vagy a hangsúly és a mondatdallam is (például a „Zsolt elvette a pénzt” állítás értékű kijelentő mondatból a hangsúly és a dallam kérdés vagy kételkedés értékű megnyilatkozásokat eredményezhet). A *p* propozíciós tartalom a megnyilatkozásoknak az a része, amely az illokúciós erőt indikáló összetevők vagy tulajdonságok leválasztása után megmarad, tehát lényegében az, amit egy ígéretben megígérünk, egy parancsban megparancsolunk, vagy amire egy figyelmeztetésben figyelmeztetünk. Például a „Megígérem, hogy holnap meglátogatlak”, „Megparancsolom, hogy hagyd el a házám”, „Figyelmeztetek, hogy jön a vonat” megnyilatkozásokban az *F* illokúciós erő indikátora az „ígérni”, „megparancsolni”, „figyelmeztetni” igék egyes szám első személyű alakja, a *p* propozíciós tartalom pedig: „*x* meglátogatja *y*-t”, „*x* elhagyja *y* házát” és „jön a vonat”, ahol *x* és *y* a kommunikációs felek valamelyikére vonatkozó változók. Lehetséges, hogy *F* üres, vagyis az illokúciós erő nincs formálisan kifejezve. Például a „Jön a vonat” mondatban nincs olyan nyelvi összetevő, amely az illokúciós erőt explicitté és egyértelművé tenné, ezért e mondat kimondása éppúgy lehet figyelmeztetés vagy figyelemfelhívás, mint tényleíró állítás vagy pusztán információközlés. Azokban az esetekben, amelyekben az illokúciós erő indikátora nincs explicite megjelölve, a megnyilatkozás cselekvési értékét a befogadónak kell kikövetkeztetnie a kontextus alapján (adott esetben úgy, mint sugallt jelentést, implikaturát). Ha például a közlő úgy látja, hogy a befogadó túlságosan közel áll a sínekhez, akkor a vonat emlegetése nem csupán ténymegállapításnak, információközlésnek, hanem figyelmeztetésnek, intelemnek is minősülhet.

Az ilyesféle következtetések általában nem okoznak nehézséget, mégis megtörténhet, hogy a kommunikációs felek bizonytalanságban maradnak egymás szándékait illetően, például:

„Kezet szorított velem, és egy olyan mondattal búcsúzott el tőlem, amely ugyanúgy lehetett jó tanács is, mint ahogy fenyegetés:
- Nagyon vigyázzon magára.”¹

Ha nem is nagy számban, de olyan, egyébként a mindennapi életben igen gyakran használt beszédaktusok is vannak, amelyeknek nincs propozíciós tartalmuk. Ilyenek például a köszönések, amelyek persze hosszabb szerkezetekből rövidültek, esetleg némi jelentésmódosulás kíséretében, például „Szervusz” (ajánlom szolgáltatomat), „Viszontlátásra” (a viszontlátás öröömre fog szolgálni), „Jónapot” (kívánom, hogy teljen jól a napja) stb.

A beszédaktusoknak létezik egy, a szokásostól eltérő, de a mindennapi kommunikációs gyakorlatban sűrűn előforduló típusa, amelyet az jellemez, hogy egy illokúciós aktus végrehajtása a konvenció erejénél fogva egy másik illokúciós aktus végrehajtásának minősül. (Searle 1997) Ezeknek az úgynevezett *indirekt beszédaktusok*-nak az egyik jól ismert példája, hogy bizonyos helyzetekben a kérdés illokúciós aktusa (udvarias) kérésként funkcionál: „Be tudnád csukni az ablakot?”, „Ide tudnád adni a sőt?”, „Le tudnád halkítani a tévét?”, stb. Ebben az átminősítésben nyilvánvaló a Grice-féle kommunikációs maximák hatása (például az információ minőségére és relevanciájára vonatkozó maximák értelmében: mivel felesleges olyasmit kérdeznünk, amiről – az ablak becsukásának, a só átadásának, a tévé lehalkításának képessége – jól tudjuk, hogy fennáll, a kérdést nem a szó szerinti konvencionális jelentésében, hanem másképpen kell értelmezni), de egy olyasféle udvariassági maximának a működését is felismerhetjük, amely arra ösztönzi a beszélőket, hogy kerüljék az esetleg erőszakosnak ható direkt kéréseket vagy felszólításokat, és válasszák a lágyabbnak és ezért udvariasabbnak ható „kerülő” formákat.

Ehhez a kérdéskörhöz kapcsolódik, hogy a beszédaktusok vonatkozásában is gyakran előfordul az alkalmi kommunikációs jelentésnek a konvencionális jelentéstől való eltérése. Még explicit performatívumok esetében is megtörténhet, hogy például egy figyelmeztetést vagy egy ígéretet az éppen adott kontextusban fenyegetésnek vesz a befogadó, vagy hogy valaki a konvencionális jelentésük szerint dicsérő, elismerő szavakból elmarasztalást, kedvezőtlen minősítést hall ki.

Például:

- Megígérem, hogy holnap én is ott leszek.
- Ne fenyegezz!

¹Gabriel García Márquez: *Bánatos kurváim emlékezete*. Magvető, Budapest, 2004, 49.

Ha a beszédaktus-elmélet szempontjait a *par excellence* kommunikációs jelenség meghatározásában is érvényesíteni kívánjuk, akkor – a korábbi meghatározásunkat kiegészítve – kommunikációs kísérletnek azt az aktivitást tekinthetjük, amellyel az ágensnek (a közlőnek)

- (i) szándékában állt egy befogadó irányában az $F(p)$ beszédaktust végrehajtani, azaz
  - (ia) szándékában állt a befogadóval a p tényálláskomplexumot felismertetni,
  - (ib) szándékában állt p vonatkozásában az F illokúciós erőt felismertetni;
- (ii) szándékában állt, hogy a befogadó ezt az (i) szándékát felismerje, azaz szándékában állt (i) szándékát nyílttá tenni;
- (iii) szándékában állt, hogy (i) szándékának megvalósulásában (ii) szándékának megvalósulása játsszon szerepet;
- (iv) továbbá esetleg, de nem feltétlenül $F(p)$ végrehajtásával szándékában állt valamilyen perlokúciós hatást kiváltani a befogadó oldalán.

A beszédaktusok érvényességi feltételei

A beszédcselekvések konvencionális aktusok, ami azt jelenti, hogy végrehajtásuknak kötött szabályszerűségei vannak. Nem lehet bármilyen szavak kimondásával bármilyen helyzetben bármilyen beszédaktust végrehajtani; a beszédaktusok csakis akkor sikeresek, ha kielégítenek bizonyos érvényességi, helyénvalósági feltételeket.

A legelemibb érvényességi feltétel természetesen az, hogy – akármi is az illokúciós beszédaktust szándékozunk is végrehajtani – eleget kell tennünk a lokúció nyelvtani konvencióinak, azaz a szavaknak olyan jelentéssel és jelöléssel bíró együttesét kell kimondanunk, amely megfelel a nyelv szabályainak, és amelyből e szabályok birtokában felismerhető valamilyen propozíciós tartalom (lehetséges tényállás), valamint felismerhető vagy kikövetkeztethető a szándékolt cselekvési érték. Olyan értelmetlen szóhalmozatokkal, mint például „jött és a holnap Béla és Jánossal városoknak”, semmilyen beszédcselekvést nem lehet végrehajtani.

A feltételek egy másik csoportja beszédcselekvéseink tárgyára, propozíciós tartalmára vonatkozik. Például nem ígérhetünk vagy parancsolhatunk olyasmit, ami már a múltban megtörtént. Így a „Megígérem, hogy tegnap meglátogatlak”, vagy a „Megparancsolom, hogy becsuktad az ablakot” szerkezetek nyilvánvalóan értelmezhetetlenek. De hasonlóképpen értelmetlen valakinek olyasmit parancsolni, javasolni, tanácsolni vagy engedélyezni, ami normális körülmények között magától is szükségképpen bekövetkezik. (Így például meglehetősen furcsának hat egy olyan mondat, mint: „Megparancsolom, hogy vegyél levegőt”. Persze még a legabszurdabbnak tűnő megnyilatkozásokhoz is ki lehet gondolni olyan kontextust, amelyben

helyénvalónak hatnak. El tudjuk képzelni, hogy egy aggódó szülő, azt látván, hogy a gyerekei abban versenyeznek, ki bírja ki tovább a víz alatt levegővé-tel nélkül, ilyen mondatot produkál.)

Egy további feltételcsoport előírja, hogy a kommunikációs felek igyekezzenek figyelembe venni egymás attitűdjeit, beállítódásait. Így például nem szokás olyasmit ígérni, amiről azt gondoljuk, hogy a befogadó számára nem fontos. Hasonlóképpen nem szokás valakit olyasmire figyelmeztetni vagy olyasmitől óvni, amiről tudjuk, hogy számára kedvező, előnyös.

A beszédcselekvések érvényességének, helyénvalóságának alapvető követelménye még a beszélő őszintesége. Nem állíthatunk érvényesen olyasmit, amiről nyilvánvaló, hogy nem hiszünk benne, és nem tehetünk érvényesen olyan ígéreteket, amelyekről szembetűnő, hogy nem áll szándékunkban vagy módunkban betartani. Így nem fogadják el érvényes vallomásnak a bizonyítottan elfogult vagy rosszhiszemű tanú állításait, a köztudomásúan nős csábító házassági ajánlata pedig szédelgésnek vagy jobb esetben tréfának minősül, de semmiképpen sem érvényes házassági ígéretnek.

Végül vannak olyan érvényességi feltételek, amelyek a kommunikáló felek szerepviszonyaira vonatkoznak. Például nem adhatunk érvényes utasítást vagy parancsot olyan személynek, aki a hierarchiában magasan felettünk áll. Vagy a bíróságon hiába kiabálja be valaki a nézők soraiból, hogy „A vádlottat felmentem”, ezzel a felmentés aktusát nem hajtja végre, a vádlottat nem teszi szabad emberré, mivel erre – intézményes felhatalmazásánál, az igazságszolgáltatásban betöltött szerepénél fogva – egyedül a bíró jogosult.

Az illokúciós aktusok konvencionális jellege a szabálykötöttségek mellett egyúttal azt is jelenti, hogy ha egy helyzetben az érvényességi feltételek betartásával kimondjuk a megfelelő szavakat, és a befogadó megérti azokat, akkor a szavaink által szándékolt illokúciós cselekvés a konvenció erejénél fogva már meg is valósult. Ha például egy kártyajátékban, amikor ránk kerül a sor, kimondjuk azt a szót, hogy „Passz!”, azzal már passzoltunk is, tehát továbbadtuk az akció kezdeményezésének jogát. Ha az ígérés érvényességi feltételeinek betartása mellett oly módon nyilatkozunk, hogy ezt hallgatóságunk ígéretként értelmezheti, akkor ezzel már el is köteleztük magunkat. Vagy amikor valakinek azon szavak kíséretében nyújtok át egy, a birtokomban lévő tárgyat, hogy „Ezt neked adom”, akkor, ha az illető megértette a szándékomat, a tulajdonjog átruházása már meg is történt.

Austin gondolatainak szemléltetésére álljon itt néhány gyakori beszédaktus három aspektusának leírása. (6/1. táblázat)

Lokúció	Illokúció	Perlokúció
A kimondta azokat a szavakat, hogy „János a gyilkos”.	A gyilkossággal vádolta Jánost.	A szavai megdöbbengették Jánost.
„Azonnal csukd be az ablakot” – mondta A B-nek.	A utasította B-t, hogy csukja be az ablakot.	A becsukta B-vel az ablakot.
A ezekkel a szavakkal fordult B-hez: „Vigyázz, jön a vonat!”	A figyelmeztette B-t, hogy jön a vonat.	A elérte, hogy B lemenjen a sínekről.
A ezeket a szavakat ismételte: „Én becsületes ember vagyok.”	A azt állította magáról, hogy becsületes ember.	A-nak sikerült meggyőznie a többieket a becsületességéről.
A azt mondta B-nek, hogy: „Jobb lenne, ha elutaznál.”	A azt tanácsolta B-nek, hogy utazzon el.	A rávette B-t az elutazásra.
A végezetül ezeket a szavakat mondta: „Az ülést ezennel berekesztem.”	A berekesztette az ülést.	A szavai nagy megkönnyebbülést váltottak ki a résztvevőkben.
A azt kiáltotta B-nek: „Azonnal távozz a házamból!”	A azonnali távozásra szólította fel B-t.	A vérig sértette B-t.
A azt mondta B-nek: „Ne haragudj, nem akartalak megbántani.”	A bocsánatot kért B-től.	A kiengesztelte B-t.

6/1. táblázat Néhány gyakori beszédaktus

Kommunikációs cselekvés és elkötelezés

Mint fentebb már jeleztük, mivel (szokásos körülmények között) minden kommunikációs megnyilatkozásnak van valamilyen (illokúciós) cselekvési értéke, beszédaktus-elméleti szempontból a kommunikáció alapegységeit az illokúciós aktusok, tehát az állítások, ígéretek, kérések, parancsok, kérdések, tiltások, engedélyezések, minősítések stb. képezik.

A nyelv különböző indíttatású kutatói hosszú időn keresztül, ha egyáltalán elismerték, hogy a nyelvnek az egyik, ha nem éppen a legalapvetőbb funkciója a kommunikáció, magában a kommunikációs nyelvhasználatban nem láttak sokkal többet, mint különféle „tartalmi” típusba sorolható információk átvitelét. Tisztában voltak ugyan a kommunikáció társas-interakciós jellegével, a beszédet azonban merőben más dolognak tartották, mint az emberi tevékenységek, cselekvések egyéb válfajait. Ennek aztán szinte természetesen a következménye lett, hogy a nyelvi struktúrákat csak külsődlegesen sikerült összekapcsolni a nyelvhasználatban érvényesülő pragmatikai szabályszerűségekkel, nyelven kívüli konvenciókkal, interakciós tényezőkkel. A beszédaktus-elmélet újszerűsége többet között abból fakadt, hogy a

kommunikációt, a kommunikációs nyelvhasználatot éppúgy cselekvésnek, aktusnak tekintette, mint bármely fizikai tettet: képviselői a verbális kommunikációt nemcsak egyszerűen információátvitelnek, hanem cselekvések végrehajtásának gondolták el az információátvitelben. Az elméletből fény derült arra, hogy a nyelv használatát éppúgy kötött szabályok jellemzik, mint a grammatikai struktúrák felépítését, és a nyelvhasználati szabályok éppúgy hozzátartoznak a beszélők nyelvi képességéhez, mint a szó szorosabb értelmében vett grammatikai szabályok.

A kép teljességéhez az is hozzátartozik, hogy nemcsak nyelvi eszközökkel, hanem vizuális vagy akusztikus jelekkel is végrehajthatunk kommunikációs cselekvéseket. Például amikor a rendőr egy tárcsával, fényjelzéssel vagy sípszóval megállít valakit, akkor lényegében ugyanazt teszi, mintha azt mondaná: „Felszólítom, hogy álljon meg!”, vagyis a felszólítás aktusát hajtja végre.

Felvetődhet azonban a kérdés, hogy a szavak mondásával (illetve más jelekkel) végrehajtott beszédcselekvéseket valóban a szó szorosabb értelmében vett cselekvéseknek, igazi tetteknek lehet-e nevezni. Hiszen a gyakran hangoztatott hétköznapi bölcsesség is úgy tartja, hogy a szavak elszállnak, súlyuk csak a tetteknek van. Cselekvésekről, tettekről ugyanis csakis olyan (szándékos) megnyilvánulások esetében lehet beszélni, amelyeknek következtében valamilyen (szándékolt) változás áll be egy adott állapotban. Ha valaki nem idézett elő állapotváltozást (illetve nem szándékosan idézte elő azt), tehát nem avatkozott bele érzékelhető módon a dolgok menetébe, akkor nem is cselekedett, nem is hajtott végre semmilyen tettet. A kérdés tehát tulajdonképpen az, hogy az illokúciós aktusok végrehajtásával bekövetkeznek-e olyan állapotváltozások, amelyek cselekvésértékű beavatkozást jelentenek a dolgok menetébe, és ha igen, akkor milyen természetűek ezek a változások.

Kétségtelen, hogy vannak esetek, amikor a beszédaktusok illokúciós cselekvési ereje eleve nem működhet a szokásos módon, és nem eredményezhet változást. Ha például valaki nem szándékosan, hanem véletlenül vagy tévedésből vagy éppen erőszak hatására mond ki konvencionálisan illokúciós cselekvési értékkel rendelkező szavakat, és a szándék hiánya nyilvánvalóvá válik, akkor ez a körülmény a következményeket is semmissé teheti. Szokásos helyzetekben azonban az illokúciós aktusok semmiképpen sem következmények nélkül elszálló szavak. Így például ha kimondunk valaki előtt egy ígéretet, akkor ezzel elkötelezzük magunkat egy jövőbeli cselekedetünk mellett: olyan helyzetbe hozzuk magunkat, hogy az ígért cselekvést végre kell hajtánunk, ha ezt mégsem tesszük meg, akkor a partnerünk előtt vállalnunk kell a felelősséget. Ha egy bírósági tárgyaláson a bíró kimondja azokat a szavakat, hogy „A vádlottat felmentem”, akkor ezzel a vádlottat már ténylegesen fel is mentette, és ezt a felmentést a továbbiakban mindenkinek kötelező érvénnyel el kell fogadnia, még akkor is, ha nem hisz a felmentett ártatlanságában. Ugyanez igaz természetesen az ellenkező esetre is, vagyis akkor, ha a bíró a vádlottat bűnösnek nyilvánítja és elítéli. Ha egy

újonnan épült hajó vízrebocsátásának ünnepén az erre illetékes személy kimondja azokat a szavakat, hogy „Ennek a hajónak ezennel a Krisztina királynő nevet adom”, attól kezdve a hajó neve mindenki számára Krisztina királynő lesz; bár elképzelhető, hogy csak keveseknek tetszik ez a név, mégis mindenkinek ezen a néven kell a továbbiakban erre a hajóra hivatkoznia. Ha egy előljáró utasítást vagy parancsot ad beosztottjának, akkor annak az utasítást vagy a parancsot végre kell hajtania, különben kihívja a felsőbbség haragját. Vagy amikor beszámolunk valakinek egy eseményről, tájékoztatjuk valamiről, akkor információink hitelességéért, igazságáért vállalnunk kell a felelősséget; esetleges tévedésünkért vagy hazugságunkért – a dolog fontosságának függvényében – magyarázattal fogunk tartozni.

Látszik tehát, hogy az illokúciós aktusok végrehajtása nagyon is nyilvánvaló változásokat eredményez, csakhogy ezek a változások – szemben a fizikai aktusokkal – nem a kézzelfogható fizikai környezetben, hanem a kommunikációs felek egymáshoz mért személyközi kapcsolatában, morális és jogi helyzetében, intézményi viszonyában, ismereteiben és szándékaiban, vagyis valamilyen társadalmi vagy személyes térben következnek be. E változások előidézése – mint minden (szándékos) cselekvés – elkötelezéssel és felelősségvállalással jár, sőt az illokúciós aktusok jelentős hányadában éppen az elkötelezés és a felelősségvállalás jelenti az egyik döntő mozzanatot.

Az aktusok egy részében saját magunkat kötelezzük el, mégpedig vagy szavaink igazsága, hitelessége, valóságúsége mellett – mint az állításokban, kijelentésekben, tanúságtételekben, esküvésekben –, vagy szándékaink valódisága, őszintesége, komolysága mellett – mint az ígéretekben, fogadalmakban, szerződésekből. Az illokúciós aktusok egy másik részében viszont nem magunkat, hanem éppen a kommunikációs partnerünket kötelezzük – hatalmi-befolyási helyzetünkéből adódóan több-kevesebb erővel – valaminek a megtételére, mint például a parancsoknál, utasításoknál, engedélyezéseknél, tiltásoknál, kéréseknél, könyörgéseknél. Fel kell figyelni arra, hogy ezek az elkötelezések az aktusok érvényes végrehajtása esetén akkor is megtörténnek, ha a kommunikációs felek nem tartják magukat hozzájuk, illetve ha az aktusokban a szándékolt másodlagos, perlokúciós hatások nem teljesültek. Ha már egyszer kimondtam egy ígéretet vagy egy állítást, az őszinteséget vagy az igazságot akkor is számon kérhetik rajtam, ha szavaimat eleve kételkedéssel fogadták. Például egy politikusnak akkor is a fejére olvashatják választási ígéreteit, ha a választópolgárok a felét sem hitték el annak, amit mondott. Vagy lehetséges, hogy egy parancsot valamilyen oknál fogva nem hajtanak végre, ez azonban nem befolyásolja azt a tényt, hogy a parancsadás megtörtént, és a parancsadó felelősséggel tartozik érte, éppúgy, ahogy a parancsra kötelezett is felelősséggel tartozik a megparancsolt tevékenység elmaradásáért.

Természetesen – mint mindennapi tapasztalatainkból jól ismert – vannak komolytalan ígéretek, hazug állítások és felelőtlen parancsok, de azt is tudjuk, hogy az ilyen megnyilatkozások normasértésnek minősülnek, és rendszerint szankciókat vonnak maguk után.

Az alábbiakban röviden jellemezzük azokat a legfontosabb változásokat, a dolgok menetébe való azon beavatkozásokat, amelyek a konvenciók erejénél fogva szükségképpen bekövetkeznek néhány gyakori beszédaktus érvényes végrehajtása esetén.

Ígéret

- ♦ a közlő kötelezi magát valaminek (a megígért cselekvésnek) a megtételére;

Kérés

- ♦ a befogadó indíttatást kap arra, hogy megtegyen valamit, a közlő pedig magára veszi a felelősséget ezért az indíttatásért;

Parancs

- ♦ a befogadó elköteleződik valaminek a megtételére, mégpedig a parancszegésért járó büntetés terhe mellett, a közlő pedig magára veszi a felelősséget azért, amit parancsolt;

Informálás

- ♦ a befogadó tudomására jutnak bizonyos tényállások, a közlő pedig felelősséget vállal e tényállások valódiságáért és azért, hogy azokat a befogadó tudomására hozta;

Állítás

- ♦ a közlő elkötelezi magát az állítás tárgyának igazsága mellett, valamint amellett, hogy ezt bizonyítani is tudja, a befogadó pedig indíttatva érzi magát, hogy az állítás igazságát mérlegelje;

Engedélyezés

- ♦ a befogadó jogosulttá válik valaminek a megtételére, a közlő pedig magára veszi a felelősséget e jog megadásáért;

Szerződés

- ♦ a közlő és a befogadó kölcsönösen elkötelezi egymást valaminek a megtételére, és a maga részéről mindkettő vállalja a felelősséget a szerződés betartásáért;

Vádolás

- ♦ a közlő valakinek valamilyen kedvezőtlen megítélésű tettet tulajdonít, és ezért a tulajdonításért, azaz a vád igazságáért, megalapozottságáért vállalja a felelősséget, a megvádolt személy pedig olyan helyzetbe kerül, hogy bizonyítania kell felelősségének mértékét a vád tárgyát képező tetteben.

Az esetleges félreértések elkerülése végett nyomatékosan fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a konvenció értelmében megvalósult elkötelez(őd)és egyáltalán nem jelenti, hogy az érintettek valóban megteszik azt, amire az elkötelez(őd)és szól. Ez már ugyanis olyan perlokúciós hatás, amely nem konvencionálisan, nem az illokúciós aktusok erejével kötődik a beszédcselekvésekhez, hanem az elkötelezett, illetve elköteleződött ágens döntési hatáskörébe tartozik. Hiába kötelezett bennünket egy szigorú parancs, hiába tettük a legkomolyabb ígéretet, hiába került aláírásunk egy szerződésre,

mindig megtörténhet, hogy valami oknál fogva nem hajtjuk végre a parancsot, nem tartjuk be ígéretünket és nem teljesítjük a szerződést. Ebben az esetben viszont miénk a felelősség a parancs megtagadásáért, az ígéret be nem tartásáért vagy a szerződésszegésért.

A beszédaktusok fajtái

A beszédaktusoknak van egy olyan csoportja, amely kifejezetten információk átadásában valósul meg: informál, közöl, tudomására hoz, megmondja neki, közlétesz, megosztja valakivel az információt, nyilvánosságra hoz stb. Ezeknek az aktusoknak, amelyeket egyébként Austin egy kísérleti felosztásban az „okok, érvek és közlések tisztázását” szolgáló bemutatók (*explositives*) csoportjába sorolt (Austin 1990, 154–156), jól érzékelhetően az alábbi fontos összetevői vannak:

- ♦ a közlő birtokában van valamilyen információnak, azaz tudja, hogy *p*,
- ♦ a közlő ezt a tudását megosztja a befogadóval, az információt hozzáférhetővé teszi, nyilvánosságra hozza, megszünteti a kizárólagosságát, titkosságát,
- ♦ a közlő felelősséggel tartozik egyfelől *p* igazságért, másfelől azért, hogy *p* nyilvánosságra került, a befogadó tudomására jutott.

Az illokúciós aktusok konvencionalitásának, a szavak erejével történő elkötelezésnek és felelősségvállalásnak a kérdése még tovább is árnyalható. A neves nyelvfilozófus, P. F. Strawson – egyébként Grice „nem természetes jelentés” fogalmát felhasználva – arra hívta fel a figyelmet, hogy a konvencionalitás szempontjából különbséget tehetünk a beszédaktusok két fajtája között. Az egyik esetben „az illokúciós aktus nem lényegileg konvencionális, nem lényegileg egy konvencióhoz alkalmazkodó aktus, hanem csak annyiban az, amennyiben *végrehajtásának eszközei* konvencionálisak. Ha csak azokról a konvencionális eszközökről beszélünk, amelyek egyben *nyelvi* eszközök, az aktus konvencionalitásának mértéke kizárólag attól függhet, hogy a konvencionális nyelvi jelentés milyen mértékben meríti ki az illokúciós erőt. A skála másik oldalán [...] a lényegileg konvencionális illokúciós aktusok találhatóak. Ilyen aktusok [például esküvői szertartás, rekontra egy kártyajátékban, ítélethozatal, bűnösség kimondása] nem létezhetnek azokon a szabály – vagy konvenció – irányította eljárásokon és szokásokon kívül, amelyeknek lényegileg részét képezik.” (Strawson 1997, 209)

A lényegileg konvencionális aktusnál a beszélő „*megnyilvánulása nemcsak felfedi a szándékait, hanem hatást is ad nekik*. A nem lényegileg konvencionális aktus esetében nincs semmi sem, ami ehhez hasonlítana. A beszélők mindkét esetben vállalják a felelősséget szándékaik nyíltá tételéért. Az egyik esetben (a konvenció alkotta eljárás esetében) az explicit performatív formulát használó beszélő nyílt szándékának hatékonyvá válásáért is explicite vállalja a felelősséget. A másik esetben azonban a beszélő nem vállalhat ilyen explicit felelősséget magán a beszédaktuson belül. Nincsenek

ugyanis olyan feltételek, amelyek konvencionálisan garantálnák nyílt szándékának hatásosságát. A hallgatóságon múlik, hogy hatásos-e vagy sem.” (Strawson 1997, 210–211) Ha például egy magas rangú parancsnok (a parancsadás lényegileg konvencionális aktusának megvalósításaként) egy alárendelt katonának parancsot ad, akkor teljes mértékben felelősséggel tartozik azért, amit a katona a parancsnak megfelelően tesz, hiszen a parancsadással megvalósult az a (parancsolás nyilvánvaló célját képező) hatás, hogy a katona köteles a parancsban foglaltakat megtenni. (Persze – mint fentebb már szó volt erről – mindig megtörténhet, hogy egy katona nem teljesíti a parancsot, ennek azonban súlyos következményei lesznek éppen azon nem nyelvi konvenciórendszer – a katonai szabályzat – értelmében, amelyben a parancsadás megvalósult.) Ha azonban egy katonát egy vele egyenrangú katonatársa szólít fel egy bizonyos cselekvésre, akkor az előbbi nem lesz felelős az utóbbi tettéért, hiszen a felszólítás nem lényegileg konvencionális aktusának végrehajtása semmilyen nyelven kívüli konvenció értelmében sem kötelezi a katonatársat ilyen vagy olyan cselekvésre; konvencionálisan bekövetkező következmények kockázata nélkül mondhat nemet.

Mint fentebb említettük, kísérleti jelleggel már maga Austin is kínált egy osztályozó taxonómiát a beszédaktusok számbavételére. Később Searle az illokúciós lényeg fogalmának bevezetésével elméleti igényű tipológiát dolgozott ki a beszédaktusok osztályozására. (Az illokúciós lényeg a beszédaktus értelme vagy célja, annak fogalma, hogy milyen illokúciónak számít egy lokúció.) E tipológia szerint „öt és csak öt különböző illokúciós lényeg van:

1. Először is az *asszertív* illokúciós lényeg. Az asszertív beszédaktus lényege elkötelezni a hallgatót a propozíció igazsága mellett; a világ tényállásainak reprezentálásaként mutatja be a propozíciót. Példák rá a kijelentések, a leírások, az osztályozások és a magyarázatok. [...]
2. A második illokúciós lényeg a *direktívum*. A direktívumok illokúciós lényege rávenni a hallgatót, hogy a direktívum propozíciós tartalmának megfelelően alakítsa viselkedését. Példák a direktívumokra az utasítások, parancsok és kérések. [...]
3. A harmadik illokúciós lényeg a *komisszívum*. Minden komisszívum valamilyen elkötelezettség a beszélő részéről, melyben vállalja a propozíciós tartalom megjelenített aktus lefolyását. Példák a komisszívumokra az ígéret, fogadalmak, felajánlások, megállapodások és jótállások. A fenyegetés ugyancsak komisszívum, ám a többi példával ellentétben a hallgató érdekei ellen szól és nem a javára. [...]
4. Az illokúciós lényeg negyedik típusa az *expresszívum*. Az expresszívum illokúciós lényege egyszerűen a beszédaktus őszinteségi feltételének a kifejezése. Példák az expresszívumokra a bocsánatkérés, a köszönetnyilvánítás, a gratuláció, a felköszöntés és a részvétnyilvánítás. [...]
5. Az illokúciós lényeg utolsó típusa a *deklarációké*. A deklarációban az illokúciós lényeg előidézni a világban valamilyen változást. [...] A legkedveltebb példák az olyan kijelentések, mint »Ezennel férjnek és feleségnek

nyilvánítom«, »Ezennel hadat üzenek«, »Ki van rúgva« és »Lemondok.« (Searle 2000, 149–150) Searle hangsúlyozza, hogy „a deklarációk egyedülállóak a beszédaktusok között abban a tekintetben, hogy kizárólag a beszédaktus sikeres végrehajtása jóvoltából tényleges változásokat idéznek elő a világban. Ha én sikeresen férjnek és feleségnek nyilvánítalak, vagy hadat üzenek, azzal egy olyan tényállás létezik a világban, ami azelőtt nem létezett. Általánosságban az ilyen deklarációk csak [...] extralingvisztikai intézmények léte miatt lehetségesek”. (Searle 2000, 150)

Kitűnik, hogy Searle olyan beszédaktusokat sorol ebbe a típusba, amelyeket Strawson lényegileg konvencionális aktusoknak nevezett.

Habermas a kommunikatív cselekvés elméletét kidolgozó munkájában úgy találta, hogy Searle tipológiája nem fed le néhány fontos beszédaktustípust, így hiányzik belőle a „*kommunikatív* aktusok [...] alosztálya, [amely] a beszéd megszervezését szolgálja – témákra és hozzászólásokra osztásával, a beszélgetési szerepek szétosztásával, a beszélgetés menetének osztályozásával stb. –, ilyenek például a kérdések és feleletek, a megszólítások, az ellenvetések és az engedmények stb.”, továbbá hiányzik „az *operatív* aktusok osztálya [is], vagyis az olyan beszédaktusoké, amelyek a logika, a matematika konstruktív szabályainak alkalmazását jelöli, így például a következtetés, az azonosítás, a számítás, az osztályozás, az állítás, a megszámlálás stb.” (Habermas é. n., 116) Searle és még sokan mások alighanem azt válaszolnák erre a kritikára, hogy ezek a beszédaktusok gond nélkül beilleszthetők az asszertívumok közé, mindenesetre Habermas egy alternatív, az érvényességi feltételekből kiinduló osztályozást javasolt. Erről a későbbiekben részletesebben is szó lesz.

Konvenciók és interakciós szándékok a kommunikációs cselekvésben

Mindeddig csak illokúciós és perlokúciós hatásokról, a közlők által illokúciós és perlokúciós aktusokkal előidézett változásokról szóltunk, és nem történt említés lokúciós hatásokról, lokúciós aktusokkal előidézett változásokról, holott bármely egyéb tevékenységhez hasonlóan a lokúció is csak akkor tekinthető aktusnak, cselekvésnek, ha valamilyen változás előidézésének, valamilyen hatás kiváltásának a szándékával hajtották végre. (A cselekvések általános természetéről lásd White 1968) Úgy véljük (és ez, úgy tűnik, nincs ellentmondásban a beszédaktus-elmélet klasszikus változatával, lásd például Austin 1990, 113, 119), hogy ez a hatás, ez a változás nem más, mint a befogadó részéről annak felismerése, annak megértése a jelentés alapján, amit a közlő fel akart ismertetni, meg akart értetni a befogadóval, azaz egy illokúciós aktus végrehajtása szándékának (közelebbről valamilyen propozíciós tartalomnak – egy lehetséges tényállásnak – és e propozíciós tar-

talom vonatkozásában valamilyen illokúciós erőnek) a felismerése. Természetesen ezzel a felismeréssel, tehát a lokúciós hatás bekövetkeztével az illokúciós hatás is megvalósult, feltéve, hogy az illokúciós aktus feltételei teljesültek.

A kommunikációs cselekvés összetevőit és az általuk elérni szándékolt változást, hatást a következőképpen foglalhatjuk össze:

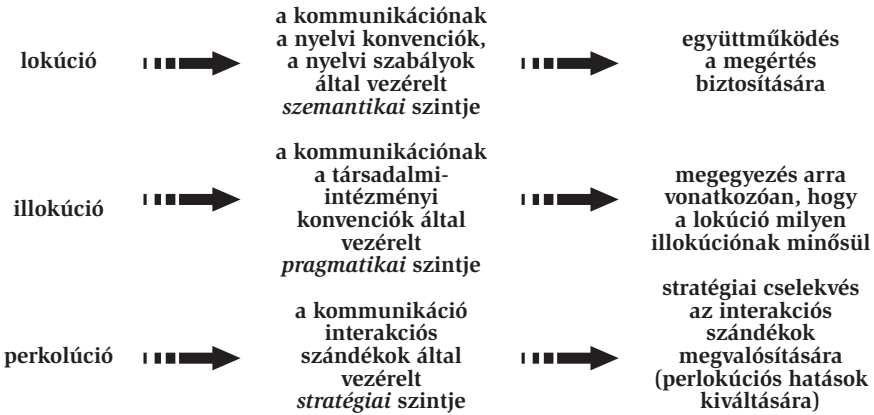
lokúció(s aktus)	▣▣▣▣➔	az üzenetnek, azaz egy illokúciós aktus szándékának (a propozíciós tartalomnak [egy lehetséges tényállásnak] + egy illokúciós erőnek) a felismerése
illokúció(s aktus)	▣▣▣▣➔	elkötelezettség és egyéb változások a személyes és a társadalmi-intézményi térben
perlokúció(s aktus)	▣▣▣▣➔	perlokúciós hatás: gondolati-megismerési, emocionális és intencionális attitűdök megjelenése

A beszédaktusok elméletét összekapcsolva a David Lewis által felkínált játékelméleti kerettel, a következőképpen motiválhatjuk a kommunikációs cselekvések három szintjének a megkülönböztetését. Az első szint a lokúciónak, a valami mondásának a nyelvi konvenciók, tehát a nyelv szabályai által vezérelt szintje, amelyet a közlő és a befogadó közötti legteljesebb együttműködés jellemez, mégpedig az a nyelv konvencióira és szabályaira épülő együttműködés, amelyben az erőfeszítések egyetlen közös célra, a megértésre irányulnak: a felek csakis akkor lehetnek sikeresek, ha az, amit az egyik felismertetni szándékozik, találkozik azzal, amit a másik felismer. Mint ezt korábban már részletesen bemutattuk, e találkozás létrejöttének, a megértésnek, vagyis a kommunikációs együttműködés eredményességének (egy koordinatív-kooperatív játék megoldásának) a nyelvi konvenciók rendszere, azaz a megnyilatkozások jelentésére vonatkozó kölcsönös tudás képezi a biztosítékát, ezért itt a kommunikáció *szemantikai* szintjéről beszélhetünk.

A második az illokúció szintje, amelyet szintén konvenciók konstituálnak, de nem a nyelv szabályai, nem a jelentésre vonatkozó kölcsönös tudás, hanem azok a – nem ritkán jogilag is intézményesült – társadalmi normák és hagyományok, amelyek az emberi együttélést szabályozzák arra vonatkozó kölcsönös tudásként, hogy bizonyos helyzetekben miképpen kell viselkedni, melyek az érvényes cselekvések feltételei, és a különféle lokúciók milyen illokúciós cselekvéseknek, milyen beavatkozásoknak, milyen állapotváltozásoknak minősülnek a társadalmi-interperszonális térben. Mivel – mint erre Habermas a kommunikatív cselekvésről alkotott, a későbbiekben ismertetendő elméletében rámutatott – az illokúció sikere végső soron azon múlik, hogy a befogadó érvényesnek tartja-e, elfogadja-e a közlőnek egy illokúciós aktus végrehajtására irányuló szándékát, a kommunikációnak ezen a *pragmatikainak* nevezhető szintjén is jelen van az együttműködésnek a mozanata, mégpedig abban az értelemben, hogy a közlőnek a siker érdekében

megegyezésre kell jutnia a befogadóval az illokúciós erőt, tehát azt illetően, hogy milyen illokúciós cselekvésnek minősül, ami történt.

A harmadik szint az olyan interakciós szándékok megvalósítására – hiedelmeknek, érzelmeknek, cselekvéseknek a befogadó oldalán történő kiváltására – irányuló kommunikációs cselekvések szintje, amelyeket nem konvenciók vezérelnek, hiszen – mint tudjuk – a perlokúciós hatások nem a konvenciók erejénél fogva valósulnak meg, ha egyáltalán megvalósulnak, hanem annak következtében, hogy a közlőnek egy stratégiai terv jegyében sikerült olyan lokúciókat, illetve bennük olyan illokúciókat produkálni, amelyek mint okok elvezettek a megcélzott hatásokhoz mint okozatokhoz. Ez az interakciós szint, amelyet Austin perlokúciónak, Habermas pedig nyelvileg (kommunikációsan) közvetített *stratégiai cselekvésnek* nevezett, nem konvencionális, és nem is feltételez (de nem is zár ki) együttműködést, különösen akkor nem, ha a közlő – a másik fél megtévesztése érdekében – igyekszik elrejtetni tényleges interakciós szándékait, mivel azoknak felismerése kedvezőtlenül befolyásolná megvalósulásuk esélyeit.

Míg a szemantikai szint megértésre irányuló cselekvése (lokúció) mindig együttműködő, és a pragmatikai szint (illokúciós) cselekvésének sikere is mindig egyetértést, megegyezést igényel (azt illetően, hogy a közlő lokúciója milyen illokúciónak minősül), addig a kommunikáció útján végrehajtott (nyelvileg közvetített) stratégiai cselekvések lehetnek együttműködők, de lehetnek nem együttműködők is:

- együttműködő (baráti, segítő, támogató) a cselekvés, illetve az interakciós szándék, ha a közlő feltételezése vagy meggyőződése szerint a kiváltani szándékolt perlokúciós hatás nem ellentétes a befogadó érdekével, törekvéseivel, esetleg kifejezetten érdekében áll, a javát szolgálja, segíti törekvéseit, alkalmazkodását, problémamegoldását;
- nem együttműködő (nem segítő, ellenséges, versengő, rivalizáló, konfrontatív) a cselekvés, illetve az interakciós szándék, ha a közlő nincs te-

kintettel a befogadó szempontjaira, nem mérlegeli, hogy interakciós céljának megvalósulása a befogadó javát szolgálja-e, esetleg nagyon is tisztában van azzal, hogy a kiváltani szándékolt perlokúciós hatás nem szolgálja a befogadó érdekét, hanem inkább ártalmára van.

Talán nem felesleges rámutatnunk arra, hogy a stratégiai együttműködés csak egyértelmű és teljes lehet, például vagy megadtam az elvárható információt, tehát megmondtam a teljes igazságot, vagy nem működtem együtt. A együttműködésnek nincsenek fokozatai, a kicsi együttműködés nem együttműködés, amiképpen az igazság egy része sem az igazság. (Más eset természetesen az, ha biztosra vehető, hogy a befogadó már egy kis részletből is képes rájönni a teljes igazságra.) Szigorú értelemben véve a perlokúciós célok szempontjából együttműködő kommunikációnak tulajdonképpen csak egyetlen stratégiája létezik: őszintének lenni és a teljes igazságot mondani. A nem-együttműködésnek viszont számtalan fokozata van; egy kontinuumról van szó, amely az igazság egy részének az elhallgatásától egy minden részletében tényellenes hazugság elfogadtatásá(nak kísérleté)ig, tehát a teljes megtévesztésig terjed.

A kommunikáció útján közvetített interakciók, stratégiai cselekvések osztályozásának létezik azonban egy másik, kommunikációs szempontból alighanem lényegesen fontosabbnak tekintett szempontja is, nevezetesen a stratégiai cselekvést motiváló interakciós szándék nyílt vagy rejtett volta:

- ♦ *nyílt* a stratégiai cselekvés, ha a közlő interakciós szándéka a lokúcióból felismerhető, ha tehát
  - (a) a közlő a lokúcióval lényegileg konvencionális illokúciós aktust hajt végre (ekkor ezen illokúciós aktus végrehajtásán túl a közlőnek nincs más interakciós szándéka), vagy
  - (b) a perlokúciós hatás, illetve a kiváltására irányuló interakciós szándék az illokúciót megvalósító lokúcióból a nyelv konvenciói – a jelentés – alapján felismerhető (például „Kérlek [utasítslak, könyörgök, megparancsolom stb.], hogy menj el!”);
- ♦ *rejtett* (szándékú) a cselekvés, ha a közlő úgy igyekszik elérni interakciós célját, hogy a befogadó a lokúcióból ne ismerhesse fel ezt a célt.

A kommunikáció stratégiai-interakciós szintje, akár együttműködő, akár nem együttműködő, illetve akár nyílt, akár rejtett szándékokról van szó, teljes mértékben ráépül az együttműködésnek a kölcsönös tudás által vezérelt szemantikai és pragmatikai szintjére. Akármilyen perlokúciós hatásokat kívánok egy megnyilatkozással elérni, vagyis akármilyen hiedelmeket vagy cselekvéseket szándékozom kommunikáció útján kiváltani, és akármilyen stratégia szerint járok is el, szándékaim megvalósulásának, stratégiám sikerének csak és kizárólag akkor van esélye, ha megnyilatkozásomat megértették. Vegyünk egy egyszerű példát: valaki szeretné elérni hosszán megülő vendégének mielőbbi távozását, de ezt nem meri nyíltan megmondani. Tudja viszont, hogy vendége rendkívül fukar és spórolós, ezért így szól: „De jól beszélgetünk! Szerencsére még nincs késő, a taxik meg éjszaka is járnak. Tölthetek még egy kis bort?” A konvencionális jelentést tekintve, ennek a

szövegnek egyetlen részlete sem jelenti azt, hogy „már ideje lenne indulnod”, éppen ellenkezőleg, inkább marasztaló tartalmú. Rejtetten mégis alkalmas lehet arra, hogy a spórolós vendéget távozásra indítsa (ha nem akarja ugyanis a költséges taxit fizetni, gyorsan el kell indulnia, amíg még van tömegközlekedés). Ahhoz azonban, hogy ez bekövetkezzen, a vendégnek előbb meg kell értenie szó szerint, vagyis konvencionális jelentésében a házigazda megnyilatkozását. Ha ez valami oknál fogva nem történne meg, akkor a rejtett, sugallt üzenet – „ha nem indulsz gyorsan, fizetheted a taxit” – sem hatna, a háttértudásra és a szó szerinti jelentésekre, illetve az ezekből adódó következtetésre épülő stratégia sem működne. Az interakciós szándékok, a stratégiai cselekvések szintje tehát az együttműködés által vezérelt szemantikai szint jelentéspotenciálját használja ki.

Érdeemes figyelni arra, hogy egyfelől a szemantikai, másfelől az interakciós szinthez hagyományosan eltérő kommunikációfogalom társult. A nyelvészet, a nyelvfilozófia, a szemiotika, vagyis azok a tudományok, amelyek a nyelv (vagy más jelrendszerek) konvencióit, szabályait, a jelentés természetét, a megértés mikéntjét és hasonló tárgyakat vizsgálnak, a kommunikációt alapvetően első szintű, a megértés körül forgó cselekvésként, a nyelvet pedig a megértés/megértetés eszközeként értelmezték. Azokat a diszciplínákat viszont, amelyek a megnyilatkozásoknak az interperszonális kapcsolatokban betöltött szerepét, a társadalmi mezőben való funkcionálását tanulmányozzák, így a szociálpszichológiát, a szociológiát, a politológiát, a tömegkommunikáció- és a közvélemény-kutatást, valamint az olyan gyakorlatias területeket, mint a közönségkapcsolatok (public relation), a reklám- és a marketingkommunikáció a kommunikációnak interakciós szintű, mindenképpen a megértésen túli perlokúciós hatások kiváltására irányuló cselekvésként való felfogása jellemezte. A beszédaktus-elmélet újszerűsége nem utolsósorban abban állt, hogy a pragmatikai szint közbeiktatásával és tartalmának kibontásával sikerült szervesen összekapcsolnia a kommunikációnak és a nyelvnek ezt a hagyományosan többnyire meglehetősen mereven elváló kétféle felfogását.

A beszédaktusok társadalmi szerepe

Társadalomról, társadalmi együttéléstről csakis akkor beszélhetünk, ha a lehetséges társadalmi alanyok nem pusztán egymás mellett léteznek térben és időben, hanem valamilyen szerveződés fogja őket egybe, amelyben ismereteik, szándékaik, cselekvéseik valamiképpen egymásra (is) vonatkoznak, koordináltak. Ez a koordináció alapvetően kommunikáció útján valósul meg. Kommunikáció útján adjuk át egymásnak tapasztalatainkat, fejezzük ki szándékainkat, hangoljuk össze tevékenységünket. Társadalmilag lényeges cselekvéseink is túlnyomórészt kommunikációs természetűek, nem pedig fizikaiak. Ha például valakinek a tudomására akarunk hozni egy tényállást, akkor – speciális eseteket leszámítva – nem úgy járunk el (ezt általában meg

sem tudnánk tenni), hogy fizikai értelemben megmutatjuk az illetőnek ezt a tényállást, hanem a nyelvünk szavaival leírjuk azt, azaz végrehajtjuk az informálás, a tényközlés aktusát. Vagy ha azt akarjuk elérni, hogy valaki megtegyen valamit, akkor általában nem fizikailag kényszerítjük erre, hanem – befolyási-hatalmi helyzetünk függvényében – kérés, felszólítás, utasítás, elrendelés, parancs stb. formájában vagy valamilyen más elkötelező beszédaktusban tudatjuk vele a szándékunkat.

A társadalmi ügyek meghatározása és intézése többnyire beszédcselekvések, illokúciós aktusok végrehajtásával történik. Szavakkal cselekszünk, amikor különféle (köz)ügyekben, politikai és egyéb kérdésekben véleményt nyilvánítunk, állást foglalunk, minősítünk, javaslatokat teszünk, (szóbeli) támogatást adunk, tiltakozunk, társadalmi intézményes szerepekben határozatokat, döntéseket hozunk, tájékoztatást adunk, ígéreteket teszünk, utasítunk, elrendelünk, szerződéseket kötünk, kérelmezünk, engedélyezünk és tiltunk stb. Mindazonáltal durva félreértés lenne azt hinni, hogy a társadalmilag lényeges cselekvések túlnyomórészt csak bizonyos szavak kimondásából állnak. A fentiekben már láttuk, hogy a beszédcselekvések, az illokúciós aktusok konvencionális természetűek abban az értelemben, hogy a szavak kimondása csakis akkor minősül érvényes, helyénvaló, elfogadott cselekvésnek, ha eleget tesz bizonyos feltételeknek, normáknak. Nem önmagukban a szavak, hanem a szavak érvényes használatát szabályozó konvenciók, normák, intézmények azok, amelyek meghatározzák azt a társadalmi teret, a társadalmi viszonyoknak azt a szövedékét, amelyben a szavak kimondása cselekvésértékű beavatkozást jelent. Nem tudnánk szavakkal elkötelezni magunkat valaminek az igazsága, hitelessége mellett, ha nem létezne olyan, bizonyos területeken intézményesen, esetleg törvényekben, jogszabályokban is rögzített norma, hogy igazat kell mondanunk, és szavainkért vállalnunk kell a felelősséget. De másokat sem tudnánk pusztán szavakkal elkötelezni, ha nem lennének olyan társadalmilag intézményesült szerep- és normarendszerek, mint például a jog, amely szabályozza, hogy ki mikor mit (nem) tehet. A szavak kimondása tehát csakis azoknak a társadalmi intézményeknek, gyakran formálisan is rögzített normáknak az összefüggésében minősülhet társadalmilag hatékony cselekvésnek, a dolgok menetébe való cselekvésértékű beavatkozásnak, amely intézmények és normák biztosítják a társadalom működéséhez szükséges koordinációt, és meghatározzák az emberek tevékenységének általános kereteit. „Az illokúciós aktusok végrehajtásának nyelvi lehetőségei – akár a grammatikai módozatok rögzült formájában, akár a performatív igék, mondatpartikulák, mondatlejtés stb. rugalmasabb formájában – megadják az interperszonális kapcsolatok létesítésének sémáit. A kommunikatív társadalmisodás hálóiában az illokúciós erők alkotják a csomópontokat; az illokúciós lexikon mintegy metszési felületet képez a társadalomban, amelyen a nyelv és az intézményes rendek egymást áthatják. A nyelv e társadalmi infrastruktúrája maga is állandóan alakul; az intézmények és életformák függvényében változik.” (Habermas é. n., 113)

Kommunikáció útján végrehajtott stratégiai cselekvések

A korábbiak értelmében kommunikáció útján végrehajtott stratégiai cselekvés kísérletéről akkor beszélhetünk, ha a közlőnek egy illokúciós aktus végrehajtásában olyan perlokúciós hatás(oka)t is szándékában áll kiváltani, hogy a befogadóban a kommunikáció következményeképpen alakuljon ki valamilyen gondolati-megismerési, érzelmi vagy intencionális attitűd, azaz a befogadó higgyen, illetve tudjon (meg) valamit, kerüljön valamilyen érzelmi állapotba, tegyen meg valamit, vagy legalábbis akarja megtenni. Az ilyen cselekvés akkor sikeres, ha a kiváltani szándékolt perlokúciós hatás megjelenik a befogadó oldalán, mégpedig nem más módon, hanem a közlő kommunikációs aktusának következményeként (okozataként). Mint emlékszünk, a perlokúciós hatások nem konvencionálisak, azaz nem a konvenció erejével kapcsolódnak a megnyilatkozásainkhoz. Bekövetkezésük, tehát a stratégiai cselekvés sikere jelentős részt azon múlik, hogy a közlő mennyire ismeri a befogadót, mennyire tudja kiszámítani szavai következményeit, ki tud-e alakítani, illetve meg tud-e valósítani olyan kommunikációs stratégiát, amely nagy valószínűséggel elvezet a befogadó oldalán a megcélzott attitűd(ök) megjelenéséhez.

A befogadó természetesen nem feltétlenül ismeri fel a stratégiai szándékokat, különösen, ha a közlő stratégiájának része a valós perlokúciós szándékok leplezése: lehetséges, hogy valaki jóhiszeműen együttműködést érzékel ott, ahol ártó szándék munkál, vagy éppen fordítva, ellenséges törekvést gyanít, holott baráti gesztus történt. Gyakori eset például, hogy a közlő őszintén úgy véli, hogy együttműködően járt el, hiszen megadta a rendelkezésére álló összes információt, illetve mindazt az információt, amiről úgy gondolta, hogy a befogadó elvárta, a befogadó viszont kétségbe vonja, hogy minden olyan információhoz hozzájutott, amit várt.

Meggyőzés és manipuláció

A nyílt, nem leplezett kommunikációs stratégiai cselekvéseket, melyeknek ismert fajtái a logikai érvelések és a szónoki szövegek, meggyőzésnek szokták nevezni. Meggyőzésről (meggyőzésre irányuló kommunikációról) akkor beszélhetünk, ha a befogadó a kommunikációból fel tudja ismerni, illetve a kontextusból és a kommunikációból ki tudja következtetni a közlőnek a meggyőzésre irányuló perlokúciós szándékát, azaz világosan látja, hogy a közlő valamit el akar fogadtatni vele, és hogy mi is az pontosan. Ha viszont a perlokúciós szándékok rejtettek, titkoltak, vagyis az elhangzott szavak konvencionális jelentéséből nem felismerhetők, illetve nem kikövetkeztethetők, akkor általában *manipulációt* emlegetünk. E fogalom körül némi bizonytalanság tapasztalható. Vannak, akik manipulációnak neveznek minden olyan kommunikációs vagy egyéb tevékenységet, amely az embertársak, a partner

bárminemű befolyásolására, viselkedésének irányítására, attitűdjeinek megváltoztatására irányul, legyen az nyílt meggyőzés vagy jól leplezett megtévesztés. Az ebben az értelemben felfogott manipuláció az emberi kapcsolatok elválaszthatatlan eleme, hiszen a kapcsolat éppen azt jelenti, hogy az emberek akarnak egymástól valamit, és ennek megfelelően cselekszenek a másik irányában. Így tekintve, a manipuláció – függetlenül attól, hogy a befogadó szempontjából jó vagy rossz következményekkel járó, átlátható, nyílt vagy rejtett, titkolt szándékok által motivált cselekvésre vonatkozik-e – értéksemleges leíró terminus az egymás felé irányuló céltudatos emberi aktivitások jelölésére, és önmagában nem hordoz semmiféle negatív konnotációt. Vannak viszont, és alighanem ők alkotják a többséget, akik – főképpen politikai és kereskedelmi kontextusokra hivatkozva – a manipulációban csakis negatív, ártalmas, az emberi viszonyokat romboló jelenséget látnak abból kiindulva, hogy a nyílt és egyenes meggyőzéssel szemben a manipuláció rejtegeti, titkolja valós szándékait, amelyekről éppen ezért az feltételezhető, hogy rosszindulatúak, nem szolgálják a befogadó javát. „Egyes szerzők a »manipuláció« fogalmát az emberi kapcsolatokkal összefüggésben használják. Némelyek szerint minden manipulációnak tekinthető, a meggyőzésnek nincs semmiféle más formája. Vagyis csak a fizikai erőszak és a manipuláció közt választhatnánk, és akkor már, mindent összevéve, még mindig jobb a manipuláció.” (Breton 2000, 25)

Mindenesetre akár az emberi viszonylatok értéksemleges velejárójának, a célirányos interperszonális viselkedés szokásos fajtájának, akár kizárólag valamilyen ármányos, sötét szándékú, ördögi terv szerint működő, Machiavellit idéző fortélynak tekintik, abban teljes körű az egyetértés, hogy a manipulatív kommunikáció legfőbb jellegzetessége, hogy úgy szándékozik valamilyen perlokúciós hatást elérni a befogadónál, hogy ez a szándék rejtve maradjon, tehát a befogadó ne ismerje fel, mi történik vele. „A manipuláció fogalmát az interperszonális befolyásnak csak azokra az eseteire alkalmazhatjuk, amelyekben a befolyásolt emberek nincsenek tudatában a hatásnak, vagy legalábbis a »szónok« érdekeinek, mert ha tudatában lennének, akkor a sikeres manipuláció egyik feltétele nem teljesülne, nevezetesen az a feltétel, hogy a »hallgató« csupa jót gondol a »szónokról«. [...] A manipulációban, mivel a »hallgató« nem vesz részt tudatos és értelmes lényként a beszélgetésben, a »szónok« szükségképpen dologként kezeli. A manipuláció legrosszabb fajtáiban a »szónok« abban reménykedik, hogy a 'hallgatóra' valamilyen kauzális mechanizmus útján hathat.” (Harré 1997, 628) „A manipuláció egy központi – néha kizárólagos – stratégiára támaszkodik: a lehető legteljesebb mértékben korlátozni a közönség szabadságát abban, hogy megvitathassa, amit ajánlanak neki, netán ellenállást tanúsítson vele szemben. Ennek a stratégiának láthatatlannak kell lennie, mert leleplezése eleve jelezné, hogy manipulációs kísérletekről van szó. Nem is annyira az a tény jellemzi a manipulációt, hogy valamilyen stratégia, számítás van mögötte, hanem az, hogy elfedik a közvélemény szeme elől. A manipulációs módszerek tehát álcázva lépnek elő.” (Breton 2000, 26)

A meggyőzés és a manipuláció ellentéte nem esik egybe az együttműködő és a nem együttműködő kommunikáció ellentétével. Bár általában úgy gondoljuk, hogy akinek barátságos, segítő, együttműködő szándékai vannak, annak nincs mit titkolnia, aki viszont nem tárja fel, hanem leplezi, takargatja a szándékait, az bizonyára rosszban sántikál és nem együttműködésre készül, sokszor megtörténik, hogy a legjobb szándékok is csak rejtett, furfangos úton érik el céljukat. Gondoljunk olyan hétköznapi esetekre, amikor tudjuk, hogy a befogadónak a javát szolgálná, ha megtenne valamit, viszont azt is tudjuk, hogy nagyon idegenkedik tőle, és hiába is próbálkoznánk egyenesen és nyíltan elfogadtatni vele, nem járhatnánk sikerrel. Ezért azután kerülő, a tulajdonképpeni célt leplező stratégiát választunk.

Változások elérésének egy lehetséges hatékony stratégiája

A kommunikáció útján végrehajtott stratégiai cselekvések, legyenek azok nyílt meggyőzési kísérletek vagy rejtett manipulációs próbálkozások, valamilyen változást akarnak elérni a világban, nevezetesen azt, hogy a befogadó higgyen valamit, illetve tegyen meg valamit, amit magától nem hinne, illetve nem tenne meg. Mindennapi tapasztalat, hogy amikor ágensok kommunikációikkal úgy remélnék hatást, azaz változást elérni a befogadó attitűdjeiben, hiedelmeiben, szándékaiban, viselkedésében, hogy céljuk elérése érdekében egyre jobban erőszakolják üzeneteik és szándékaik elfogadását, akkor rendszerint nem érnek el eredményt, nem következik be a megcélzott változás: minél inkább erőltetik például a szülők, hogy gyermekük egye meg az utált főzeléket, vagy minél lerázhatatlanabban próbálja egy kereskedő vagy ügynök rávenni a vonakodó ügyfelet a vásárlásra, minél makacsabban ragaszkodik valaki az álláspontjához a más véleményen lévővel folytatott vitában, annál valószínűbb, hogy egyre nagyobb ellenállásba fog ütközni.

Interakciók és kommunikációk sokaságának tanulmányozásából az első sorban pszichoterapeutaként ismert, de a kommunikációkutatót is fontos felismerésekkel gyarapító Paul Watzlawick és munkatársai arra a következtetésre jutottak korábban már hivatkozott könyvükben, hogy a „minél jobban erőltetjük, annál inkább nő az ellenállás” csapdahelyzetéből az ágensoknak gyakran azáltal sikerül kilépniük és a megcélzott változást elérniük, hogy kommunikációsán átalakítják a helyzetet, amelyben vagy amelynek vonatkozásában változást akarnak elérni. „Az átalakítás [...] azt jelenti, hogy megváltoztatjuk azt az érzelmi vagy konceptuális keretet, amelyben egy helyzetet felfog valaki, s egy másikba helyezzük, amelybe ugyanennek a konkrét szituációnak a tényei éppolyan jól vagy még jobban beleillenek, s ezáltal megváltozik az egésznek a jelentése.” (Watzlawick–Weakland–Fisch 1990, 129) Az idézett mű szerzői Mark Twain *Tom Sawyer* című regényének egy részletével illusztrálták a kommunikációs átalakítás lényegét. Tom Sawyer egy délután, amikor a többi fiú élvezzi a szünetet, azt a büntetést kapja, hogy le kell meszelnie egy hosszú kerítést. Tom persze utálja a munkát, még inkább azt, hogy társai kigúnyolják, de egy

kis furfanggal – a büntetésként végzett munka kommunikációs átalakításával – eléri, hogy a gúnyolódók felhagyjanak kárörvendő csúfolódásaikkal, sőt, önként átvállalják büntetésének egy részét.

„– Kaptál jó munkát. Hogy ízlik, mi? – szölt újra Ben.

- Te vagy, Ben? Észre sem vettelek.
- Megyek fürdeni, nem jössz? Persze, majd elfelejtettem, te inkább *dolgozol!* Ugye?

Tom egy darabig szótlánul nézte.

- Mondd: mit értesz tulajdonképpen munka alatt? – kérdezte végre.
- *Ezt* a meszelést például.

Tom bemártotta a meszelőt, és közömbösen felelt:

- Lehet, de az is lehet, hogy a meszelés nem munka. Egy biztos, nekem tetszik.
- A végén még bebeszelnéd nekem, hogy szívesen dolgozol.

Tom csak meszelt szakadatlanul.

- Mi az, hogy szívesen! Csak azt mondd meg, miért ne csinálnám szívesen? Azt hiszed, mindennap meszelhetek kerítést?

Ez persze mindjárt más színben tüntette fel a dolgot.

Ben abbahagyta az almarágást. Tom nagy lendülettel húzta végig a meszelőt a kerítésen, föl-le, föl-le, hátralépett, hogy lássa az eredményt, itt-ott kiigazította munkáját, majd újra megnézte az összehatást. Ben perc-ről percre nagyobb érdeklődést árult el, mindjobban figyelt, és egészen belemerült a munka szemlélésébe. Egyszer csak megszólalt:

- Tom, hadd meszeljek egy kicsit!”

(Ford.: Koroknay István)

A stratégiai kommunikációk ipara

A kommunikáció útján végrehajtott stratégiai cselekvések – a meggyőzés és a manipuláció különféle formái – átszövik a modern ember életét. Mindennapi érintkezéseinkben szükségképpen mi magunk is aktívan gyakoroljuk, ugyanakkor célközönsége is vagyunk a kereskedelmi, politikai és egyéb reklámok és hirdetések folyamatos áradatának. A meggyőzés, az önprezentáció, a hatékony kommunikáció, az imázsteremtés módszereinek vizsgálata az alkalmazott társadalomkutatás népszerű területe, és reklám-, közönségkapcsolati (*public relation*) és marketingcégek sokasága kínálja kreatív szolgáltatásait. Jelen munka keretei között kísérletet sem tehetünk ezen vizsgálatok és módszerek áttekintésére, legfőljebb felhívhatjuk az olvasó figyelmét egy későbbi fejezetnek a meggyőző szövegekkel foglalkozó részére.

Habermas elmélete a kommunikatív cselekvésről

A beszédaktusok kitüntetett szerepet játszanak Jürgen Habermasnak a kommunikatív cselekvésről írott – a fentiekben már többször hivatkozott – munkájában, amely az austini gondolatkört tudásszociológiai, cselekvéseméleti, fenomenológiai, hermeneutikai és társadalmi-evolúciós megfontolásokkal összekapcsolva, a beszédaktusokkal kapcsolatos pragmatikai felismeréseket egy nagyszabású társadalomelmélet szerves részévé fejlesztette. (Habermas é. n.)

A kommunikatív cselekvés

Habermas a nyelvileg közvetített interakciókat két alapvető csoportra osztja, kommunikatív cselekvésekre és stratégiai cselekvésekre. A kommunikatív cselekvést az austini illokúciós aktussal azonosítja, és úgy tartja, hogy a kommunikatív cselekvésekkel kapcsolatban háromféle érvényességi feltétel-típus, háromféle érvényességi igény határozható meg:

- ♦ az „objektív” világ vonatkozásában a propozíciós tartalom *igazsága*,
- ♦ a társadalmi világ vonatkozásában a normáknak, a szabályoknak való megfelelés, a *helyénvalóság*,
- ♦ a személyiség vonatkozásában a belső világnak való megfelelés, az *őszinteség*.

„A beszélő kommunikatív szándéka a következőkben foglalható össze: (a) az adott normatív kontextusra tekintettel *helyes* beszédaktust hajtani végre, hogy ily módon közte és a hallgató között legitim személyközi kapcsolat jöjjön létre; (b) *igaz* kijelentéseket (illetve *helytálló* létezési előfeltételeket) tenni, hogy ezáltal a hallgató a beszélő tudásából részesüljön és megossza vele azt; (c) *hitelesen* közölni értelmezéseket, szándékokat, érzéseket, kívánásokat stb., hogy ily módon a hallgató higgyen a mondottaknak.” (Habermas é. n., 104)

Az érvényességi feltételek típusának megfelelően Habermas a kommunikatív (=illokúciós) aktusoknak három fő típusát különbözteti meg:

- ♦ a *konstatív aktusok* a propozíciós tartalom igazságát, az objektív valósághoz való viszonyt állítják a középpontba (állítások, kijelentések, informálások, osztályozások, vitatások, cáfolatok, érvelés stb.),
- ♦ a *regulatív aktusok* a társadalmi-intézményi kapcsolatokra, a normáknak, szabályoknak való megfelelésre, a társadalmi-intézményi-normatív helyénvalóságra helyezik a hangsúlyt (ígéretetek, megállapodások, szerződések, elrendelések, engedélyezések, tiltások, kinevezések stb.),
- ♦ az *expresszív aktusokban* a személyiség, a belső világ mutatkozik meg, és az érvényesség fő szempontja az őszinteség (bocsánatkérés, gratuláció, részvétnyilvánítás, igazolás, felpanaszolás, kritizálás stb.).

Egy beszédaktusra adott válaszunk, reakciónk attól függ, hogy milyen érvényességi feltétel, milyen érvényességi igény szerint értékeljük. Habermas ezt a következő példával szemlélteti. (Habermas é. n., 103) Tegyük fel, hogy egy professzor egy szemináriumon azt mondja az egyik diáknak:

„Legyen szíves, hozzon nekem egy pohár vizet.”

A megszólított diák elvben három érvényességi szempontból utasíthatja vissza a kérést:

- (a) „Nem, a legközelebbi vízcsap olyan messze van, hogy nem érnék vissza a szeminárium végéig.”
(a proposíció tartalom egyik előfeltevése – a pohár víz az óra végéig beszerezhető – igazságának vitatása)
- (b) „Nem, ön nem kezelhet engem úgy, mint egy alárendeltjét.”
(a normák által szabályozott cselekvés helyénvalóságának, a társadalmi viszonyoknak, a hatalomgyakorlásnak a vitatása)
- (c) „Nem, ön nem is szomjas, csak kellemetlen helyzetbe akar hozni a diáktársaim előtt.”
(az őszinteség vitatása, rejtett szándék tulajdonítása)

Az (a) válasz egy olyan proposíció igazságát (olyan tények fennállását) vonja kétségbe, amelyet a professzornak az adott körülmények között előfeltételeznie kell; a (b) válasz azt fejezi ki, hogy a diák szerint a professzor megnyilatkozása a szó szerinti jelentésével ellentétben valójában nem kérés, hanem hatalmi pozícióból megfogalmazott utasítás, amely nem felel meg a közöttük fennálló (egyenlő, nem hatalmi-alárendeltségi, illetve a diák által ilyennek feltételezett) társadalmi viszonyoknak, az ezen viszonyt konstituáló normáknak; a (c) válasz a professzor őszinteségét kérdőjelezi meg, rejtett és alattomos szándékot tulajdonítva neki. Hozzátehetjük, hogy lehetséges természetesen egy negyedik eset is:

- (d) A diák sem (a), sem (b), sem (c) szempontból nem emel érvényességi kifogást, és hoz egy pohár vizet a professzornak.

Ekkor az történt, hogy a diák elfogadta a professzor megnyilatkozásában manifesztálódó érvényességi igény(ek)e)t, és a professzor szavait (lokúció) érvényes kérési aktusnak (illokúciónak) ismerte el, ami által indíttatást kapott a kérés teljesítésére, amit végre is hajtott (perlokúció).

Miután ily módon meghatározta a kommunikatív cselekvés érvényességének feltételeit, és körvonalazta fő típusait, Habermas kifejti elméletének központi tételét, amely szerint a kommunikatív cselekvéseket az a sajátosság különbözteti meg a kommunikáció útján (nyelvi) közvetített egyéb interakcióktól, azaz a stratégiai cselekvésektől, hogy míg a stratégiai cselekvések valamilyen perlokúciós hatást akarnak kiváltani a befogadó oldalán, addig a kommunikatív cselekvések a *kölcsönös megértést* szolgálják közlő és befogadó között. „A kommunikatív cselekvésben a beszélő azért választ érthető nyelvi kifejezést, hogy egy hallgatóval valamiben kölcsönösen megértsék egymást, és hogy ezzel *önmagát* értesse meg.” (Habermas é. n., 104) „A

kölcsönös megértés a kommunikációban résztvevők megegyezését jelenti egy megnyilatkozás érvényességét illetően.” (Habermas é. n., 153) Ezt a következőképpen kell érteni. Mivel minden megnyilatkozásnak van valamilyen illokúciós értéke, a közlő kommunikatív megnyilatkozása szükségképpen egy illokúciós érvényességi igény bejelentésével egyenlő. A befogadó ezt az érvényességi igényt vagy elfogadja vagy sem. Ha elfogadja, akkor máris létrejött a kölcsönös megértés a felek között, ha nem, akkor alku kezdődik a kölcsönösen elfogadható érvényességi feltételekről, amely vagy megegyezéssel, azaz kölcsönös megértéssel zárul, vagy megszakad a kommunikáció. Például ha *A* egy parancsot ad *B*-nek, akkor lehetséges, hogy *B* zokszó nélkül tudomásul veszi a parancsot (kölcsönös megértés), de lehetséges, hogy úgy reagál, hogy „Te nekem nem parancsolhatsz!” Ekkor (felteve, hogy nem szakad meg az interakció) vita kezdődhet arról, hogy a ketjük közötti viszony milyen érvényességi feltételekkel működő illokúciós aktusokat enged meg. Ha meg tudnak egyezni kölcsönösen elfogadható érvényességi feltételekben, akkor létrejött a kölcsönös megértés, ha nem, akkor az interakció sikertelen.

Habermas a kommunikatív cselekvéseknek a nyelvileg közvetített interakciókban betöltött szerepét vizsgálva úgy találta, hogy „feltételezhető, hogy a konstatív, a regulatív és expresszív beszédaktusok létrehozzák a nyelvileg közvetített interakció megfelelő típusait” (Habermas é. n., 116), és ennek alapján megkülönböztette a nyelvileg közvetített cselekvéseknek az igazság, a társadalmi-normatív helyénvalóság és az őszinteség érvényességi feltételei szerinti három típusát, továbbá mindezekkel szemben a perlokúciós hatások kiváltását célzó stratégiai cselekvéseket. (Habermas é. n., 118)

Íme néhány példa a nyelvileg közvetített interakció-típusokra:

- diszkurzus, megvitatás: tudományos elméletek bemutatása és megbeszélése, egy disszertáció megvitatása, gondolatok kifejtése, vélemény-cserék, tanácskozások stb.;
- normák által szabályozott cselekvés: konstitúciók, a működés szabályainak lefektetése és tisztázása, felvételi és kizárási procedúrák, szerződéses, szertartások, rítusok stb.;
- dramaturgiai cselekvés: önvallomások, művészeti alkotások, versek, regények, illetve mindezek értékelése stb.;
- stratégiai cselekvés: ráhatás, befolyásolás, promóció, reklám stb.

Habermas továbblépése a beszédaktus-elmélettől

Az eddigiekből is látszik, hogy Habermasnál a kölcsönös megértés lényegesen többet jelent, mint a megértésnek az a szokásos fogalma, amelyet kommunikációs és beszédaktus-elméleti vonatkozásokban mi is használtunk az eddigiekben. A mi értelmezésünkben a megértés nem más, illetve nem több, mint annak felismerése, amit a közlő fel akar ismertetni, tehát a közlő azon szándékának felismerése, hogy szavaival egy bizonyos illokúciós aktust akar végrehajtani. Habermas viszont a megértésbe nemcsak az illokúciós szán-

Pragmatikai Cselek- véstípusok	Jellemző beszédaktusok	Funkciók	Irányultság	Alap- beállítottság	Érvényességi igények	Világ- vonatkozás
diszkurzus, megvitatás	konstatívok, leírások	tényállások reprezentálása	kölcsönös meg- értésre irányuló	objektíváló	igazság	objektív világ
normák által szabályozott cselekvés	regulatívok	interperszonális kapcsolatok létesítése	kölcsönös megértésre irányuló	normákhoz alkalmazkodó	helyénvalóság	társadalmi világ
dramaturgiai cselekvés	expresszívok	önmegjelenítés, önkifejezés	kölcsönös megértésre irányuló	expresszív	hitelesség, őszinteség	szubjektív világ
stratégiai cselekvés	perlokúciók, imperatívuszok	a másik befolyásolása	sikerirányult	objektíváló	(hatékonyság)	objektív világ

6/2. táblázat A nyelvtileg közvetített interakció tiszta típusai Habermas nyomán

dék felismerését, hanem e szándék elfogadását, akceptálását is beleérti annak alapján, hogy a közlő által végrehajtani szándékolt illokúciós aktus, illetve annak kísérlete csak akkor válhat érvényes, sikeres illokúciós aktussá, ha a befogadó érvényesnek ismeri el, azaz elfogadja a közlő megnyilatkozásában manifesztálódó érvényességi igény(eke)t. Például egy kérés nem működhet kérésként, ha a közlő és a befogadó között olyan rossz a viszony, hogy a befogadó mindenféle együttműködést, mindenféle gesztust visszautasít („Te nem kérhetsz tőlem semmit!”); egy parancsnak szánt lokúció csak akkor válik parancsértékű illokúcióvá, ha a befogadó nem vonja kétségbe a közlő parancsolási jogát, autoritását, és/vagy nem emel kifogást a parancs propozíciós tartalmában kifejezett cselekvés végrehajthatóságát illetően, és/vagy nem kétli, hogy a közlő olyan parancsot adott, amelyet ténylegesen gondolt; valamilyen segítségnyújtás felajánlása csak akkor válik valódi felajánlássá és elköteleződéssé, ha a befogadó nem vonja kétségbe, hogy a közlő képes és őszintén akar is segítséget nyújtani; és még hosszasan lehetne sorolni.

Habermas abban is nyomatékosan eltér a beszédaktus-elmélet klasszikus változatától, hogy az illokúciót és a perlokúcióval azonosított stratégiai cselekvést nem ugyanazon interakció két értelmezési szintjének, hanem két különböző interakció-típusnak tekinti. Erről így ír: „A kommunikatív cselekvéshez számítom [...] azokat a nyelvileg közvetített interakciókat, amelyekben valamennyi résztvevő beszédaktusaival *csakis* illokúciós célokat követ. Nyelvileg közvetített stratégiai cselekvésnek tekintem viszont azokat az interakciókat, amelyekben a résztvevők közül legalább egy perlokúciós hatásokat vált ki a másiktól. Austin nem választotta szét ezt a két esetet két interakció-típusra, mert hajlott rá, hogy a beszédaktusokat, tehát a kölcsönös megértés aktusait azonosítsa magukkal a nyelvileg közvetített interakciókkal.” (Habermas é. n., 96)

Jelen keretek között nem áll módunkban részletesen elemezni Habermas beszédaktus-elmélettel kapcsolatos nézeteit, pusztán arra mutatunk rá, hogy abban, hogy Habermas nem a beszédaktus-elmélet klasszikus változatához közelebb álló vonalon haladt, alighanem az a törekvése játszott szerepet, hogy a nyelvvel való cselekvés gondolkörét valamiképpen beleillessze olyan társadalomfilozófiai-szociológiai, cselekvéseméleti összefüggések rendszerébe, amelyeneket például a következő táblázata szemléltet (Habermas é. n., 121):

Cselekvés-típusok	A megtestesülő tudástípus	Az érvelés formája	Az áthagyományozódott tudás mintája
konstatív beszédaktusok (beszélgetés)	empirikus és elméleti tudás	elméleti diskurzus	elméletek
normák által szabályozott cselekvés	morális-gyakorlati tudás	gyakorlati diskurzus	jogi és morális elképzelések
dramaturgiai cselekvés	esztétikai-gyakorlati tudás	terápiikus és esztétikai diskurzus	műalkotások
teleologikus cselekvés: instrumentális stratégia	stratégiailag és technikailag értékelhető tudás	elméleti diskurzus	technológiák, stratégiák

6/3. táblázat *A cselekvésracionalitás szempontjai Habermasnál*

Szövegek

A nyelvi kompetencia birtokában a beszélők nem csupán mondatokat, hanem alkalomadtán több mondatból álló nagyobb egységeket, *szövegeket* is képesek létrehozni, illetve megérteni. A szövegek külső, azaz nyilvános reprezentációk, amelyek kommunikációkban jönnek létre és cserélődnek.

Hagyományosan a szövegeknek két alapvető típusát – monológok és dialógusok – szokták megkülönböztetni. A *monológok* egyetlen kommunikációs ágens nyelvi produkciójaként tűnnek fel, de természetesen lehetséges az is, hogy egy monológ típusú szövegnek több szerzője van, például tudományos kutatótársak gyakran közösen írnak tudományos publikációkat. A monológ szövegeknek két jellegzetes fajtája kívánkozik kiemelésre: a *narratív* szövegek történeteket, időbeli eseménysorokat mondanak el, a *leíró* (deszkriptív) szövegek tárgyakat, személyeket, közöttük lévő kapcsolatokat, viszonyokat, helyzeteket mutatnak be, és gyakran valaminek az igazsága mellett érvelnek. (Mint erről a későbbiekben részletesebben is szó lesz, a narratív és a deszkriptív szövegek különbsége lényegében a megismerés kétféle módozatának, a történetinek és a paradigmaticusnak felel meg.) A *dialógusok* két, de néha akár több kommunikációs ágens egymás megnyilatkozásaira adott válaszaiból és viszontválaszaiból állnak össze. Nem ritkán egyetlen szerző állít elő párbeszédes szöveget, aminek egyik legismertebb példája a Platón-dialógusok, és persze ezt teszik a színházi szerzők, drámaírók is. A párbeszéd, illetve a társalgás fogalmának a hétköznapi jelentésétől eltérő, kiterjesztett használata vezet el a *diskurzus* terminushoz, amely egy-egy társadalmi-kulturális területen zajló kommunikáció egészét fogja át úgy, mint egyetlen sokszereplős és időben elhúzódó dialógust, mint egyetlen terjedelmes szöveget. Ebben az értelemben beszélhetünk például politikai diskurzusról, amely a politikai szféra ágenseinek, politikusoknak, pártoknak, állampolgároknak egymás vonatkozásában produkált kommunikációs megnyilatkozásai összességét jelenti, vagy irodalmi diskurzusról, amely az irodalmi alkotásokat és az ezekkel kapcsolatos közkommunikációkat foglalja magába.

Szövegkoherencia

Vannak szövegek, amelyek igen sok mondatból állnak, gondoljunk az olyan terjedelmes prózai művekre, mint Lev Tolsztoj *Háború és békéje* vagy John Galsworthy *Forsyte Saga* című regénysorozata, de vannak egyetlen rövid mondatból álló szövegek is, mint például „a földrengésről szóló kifejező, de bőbeszédűnek egyáltalán nem mondható vers” Kosztolányi Dezső *Barkohba* című novellájában:

„Atlasz:
Hanyatlasz.”¹

A szövegek hosszúságának elvileg nincs határa: mindig lehetséges a korábbiaknál még hosszabb regényt írni, vagy egy folytatásos műhöz újabb epizódot, újabb folytatást fűzni.

A szövegek azonban nem pusztán mondatok rövidebb vagy hosszabb sorozatai, hanem olyan komplex jelegységek, mondatok olyan koherens együttesei, amelyeknek szerves összetartozást megvalósító belső szerkezetük van. A mikroszerkezet vagy lokális szerveződés a szövegek egymást követő vagy egymáshoz közelálló mondatai között kialakuló viszonyok, kapcsolatok. A makroszerkezet vagy globális szerveződés a szöveg egészének jellege, az az elrendezési minta, mely például egy történetelbeszélést, egy narratívumot jellemez egy leírással szemben.

A mondatokat összetartó, egységes egésszé fűző szövegkoherencia megteremtésében többféle lokális és globális szervező tényező is szerepet játszhat. A teljesség és a rendszeres kifejtés igénye nélkül felsorolunk néhány fontosabbat.

Grammatikai-szintaktikai formák

Nyelvünk szép számmal tartalmaz olyan elemeket, úgynevezett *konnektívumokat*, amelyek lokális szintű mikroszerkezeti szövegkapcsolatokat létesítenek mondatok (propozíciók) között:

- ♦ kötőszavak, amelyek arra hivatottak, hogy mondatokat összekapcsolva tényállások közötti összefüggéseket fejezzenek ki („és”, „vagy”, „ha..., akkor”, „de”, „is”, „azért.., mert” stb.);
- ♦ határozószavak, amelyek szintén alkalmasak lehetnek mondatok, illetve tényállások összekapcsolására („azután”, „később”, „ugyanakkor”, „ugyanott”, „eközben”, „majd” stb.);
- ♦ névelők és névmások, amelyek anaforaként használva korábbi mondatokban már említett dolgokra vagy személyekre, illetve tényállásokra utalnak vissza (például: „Eva belépett a terembe, és körülnézett, hol van üres hely. Béla ekkor látta őt először.” Vagy: ”Hol volt, hol nem volt, volt egyszer egy király, akinek három fia volt. A király...”).

¹Kosztolányi Dezső: *Elbeszélések*. Magyar Helikon, 1965, 921.

Szemantikai sémák

A szövegeket alkotó mondatok összetartozása többnyire nem csupán grammatikai formákon, hanem tartalmi összefüggéseket reprezentáló *sémákon* alapul. A szövegkoherenciát biztosító sémáknak sokféle fajtája van:

- ♦ logikai összefüggések (például érvelő szövegekben következtetési sémák, mint: „Minden ember halandó. János ember. János halandó.”);
- ♦ tér- és időbeli összefüggések, hierarchikus viszonyok: szövegeink többnyire úgy mutatják be tárgyukat, hogy azokban valamilyen tér- és/vagy időbeli rend, illetve alá-fölérendeltség érvényesül, például: az eseményeket általában az elejétől kezdjük mesélni, és időrendben haladunk; egy helyszín leírásában általában keresünk egy kiindulópontot, és ehhez a kiindulóponthoz képest igyekszünk elhelyezni a tárgyakat; az általánosabb fölérendelt kategóriák említése általában megelőzi az alárendeltekét (lásd például „A szobában volt néhány bútordarab. Középen állt egy asztal és két szék, az ablak alatt pedig egy ágy” koherens szöveghez képest a „Középen állt egy asztal és két szék, az ablak alatt pedig egy ágy. A szobában volt néhány bútordarab” sorrend furcsaságát); előfordul, hogy a térbeli viszonyok leírása időbeli lineáris rendbe tevődik át, például egy lakás leírásában úgy haladunk, mintha egy sétát tennénk a helyszínen (Pléh 1980);
- ♦ a szövegalkotásban és -megértésben is alkalmazott általános sémákkal rendelkezünk az *ok-okozati összefüggésekről* és az *emberi cselekvések céljairól*, a *cselekvéseket motiváló tervekről* (Shank-Abelson), például „A kerékpár megcsúszott a nedves aszfalton. Bélát elvitték a mentők.” vagy a „Gábort mardosta az éhség. Türelmetlenül lapozta fel a telefonkönyvet.” mondatok esetében ok-okozati kapcsolatnak – Béla a kerékpár megcsúszása következtében megsérült –, illetve annak a feltételezésével teremthetünk koherenciát, hogy Gábornak a telefonkönyvvel volt valamilyen terve az éhségének megszüntetésére;
- ♦ a gyakran ismétlődő mindennapi eseményekről, történésekről jellegzetes időbeli sorrendiséget is tartalmazó *forгатókönyvek* alakulnak ki és tárolódnak az elménkben, amelyek azt reprezentálják, hogy bizonyos helyzetekben milyen szereplőket és epizódokat várunk el (például egy vendéglőben: a vendég megérkezése, leülés az asztalhoz, a pincér megjelenése, az étlap áttanulmányozása, rendelés, az ételek, italok elfogyasztása, fizetés stb.);
- ♦ a történetek elbeszélésének, a narrációnak lényege az időbeli szerveződés, az események, epizódok időbeli egymásutánjának visszaadása; a *történet-sémá*nak megvannak az elmaradhatatlan összetevői: a szereplők bemutatása, helyzetismertetés, bonyodalom, epizódok, megoldás; a történet-séma nem szereti az alternatívákat, a befejezetlenséget, a megszokottól eltérő sorrendet (Pléh 1980), a modern és posztmodern irodalom viszont nem utolsósorban éppen azzal hökkenti meg az olvasókat és arat sikert, hogy a hagyományosan elvárt, megszokott időbeli rendet össze-

kuszálja, és szabadon ugrál idősíkok, helyszínek és nézőpontok között, aminek következtében „az egész olvasási folyamat a lehetséges világokkal való játszadozássá válik.” (Pléh 1997, 86)

A téma azonossága

Makrostrukturális szinten a szövegszerűség egyik fő követelménye, hogy a szöveg mondatai ugyanahhoz a témához kapcsolódjanak, a téma szempontjából relevánsak legyenek. A *szöveg témáját* azon proposíciók legkisebb halmazának tekinthetjük, amelyek a szöveg mondatai összességéből valószínűen következnek. (Bánréti 1979) A p proposíció valószínűen következik a proposíciók (mondatok) valamely Q halmazából, ha Q egészéből úgy következik, tartalmilag úgy kapcsolódik hozzá, hogy nem foglaltatik benne logikailag (szükségszerűen) Q -ban, nem szigorú implikációja és nem szemantikai előfeltevése Q proposícióinak. Például a „Béla bement a városba. Az autót a bevásárlóközpont parkolójában állította le, majd elvegyült a vásárlók tömegében” mondatokból álló szövegnek a témája valami olyasmis lehet, hogy „Béla vásárolni ment (a városi bevásárlóközpontba)”. Ez a proposíció, szemben azokkal az implikációkkal, illetve előfeltevésekkel, hogy „Van egy Béla nevezetű személy”, „Van egy város”, „Béla a városon kívülről indult”, „Béla tud autót vezetni”, „Van egy autó, amelyhez Béla hozzáfér”, „A városban van egy bevásárlóközpont”, „A bevásárlóközpontnak van parkolója” stb., nem foglaltatik benne logikailag (szükségszerűen) a szóban forgó mondatokban (azok konvencionális jelentésében), de nagy valószínűséggel találóan fedi a tartalmukat. Az, hogy nem logikai szükségszerűségről, hanem valóban csak valószínű következtetésről, valószínű feltevésről van szó, jól látható abból, hogy ha a szöveg például úgy folytatódna, hogy „Hamar megtalálta Évát, és beültek a kocsiba”, akkor témának az a proposíció kívánkozna, hogy „Béla találkozott Évával (a városi bevásárlóközpont parkolójában)”. Persze adódhatnak más valószínű következtetések is, például feltételezhetjük, hogy „Bélának van jogosítványa”, vagy hogy „Az autó Béláé”, ezek azonban önmagukban kevésbé vagy egyáltalán nem járulnak hozzá a felmerült témák (bevásárlás, illetve találkozás) meghatározásához. (Zárójelben megjegyezzük, hogy hosszabb szövegeknél a fő téma alatt altémák – esetleg al-altémák és így tovább – is szerephez juthatnak a tartalom felépítésében.)

A téma azonosságának követelményével szorosan összefüggő alapelv a referencia azonossága, amelynek értelmében a szöveg koherenciáját szem előtt tartva bizonyos mértékig tartanunk kell magunkat ahhoz, hogy a szövegépítésben olyan dolgokra hivatkozzunk, amelyek már elhangzottak, vagy az adott helyzet vagy esemény szokásos feltételei, velejárói, következményei. (Síklaki 1980a)

Dialógusok szerveződése

Valós társalgások szociolingvisztikai vizsgálatai azt mutatták, hogy a többszereplős szövegek szerveződésének a monológokban is megfigyelt jellegzetességein (például a téma azonosságán és a relevancia követelményén) túl vannak olyan sajátosságai, amelyek kifejezetten azzal kapcsolatosak, hogy a dialógusokban több szereplő működik közre, mégpedig többnyire oly módon szabályozottan, hogy a résztvevők ne beszéljenek egyszerre, ne vágjanak egymás szavába. Finom lokális mikroszerkezeti szabályok irányítják a megszólalások rendjét, vagyis azt, hogy társalgás közben mikor és hogyan lehet átvenni a szót, miképpen lehet csatlakozni már zajló beszélgetésekhez, illetve azokból kizárni nem kívánatos megszólalókat (témákat), hogyan lehet társalgást kezdeményezni, témát indítani és váltani, illetve beszélgetést lezárni. (Pléh 1980)

Beszédaktus-tényezők

A szövegépítő eszközök külön típusát képezik az olyan beszédaktusokat megvalósító performatív kifejezések, amelyek az ágensek szövegalkotó, szövegtagoló, témameghatározó, mondatfűző szándékainak megvalósítását szolgálják: „Most arról készülök beszélni, hogy...”, „(Mondadómat) azzal kezdem, hogy...”, „(A téma kifejtését) azzal folytatom, hogy...”, „(Az eddig mondottakhoz) hozzáteszem, hogy...”, „Most rátérek arra, hogy...”, „(Kérdésszerűen) azt válaszolom, hogy...”, „Befejezésül még annyit, hogy...”, „Közbevetném, hogy...”, stb.

Pragmatikai tényezők

A mondatok szövegekké szervezésében, azaz a szövegkoherencia megteremtésében, illetve felismerésében nagyon fontos szerepet játszanak a Grice-féle együttműködési elvből és a társalgási maximákból adódó *következtetések* (implikaturák, sugallatok). Mivel a szövegek mondatai között többnyire nincsenek nyelvtani eszközökkel formálisan kifejezett kapcsolatok, ezért a mondatokat egységbe foglaló tartalmi összefüggéseket gyakran ki kell következtetni a rendelkezésre álló információkból. Például a „János délben sétálni ment. A park gyönyörű volt” mondatok között az a propozíció teremthet kapcsolatot, tartalmi áthidalást, hogy ahová János sétálni ment, az egy park volt. Vagy a „Sanyi tegnap este elment egy buliba. Ma este is be fog rúgni.” mondatokat az az áthidalás foghatja össze, hogy Sanyi, amikor esténként buliba megy, rendszerint berúg, és így történt ez tegnap este is. (Clark példái, lásd Clark 1997, 386) Az áthidaló propozíciók nincsenek kimondva, pusztán csak sugallva, következtetésre felkínálva annak alapján, hogy az együttműködési elv, illetve a relevanciára vonatkozó maxima értelmében a beszélő nem mond egymás után olyan mondatokat, amelyek között ne lenne tartalmi összefüggés, ne állna fenn relevancia.

Relevancia

A szövegalkotásban és a szövegértésben egyébként is a *relevanciának*, azaz egy adott szövegkontextus és egy új információ(csomag) tartalmi összefüggésének a megteremtése, illetve felismerése, kikövetkeztetése az egyik legfontosabb művelet. A relevancia fogalmát kézenfekvőnek tűnik a szöveg témájával és azokkal a sémákkal és áthidalásokkal kapcsolatba hozni, amelyek a szöveg koherenciáját biztosítják. Általánosságban véve egy adott szövegkontextusban egy új szövegrészt akkor fogadnak el relevánsnak a befogadók, ha van olyan téma vagy séma vagy áthidalás (a befogadók talál-
nak, felismernek, kikövetkeztetnek ilyet), amely valószínűen következik a szövegkontextus és az új szövegrész egyesítéséből. (Bánréti 1979) A kommunikációs szándékokra és a szövegösszefüggésekre való beállítódásunk oly erős, hogy mindenütt szándékolt összefüggéseket, relevanciát keresünk, és többnyire találunk is, nem utolsósorban a Grice-féle együttműködési elv és a relevanciára vonatkozó maxima működésének köszönhetően. Még a valami oknál fogva hiányos vagy torz szövegtöredékeket is képesek vagyunk információsan mint összefüggő és értelmes egészeket hasznosítani. „A koherenciateremtés mint különleges, másodlagos erőfeszítéseket igénylő folyamat lép fel a szimbolikus reprezentációval foglalkozó modellek felső határainál: még ha fel is tesszük, hogy gondolatvilágunk nem más, mint kijelentések [=propozíciók] sokasága, e kijelentések »nyugvópontjait« keresve állandóan szükségünk van másodlagos koherenciateremtő elvekre. Ezek az elvek már nem illeszthetők bele a nyelv (szigorúan az igazság világa körül forgó) leíró funkciójának keretrendszerébe. Olyan konstitutív elveket igényelnek, melyek utasítást adnak a használó számára, hogy készítse emlékezetét lehetséges következtetésekre, a következtetéseket utólag vonja le, ezekből teremt-
sen láncolatot, s így konstituáljon meg egy összefüggést a társalgás egyes mozzanataival vagy a szöveg egyes részei között. Ez nem algoritmus, hanem *játék* kérdése, s e játékban különböző végső keretek és szabályozások lehetnek érvényesek. Viccelődésnél, egyetemi órán, disszertációban és diplomában egészen más relevanciakritériumokat használunk, hogy ugyanazt az elvet kielégítsük. Ebben a »felső illesztésben« tud összetalálkozni a nyelv leíró (s ehhez kapcsolódóan reprezentációs) és cselekvésmo-
dellje.” (Pléh 1999, 243)

A relevancia fogalma központi szerepet játszik abban a Sperber és Wilson nevéhez fűződő, korábban már érintett kommunikációs modellben is, amely – egyebek mellett – szintén Grice gondolataiból indult ki. (Sperber–Wilson 1986) Ebben az úgynevezett osztenzív-következtetési modellben (ostensive-inferential communication) a relevancia elsősorban azt jelenti, hogy a kommunikációban közlő és befogadó egyaránt igyekszik optimálisan, a lehető leggazdaságosabban felhasználni a rendelkezésére álló információkat. „Az emberi elme nem egyszerűen csak a relevancia keresésére, illetve annak igazolására van berendezkedve, hanem a kognitív folyamatok a legrelevánsabb információt szándékozzák feldolgozni a legrelevánsabb módon, azaz a

lehető legkisebb művelési erőfeszítés befektetésével a lehető legnagyobb kognitív hatást törekszenek elérni.” (Németh 2004, 145)

Műfaji jellegzetességek

A kommunikáció és a kultúra hosszú történetében a szövegeknek számos olyan *műfaja* kristályosodott ki, amelyeknek – bizonyos mértékig – kötött sajátosságai, akár konvencionálisnak is tekinthető szabályszerűségeik voltak, illetve vannak. A műfajok nem utolsósorban az irodalomtudományhoz kötődő vizsgálatának hosszú, egészen Platónig és Arisztotelészig visszanyúló története van. Sem e sokfelé ágazó történetnek, sem a műfajelméletnek az ismertetése nem tartozik jelen munka feladatai közé. Meg kell elégednünk azzal, hogy rámutatunk arra, hogy a társadalmi intézmények, így az egyházak, a jog, a politika, a tudományok, a művészetek, a tömegkommunikáció sokszor formálisan is kanonizált szövegtípusokat termeltek ki, amelyek mintaként szolgáltak a későbbiekben. Néhányat említünk csupán a példa kedvéért: imádságok, himnuszok, legendáriumok; tulajdonlevelek és végrendeletek; kinevezési okmányok és ünnepi beszédek; tudományos dolgozatok és előadások; az irodalmi műfajok sokasága a meséktől és az eposzoktól kezdve a novellákon és a regényeken keresztül egészen a lírai és a drámai formákig; a sajtó hírei, riportjai, tudósításai; az üzleti élet szerződései, hirdetései, reklámjai; és még hosszasan lehetne sorolni. De a hétköznapi életnek is megvannak a maga jellegzetes szövegműfajai, ilyenek például az anekdoták és a viccek.

A szöveg fogalmának kiterjesztése

Számos olyan tudomány létezik, amely szövegeket tanulmányoz. Magától értetődő, hogy az irodalmi szövegek hatalmas anyagát az irodalomtudomány, a népi hagyományok lejegyzett szövegeit pedig a néprajz és a kultúrantropológia vizsgálja, de a történettudományoknak is szövegek, korábbi korokból fennmaradt különféle dokumentumok képezik a legfőbb forrásanyagát, és természetesen a klasszika-filológia és a retorika is szövegekre irányul. A nyelvtudomány, a szemiotika, az irodalomtudomány, a pszichológia és a kognitív tudomány határvidékein a szövegek általános jegyeinek, a szövegalkotásnak és a szövegértésnek a tanulmányozására – hol szövegelmélet, hol szövegtan, hol szövegnyelvészet, hol textológia, hol diskurzuselemzés, hol csak szövegtudomány elnevezéssel – külön tudományág is kialakult, amely a strukturalizmus, az általános nyelvészet, a szemiotika, a nyelvfilozófia, a logikai szemantika, a kognitív lélektan, a mesterségesintelligencia-kutatás egymással sok vonatkozásban rokon hagyományaira épül. (A szövegek tudományáról lásd Petőfi 1983; 1996; Petőfi-Benkes 2002; van Dyke 1985; valamint az *Officina Textologica* és a *Szemiotikai Szövegtan* című periodikák kötetei) Van azonban a szövegek vizsgálatának egy, ezektől a

hagyományoktól több szempontból is határozottan eltérő irányzata, a *hermeneutika*, amely eredetileg régi filozófiai és vallási, bibliai szövegek kritikai értelmezését és magyarázatát jelentette, a XX. században azonban – nem utolsósorban Heidegger, Derrida, Gadamer és Ricoeur nevéhez fűződően – a szövegek megértésének, értelmezésének és magyarázatának metodológiáját vizsgáló befolyásos filozófiai iskolává vált. (A hermeneutikáról lásd Bertalan szerk. 1987; Bacsó szerk. 1990; Bacsó é. n.)

A szövegek kutatói a szöveg terminust gyakran nem csupán verbális monológokra és dialógusokra vonatkozóan használják, hanem szövegnek neveznek és szöveggként elemeznek minden olyan jelszerű alkotást, amely bizonyos kompozíciós szabályokat követve jött létre és fogadható be. Ebben a szóhasználatban, ebben a kiterjesztett értelemben szövegnek minősülnek a képek és a zenei kompozíciók is, valamint minden olyan mű, amely a verbális szöveget képpel és zenével vegyíti (képpel illusztrált írott szöveg, énekelt és zenével kísért dal, oratórium, opera, képregény stb.), de szövegek az információrögzítés és -átvitel technikájának fejlődése által lehetővé tett vizuális és akusztikus alkotások: a fényképek, a rádióműsorok, a (néma-, hangos és rajz-)filmek, a televíziós műsorok és végül a számítógép és az internet korában a digitálisan kódolt multimédia-produkciók.

Manapság a digitalizált, és így az interneten is közzétehető (vagy a még digitalizációra váró) írott és audiovizuális szövegekkel kapcsolatban egyre gyakrabban használják a *tartalom* terminust, amelyen a nyomtatásban és elektronikusan előállított kulturális javak (nyomtatott sajtó és könyv, filmek, hagyományos fényképek és hanglemezek, tévéműsorok, videó-, CD- és DVD-termékek, internetes multimédia-produkciók és oktató programok, számítógépes játékok stb.) összességét értik. Ebben az értelemben tartalom mindaz a kulturális termék, amit a digitalizációnak és a televízió, a számítógép és az internet konvergenciájának, „összenövésének” a korszakában a technika hozzáférhetővé tesz a közönség számára.

Egy jellegzetes példa a nem verbális szövegekre: a zene

A zene és éneklés évszázadokon keresztül a legszorosabban összekapcsolódott verbális szövegekkel: vallási, egyházi énekes-zenés szövegek (himnuszok, misék, Stabat Mater, Requiem, zsoltárok, passiók stb.), oratóriumok, különleges alkalmakon elhangzó ünnepi, győzelmi, gyász- stb. zenék és énekek, zenés-énekes misztériumjátékok, nép- és műdalok, operák és operettek stb. Ezekben a művekben a zene és az ének a verbális szöveg, illetve a benne ábrázolt tartalom, eszme, érzelem, cselekmény, jellemek (kifejezőbb) megjelenítését szolgálta, tehát lényegében reprezentációs funkciójú volt. Hosszú ideig, a XVIII. század végéig még a tisztán hangszeres zenét is – tehát azokat a műveket is, amelyek nem verbális szövegek zenei megjelenítései voltak – úgy kezelték, mint valamit reprezentáló, ábrázoló, kifejező műfajt; ebben a felfogásban a zene rendeltetése nem önmagában, hanem valaminek a zenei bemutatásában, valaminek a zenei kifejezésében, aláfes-

tésében rejtett. E felfogás jellegzetes hangszeres termékei a meghatározott alkalmakra készült darabok (például Händel: *Vízi zene* és *Tűzijáték zene*) és a programzene, amely különféle tárgyakat, jelenségeket, eseményeket jelenít meg zenei eszközökkel: különösen a természet zenei ábrázolásai népszerűek, mint például a korábban más kontextusban már említett Vivaldi- és Csajkovszkij-művek (*A négy évszak*, illetve *Évszakok*) vagy Saint-Saëns *Állatok farsangja*.

E programzenei felfogással szemben a XIX. század elejétől – szoros összefüggésben a romantika megjelenésével – a hangszeres (tehát a nem énekes és a nem a valamilyen verbális szöveget kísérő, aláfestő) zenét egyre inkább autonóm, a verbális szövegtől, a megrendelői kontextusoktól és alkalmaktól, a zenén kívüli tárgyaktól független, öntörvényű produkcióként, „abszolút zene”-ként kezdték értelmezni, amelyet önmagáért kell megszólaltatni és hallgatni, nem azért, hogy valami másra utaljon, valami mást fejezzen ki. Ebben a megközelítésben a zene egy sajátos zenei nyelv terméke, amelynek megvannak a maga belső, zenei kötöttségei, szabályszerűségei; a zenei alkotások a zenei nyelv szabályai szerint létrejött szövegek, amelyekben nem a zenén kívüli dolgok ábrázolódnak, hanem zenei témák, zenei „gondolatok” jelennek meg, és ezeknek kidolgozásai, továbbépítései, változatai. „A hangszeres zene »autonómmá válását« lehetővé tevő komponálástechnikai-esztétikai mozzanatok a »zenei logika« fogalmával foglalhatjuk össze, s ez a fogalom szoros kapcsolatban van a zene »nyelvjellegének« az elképzelésével. Hogy a zene hangzó diskurzusként, zenei gondolatok kifejezéseként mutatkozik meg, az kompozitórius igazolódása a zene esztétikai igényének: azért létezik, hogy önmagáért hallgassák. Ez az igény viszont a XVIII. század végén még a legkevésbé sem volt magától értetődő.” (Dahlhaus 2004, 112)

A zenével és énekléssel szorosan összefonódó tánc is olyan kulturális jelenség, amelynek – a szöveg fogalmát a korábban említett módon kiterjesztve – nyilvánvaló szövegszerű jellegzetességei vannak. A tánc egy sajátos testnyelv megnyilvánulása: a test és a végtagok sokszor ismeretlen eredetű hagyományok, más esetben viszont szigorúan koreografált szabályok szerinti ritmikus mozgatása. Közismert reprezentáló változata a történeteket zenés-táncos formában eljátszó balett, nem reprezentáló válfajai pedig a legkülönbözőbb közösségi színtereken és alkalmakkal járt társasági táncok.

A következőkben közelebbről is megvizsgálunk néhány, a kultúra felépítésében és a társadalom működtetésében fontos szerepet játszó (elsődlegesen verbális) szövegtípust.

Narratívumok

A történeteket elbeszélő szövegek tanulmányozására az irodalomtudomány, a pszichológia, a szociológia, a szövegkutatás és a kognitív tudomány érintkezésében önálló tudományos diszciplína fejlődött ki, a narratológia. (Kanyó 1982; László 2005) A szövegek narratív típusára irányuló megkülönböztetett figyelmet a világ történeteszerű reprezentálásának a gondolkodásban és a kultúrában betöltött központi szerepe indokolja. „Az emberi nyelv alapvető vagy egyik alapvető szerepe, amely kultúrateremtő erejét is magyarázza, az időbeliséget és az emberi cselekvéses mozzanatot előtérbe állító elbeszélő kultúra megvalósítása. Ez lenne [...] mind a sajátosan emberi énprezentáció, mind pedig a történeti tudat alapja vagy kiindulópontja.” (Pléh 2003, 222)

Narratív és paradigmaticus megismerési mód

Jerome Bruner sok helyen hivatkozott megkülönböztetése szerint karakteresen szembeállítható az emberi megismerésnek (legalább) két alapvető módja, a narratív és a paradigmaticus. (Bruner 1986) *A narratív megismerési mód* történeti formában reprezentálja, a történetek nyelvére „lefordítva” ábrázolja a világ jelenségeit. Ez azt jelenti, hogy olyan időben lezajló eseményeket, epizódok olyan egymásutánjait emeli ki a világból, amelyek abból állnak, hogy a bennük főszerepet játszó személyek más személyekkel való különféle viszonylatokban valamilyen cél(ok) elérése érdekében megcselekszenek bizonyos dolgokat, és végül sikerre jutnak vagy elbuknak. „A narratívum emberi (vagy antropomorf) szereplők cselekedeteit és az őket érintő eseményeket beszéli el. Emberi szereplőkről lévén szó, cselekedeteik kimondva vagy kimondatlanul mindig célokat követnek. Ezek a célok lehetnek általános emberi célok (létfenntartás, párválasztás stb.) vagy egy adott kultúrára sajátosan jellemző célok, de az általános emberi célok természetesen mindig egy adott kultúrára jellemző alakot öltenek.” (Siklaci 1988, 298)

A történetek

- időben, szekvenciális rendben építkeznek, van kezdetük és végük;
- mindig egyediek, konkrét ágensek – ők a történetek hősei – cselekvéseit, célok felé való törekvéseit mesélik el;
- teleologikusak abban az értelemben, hogy elbeszélésüknek mindig van valamilyen iránya, valamilyen végkifejlete, amely felé a cselekmény tart;
- cselekvésesek, amennyiben a végkifejlet felé a hősök tettei lendítik az eseményeket.

A *paradigmaticus megismerési mód* mindezzel szemben nem történeti sémákban, nem eseménysorokban, nem időbeli egyedi epizódok egymásutánjában, nem cselekményekben és hősök célok felé törekvésének folyamatában látja és mutatja be a világot, hanem általános kategóriákban, ezeknek alá- és fölérendeltségeiben, hierarchikus rendszerében, időtlen és személytelen logikai rendben, az egyediségek mögött meghúzódó törvényszerűségeiben.

A narratív reprezentációs mód hozza létre az eseményközpontú történeti leírást és termeli ki mindazokat a művészeti és egyéb műfajokat a meséktől és a mondáktól kezdve a regényeken és történelmi műveken keresztül a filmekig és a televíziós szappanoperákig, amelyek valóságos vagy kitalált történeteket mondanak el. Funkciója nem abban áll, hogy a valóság igazság-hű és ellenőrizhető leírása legyen – ez fikciók esetében eleve nem is lehetséges –, hanem abban, hogy közösségeket kovácsoljon össze, közös eszméket, közös értékeket, közös képeket kultiváljon, kereteket adjon a fantáziának és kitöltse a mindennapoknak a létfenntartásért folytatott munkán túl fennmaradt szabad perceit, óráit.

A történetmesélés szerves része mindannyiunk életének. „Amikor a posztindusztriális nyugati emberek körülülnek a családi asztalt, az nem nagyon látszik különbözőnek egy kőkorszakbeli hasonló összefüveteltől. A beszéd szabadon folyik, szinte teljesen elbeszélő módban. Történeteket mondanak és vitatnak meg; és ahogyan az étkezés előrehalad, úgy kalapálódik ki az újabb események kollektív verziója.” (Donald 2001, 228) És – mint erről majd a későbbiekben részletesen is szó lesz – a ma embereinek otthonában kitüntetett helyen ott találjuk a nagy közös történetmesélőt, a televíziót. (Gerbner 2000)

A paradigmikus reprezentációs mód viszont az igazságot kutatja, arra akar választ adni, hogy a világ jelenségei milyen kategóriákkal, milyen logikai és egyéb konstrukciókkal írhatók le, milyen általános összefüggésekre, törvényszerűségekre vezethetők vissza. A paradigmikus megismerési mód jellegzetes terméke a tudomány. A történetekhez képest azonban a tudományos elméletek és deskripciók már távolabb esnek a mindennapok világától, többek között azért, mert csak speciális tudásokkal rendelkező embertársaink vehetik birtokukba őket.

A kétféle megismerési mód megjelenése sem az egyedfejlődésben, sem a kultúra történetében nem esik egybe. „A narratív készség korán és természetesen fejlődik ki a gyermekekben, míg a logikai-tudományos készségek, melyek a paradigmikus gondolkodást támasztják alá, csak a szisztematikus oktatás után jelennek meg. A gondolkodás e módjai közötti különbség nagyon mélyre nyúlik, egészen addig, hogy külön-külön hogyan határozzák meg az igazságot. A modern kultúra művészeiben még a narratív mód uralkodik, míg a paradigmikus a tudományokban meghatározó. Kevés kéttség van azt illetően, hogy a narratív gondolkodás korábban fejlődött ki az emberiség történetében, mint a tudományos és logikai gondolkodás. Ez utóbbi bizonyos szimbolikus eszközöktől függ [...]; a narratív képzelet azonban fenntartható egy tisztán orális vagy írás előtti hagyományban. A bennszülött vadászó-gyűjtögető kultúrák a valóságról adott finom mitikus leírásokkal és a mindennapokban használt nyelvvel a gondolkodás meghatározóan narratív módját mutatják.” (Donald 2001, 227–228)

A narratív szerkezet

Történeteket nem csak verbális nyelven lehet előadni, hanem különféle vizuális (rajz, festmény, fénykép, film), zenei (programzene) vagy mozgásos (tánc, pantomim) jelrendszerbe kódolva is. A narratív szerkezet tehát nem kötődik speciálisan egyik jelrendszerhez sem, hanem általánosabb makrostrukturális szabályszerűségeknek engedelmessé válik. A narratívumok cselekvéseket, cselekvéssorokat mesélnek el. „Alapfeltevésként abból a premisszából indulhatunk ki, hogy az emberi cselekedeteket *célok* elérésére irányuló *tervek* vezérlik (Schank-Abelson 1977). A cél [...] egy *kívánatos állapot* elérése vagy megtartása. [...] A tervek megvalósítása és a vágyak elérése önmagában véve problematikus, mivel a) a szereplő céljai ütközhetnek egymással (pl. a személyes biztonságot ellensúlyozza a veszélyes feladatok végrehajtása fejében elnyerhető értékes jutalom iránti vágy); b) a különböző szereplők céljai ütközhetnek (pl. két ember ugyanazért a jutalomért verseng). Ebből következik, hogy a történetek szokásosan a szereplők problémáinak expozíciója és megoldása körül forognak.” (van Dijk 1988, 342)

Ha ezek a strukturális követelmények és az olyan, a szövegkoherencia kapcsán már említett alapelemek, mint a szereplők, a hősök bemutatása, a kiinduló helyzet ismertetése, a bonyodalom, a megoldás (végkifejlet, célállapot) és a közöttük lévő tartalmi kapcsolat indikációi hiányoznak, az elbeszélést nem fogadjuk el érvényes narrációnak. Továbbá érdeklődést keltő és a figyelmünket lekötő „történetnek csak az olyan cselekvéses szöveget tartjuk, amelynek specifikus narratív makrostrukturája is van [...] Intuitíve azokat a történeteket, amelyek nem rendelkeznek ilyen narratív struktúrával, úgy kell tekintenünk, mint amelyekből hiányzik a »csattanó«. Az emberek megkérdezik, miért mondjuk ezt el, vagy »mi történt? Így, amikor részletesen leírom, hogyan mentem haza a hivatalomból, egy cselekvéses szöveget fogalmaztam meg – amely felhasználható egy rendőrségi jegyzőkönyvben –, de nem mondtam el egy történetet, ha semmi rendkívüli, érdekes, zavaró, furcsa vagy váratlan, azaz semmi »elmesélhető« nem történt. Az itt használt fogalmak a Bonyodalom narratív kategóriájának lehetséges szemantikai megkövetései. Más szóval, egy igazi történettől elvárjuk, hogy olyan eseményekről és cselekvésekről szóljanak, amelyek ellentétesek a cselekvések és események normális vagy kiszámítható lefolyásával, pl. amelyben a célok nem érhetőek el. Hasonlóan, egy »igazi« történetnek tartalmaznia kell a válaszként, reakcióként következő cselekvések leírását is: hogyan reagált egy személy ezekre az eseményekre vagy cselekvésekre, pl. a feltételek helyreállításában egy cél elérése érdekében. Ebben felfedezhetjük a Megoldás narratív kategóriáját. Láthatjuk, hogy egyrészt a cselekvés struktúrája, másrészt az informatív pragmatikus feltételei és a »vics«, »izgalom« (kétség, szorongás) iránti pszichológiai szükségletek vegyülnek a történetek meglehetősen rögzített, általános kategóriáivá. Ezek a kategóriák és ezek szintaktikai és szemantikai szabályai kultúránkban oly mértékben konvencionálisokká váltak, hogy a nyelvhasználók sok esetben észreveszik egy történet rosszul formált voltát.” (van Dijk 1988, 322)

Hírek

Az elbeszélő szöveghez első pillantásra nagyon hasonlóknak tűnik a mindennapi életnek egy másik jellegzetes szövegtípusa, a hír. A híreket hagyományosan olyan kommunikációs termékeknek szokták leírni, amelyek szűkebb és tágabb környezetünk eseményeiről, történéseiről tájékoztatnak, elősegítve ezzel a sikeres alkalmazkodást. A kommunikációnak a környezethez való alkalmazkodás tekintetében mind interperszonális, mind szervezeti-intézményi, mind társadalmi szinten az egyik fő feladata „a hírek összegyűjtése”, „a külső környezet figyelése a változások tekintetében”, illetve „belső változások, nyomások, konfliktusok figyelése”. (McQuail é. n., 314, 317, 320) Bár manapság a „hír” szó hallatán hajlamosak vagyunk kizárólag a médiára, az intézményes hírszolgáltatásra, a nyomtatott és internetes újságokra, a rádió és a televízió híradóira asszociálni, a hír a nem intézményesült szférában, a családtagok, barátok, ismerősök között is az egyik leggyakoribb szövegműfaj, gondoljunk csak az olyan kérdésekre, mint „mi újság?”, „hogyan vagy?”, „mi történt ma az iskolában?”, „[...] a hivatalban?”, „mi történt veletek, amióta nem találkoztunk?” stb.

A hírek ugyan arról mesélnek, hogy (vala)mi történt és hogyan történt, önmagában azonban egy-egy hír a felszíni hasonlóság ellenére sem valósítja meg a világ narratív leképezését, viszont befogadói értelmezésének más hírekkel való összekapcsolásban lehetnek kézenfekvő narratív keretei. A hírek *per definitionem*

- ♦ mindig a valóságos, az aktuális világról szólnak, sohasem fikciós tartalmúak (a „kacsákat”, a kitalált szenzációkat most figyelmen kívül hagyhatjuk);
- ♦ egy viszonylag rövid időintervallumban – az előző híradástól (lapszámtól, találkozástól) az aktuális híradásig (lapzártáig, találkozásig) eltelt időben – lejátszódott eseményeket ragadnak meg, vagyis a narratívákkal szemben nem egy kezdőponttól kiinduló és egy végpontig tartó, esetenként igen hosszú, emberéleteken, generációkon átívelő folyamatot ábrázolnak;
- ♦ csakis az említett intervallum vonatkozásában funkcionálnak hírként, korábbra tekintve nem: a tegnapi vagy a tegnapelőtti hírei ma már nem hírek; a hír csak aktualitásában, újszerűségében él, újramesélése, ismétlése értelmetlen lenne;
- ♦ szereplői, ágensei lehetnek személyek, de lehetnek csoportok, szerveződések, intézmények, országok stb., továbbá természeti jelenségek (vulkánok, viharok, áradó vizek) is;
- ♦ nem feltétlenül cselekvésesek: a hírek egy fontos csoportjának fókuszában – bár szó eshet bennük emberi cselekvésekről is – természeti jelenségek, szerencsétlenségek, katasztrófák állnak (szélsőséges időjárás, földrengés, vulkánkitörés, épületek összeomlása stb.); egy másik fontos csoport pedig gazdasági-társadalmi folyamatok aktuális állásáról, illetve változásáról tájékoztatnak (tőzsdei hírek, különféle demográfiai és gazdasági statisztikai adatok nyilvánosságra hozatala stb.);

- de ha cselekvések is, nincs narratív ívük, teleológiájuk, amely szereplőket bonyodalmakon keresztül valamilyen végkifejlet felé vezetné, hanem egy-egy esemény pillanatfelvételszerű kiragadásai;
- a hírek önmagukban nem narratívák, de időbeli egymásutániségükben narratívák építőelemeivé válhatnak, például egy adott társadalmi probléma megoldásával vagy egy katasztrófával foglalkozó hír beilleszthető a „társadalmi problémamegoldás” narratívába (a probléma megjelenése → a probléma súlyosbodása, illetve a jelzések erősödése → a probléma tematizálódása, bekerülése a közbeszédbe → a politika involválódása → a probléma megoldási lehetőségeinek kutatása → javaslatok és megvitatásuk → döntések, törvényhozás → a döntések átfordítása a gyakorlatba → a hatások felmérése) vagy a „katasztrófa” narratívába (váratlan szélsőséges természeti jelenség → az első híradások: pusztulás, áldozatok → az első mentési kísérletek → a rendezettebb mentés megszervezése → intézményi és nemzetközi összefogás → mentési sikerek → segélyek → az élet normalizálódása → tervek a hasonló katasztrófák megelőzési lehetőségeinek kutatására).

A hírszöveget – legalábbis a komoly, mértékadónak tekintett forrásokban – tárgyyszerűsége és dokumentatív hitelessége (vagy legalábbis ennek látszatára) való törekvés jellemzi (a hitelesítés fontos eszközei a megbízható forrásokra történő hivatkozások, a képi információk és az eseményben való részvételt bizonyító részletek), stílusa személytelen, kerüli a metaforikus és érzelmetli kifejezési eszközöket. Bár igényt tart arra, hogy az események igaz leírásának tekintsék, a paradigmaticus reprezentációs móddal sem mutat közeli rokonságot:

- a hírek rendezetlen, fragmentált, mozaikszerű képet adnak a világról;
- nem az általánost, nem a tipikust, hanem az egyedit ábrázolják (például a tőzsdehírek nem a pénzpiac működését, a kereslet-kínálat törvényszerűségeit, a bessz és hossz mibenlétét írják le, hanem az árfolyamok aktuális változását);
- a jelenségek világában mozognak, nem összefüggéseket, nem tendenciákat, nem hosszú távú folyamatokat kutatnak;
- nem elemeznek, nem osztályoznak, nem kreálnak fogalmakat, elméleteket, gondolati modelleket az események magyarázatára; ha kapcsolódik is hozzájuk kommentár, az többnyire maga is a jelenségszintre korlátozódik: az események előzményeit ismerteti, esetleges kihatásait és a szereplők szándékait, motívumait boncolgatja, narratívákat keres, amelyekbe az események beilleszthetők;
- a hírek a környezet folyamatos pásztázásából, a környezetben bekövetkezett változások figyeléséből állnak elő, és – a hagyományos felfogás szerint – az ágenseknek a szűkebb és tágabb környezetükhöz való alkalmazkodási igénye hívja életre őket azon elemi összefüggés jegyében, hogy amiről nincs tudás, nincs ismeret, azzal kalkulálni sem lehet.

Tulajdonképpen megalapozottnak tűnik az a feltevés, hogy a narratív és a paradigmaticus mellett létezik egy tőlük különböző, pásztázónak nevezhető

reprezentációs mód is, amely a világot fragmentált, mozaikszerű, értelmezésre váró eseményhalmazokként jeleníti meg. *A pásztázó reprezentációs mód* termékeiként előáll, önmagukban fragmentumszerű hírek a befogadók (esetleg az őket segítő kommentátorok, hírmagyarázók, politológusok) interpretációjában narratívákba vagy paradigmákba rendeződhetnek, átláthatóvá, ismerőssé, megvitathatóvá téve ezáltal a környezetet.

A pásztázó reprezentációs mód feltételezése párhuzamba állítható a tömegkommunikációs hírkutatásnak azzal a közismert felfogásával, amely a híreket a világról való gondolkodás konstruált kereteinek tekinti. (Tuchman 1978) A napi sajtó, a rádió, a televízió, az internetes újságok hírei ugyanis nem mechanikus tükörképei a valóságnak: az újságírók, szerkesztőségek válogatnak, szelektálnak az általuk elért információkból, illetve eseményekből. A média által intézményesen termelt hírvilág alakulása szempontjából a döntő kérdés, hogy a pásztázó szem min akad meg, az információs kapuőrként tevékenykedő hírszerkesztők mit választanak ki, mit engednek át, milyen információkat, milyen eseményeket tekintenek elég magas hírértékűnek ahhoz, hogy közöljék.

Angelusz Róbert áttekintése szerint a „széles körben elfogadott, már-már szabványosított hírértékek” listáján feltétlenül ott találjuk az alábbi szempontokat:

- ♦ fenyegető veszélyek, konfliktusok,
- ♦ kiemelkedő teljesítmények, sikerek, rekordok,
- ♦ váratlanság, meglepetésszerűség,
- ♦ közelség, érintettség (térben és időben milyen közel a befogadókhöz),
- ♦ prominencia (ismertség, híresség, kiválóság, közkedveltség, népszerűség),
- ♦ deviancia, a normák megsértése,
- ♦ aktualitás, újdonság, érdekesség („mindenki erről beszél”),
- ♦ fontosság. (Angelusz 2003, 10–14)

Angelusz arra is figyelmeztet, hogy „a hírértékek felsorolt típusai nem tekinthetők zárt, korszakoktól és társadalmi körülményektől független entitásoknak. Logikailag indefinit jellegűek: nem tartalmazzák a lehetséges hírértékek összességét. Kialakuló hierarchiájuk nem merev, állandósult rangsorokkal jellemezhető, hanem jelentősen függ a társadalmi és kulturális kontextusoktól, a médiumok tulajdonviszonyaitól, technikai jellegzetességeitől, a kialakult hírpiazi formáktól, a tömegkommunikációs intézmények között folyó verseny sajátosságaitól. A hírértékek mértékét az esemény jellege, az adott időmetszetben fellépő eseménykínálat összetétele és az a körülmény is befolyásolja, hogy egy-egy eseményben milyen mértékben összegződnek különböző hírértékek. A forró, nagyszabású események hírértéke rendszerint éppen abból adódik, hogy egyszerre számos hírértékkel jellemezhetők.” (Angelusz 2003, 15)

A hírostatokat, hírműsorokat többnyire néhány jellegzetes eseménytípusról szóló beszámolókat töltik ki:

- ♦ rutinesemények: a hazai és nemzetközi politikai, gazdasági és kulturális

közélet szokásos történései (a kormány munkája, a parlament ülései, pártharcok, tőzsdei mozgások, különféle intézmények tevékenysége stb.), amelyeknek figyelemmel kísérését a médiumok napi feladatának tekintik azon szempont alapján, hogy ezáltal biztosítható az állampolgároknak a demokratikus részvételhez szükséges információkkal való ellátása ;

- ♦ botrányok: a nyilvánosság elől elzárt, eltitkolt, gyakran normasértő tevékenységek napvilágra kerülése, mintegy a folyamatos pásztázás alatt álló rutinesemények ellentétei (Molotch–Lester 1974; Császi 2002);
- ♦ váratlan, megrázó, esetleg nagy veszélyt jelentő, széles körben ható, fokozott információigényt kiváltó, rendkívüli „forró” események, amelyek minden forrásban a híradások élére kerülnek (tömegszerencsétlenségek, drámai méretű környezeti katasztrófák, terrorcselekmények, háborús konfliktusok kirobbanása, ismert személyiségek elleni merényletek stb.);
- ♦ úgynevezett médiaesemények (Dayan–Katz 1992; Császi 2002): előre beharangozott, látványos, a tömegkommunikációs közvetítésre (is) tervezett, ünnepélyes, rituális, ceremoniális események (koronázások, államfői látogatások, nemzetközi konferenciák, ünnepek, megnyitók, prominens személyiségek házasságkötése vagy éppen temetése stb.).

Hagyományosan meglehetősen élesen elhatárolódott egymástól a mértékadónak tartott, az állampolgárok közéleti tájékoztatását – legalábbis elvekben – feladatának tekintő, objektivitásra törekvő, „komoly”, felelős hírszolgáltatás és a szenzációk, botrányok, bűnügyi tudósítások, kis színes hírek, pletykák, *tabloidok* közlésére szakosodott, könnyed, szórakoztató bulvársajtó. Az utóbbi időben azonban egyre többen úgy látják, hogy „a média objektivitása, azaz az információ előnyben részesítése a szórakoztatással szemben az újságírás professzionális eszménye inkább, semmint gyakorlati valósága.” (Császi 2002, 116) Ennek a véleménynek az erősödésében két, egymással alighanem összefüggő tényező játszott szerepet: egyfelől a „komoly” informálásnak és a szórakoztató, bulvár irányultságnak az angol *infotainment* szóelemennyel jelölt, világszerte érzékelhető összezsúszása, másfelől annak, a hírek hagyományos információközlő felfogását némileg megkérdőjelező nézetnek a terjedése, hogy a bulvársajtónak, a tabloidnak, az infotainmentnek is megvannak a maga, semmiképpen sem lebecsülendő társadalmi-kulturális funkciói, nem utolsósorban az, hogy hozzájárulnak a morális rend fenntartásához vagy esetenkénti újradefiniálásához. Például „a bűnügyi történetek a társadalmi normákról, a katasztrófák médiareprezentációi pedig a társadalmi szolidaritásról szóló vitákat helyettesítik. A média pletykái és botrányai [...] olyan kísérleti léggömböknek tekinthetők, amelyek állandóan mérik a társadalom lelkiismeretét, érzelmi hőmérsékletét és a kollektív társadalmi kérdésekkel kapcsolatos érzékenységét.” (Császi 2002, 138)

Meggyőzést célzó szövegek

A társas érintkezés szűkebb informális (családi, baráti, ismeretségi stb.) és tágabb formális, intézményes színterein (közélet, politika, munkahely, nyilvánosság stb.) zajló kommunikációk nem kis részének a fő célja, hogy a befogadókat meggyőzzék valamiről, elhitessenek, elfogadtassanak velük valamit, illetve rávegyék őket valamilyen cselekvésre, magatartásra. (Aczél 2004) A beszédaktus-elmélet keretei között az ilyen irányultságú aktivitás jellemzésére a perlokúciós aktus fogalmát használtuk. Ahogy már írtuk, perlokúciós aktusról akkor beszélhetünk, ha az ágensnek egy illokúciós aktus végrehajtásában olyan perlokúciós hatást is szándékában áll kiváltani, hogy a befogadóban a kommunikáció következményeképpen kialakuljon valamilyen kognitív (megismerési), érzelmi vagy intencionális attitűd, azaz higgyen valamit, legyen valamilyen érzelme, tegyen meg valamit, vagy legalábbis akarja megtenni. Arról is nyomatékosan szó esett, hogy a perlokúciós hatások nem konvencionálisak, azaz nem a konvenció erejével kapcsolódnak a megnyilatkozásainkhoz. Bekövetkezésük túlnyomórészt azon múlik, hogy a közlő mennyire ismeri a befogadót, mennyire tudja kiszámítani szavai következményeit, ki tud-e alakítani, illetve meg tud-e valósítani egy olyan kommunikációs stratégiát, amely nagy valószínűséggel elvezet a befogadó oldalán a megcélzott attitűdváltozáshoz. Ezért a perlokúciós hatások kiváltására irányuló aktust kommunikáció útján megvalósított stratégiai cselekvésnek is neveztük.

Arra is rámutattunk már korábban, hogy a kommunikáció útján megvalósított stratégiai cselekvések élesen szétválhatnak egyrészt olyanokra, amelyekben a stratégiai szándék nyílt, nem rejtett, felismerhető, másrészt pedig olyanokra, amelyekben e szándék rejtett, titkolt, nem felismerhető. Az előbbieket a meggyőzés, az utóbbiakat a manipuláció eseteinek tekintjük.

A meggyőző kommunikáció klasszikus szövegtípusa a szónoki beszéd, ennek tudománya vagy inkább művészete pedig a retorika. Semmiképpen sem csak a nemzetek nagyjai által ünnepi alkalmakon előadott veretes beszédművekre kell gondolnunk, bár egyebek mellett ezekre is; hiszen a maga helyén és a maga műfajában szónoki teljesítmény minden olyan nyilvános megszólalás, amely kisebb vagy nagyobb körben valamilyen gondolat, álláspont, érzelmi elköteleződés kifejtését és elfogadtatását célozza, például munkahelyi értekezleten hozzászólás a vállalati tervekhez, pohárköszöntő egy kedves rokon családi ünneplésén, tanúvallomás bírósági tárgyaláson, vélemény kifejtése egy internetes fórumon, közmeghallgatáson tiltakozás egy építkezés ellen, és még hosszasan lehetne sorolni. Egy, az újabb pragmatikai kutatások eredményeit is hasznosító retorikai munka az ilyesféle megszólalásoknak három jellegzetes típusát különbözteti meg (Plett 1988, 135–136):

Műfaj	Törvényszéki	Tanácskozó	Bemutató
Témakör	igazság/igazságtalanság	előny/hátrány	becsület/becstelenség
Szövegfunkció (beszédaktus-érték)	vád/védelem	buzdítás/figyelmeztetés	dicséret/elmarasztalás
Indulatok	szigor/megbocsátás	félelem/remény	öröm/gyűlölet
Elsődleges idősíki	múlt	jövő	jelen
Szövegtípusok	bírósági beszéd, vádirat, apológia stb.	politikai beszéd, reklámszöveg, vállalati programbeszéd, hozzászólás	köszöntő, gúnyirat, halotti beszéd, önprezentáció stb.

7/1. táblázat Nyilvános megszólalások retorikai típusai

Konkrét helyzetekben a típusok között átfedések is adódhatnak, például egy, a szimpatizánsokat lelkesítő, buzdító politikai beszédben előfordulhatnak az ellenfeleket vádló, lejárató, gyűlöletkeltő motívumok is, és egy halotti búcsúztatás is átfordulhat vádbeszédbe és politikai hangulatkeltésbe (lásd Antonius beszéde Shakespeare *Julius Ceasar* című drámájában: „Temetni jöttem Ceasart, nem dicsérni [...]”).

A retorika arisztotelészi elvei szerint három dolog szükséges ahhoz, hogy szónoki erőfeszítésünk meggyőző, sikeres legyen:

- pozitív érzelmeket, szimpátiát, együttérzést kell kiváltunk magunk és az ügyünk iránt;
- hitelesnek, megbízhatónak, becsületesnek, szavahihetőnek, igazmondónak kell mutatkoznunk;
- olyan észérveket kell felvonultatnunk, amelyek alátámasztják, megerősítik, bizonyítják álláspontunkat.

„Minden bírót vagy azzal lehet meggyőzni, hogy valamilyen érzelmet felkel-tünk benne, vagy azzal, hogy valamilyen jellemnek mutatjuk magunkat, vagy azzal, hogy bebizonyítjuk ügyünket.” (Arisztotelész: *Rétorika III. Könyv*, 1403b)

Jürgen Habermas a racionalitás fogalmának elemzésében beszédaktuselméleti megfontolások alapján a következőképpen osztályozta a meggyőzést szolgáló érvelő kommunikáció típusait. (Habermas é. n., 18)

Az érvelés formái	Az érvelés alapbeállítottsága	Érvényességi igények
elméleti diskurzus	kognitív instrumentális	állítások igazsága, teleológiai cselekvések hatékonysága
gyakorlati diskurzus	morális-gyakorlati	cselekvési normák helyessége
esztétikai kritika	értékelő	értéksztenderdek, kánonok helyessége
terápiás diskurzus	expresszív	kifejezések hitelessége
magyarázó diskurzus	-----	érthetőség, szimbolikus megformáltság

7/2. táblázat *Az érvelő kommunikáció típusai Habermasnál*

Ami az érvelés eszközeit illeti, az argumentatív kommunikáció és az érvelő próza empirikus vizsgálata egyértelműen azt jelzi, hogy a mindennapi életben az érvelések ritkán használnak klasszikus logikai következtetési sémákat, szillogizmusokat, sokkal inkább a nem utolsósorban a grice-i társalgási maximákra visszavezethető impliktúrákat, sugallt jelentéseket és a hétköznapi gondolkodás egyszerűsített inferencia-sémáit alkalmazzák. „Az emberi megismerés és gondolkodás módjaira vonatkozó mai ismereteink (különös tekintettel a kognitív tudomány eredményeire) azt sugallják, hogy az érvelési tevékenység mind a formális logikák keretein belül kidolgozott és megfogalmazódott következtetés-rendszerekre (azaz a szemantikai egységek közötti logikai relációk belső törvényszerűségeire), mind pedig a pragmatikai egységek (nyelvi cselekvések) közötti külső, konvencionális viszonyokat figyelembe vevő következtetés-rendszerekre egyaránt épít. Az utóbbi fajta – nem szükségszerűen deduktív eljárásokon alapuló – argumentatív viselkedés a hétköznapi, praktikus, inferenciális érvelések és azok pragmatikai feltételeinek hatása alatt működik.” (Kömlösi 1996, 86) Empirikus vizsgálatok tanúsága szerint a meggyőzés eredményessége szempontjából valójában nem is az a döntő, hogy a szöveg érvényes logikai következtetést valósít-e meg, azaz valójában logikusan érvel-e, hanem hogy a befogadó szemében logikusnak tűnik-e, azaz képes-e a logikusság látszatát kelteni. „Nem valószínű, hogy a kommunikátorok többsége képes vagy hajlandó volna beszédeit úgy felépíteni, hogy érvelése szigorú logikai sémát kövessen, s az ráadásul még érvényes is legyen szaklogikai értelemben. Ezzel szemben van kutatási bizonyíték arra, hogy a kommunikáció sikeresebb, ha a közlemények és azok érvei külön-külön is logikusnak látszanak, még ha ez a logikus jellegük nem is ellenőrizhető könnyen [...]” (Bettinghaus 1977, 189)

A várakozásokkal ellentétben még a paradigmaticus megismerési mód jegyében született *tudományos szövegek* sem feltétlenül logikai szillogizmusoktól nyerik meggyőző erejüket, hanem olyan analógiáktól és metaforáktól, amelyek az esetleg kétkedő olvasóban vagy hallgatóban is képesek azt a benyomást kelteni, hogy a legmerészebben újító elgondolások mögött is olyan fogalmak és összefüggések rejlenek, amelyeket tulajdonképpen már ismer és természetesnek tart. „Megoldhatatlan paradoxonhoz vezet, ha a logikai következtetést vesszük olyan rendező relációként, amely ideális tudományos szöveget hoz létre [...] A tudományos szöveget nem jellemzi semmiféle sajátosan kényszerítő erejű logikai forma. [...] Meggyőző volta, plauzibilitása, sok egymásba fonódó analógiából származik.” (Harré 1997, 631) Darwin korszakváltó művének, *A fajok eredete* című könyvének (1859) és más jelentős alkotásoknak a vizsgálata azt mutatta, hogy a tudományos szöveg „olyan ki nem mondott analógiastruktúra révén győz meg, amelyen keresztül az, amit már tudunk vagy vélünk, beleágyazódik az új szövegbe.” (Harré 1997, 637) Levonható az az általános kommunikációstratégiai következtetés, hogy újszerű gondolatok meggyőző közléséhez az „újdonságot körül kell vennünk az ismerőség aurájával azáltal, hogy meglévő fogalmi struktúrákból szemantikai kapcsolatok hálózatát állítjuk fel, olyan kapcsolatokét, amelyeket ismerős szóképekkel, pl. hasonlatokkal és metaforákkal hozunk létre. [...] A szóképek által hordozott egymásba kapcsolódó analógiás viszonyok szerepe az, hogy *előre* megteremtsék az új fogalmak kontextusát, helyesként elfogadásukba ringatva bennünket azáltal, hogy biztosítanak, *többé-kevésbé már tudjuk, mit jelentenek.*” (Harré 1997, 633)

Míg a tudományos szöveg nem utolsósorban attól hatékony, hogy az ismerőség aurájával veszi körül üzenetét, a meggyőző szövegek alighanem legismertebb, a modern korban a mindennapi életet átszövő típusa, a reklám egyebek között – sőt alighanem elsődlegesen – azáltal hat, hogy a vételre kínált árut vagy szolgáltatást a jó élet, a szépség, a minőség, az erő, az egészség, a fiatalság, a megbízhatóság, a szerencse és a sikeres üzlet képeivel, vagyis olyan dolgokkal asszociáltatja, amelyek mindenki (sokak) számára vonzóak és sóvárgást keltők.

Multimédiás szövegek

Az új infokommunikációs technikák, a számítógép, az internet, de különösen a digitalizáció lehetővé teszik olyan új típusú szövegek létrehozását, amelyek szabadon kombinálnak verbális, vizuális (álló- és mozgóképi) és hangzó információkat, méghozzá úgy, hogy a szöveg szerkezetével kapcsolatos hagyományos fogalmaink és eljárásaink érvényüket veszítik: a multimédia-szövegnek nincs a megszokott értelemben vett kezdete és vége, kötelezően követendő lineáris iránya, amely például a narratívumok vagy a hírek sajátja. „Az új kommunikációs technológiák által meghatározott kommunikációs szférára a lineáris jelleg feloldása a jellemző. Bár már az írott és a nyomtatott kommunikációs korszakban is volt lehetőség nem lineáris

üzenetek létrehozására (például egy szótár, enciklopédia stb.), és ez a tendencia csak erősödött az elektronikus kommunikációs eszközök megjelenésével, a radikális változást ebből a szempontból a hipertext [...] és a háló megjelenése jelenti. Itt már olyan kommunikációs aktusok, szövegek, diszkurzusok jöhetnek létre, amelyek bonyolult mélystruktúrával rendelkeznek, hivatkozások szerteágazó rendszerét használják, és a felhasználónak igényei szerinti elsajátítást, bejárást tesznek lehetővé. Ez a strukturális komplexitás a korábbinál sokkal nagyobb kommunikációs szabadságfokot enged meg.” (Heller-Rényi 2000, 80)

A multimédia-szövegek újfajta szerkezetbe szervezik a tudást, új formában közvetítik az információkat. „A kulturális alkotásokra, a létrejött szövegekre, diszkurzusokra egyre jellemzőbb lesz a hipertext-struktúra, vagyis az utalások, vendégszövegek stb. labirintusszerű építkezése. A szövegek belső struktúrája jóval komplexebbé és bonyolultabbá válik. Gyökeresen megváltozik a kontextus fogalma is, annak a széles nyelvi környezetnek a fogalma, amely az egyes szövegeknek, diszkurzusoknak a keretét alkotja. Általánossá válik a nem-lineáris szerkezet, amely a befogadó egyéni aktivitását hívja elő, hiszen nincs egy kitüntetett út a teljes szöveg bejárására. Ezáltal új megismerési stratégiák jöhetnek létre.” (Heller-Rényi 2000, 82) „A hipertext elve eredetileg azt a feldolgozási folyamatot kívánta modellezni, amit akkor szoktunk végezni, amikor egy tudományos dolgozatot olvasunk, és saját megjegyzéseinkkel, lapszéli jegyzeteinkkel látjuk el. Szabad asszociációk módjára az eredeti szöveghez hozzáfűzünk magyarázatokat, jegyzeteket, illusztrációkat és más efféléket. Az elv megvalósítása olyan szöveggörnyezet, amelyben könnyen létrehozhatunk és a szövegbe könnyen elhelyezhetünk mutatókat. A mutatók (pointerek vagy linkek) az általunk létrehozott megjegyzésekre mutatnak, és a szöveget olvasva egy mozdulattal (az egér gombjának kattintásával) behívhatók. A mutatók eleinte csak egy gépen belül elhelyezett szövegekre mutattak, az új hálózati rendszerekben (gopherek, World Wide Web) viszont már a multimédia szóhasználatának és gyakorlatának megfelelően mutathatunk képekre, hangokra, videoanyagokra vagy hálózati szolgáltatásokra, a hálózaton bárhol elhelyezett dokumentumokra.” (Tölgyesi 1995, 65)

A multimédia-szöveg sajátosságainak vizsgálatát a szövegtan (textológia) és a szemiotika is felvette feladati körébe, bár ezek a diszciplínák a multimédia- vagy a multimediális szövegen nem feltétlenül számítógéppel előállított digitális szöveget értenek, hanem minden olyan szövegszerű produktumot, amelyben nyelv, kép, hang együtt fordul elő, tehát például képregényt vagy operát is. (Petőfi 1996; 1999; Petőfi-Benkes 2002)

Az új típusú szövegek a befogadókkal szemben is újszerű elvárásokat támasztanak. Egyfelől „a nemlineáris szövegek természetesen újfajta olvasást kívánnak majd: meg kell például tanulnunk, hogy egy könyv nemcsak az elejétől a végéig olvasható, hanem olyképpen is, mint ahogy a kódexeket olvasták az olvasni tudók egykor, vagy ahogyan a lexikonokat olvassuk ma is, pontról pontra ugorva, információról információra haladva (tulajdonkép-

pen ezek az ugrások is »hipertexteket« hoznak létre).” (Fűzfa 2004, 197) Másfelől „az új információs és kommunikációs technológiák nagymértékben megváltoztatják a közönség, a felhasználók attitűdjait is. Míg a szóbeli, az írott és a nyomtatott kommunikáció korszakában a kommunikáció aktív befogadást tételezett a közönség részéről, elsősorban az elektronikus kommunikációs eszközök idején háttérbe szorult az aktív befogadás, és gyengült az alkotó fantázia szerepe. Az új kommunikációs eszközök által létrehozott virtuális valóság ezt a tendenciát megváltoztatja, az aktivitás, a fantázia mind a befogadásban, mind pedig és különösen az üzenetek létrehozásában előtérbe kerül. A kibermedia korszakban létrejövő egyik legfontosabb változás éppen az aktív részvétel, a sokcsatornás tömegkommunikáció által háttérbe szorított interaktív kommunikáció újra növekvő arányban való megjelenése, a visszabeszélés, a szabad véleménykifejtés és a kreativitás súlyának megnövekedése.” (Heller-Rényi 2000, 80) A multimédia különösen alkalmas olyan interaktív számítógépes oktató anyagok létrehozására, amelyeket a felhasználó – a tanuló – a saját haladási tempójában, a már meglévő ismereteihez igazítva, ki- és visszatérésekkel, ismétlő gyakorlatokkal szabadon és rugalmasan alkalmazhat. (Lásd például Kunszenti 1995)

A multimédia-jelleg és a hálózatiság nemcsak egyszerűen a szövegek megszerkesztésének és megértésének, interpretálásának a mikéntjét érinti, hanem a létezésük módját, valamint a szerzőjükkel, illetve a használóikkal való viszonyukat is. „A digitális tárolás és hozzáférhetőség következtében a kultúra egésze egyetlen multimédia-szöveggé fogható fel. Megváltozik a befejezettség fogalma is: egy hálón lévő mű nyitott és védtelen minden átalakítással szemben. Bárki átírhatja, átfestheti, retusálhatja, felhasználhatja stb. az eddig már befejezettnek tekintett szöveget, műalkotásokat. A multimédiás »szöveg« ennél fogva ezentúl egy eseménytörténeti kategóriákkal leírható egységgé válik egy intertextuális térben, amellyel szemben állandóan felvethetők szerzőségi problémák is. Az írott és nyomtatott, de még az elektronikus kommunikáció világában is éles különbség volt a szerző (auctor) és a felhasználó, interpretáló (commentator) közt. Ez a különbség elhalványul a digitális technológia által létrehozott új, aktív hozzáférési szabadság következtében.” (Heller-Rényi 2000, 82)

Szöveg, tartalom, interpretáció

Egy (verbális) szöveg tartalmát első megközelítésben azon információk (lehetséges tényállások) összességével azonosíthatjuk, amelyek ebből a szövegből felismerhetők. Könnyen belátható azonban, hogy különböző ágensek számára ugyanaz a szöveg igen különböző információkat hordozhat. Például az az újsághír, hogy „Az elnök helikopterrel érkezik a városba. Repülőtéri fogadása után autóval megy az ünnepség helyszínére, ahol beszédet mond, felavatja az új emlékművet, és személyesen találkozik az ünneplő polgárokkal.” egészen mást jelent az elnöki biztonsági szolgálat

vezetőjének, mást egy anarchista merénylőnek, aki az elnök lelövésére készül, mást egy olyan polgárnak, aki szeretne fényképet készíteni az elnökről, megint mást egy ellenzéki mozgalom aktivistájának, aki az elnöki látogatás alatt tüntető táblájával fel akarja hívni magára, illetve mozgalmára a figyelmet, és még hosszasan lehetne sorolni.

Az is nyilvánvaló – és erről más kontextusban már esett is szó –, hogy a közlő által felismertetni szándékolt információ nem feltétlenül esik egybe azzal, amit a befogadó a közlő szövegéből kihámoz. A példát folytatva, a merénylet tervezője az idézett újsághírből azt szűrheti le magának, hogy az elnököt az emlékmű felavatása után lesz a legegyszerűbb lelőni, miközben ilyesmit az újságnak (a hír fogalmazójának) feltehetően egyáltalán nem állt szándékában üzeni (persze némi fantáziával az ellenkezőjét is el tudjuk képzelni). Tehát meg kell különböztetni a közlő által szándékolt szövegtartalmat (mindazt az információt, amelyet a közlő a szöveggel fel akart ismertetni) az adott befogadó által kihámozott szövegtartalomtól (mindattól az információtól, amelyet az adott befogadó felismert a szövegből).

Azt a műveletet, amelyben egy befogadó kibontja egy szöveg tartalmát, értelmezésnek, latin eredetű szakszóval interpretálásnak, illetve interpretációnak nevezzük. „Az értelmezés olyan megértési forma, amely nélkül nem vagyunk meg a mindennapi életben: a reprezentációk, mentális és nyilvános reprezentációk megértését, s ezáltal az emberek megértését eredményezi.” (Sperber 2001, 60–61) „Az értelmezések mentális életünkben ugyanolyan közönségesek, mint a leírások; olyan reprezentációs formák, melyeket mindenki megért és produkál. Önmagunk kifejezése vagy mások kifejezéseinek megértése implicit módon értelmezési aktus. Ráadásul mindannyian explicit értelmezéseket hozunk létre, mikor olyan kérdésekre válaszolunk, mint »mit mondott?«, »mit gondol?«, »mit akarhat?«.” (Sperber 2001, 54)

Mint Sperber nyomatékosan rámutat, egy reprezentáció (külső reprezentáció esetében egy szöveg) értelmezése maga is reprezentáció, mégpedig olyan reprezentáció, amelynek tartalma hasonlít az értelmezett reprezentációéhoz. „Egy reprezentáció tartalmának reprezentálására használhatunk egy másik hasonló tartalmú reprezentációt. Nem leírjuk a reprezentáció tartalmát; körülírást adunk róla, lefordítjuk, összefoglaljuk, kiterjesztjük – egyszóval értelmezzük. Az értelmezés annak révén egy reprezentáció reprezentációja, ha fennáll a tartalom hasonlósága. Ebben az értelemben egy nyilvános reprezentáció, melynek tartalma hasonlít ahhoz a mentális reprezentációhoz, aminek a közlésére szolgál, ennek a mentális reprezentációnak az értelmezése. S megfordítva, a nyilvános reprezentáció megértéséből származó mentális reprezentáció annak értelmezése. A kommunikáció folyamata értelmezési folyamatra bontható fel: az egyik a mentálistól terjed a nyilvánosig, a másik a nyilvánostól a mentálisig.” (Sperber 2001, 53–54)

Szövegek, azaz nyilvános reprezentációk értelmezésében alapvetően két tényező játszik szerepet:

- ♦ egyfelől az a kommunikációs-representációs eszköz, az a konvencionális jelrendszer, vagyis az a kód, amellyel a közlő létrehozta a szöveget, és

amelyet a befogadónak értelemszerűen birtokolnia kell ahhoz, hogy hozzáférhessen a szöveg hordozta információkhoz,

- ♦ másfelől a befogadói kontextus, vagyis a befogadó propozíciós attitűdjei, hiedelmei, tudásai, (korábbi) tapasztalatai, érzelmi prediszpozíciói, értékorientációi, normarendszerei, szándékai, mindaz, ami a befogadónak háttérként és alapként segítségére lehet abban, hogy a kód birtokában a szövegből információkat (lehetséges tényállásokat) ismerjen fel, és képes legyen azokat magyarázni és értékelni.

Az értelmezés lényegében abból áll, hogy a befogadó a szöveget összeveti és egyesíti a befogadói kontextussal. Ennek a műveletnek három, egymással szorosan összefüggő szintjét különböztethetjük meg. (Petőfi 1983)

A *megértő interpretáció* szintjén a befogadó azonosítja a szövegbe foglalt jelentéseket (propozíciókat, előfeltevéseket, sugallatokat, illokúciós értékeket, témákat, sémákat, szövegösszefüggéseket és más hasonló szemantikai tényezőket) és a jelentésekhez tartozó jelöleteket (lehetséges objektumokat, tényállásokat, világokat). A megértő interpretáció terméke egy belső mentális reprezentáció és egy hozzá tartozó tényálláskomplexum egy lehetséges világban (Petőfi terminológiájában a szöveg értelme és a szöveghez az ezen értelem által hozzárendelődő korrelátum, világfragmentum).

A *magyarázó értelmezés* arra keresi a választ, hogy miért (milyen céllal) és miért úgy fejeződött ki a szövegben az, ami és ahogy kifejeződött. A magyarázó értelmezés eredménye egy hipotézis(komplexum) arra vonatkozóan, hogy milyen céllal, milyen szándékok megvalósítására jött létre a szöveg, és mi a viszony egyfelől ezen cél és szándékok, másfelől pedig a szöveg (különféle sajátosságai) között.

Végül az *értékelő értelmezés* egy normarendszer alapján minősíti a megértő és magyarázó interpretáció eredményét. Ez a normarendszer bármilyen társadalmi, kulturális, morális, vallási, ideológiai, jogi, esztétikai stb. normaegyüttes lehet. Az értelmezés ezen szintjének eredménye a szövegnek (a megértő és magyarázó interpretáció eredményének) és a közlő szándékainak az adott normarendszer szerinti minősítése, értékelése.

A kultúra nem szövegszerű termékei

A kultúra jelentős részében szövegekből (külső reprezentációkból) áll, és mint ilyen kommunikációsán termelődik, kommunikációk közvetítik, kommunikációk tartják fenn. Vannak azonban olyan elemei is, amelyek ha tartalmaznak is verbális, vizuális, zenei és mimetikus szöveges összetevőket, legfőbb jellegzetességük nem vagy nem csupán a szövegben, hanem az eseményszerűségben rejlik.

Nem kommunikációk a szónak abban a fentiekben tárgyalt értelmében, hogy információkat közölnének, tényállás(komplexum)okat ismertetnének fel, reprezentációkat tennének nyilvánossá és különféle konvencionális cselekvések kísérletének minősülnének, de a kommunikatív jelenségekhez

hasonlóan kötött szabályok, konvenciók szerint, emberi szándékok eredményeképpen nem természetes jelentésű, szimbolikus jelenségekként állnak elő.

Rítusok

A kultúra nem szövegszerű termékeinek ősi – mimetikus vonásokat mutató – típusát képezik a *rítusok* és *szertartások*. Ezeknek a kötött szabályok, sokszor évszázados hagyományok szerint végbemenő, gyakran vallási gyökerű eseményeknek lehetnek bizonyos szövegszerű, reprezentáló vonásai is, így sokszor szövegek, dalok, zene, tánc kíséretében kultikus történeteket adnak elő, gondoljunk például a passiókra. De akár felismerhetők bennük ilyen vonások, akár nem, közös lényegi sajátosságuk, hogy jelentős közösségteremtő és identitást kifejező-megjelenítő erejük van, mint ezt a nem ritkán igen nagy tömegeket megmozgató búcsúk, népünnepélyek, processziók, karneválok, parádék, fesztiválok, de akár a szűkebb körben tartott esküvők, temetések, családi ünnepi alkalmak esetében láthatjuk. E rituális események befogadása nem (vagy legalábbis elsődlegesen nem) egy lehetséges tényálláskomplexum felismerésében (az egyébként többnyire jól ismert kultikus tartalom felidézésében), hanem a részvételben, az azonosulásban, a feloldódásban valósul meg, annak felismerése mellett, hogy nem olyan történeusről van szó, amely természetesen, tehát emberi szándékok közreműködése nélkül következett be, hanem olyanról, amely az eseményeknek a nem természetes jelentésű, szimbolikus típusába tartozik (még akkor is, ha a részletek esetenként nagyon is valóságosak, ahogy például bizonyos fülöp-szigeteki és dél-amerikai közösségekben a húsvéti passiójátékokban Krisztus megformálóját ténylegesen megkorbácsolják és szögekkel valóban keresztre feszítik).

Spektákulumok

Egyfelől a rítusokkal, másfelől a színházi előadásokkal mutatnak közelebbi-távolabbi rokonságot a *spektákulumok*, mindazok a *látványosságok* a vásári mutattványosok és erőművészek produkcióitól vagy éppen a főúri udvarok élőképeitől kezdve a cirkuszi akrobaták, állatidomárok, bohócok, bűvészek előadásain keresztül egészen a repülőgépes-ejtőernyős bemutatókig és a tűzijátékokig, amelyek alkalmi vagy szervezett közönség számára nem ábrázolásban, nem reprezentációban, hanem a maga valóságában tesznek meg tapasztalhatóvá valami nem szokásosat, rendkívülit, kivételest, legyen az a természet gonosz tréfája (kétfejű borjú, elefántember, törpe, gnóm stb.) vagy egy ritkán látható emberi, esetleg emberi betanítás eredményeként előálló állati teljesítmény (tűznyelés, szédítő magasságban kötélén táncolás, kardnyelés, tűzkarikán átugró tigris stb.). Lényegében ide sorolhatók a különféle művészeti, történelmi, természeti, technikai és egyéb kiemelkedő értékeket és érdekességeket bemutató kiállítások vagy akár a divatbemutatók is. Sőt, a

legújabb kor kezdetéig még a nyugati civilizációban is látványosság számba ment – és a világ néhány helyén és kultúrájában megy még ma is – a bűnösök közszemlére tétele, pellengérré állítása és nyilvános kivégzése, a „rettenet színháza”, ahogy e barbár jelenséget az egyik történész kutatója találóan nevezte (van Dülmen 1990).

Játékok

A nem szövegszerű kulturális jelenségek vizsgálatában megkülönböztetett figyelmet követel egy olyan, már a magasabb rendű állatok életében is fontos szerepet betöltő aktivitás, amely egyébként verbális, zenei és mimetikus szövegek számos műfajának kommunikálásában – előadásában (színházi produkciók, koncertek, opera, balett stb.) – is hangsúlyosan jelen van. Ez az aktivitás a *játék*. „A játék szabad cselekvés vagy foglalkozás, amely bizonyos önkéntesen, előre meghatározott időben és térben, szabadon választott, de föltétlen kötelező szabályok szerint folyik le; célja önmagában van, bizonyos feszültség és öröm érzése, továbbá a »közönséges élet«-től való »különbözőség« tudata kíséri [...]: ügyességi és erőpróbajátékok, szerencse- és találos játékok, ábrázolások vagy előadások. [...] A közösségi élet nagy formáinak fejlődésében nem [volt] nehéz a hatásos, megtermékenyítő játékelemet kimutatni. Ez a játékos versengési kedv, amely régebbi, mint a kultúra maga, kezdettől fogva megtöltötte az életet, és növéssre serkentette az archaikus kultúra formáit, mint valami élesztőanyag. A kultusz is szent játékban nőtt nagyra. A költészet játékban fogant és mindig a játékformáktól kapta legértékesebb táplálékát. A zene és tánc tisztán játék.” (Huizinga 1990, 37, 184)

A játékban több olyan vonás is van, amely a kommunikációval rokonítja. A legfontosabb talán az, hogy a kommunikatív aktusokhoz hasonlóan a játékok is a nem természetes jelentésű jelenségek közé tartoznak: ahhoz, hogy helyesen – azaz játékként – értelmezzük őket, fel kell ismernünk, hogy az ágensek mit szándékoztak tenni velük. Például amikor egy messziről érkezett idegen azt látja, hogy nekivetkőzött emberek veszettül kergetnek és rugdosnak egy pattogó gömböt, akkor a helyes értelmezéshez fel kell ismernie, hogy ezek az emberek nem dühükben kergetik a labdát, és nem szétrúgni, nem elpusztítani akarják, hanem valamilyen sajátos céljuk van vele. Vagyis fel kell ismernie, hogy a labda kergetésének és rugdosásának a megszokottól eltérő jelentése, értelme van, amely megértéséhez az ezen jelentést konstituáló szabályokat kell ismernie. Játszani persze nemcsak csoportosan és nemcsak formálisan konstituált szabályok szerint lehet, hanem egyénileg és alkalmoszerűen is, ahogyan például egy gyerek vagy felnőtt önmagában is labdázhat ügyességének próbálása vagy fejlesztése céljából, de akár csak szórákoztató időtöltésként. A lényeg mindenképpen az, hogy a játék nem a szokásos természetes módon értelmezendő, hanem idézőjelbe tett cselekvés: a játékos versengések nem valóságos, mondhatni vérré menő összecsapások, hanem azokat csupán imitáló, tényleges kockázatokat általában nem hordozó erőpróbák, mint a versenysportok és a harci játékok,

vagy a növendék állapot kergetőzése és birkózása. (Más kérdés, hogy játék közben is lehet sérüléseket szenvedni; a játékok azonban semmiképpen sem arra irányulnak, hogy a versenytársak sérüléseket okozzanak egymásnak, sőt a szabályok rendszerint tiltják és büntetik is ezt.)

Egy másik fontos hasonlóság a kommunikáció és a játék között, hogy a játékot is olyan konstitutív szabályok tartják fenn, mint a nyelvet és a többi önkényes jelrendszert: a játék attól az, ami, hogy a játékosok bizonyos szabályok szerint járnak el, vagyis a játékot – éppúgy, mint a kommunikációt (és a reprezentációt) szolgáló jelrendszereket – a szabályai konstituálják. Például a sokak által kedvelt labdarúgójáték (soccer) abból áll, hogy a szabályok által meghatározott formájú és méretű pályán egy meghatározott méretű, anyagú és keménységű labdát két csapat meghatározott számú játékosai a szabályok által meghatározott módon (kéz érintése nélkül a lábukkal) megpróbálnak meghatározott idő (2×45 perc) alatt minél többször egy, a szabályok által kijelölt helyre (a másik csapat kapujába) juttatni. A játékban végzett cselekvéseknek a játék keretein kívül nincs semmi értelmük: egy olyan kultúrában, amely nem ismeri a labdarúgójáték szabályait, semmi értelme, hogy felnőtt emberek egy levegővel töltött bőrgömb után futkároznak, és megpróbálják azt a lábukkal egy hosszúkás fakeretbe ügyeskedni, amiképpen a magyarok nem tudók számára, tehát a magyar nyelv keretein – szótárán és szabályain – kívül nincs semmi értelme (jelentése) olyan, a magyarok számára kedves hangsorok kimondásának, hogy „szeretlek” vagy „még nyílnak a völgyben a kerti virágok”.

A hasonlóság ellenére azonban a játékok – az előadás jellegűeket leszámítva – nem kommunikatív tevékenységek. A játékosok nem azért játszanak, hogy valamit – egy lehetséges tényállás(komplexumot) – felismertessenek (most tekintsünk el az „Amerikából jöttem, mesterségem címere...”-típusú játékoktól, amelyek éppen valaminek a játékos felismertetése körül forognak), hanem hogy részt vegyenek és örömet leljenek benne. A játék nem valami önmagán túli dologra vonatkozik, nem valami más dologra utal, mint ezt a jelek, szimbólumok teszik; a játék értelme – ahogy ezt a fent idézett részletben Huizinga is kiemelte – önmagában van. Kivételt képeznek az olyan játékok, mindenekelőtt a *színpadi és egyéb előadások*, amelyek kifejezetten arra szolgálnak, hogy az ábrázolás, az elbeszélés, a bemutatás értelmében reprezentáljanak valamit, azaz a befogadó ágensek – a közönség – számára verbális, mimetikus, zenei és egyéb eszközökkel felismertessenek – eljátsszanak – cselekményeket és megjelenítsenek – ábrázoljanak – jellemeket és egyéb dolgokat. Ezeknek a reprezentáló játékoknak a fő szabálya a hasonlóság: annak, amit a játékosok (színészek, mímesek, bábosok, táncosok stb.) tesznek, valamiképpen hasonlítania kell arra, amit be akarnak mutatni, hiszen e hasonlóság nélkül a közönség nem tudná felismerni, hogy mire megy ki a játék.

A nem reprezentáló játékok közismert és népszerű példái a különféle *sportesemények*. A sportjátékokat az teszi igen széles körben kedvelté, hogy nemcsak a játékokban aktív szerepet betöltő játékosok számára kínálnak

élményt, hanem spektakulumként azok számára is, akik közönségként, befogadóként tanúi a versengéseknek, és mint szurkolók azonosulhatnak a versenyzőkkel, átélhetik a verseny izgalmát, és osztozhatnak a sikerben. A sportesemények a rítusokkal is mutat(hat)nak átfedést, gondoljunk az olimpiai játékok hagyományos szertartásszerű részleteire: megnyitó és záró ünnepség, a győztesek ünneplése stb.

Színház, előadó-művészet

A szövegszerűséget és az eseményszerűséget egyesítő kulturális termék a színház (és a színház kontextusában az előadó-művészet). A színház (és persze az operaház, a koncertterem, valamint a többi hasonló helyszín) fizikai értelemben vett köztér, de egyben intézmény is, amely többnyire erre a célra készült, de nem kizárólag narratív és párbeszédés, verbális és/vagy zenés/énekes és vagy/táncos szövegek, színjátékok, drámák, vígjátékok, operák, balettek, zeneművek, varieté és kabaré darabok stb. előadására szolgál. A színház szöveg is (az előadott művek verbális, zenei, táncos-mimetikus anyaga), játék is (az előadók produkciója), spektakulum is (kivételes, ünnepi esemény), de kommunikáció is (a szöveg az előadók játékában történeteket mesél el, tartalmakat, értékeket tesz hozzáférhetővé).

A (tömeg)kommunikáció mint technikai közvetítés

A nem vagy csak részben szövegszerű események befogadása közvetlen részvétel és megtapasztalás útján történik. A színházban előadott szövegeket persze írott formájukban magányos, csendes olvasással, a zenét pedig hangrögzítő eszközök útján is élvezhetjük, az előadás azonban más és többnyire sokkal gazdagabb élményt nyújt (de például a cirkuszi produkciók többségének vagy a sportjátékoknak gyakorlatilag nincs is a szó szoros értelmében vett szöveges elemük).

Kommunikációs természetesen bármely eseményről be lehet számolni. Az eseményekről készített szövegek azonban, legyenek mégoly kifejezők és szemléletesek is, semmiképpen sem nyújtják a részvétel élményét. Egy újság sportrovatában egy labdarúgó-mérkőzésről szóló tudósítás nagyon informatív lehet az alapvető tárgyszerűségek tekintetében, az élményszerűséget tekintve azonban hozzá sem mérhető a mérkőzés megtekintéséhez és végigszurkolásához a stadionban.

A rádió és a televízió megjelenéséig az események teljes értékű, élményszerű befogadása csupán személyes részvétellel, fizikai jelenléttel volt biztosítható. A kommunikáció ezen technikai eszközei – elsősorban persze a televízió – megteremtették annak a lehetőségét, hogy közönségük tényleges (fizikai) jelenlét nélkül is résztvevője lehessen különféle eseményeknek, és olyan vagy legalábbis nagyon hasonló élményhez jusson, mintha maga is jelen lett volna azokon. Természetesen a közvetítés is szerkesztett, gondoljunk például a kameraállásokra, a látásszövegekre, a közeli és távoli képbeál-

lítások váltogatására vagy a nézőt óhatatlanul orientáló riporterri kísérőszövegekre, azonban – különösen egyidejű, élő kapcsolat esetén – a közvetítés összehasonlíthatatlanul élménygazdagabb, mint az eseményről utólag készített verbális és/vagy audiovizuális (összefoglaló) szöveg. A közvetítés éppen attól élményszerűbb, éppen azáltal képes a részvétel illúzióját kelteni, hogy az eseményt nem verbális, illetve audiovizuális szövegbe átkódolva nyújtja a nézőnek, hanem – igaz, hogy technikai áttétellel – azt és ugyanazon érzékszerveivel engedi megtapasztalni, amit és amely érzékszerveivel a befogadó ténylegesen megtapasztalná, ha jelen lenne a közvetített eseményen.

Látnunk kell, hogy a közvetítői szerep – mint erről később a tömegkommunikációs modellek ismertetésénél ismét szó lesz – nem azonos a közlői, kommunikátori szereppel. Amikor például a televízió közvetítést ad egy politikus sajtótájékoztatójáról, az üzenetet nem a televízió, hanem a politikus fogalmazza meg; a közvetítő, vagyis a televízió funkciója csupán annyi, hogy a közönség számára hozzáférhetővé teszi a politikusi megnyilatkozást. Többnyire azokat a sportversenyeket, színházi előadásokat, koncerteket, divatbemutatókat és egyéb eseményeket sem a televízió rendezi, amelyeket műsorra tűz; ha ezeknek a műsoroknak egyáltalán van üzenetük, azt nem a televízió fogalmazza meg (például nem a televízió dönti el, mi lesz egy sportmérkőzés eredménye, vagy milyen sorsra jut egy dráma főhőse, és ez milyen tanulsággal szolgálhat számunkra), viszont a televízió teszi lehetővé, hogy nézői némi technikai közbeiktatással részesei lehessenek az eseményeknek.

Kommunikáció és evolúció

Az állatok kommunikációszerű jelzései

Vitathatatlan tény, hogy az állatok is sok olyan dolgot produkálnak, ami – legalábbis jelzésszerűségében – nagyon hasonlít a kommunikációra, valamint sok állat alkalmazza a külső környezet jelzéseként funkcionáló manipulálását is. Az állatvilágban is azt tapasztaljuk, hogy „az egyedek képesek egymást befolyásolni, tevékenységüket összehangolni, ami olyan magatartások vagy állapotváltozások segítségével történik, amelyek érzékelhetők és fontosak lehetnek a másik egyed számára” (Tóth 2000, 191), vagyis képesek információkat felvenni környezetükből, és képesek információk forrásául szolgálni más egyedek számára. Általánosan ismert jelenség, hogy bizonyos fajok egyedei szagminták elhelyezésével, a fakérgék lekaparásával jelölik ki és erősítik meg saját területüknek a határait. Az állati kommunikáció gyakran emlegetett példája a méhek Karl von Frisch Nobel-díjas orvostudós által megfejtt „táncnyelve”, amellyel a méhek arról informálják társaikat, hogy hol található gazdag virágmezők. Már régen megfigyelték, hogy veszélyhelyzetben bizonyos madarak megtévesztő jelzéseket küldenek a fiókáikat fenyegető ragadozóknak: sérüléseket imitálva gyengének, könnyű zsákmánynak tüntetik fel magukat, és így próbálják a támadók figyelmét elvonni kicsinyeikről. Farkasok és kutyák között szokás, hogy párviadatok, marakodások közben a gyengébbik fél, ha már nem akarja tovább folytatni a harcot, a nyakát védtelenül hagyva, féloldalt a földre lapuló gesztussal jelzi a vereségét, megadását, amit a többiek akceptálnak is, és nem támadják tovább társukat. Vannak olyan megfigyelések, hogy a róka üldözte nyúl bizonyos esetekben futás közben hirtelen megáll, és két lábra állva felülről szembenéz üldözőjével, mintegy azt fejezve ki ezáltal, hogy „magasabb és nagyobb vagyok nálad, és nem félek tőled”, aminek többnyire az a hatása, hogy a róka lemondva a zsákmányról eloldalog. Vagy a legmagasabb intelligenciájúaknak tartott főemlősök példáját hozva: „a vadon élő cercófmajmok négyféle vészjelet használnak, mindig az adott ragadozónak megfelelően. Más hangjeleik vannak arra, hogy egybehívják a csoportot, s más hangjeleik figyelmeztetnek majomcsoport közeledésére. A vadon élő csimpánzok mintegy

három tucat különböző hangjelet használnak, amelyek mindegyike, a cerkófhoz hasonlóan, külön-külön jelentéssel bír.” (Calvin 1997, 69)

Az állatoknak ezeket és az ezekhez hasonló viselkedését az etológusok gyakran nevezik kommunikációnak, bár jóval szűkebb tartalommal, mint a Grice, Lewis, Sperber, Dennett szerinti meghatározások. „A klasszikus etológiai értelmezés szerint a kommunikáció evolúciója olyan folyamat, amelyben szelekciós nyomás hat annak érdekében, hogy a vevő minél hatékonyabban jósolhassa meg az adó jövőbeni magatartását, illetve az adók arra szelektálódtak, hogy »informálják« a vevőket belső állapotukról. A kommunikáció tehát olyan eszköz, amely elősegíti az egyedek közötti kooperációt.” (Tóth 1999, 200) A későbbi kutatások arra is rámutattak, hogy az állatok kommunikációszerű jelzései gyakran nem a társak informálását, tehát a kooperációt, hanem a fajtársaknak vagy a versengő más fajok egyedeinek a megtévesztését, manipulálását szolgálják. „Az együttműködés és az önkorlátozás inkább kivételes, mint általános tendenciának tekinthető az állatok világában. [...] Az egyedek eltérő genetikai érdekeltségűek, és a ritualizált magatartás sokkal inkább jellemző a belső állapot, a jövőbeni szándék elfedésére, mint feltárására. [...] A megfigyelések jelentős része nem igazolta, hogy a vevő ismereteket szerezhethet az adó jövőbeni magatartásáról.” Például az állatok közötti konfliktushelyzetek és a konfliktusos kommunikációk játékelméleti elemzéséből „kiderült, hogy az egyedek akkor jutnak a legnagyobb előnyhöz, az a stratégia rendelkezik a legnagyobb adaptív értékkel, amely eltitkolja az egyed belső állapotát, és a »becsületes« információadás helyett a partner/ellenfél belső állapotának, döntéseinek manipulására törekszik.” (Tóth 1999, 200) Ezért „a neodarwinista evolúcióelmélet felől tekintve [...] a kommunikáció olyan magatartás-manipuláció, amely a vevő felismerő és értékelő mechanizmusán keresztül hozza létre a vevő magatartásának megváltozását. [Az állatok] jelzése hasonlatos a tömegkommunikációs reklámra: inkább rábeszél, mint informál.” Kitéűnt, hogy „magányos életmódnál vagy idegen vetélytársakkal szemben [amikor] általánosan jellemzőek az egyszerű találkozások, a leghatékonyabb az önző, nem együttműködő stratégia. [...] Társas életmód keretében a kooperatív stratégia biztosítja a legnagyobb hasznot. [...] Az individuális megkülönböztetésre képes fajoknál, amelyek rendszeresen interakcióba kerülnek egymással, azaz csoportban élnek, szelekciós előnyt jelent, ha a kommunikáció jelzi az adó belső állapotát és szándékát.” (Tóth 1999, 202-203)

Kommunikáció-e az állati jelzés?

A kommunikáció jelenségköréhez az emberi magatartások felől közelítő kutatók számára a kérdés itt elsősorban az, hogy az állati viselkedésnek – a példaként is említett – jelzésszerű, „kommunikációgyanus” esetei (legyen szó megtévesztő vagy kooperatív stratégiáról) valóban kommunikációnak

(és esetleg külső reprezentációnak) tekinthetők-e abban az értelemben, ahogyan a korábbiakban – Grice, Lewis, Sperber, Dennett és mások nyomán – a kommunikáció (és a reprezentáció) fogalmát meghatároztuk és használtuk, vagy pedig csak arról van szó, hogy antropomorf intencionális alapálásból olyan esetekben is összetett szándéktulajdonításokat feltételezünk az állatoknál, amelyekben ilyenek a valóságban nincsenek. A szagminta vagy a fakérgen hagyott karomnyom valóban egy állat jelenlétére (területének, birodalmának határára) utal, amelyből más élőlények felismerhetik, hogy idegen területre tévedtek. Aligha lenne azonban alapunk azt gondolni, hogy amikor a területvédő állat hátrahagyta ezeket a nyomokat, akkor szándékában állt volna az is, hogy jelenlétét annak alapján ismerjék fel, hogy felismerték, hogy éppen ezt állt szándékában felismertetni. A szag és a karomnyomok az állat jelenlétének nem kommunikációs kifejezései, hanem természetes jelei, mondhatni testének fizikai meghosszabbításai, amelyekből mindenféle felismertetési szándék feltételezése nélkül következik, hogy e területen ő jár körbe. A fiókáit féltő madár esetében is sokkal inkább természetes jelentésről, semmint kommunikációról beszélhetünk. A földön vergődés, a repülni képtelen szárnycsapkodás anélkül kelti fel a sérülés, a gyengeség, a védekezni képtelenség képzetét, hogy a megfigyelőnek olyasmit kellene felismernie, hogy ezt akarták felismertetni vele. A madár a vergődő szárnycsapkodással nem kommunikációs üzenetet ad át, hanem az erőtlenség, a védtelenség természetes jeleit produkálja, és éppen ez az, amivel képes megteveszteni a fiókáit fenyegető ragadozót. A farkasok vagy a kutyák viaskodása közben a megadási szándékot jelző viselkedés sem tűnik igazi kommunikációnak. A védekezést abbahagyó, földre lapuló farkas nem egy szimbolikus gesztust tesz, hanem ténylegesen befejezi a harcot. A tett (lelapulás) nem válik el a (természetes) jelentésétől (megadás, a harc befejezése). Ez nem olyan, mint az emberek világában a fehér zászló, amelyet adott esetben megtévesztési szándékkal is lehet lengetni. A farkasok és a kutyák nem mérlegelik, vajon az a társuk, amelyik megadási gesztusokat mutat, tényleg megadja-e magát, vagy a kínálkozó pillanatban újra támad. A rókával szembe forduló bátor nyusziról sem állítható, hogy kommunikációs értelemben közölte volna üldözőjével, hogy nem érdemes tovább folytatni a versenyfutást. A róka bizonyára nem azért hökken meg és hagy fel az üldözéssel, mert a nyúl azt üzenté neki, hogy ezt érdemes tennie, hanem mert az üldözött szembe fordulása és két lábra emelkedése szokatlan, meglepő gesztus, és a nyúl felállva tényleg nagyobbnak és erősebbnek tűnik.

A cercófmajmok és a csimpánzok vészkiáltásai viszont már elég határozottan a kommunikáció irányába mutatnak. Amikor a csimpánzközösség tagjai egyöntetűen egy bizonyos fajta hangegyüttest hallatnak egy bizonyos típusú veszély, mondjuk egy leopárd megjelenésekor, illetve társaiknak ilyen hangadásaira azonos módon reagálnak (felmenekülnek a fákra), akkor e hangegyüttes (külső struktúra) használatában és értelmezésében valami nagyon hasonló dolog történik a kommunikációs-reprezentációs viselkedéshez. Persze nem árt óvatosan kezelni az emberi és az állati megnyilvánulá-

sok közötti hasonlóságokat, hiszen fennáll annak a veszélye, hogy a megfigyelő számára csak azért tűnnek fel racionális indokok és kommunikációs szándékok az állatok viselkedésben, mert rájuk vetíti saját, már számos téren jól bevált intencionális alapállását.

Úgy tűnik, a majmok és csimpánzok helyzetértelmezésének biztosan része, hogy tudják (vagy felismerik), hogy társuk azért ad egy bizonyos hangot, mert észrevett egy leopárdot (ha nem így lenne, akkor társuk hangadását észlelve nem kezdenének menekülni). Ez azonban még nyilvánvalóan nem kommunikáció, és nagyon kérdéses, vajon az is része-e helyzetértelmezésüknek, hogy – mint grice-i kommunikációs ágensek, illetve dennett-i harmadrendű intencionális rendszerek – tudják (vagy felismerik), hogy társuk nem pusztán azért produkálta a szóban forgó hangot, mert leopárd közeleg, hanem mert *szándékában állt felismertetni* velük, hogy leopárd közeleg? Vagy más oldalról feltéve a kérdést, vajon amikor a cercófok és a csimpánzok leopárdot észlelve egy bizonyos hangot hallatnak, akkor ez a magatartásuk csupán a leopárdra (a veszélyre) irányul, vagy – mint az emberi kommunikációkban – a társaikra, pontosabban társaik „elméjére” és viselkedésére is? Még inkább kérdéses, hogy a cercóf- vagy csimpánzcsapatok tagjai rendelkeznek-e valamiféle kölcsönös tudással egymás szándékaira és a leopárdveszély-hangadásra vonatkozóan, vagyis állítható-e róluk, hogy közösségükben a szóban forgó hangadás a leopárdveszélyre történő figyelmeztetés konvencionális és rendeltetésszerű (szimbolikus) eszközeként funkcionál? Alapvető kérdésről van szó, hiszen, mint tudjuk, „csak azt a viselkedésformát nevezhetjük valódi kommunikációnak, amelyben kimutatható az intencionalitás, az adó szándéka, hogy a vevő elmeállapotát valamiképpen befolyásolja, és a vevő szándéka, hogy odafigyel, miről is van szó”. (Csányi 1999, 232)

Mivel az állatokat nem lehet kifaggtatni szándékaikról és „vélekedéseik”-ről, nem könnyű erre a kérdésre egyértelmű és jól védhető választ adni. Mindenesetre különféle beszámolók szerint vannak, illetve kísérleti helyzetben előidézhetőek olyan jelenségek, amelyek a magasabb rendű emlősök viselkedésének leírásában nyomós érvként szolgálhatnak valamiféle (racionális) kommunikációs stratégia feltételezésének megalapozottsága mellett. A cercófmajmok és a csimpánzok leopárdveszély-hangadásainak esetében a társak felé irányuló kommunikációs szándékokra, a veszélyjelzés mintegy rendeltetésszerű használatára és a viselkedés racionalitására utaló fontos empirikus bizonyíték lehet például az, ha kiderül, hogy amikor nincsenek jelen a társak, és így nincsen kívül felismertetni a veszélyt, azaz nincsen kívül kommunikálni, akkor ezek az állatok a leopárd közeledésekor nem hallatnak veszélykiáltást, hanem hang nélkül menekülni kezdenek. És valóban, Dennett említést is tesz arról, hogy megfigyeltek ilyen eseteket. „Örömmel fedezzük fel például, hogy a magányos hím cercófmajmok, melyek csapatok között utazgatnak, (s így, amennyire ők tudják, hallótávolságnál messzebb vannak más cercófmajmoktól), ha egy leopárdot látnak, csöndesen menekedést keresnek a fák között.” (Dennett 1998, 114)

Hasonlóképpen nagy meggyőző erejű empirikus adalékot jelenthet a főemlősök kommunikációs képességének megalapozott feltételezéséhez, ha rendelkezésre állnak olyan megfigyelések, amelyek azt mutatják, hogy például a cercófmajmok és a csimpánzok akár félreinformálásra, megtévesztésre, azaz hazugságra is tudják használni jelszerű hangadásait. Egy megnyilvánulás ugyan csak akkor tekinthető hazugságnak, azaz a társ(ak) megtévesztését célzó stratégiai cselekvésnek, ha kölcsönös tudásra támaszkodó, racionális feltételezésekre és előrelátó tervezésre képes, magasrendű intencionális rendszerek interakciójáról van szó. Dennett egy ilyen megfigyelésről is említést tesz. „Seyfart egy beszélgetésünk során beszámolt egy olyan esetről, amikor egy cercófcsoport egy territoriális vita során veszítésre állt egy másik csoporttal szemben. Az egyik majomnak a vesztes oldalon, aki pillanatnyilag kisodródott a veszekedésből, nagyszerű ötlete támadt: hirtelen leopárd vészkiáltást adott (miközben nem volt ott semmiféle leopárd), ami azt eredményezte, hogy a vészkiáltást az összes cercófmajom vette, s a fák felé szaladt – ezzel pillanatnyi fegyverszünet jött létre, s így csapata visszanyerte a veszítésre álló területet. [...] Ha ez az esemény nem pusztán szerencsés véletlen egybeesés, akkor az aktus igen ördögi és trükkös, hiszen nem pusztán arról van szó, hogy a cercófmajom kiad egy olyan *felszólítást*, hogy »fel a fákra«, azt várva, hogy minden cercófmajom engedelmessé fog ennek, mivel a cercófmajom (lévén racionális, ez a predikciós mozzanat) nem várhatja, hogy a rivális csapat engedelmessé legyen az ő felszólításának. Vagyis arról van szó, hogy a cercófmajmok a leopárd vészjelzést informatívnak *tekintik* – *figyelmeztetésnek* és nem *utasításnak* –, s így a megnyilatkozó szavahihetősége elég a hatás magyarázatára, nincs szükség az autoritására, vagy pedig még trükkösebb: azt *akarja*, hogy a riválisok azt *gondolják*, hogy *meghallottak* egy olyan utasítást, mely természetesen csak saját csapatának volt *szánva*, és így tovább. Vajon ilyen finoman tudja egy cercófmajom értelmezni a helyzetet? A rafinéria e szédítő magaslatai elkerülhetetlenül emelkednek ki, ha elfogadjuk a magasabb rendű értelmezést, annak szükségszerű racionalitási előfeltevésével. Csak egy olyan lény tud igazából rendelkezni ezekkel a vélekedésekkel, vágyakkal és szándékokkal, amely értékelni tudja ezeket a mozzanatokat.” (Dennett 1998, 115–116)

Arra vonatkozóan is vannak beszámolók, hogy emberi környezetben nevelt csimpánz kísérleti körülmények között a kommunikációs viselkedéshez szervesen hozzátartozó szándéktulajdonító stratégia jeleit mutatta. „Sarah, egy nősténycsimpánz [...] képes felismerni a másik akciójának célját, azaz képes szándékot tulajdonítani az embernek (»a másik akar valamit«). Más szóval képes felismerni a másik egyed mentális állapotát, és a saját viselkedését ennek megfelelően változtatni. Eszerint elképzelhető, hogy a csimpánz elméje rendelkezik olyan speciális képességgel, amely a másik elmeállapotát felismeri, illetve reprezentálja.” (Miklósi 2005, 52) A kísérleti eredményeket idéző szerző azonban hozzáteszi, hogy Sarah viselkedését másképpen is lehet értelmezni („a csimpánz nem a másik szándékát ismeri

fel, hanem korábbi tapasztalatai alapján oksági alapon következtet”), és rámutat, hogy „a csimpánzok elméletiával kapcsolatos képességeire [első-sorban módszertani problémák miatt] nem sikerült egyértelmű bizonyítékot találni.” (Miklósi 2005, 53)

„Beszélő” majmok

Miközben a kutatások eredményei azt jelzik, hogy „az emberszabásúak [...] nem érik el az átlagos 4 éves gyerek tudatelméleti képességeit” (Topál 2001, 161), meghökkentőnek és a kommunikáció szempontjából – legalábbis első pillantásra – akár meggyőzőnek is tűnhetnek az emberi környezetben felnőtt és célirányosan nevelt majmok teljesítményei. A televízió, nem utolsósorban a National Geographic Channel jóvoltából világszerte ismertté vált két, az Amerikai Egyesült Államokban etológusok gondozásában nevelt emberszabású majom, amelyek – vagy talán ebben az esetben az akik vonatkozó névmás használata helyénvalóbb lenne – különleges kommunikációs képességekre tettek szert. A Kanzi nevű bonobó és a Kokó névre hallgató gorilla rendkívüli intelligenciájáról már szakkönyvekben is olvashattak, és így sok mindent tudhattak már az érdeklődők, produkcióik televíziós látványa azonban alighanem még a szubhumán kommunikáció fejlődésének és a nyelv kialakulásának kérdéseiben járatosabb kutatókat is csodálkozásra készítette.

A filmes beszámolók szerint Kanzi többévi tanulás után mintegy 150 jelet (szót) képes használni oly módon, hogy egyfelől ezeket a gondozóinak hozzá intézett beszédéből felismeri, és a jelentésüknek megfelelően reagál rájuk, másfelől egy, a jeleket vizuálisan rögzítő jelzőtábla megfelelő négyzeteinek megnyomásával válaszokat, önálló megnyilatkozásokat produkál. (A jelzőtábla négyzeteinek jelei részben a jelölt dolgoknak – például különféle tárgyakkal – „valóság-hű” ábrázolásai, képei, részben elvontabb fogalmakra – például valamilyen meglepetésre, ajándékra – utaló szimbólumok. A négyzetek megnyomását a megfelelő szó gépi kimondása kíséri.) Jelzőtáblája négyzeteinek nyomkodásával Kanzi egyszerűbb szintaktikai szerkezeteket is létre tud hozni; a telefonon keresztül érkező beszédet is képes megérteni; visszaemlékszik korábbi kommunikációkra, például felidézi és „számon kéri” a neki telefonon keresztül megígért meglepetést; és még hosszasan lehetne sorolni.

Kokónak – természetesen az ő esetében is többéves kitaró munkáról van szó – olyan ujj-, kéz- és karjeleket tanítottak meg gondozói, amelyeket a siketnémák használnak. A róla készült filmek szerint ő is körülbelül 150 jelet ismer, és ezeket képes egyszerűbb szerkezetekben kombinálni és új helyzetekre vonatkoztatni. Különösen érzelmei és vágyai megjelenítésében mutatkozott aktívnak, például kéz- és karmozdulataival a tévénézők számára is jól érthetően fejezte ki, hogy szeretne „babaként” egy kismacska

(amelyet egyébként meg is kapott és szeretettel gondozott). Figyelemre méltó, hogy egy, a környezetébe később érkezett gorillatársának továbbadta tudásának egy – igaz, csak meglehetősen szűk – részét: hosszabb idő alatt mintegy 15 jelet tanított meg az új jövevénynek.

A kommunikációszerű, az emberi nyelvhasználathoz erősen hasonlító viselkedésre képes állatok sorában nagy ismertségre tett szert a Washoe névre hallgató csimpánz is. Vele is siketnéma jelzéseket sajátítottak el: „5 évig tartó tanítás után kb. 150 szót tudott használni, és a szavakat képes volt 2-4 tagú mondatokká fűzni, amelyek elsősorban a gondozójához intézett kéréseket tartalmaztak (pl. »Roger csiklandoz Washoe«).” (Bereczkei 1999, 226)

Az igen fejlett intelligenciát sejtető, imponáló teljesítmények ellenére nyilvánvaló, hogy Kanzi, Kokó és Washoe „beszéde” még nagyon messze van az emberi nyelvtől és kommunikációtól. Hogy csak néhány alapvető, szinte közhelyszámba menő különbséget említsünk:

- ♦ míg az okos majmokat a feladatra jól felkészült gondozóik hosszú éveken keresztül célirányos és szívós munkával tanították és trenírozták a jelek használatára, az ember kisgyermek korában spontán módon tanulja meg anyanyelvét; természetes nyelvi környezetben a nyelvelsajátítás mindenféle külső tanítás nélkül végbemegy, mégpedig viszonylag igen rövid idő alatt;
- ♦ Kanzi és Kokó jelkészlete nem mérhető az emberi nyelvek gazdagságához és sokszínűségéhez; a majmok többnyire csak olyan jeleket tanultak meg és használtak, amelyekkel kapcsolatban mindennapi életük és környezetük közvetlen motivációkat hordozott (elemi szükségletek, élelem, kapcsolat a gondozókkal stb.);
- ♦ az állatok által elsajátított „jelrendszerek” szintaxisa nagyon egyszerű, mondhatni primitív, és semmiképpen sem mérhető az emberi nyelvek kombinációs lehetőségeihez, kreativitásához, kifejező erejéhez;
- ♦ a szűkös jelkészlet és a primitív szintaxis következtében a szemantikailag lefedhető tartomány tekintetében Kanzi és Kokó megnyilatkozásai meg sem közelítik az emberi nyelv és beszéd gazdagságát és megismerési potenciálját;
- ♦ a majmoknál az elsajátított tudás továbbadása kulturális tanulás-tanítás útján igen erősen korlátozott, miközben az embernél éppen a kulturális átörökítés teszi lehetővé a sajátosan emberi értékek fennmaradását és halmozódását.

Bár Kanzi, Kokó és Washoe jelhasználata nagyonis mintázza az emberek kommunikációs aktusait, az elsorolt különbségek éles határt húznak állat és ember közé. „A közhittel ellentétben az állati kommunikáció nem információcsere, nem gondolatok közlésére szolgáló mechanizmus. Az állati kommunikáció kizárólag a belső állapot bizonyos paramétereinek jelzésére szorítkozik. A jelzések a faj egy másik egyedére nézve a környezete releváns paramétereiként jelenthetnek meg, és így, de csakis így épülhetnek be a környezeti modellbe.” (Csányi 2000, 47)

Főbb szakaszok a megismerés és a kommunikáció evolúciójában

Az egymástól alighanem elválaszthatatlan reprezentációs és kommunikációs képességek kialakulásában három alapvető szakaszt különböztethetünk meg. „Az első élő szervezetek genetikusan megismerő rendszerek voltak, ami azt jelenti, hogy az, hogy milyen ismereteket tudtak megszerezni, azokat hogyan tudták megszervezni és alkalmazni, számukra genetikusan meghatározott volt.” (Győri 2000, 76) Példaként felidézhetjük a méhek táncát, amelynél „minden lépés genetikailag szigorúan programozott, kevés szerepe van a tanulóval való korrekciónak, és a kódrendszert nem lehet egyetlen más szituációra sem átvinni.” (Bereczkei 1999, 225)

A megismerésnek, a (belső) reprezentációnak a genetikusan meghatározott módozatához képest – a második szakasz kezdeteként – alapvető evolúciós jelentőségű fejlemény volt az idegrendszer kialakulása, aminek következtében „a megszereshető ismeretek többé már nem voltak biológiailag programozottak, azoknak csak az idegrendszer fejlettsége szabott határt. Ez más szóval azt jelenti, hogy az idegrendszer fejlettsége határozza meg, milyen szintű adaptív viselkedésre képes egy állat, mivel az idegrendszerrel rendelkező állatok képesek tapasztalásra, tanulásra, és így egyedfejlődésük során képesek egyéni ismeretek megszerzésére. [...] Hangsúlyozni kell, hogy a neurális megismerő rendszert nem szabad úgy értelmezni, hogy a megismerési folyamatnak többé nincs olyan része, amely genetikusan programozott. Itt pusztán arról van szó, hogy ez utóbbiak mellett tanulás útján (tulajdonképpen öröklött, de módosítható sémákból) létrejött sémák is részt vesznek a megismerésben. Ez utóbbiak aránya végső soron az organizmusnak az evolúciós létrán történő elhelyezkedésétől függ.” (Győri 2000, 76–77)

Az erre a szintre emelkedett állatok, bár a korábban tárgyalt és azokhoz hasonló módokon képesek jelzéseket adni egymásnak, abban az értelemben, ahogyan emberi kommunikációról beszélünk, nem kommunikálnak. „A neurális megismerő rendszerekre az a jellemző, hogy ismeretek szerzésére csak egyéni tapasztalás útján képesek.” (Győri 2000, 77) „Az állati agyban a reprezentációk feldolgozása (szándékosan nem használom az információ szót) teljesen izoláltan történik. Minden egyes egyed a saját tapasztalataira támaszkodik, a saját processzálási folyamatait végzi, és képtelen arra, hogy a környezetről kiépült modelleket vagy akár annak csak egyes részeit, komponenseit fajtársaival megismertesse.” (Csányi 2000, 47)

A harmadik szintet a neurális megismerő típus továbbfejlődéseként az ember megjelenése, és a sajátosan emberi reprezentációs és kommunikációs képességek kiteljesedése jelentette. „Az ember olyan megismerő tevékenységre képes, amely kizárólag az ő sajátja: képes közvetlen tapasztalás nélkül ismereteket szerezni. Ez a fajta tapasztalás nélküli megismerés az ember nyelvi képességének köszönhető, ezért ezt a harmadikféle, a neurális típus-

son belüli megismerést szimbolikus megismerésnek nevezem, vagyis az ember szimbolikus megismerő rendszer.” (Győri 2000, 77)

Az ember felemelkedésében döntő szerepet játszott a környezet adottságainak belső rekonstruálásában és a tapasztalati helyzettől elváló újrakonstruálásában megnyilvánuló kreativitás, amelynek a nyelv, a nyelvi reprezentáció és kommunikáció vált a legpregnansabb, egyedül az ember által birtokolt eszközévé. „A nyelvhasználat, a tárgykészítés és tárgyhasználat, valamint az absztrakt gondolkodás [...] mind visszavezethetőek egyfajta nyitott konstrukciós képességre, amely az állatvilágban az ember előtt csak protoformákban létezett. Az állati kommunikáció nem gondolatok közlésére szolgáló rendszer, hanem belső állapotok összehangolására szolgáló fiziológiai szabályozó mechanizmus. Az agresszív vagy az udvarló állat kommunikációs jele azt a funkcionális célt szolgálja, hogy belső állapotát társai saját belső állapotukkal összevethessék, és az összevetés eredménye valamilyen, a túlélés szempontjából hasznos tevékenység legyen. A fenyegető állat információkat közöl erejéről, motivációjáról. Társa az információt megfelelően értelmezve elmenekül vagy megadja magát, így elkerül egy számára valószínűleg kilátástalan és energiavesztéssel járó harcot, de lehet, hogy éppen támadni fog a győzelem reményében. Az udvarló hím jelzései szintén belső állapotáról, szexuális késztetéséről szólnak. Párja akkor reagál az udvarló szándék elfogadásával, ha élettanilag ő is készen áll az utódok nemzésére, felesleges idő- és energiapocsékolástól kímélve meg így egymást. [...] Az emberi nyelv funkciója ettől teljesen eltérő. Nemcsak érzelmi állapotokra vonatkozó üzenetváltás, hanem külső és belső körülményekre, állapotokra vonatkozó gondolati reprezentációk cseréjére alkalmas médium, amellyel jelent, múltat, jövőt, szándékot, tervet, elképzelést, alternatívákat lehet egy teljesen nyitott és elvileg végtelen számú üzenetet tartalmazó rendszerben megjeleníteni. Alkalmas arra, hogy a környezetben, beleértve a nyelvet használó csoportot is mint környezetet, előforduló jelenségek, tárgyak, akciók és ágensek nyelvi reprezentációit nyerve új struktúrákban, új kombinációkban, a valóság rekonstrukcióiként jelenjenek meg. Ezáltal egy absztrakt, virtuális realitás jön létre, amelyben az objektumok – legyenek azok tárgyak vagy személyek, valóság vagy képzeltek, vagy a közöttük lévő relációk reprezentációi – tulajdonságait a nyelvet használó elme adományozza. A nyelvi objektumok viselkedése a nyelvhasználó kreatív képességének függvénye. [...] A képzelt objektumok bármiféle formát és viselkedést felvehetnek [...] Így képes az emberi elme ideális rendszereket elképzelni és ezáltal pontot, egyenest, kört, síkot, matematikai végtelent vagy a jó és a rossz végleteit létrehozni. Lehetségessé válik a matematika feltalálása, és ugyancsak lehetséges lesz szellemvilágot elképzelni, démonokkal, tündérekkel, jóságos vagy haragvó istenekkel, örökléttel, mennyel és poklall.” (Csányi 1999, 130–131)

A nyelv, a verbális kommunikáció kialakulása

Nyilvánvaló evolúciós előnnyel járt, hogy az élőlények képesek voltak belső állapotaikat egymás tudomására hozni, informálni egymást arról, amit „tudnak”, amit megtapasztaltak, és képesek voltak jeladásokkal manipulálni egymást. „Az együttműködés, csoportszervezés, elosztás legprimitívebb formái is megkívánnak már valamiféle kommunikációt.” (Csányi 1999, 230–231) A kommunikáció irányába mutató evolúciós nyomás legnyilvánvalóbb bizonyítéka, hogy már az állatok világában – leginkább természetesen a fejlettebb idegrendszerrel rendelkezők között – is megjelentek a fentiekben tárgyalt kommunikációszerű jelzések, még ha ezeket nem is tekinthetjük az emberi kommunikációval – különösen nem a verbálissal – azonos értékű aktivitásoknak.

Az állatok kommunikációszerű jelzéseitől persze nagyon hosszú evolúciós út vezetett a valódi (= emberi) kommunikáció lényegi feltételének tekintett (magasabb rendű) intencionalitás és a kölcsönös tudás megjelenéséig, majd a nyelv, a verbális kommunikáció kialakulásáig. Nem feladatunk, hogy ezt a folyamatot minden, már ismert vagy feltételezett részletében végigkövessük, csupán néhány olyan mozzanat kiemelésére vállalkozhatunk, amelyet a vonatkozó szakirodalom alapján meghatározónak tartunk a verbális kommunikáció kialakulásában, kezdve a biológiai feltételektől (megfelelő kapacitású agy, a vokális csatorna birtokba vétele) a társas-szociális egymásra hangolódáson keresztül (a másokra irányuló figyelem, imitáció, mímelés, intencionális alapállás) egészen az univerzálisnak tekinthető nyelvi alapelemek megjelenéséig.

Az idegrendszer és az agy fejlődése

A nyelvi reprezentációnak és kommunikációnak az egyre kiterjedtebb és egyre differenciáltabb idegrendszer, a szinte felmérhetetlen kognitív kapacitású agy adja a biológiai alapját. „Az emberi agyban kb. kétszázmilliárd idegsejt van, és ezeket kb. ezerbillió szinapszis köti össze egymással.” (Hámori 2005, 44) Az emberi agy potenciáljának érzékeltetésére talán elegendő – az idegrendszer és az agy kutatóit idézve – a nagyfokú plaszticitására, azaz tanulékonyságára, rugalmasságára, változékonyságára rámutatni. „Az idegrendszer hallatlan plaszticitási képességekkel rendelkezik. [...] Az idegrendszeri pályák és alapkapcsolatok felépítése, a »huzalozás« genetikai program szerint valósul meg, de az egyéni élet során az adott ingerkontextusok, válaszgenerációk, és az ezek alapján működő visszacsatolás megváltoztatja magát a struktúrát és a működést is. [...] A tanulási folyamat során megerősödik az adott pályarendszerek és szinaptikus hálózatok aktuális együttműködése, míg más működési fázisok jelentősége irrelevánssá válik.” (Lénárd 2005, 2) „A gerincesek fejlődésében tulajdonképpen két trend tapasztalható. Az egyikre jellemző az, hogy specifikus és többé-kevésbé genetikusan meghatározott hálózatokkal rendelkező idegrend-

szerek alakulnak ki. Ez nagyon sok gerinctelen és sok alacsonyabb rendű gerincesnél is így van, amelyeknél a gének előre meghatározzák, hogy milyen kapcsolatok milyen magatartást fognak kiváltani. A másik, ettől részben eltérő fejlődés modell az, amikor tulajdonképpen csak a születés utáni rövidebb-hosszabb idő alatt alakulnak ki és stabilizálódnak az idegi hálózatok, és ezt a folyamatot a gének csak közvetve, áttételesen szabályozzák. Az elsőt zárt genetikai program alapján kialakuló idegrendszernek nevezzük. Ilyen, példának okáért nagyon sok alacsonyabb rendű gerinces faj, így a legtöbb hal és kétélű idegrendszere. [...] A másik, a nyitott genetikai program, annyit jelent, hogy a háttér tulajdonképpen genetikailag ugyan adott, de hogy ebből pontosabban mi lesz, abban rendkívül fontos szerepet játszik, hogy a fejlődés során milyen hatások érik a fejlődő idegrendszert. Ezek vagyunk mi, a legteljesebb mértékben ugyanis az embernél alakult ki a nyitott genetikai program.” (Hámori 2005, 43-44)

A hangzó, vokális csatorna birtokbavétele

Az ember kommunikációinak és külső reprezentációinak elsődleges fizikai közvetítője a beszédhang. Ahhoz azonban, hogy létrejöhessen a hangzó nyelv, az emberben ki kellett alakulnia a kellőképpen differenciált hangadás és -feldolgozás képességének. Felvetődhet ugyan a kérdés, hogy miért éppen a vokális csatorna lett az emberi kommunikációk alapvető közvetítője? Az ember sokféle vizuálisan felfogható jelzést – kéz-, ujj- és karmozdulatot, fejmozgást, mimikát – használ mind a mai napig, és a siketnémák is elboldogulnak ujj-, kéz- és karmozdulatokkal. A vokális csatorna előnyei azonban nyilvánvalóak. Hanggal akkor is lehet kommunikálni, amikor a kezek foglaltak, vagy amikor a vizuális jelek nem érhetnek célba, mert például sötét van.

Sajátos evolúciós elmélet is született – az úgynevezett vízimajom-teória –, amely kézenfekvő magyarázatot ad arra, hogyan alakultak ki az ember hangadó szervei. „Lényege, hogy az ember számos anatómiai jellege erősen elüt a vele rokon főemlősökétől, és sokkal inkább hasonlít tengeri emlősökéhez, amelyek előzetes szárazföldi életmód után alkalmazkodtak a részleges vagy teljes tengeri életmódhoz. A vízimajom-elmélet ezért feltételezi, hogy valamikor a csimpánztól történt elválás után, de még az ausztralopitekuszok megjelenése előtt az emberszabásúak egy csoportja különböző véletlen események – közöttük geológiai változások – miatt kiszorult a hagyományos erdei élőhelyeiről, és egy-kétmillió évet egy tengerrel körülvett szigeten töltött, ahol az egyetlen lehetőség az volt, hogy a tengerparton és a tengerben kereste meg táplálékát. [...] Újabb geológiai események miatt élőhelye ismét egyesült a szárazfölddel, és így megnyílt a lehetősége a visszatérésre. [...] A vízben élő emlősök mind vokálisan kommunikálnak, mert a vízben nem jól láthatók a vizuális jelek, a vokális kommunikáció használata viszont tudatos és jelentős légzésszabályozást kíván. A vízi életmód tehát előre létrehozta azt a vokális apparátust, és a légzés tudatos szabályozását, ami később lehetővé tette az éneket és a beszédet.” (Csányi 1999, 119-121)

Az egyedfejlődést, a kisgyermek első hangadásait figyelve, tulajdonképpen nem nehéz elképzelni, hogy a nyelv előtti hangokhoz rámutatásokon, oszteniokon keresztül vagy egyéb módokon egy idő után hogyan asszociálódott a jelfunkció, az alkalmi próbálkozások hogyan rögzültek szokásokká, majd normákká, konvenciókká, szabályokká. A csecsemő, a felnőttek vokális kommunikációjától stimulálva, kezdetben csak próbálgatja a rendelkezésére álló biológiai eszközt, ízlelgeti, forgatja a hangokat, gügyög, megkísérli utánozni a felnőtt produkciókat; de a felfogott és kibocsátott hangoknak még nincs jelentésük, legfőlegbb kapcsolatteremtő funkciójuk. Később a hangadás és hangfelfogás egyre differenciáltabbá és irányítottabbá válik, lassan megtelik jelentéssel is: asszociációs kapcsolatok alakulnak ki a hangok, hangegyüttesek és a gyermek szükségletei, szándékai, a környezet objektumai, megfigyelt aktivitásai, reakciói között, és e kapcsolatok idővel a felnőttel való interakciókban szabályokká, kölcsönös tudássá rögzülnek.

A figyelem, a mások figyelésének és a mások figyelme irányításának képessége

A kommunikáció kialakulásának, illetve a kommunikációban alapvető szerepet játszó társas-szociális egymásra hangolódásnak, az intencionális alapállás, a szándék- és jelentéstudajdonítás megjelenésének elemi feltétele, hogy az ágensek képesek legyenek folyamatosan figyelni egymást, felhívni magukra a társak figyelmét és irányítani azt, valamint hogy képesek legyenek a többiek megnyilvánulásait, mozgását, mozdulatait, arcjátékát, hangadásait úgy tekinteni, mint ami információt hordoz belső állapotokról, például érzelmet vagy szándékot fejez ki. „Az emlősök kommunikációjában megjelenik az arckifejezés, és a fejlettebbeknél egyre fontosabb szerepet játszik. Majmoknál már kifejezetten nagy szerepe van, de itt még az egész test pozitúrája és az arckifejezés nem különül el, bár az emberszabásúaknál az elkülönülés már megkezdődik, és az embernél jelenik meg mint önálló, akaratlagos modalitás. Ezeknek a finom kifejező aktusoknak természetesen csak olyan faj esetében van funkciója, amelynél az egyedek kitartóan és állandóan szeretnék felderíteni fajtársaik elmeállapotát. Az ember ilyen faj, napi tevékenységünk jó része azzal telik, hogy figyelünk másokat, vagy ránk figyelnek mások. Az embert hallatlanul izgatja az, hogy társa mire gondol, mit tervez, miről mi a véleménye. Ez a szociális kötődés kifejezése, és ennek kiépülése nélkül a kommunikációs kényszer nem működött volna.” (Csányi 1999, 235)

Imitálás, mímelés

A nyelvhez, a nyelvi kommunikációhoz vezető folyamat fontos fejleménye volt, hogy az ember a másoknál tapasztalt magatartások imitációjával képesé vált ráhangolódni társas környezetére. „Az imitációs készség abban nyilvánul meg, hogy társaink viselkedését, beszédét, hanghordozását, nyelvi,

stiláris fordulatait, öltözetét, szokásait figyelve, anélkül hogy ezt elhatározzánk, magunk is hasonlóan kezdünk viselkedni, beszélni, öltözködni.” (Csányi 1999, 211) Az imitáció nem pusztán utánzás, hanem összehangolódás, összecsiszolódás a társakkal, ami például akkor figyelhető meg, amikor egy csapat tagjai a lépéseiket szinte önkéntelenül is a társak mozgásának sebességéhez és ritmusához igazítják. „Az embernél az imitáció egy szinkronizációs mechanizmus, és csak a csoport szerveződési szintjén értelmezhető.” (Csányi 1999, 87)

A társak megfigyelésével és imitálásával szoros kapcsolatban álló viselkedési mód a valaminek az eljátszása, a mímelés. „A mímelés lehet a legjelentősebb eszköze a korai kommunikációnak. Ez a képességünk az imitációs készségen alapszik, de megfelelő kontextusban a segítségével egészen komplex gondolati tartalmak kommunikálhatók. [...] A mimetikus készséghez feltétlenül szükséges, hogy tudatos, önmaga által iniciált reprezentáció létesüljön az agyban, ami nem nyelvi, de már intencionális, vagyis kommunikatív jellegű. [...] A mímelő igyekszik az utánzott csoporttárs vagy állat magatartásából valamilyen jellemző részt imitálni, de csak azért hozza létre azt a reprezentációt az agyban, ami ezt lehetővé teszi, hogy a reprezentáció tartalmát valaki számára kommunikálja.” (Csányi 1999, 235–236)

A másik elméje felé fordulás, intencionális alapállás

A társakra irányuló figyelem, az imitáció és a mímelés magában hordja a mások belső állapotai, reprezentációi, szándékai felé fordulásnak, illetve a mások belső állapotai, reprezentációi, szándékai manipulálásának (a manipulálás szándékának) a mozzanatát. Az ember felemelkedésének folyamatában megjelenik a magasabb rendű intencionalitás, a másik elméjével való kalkulálásnak a képessége, és ezzel megteremtődik az alapja a nem természetes jelentéstulajdonításoknak és a kölcsönös tudástartományok (konvenciók, szabályok) kialakulásának, vagyis a nyelvi kommunikáció létrejöttének. „Az ember mint intencionális lény, éppen intencionalitásából eredően kész másoknak is tudatállapotokat tulajdonítani.” (Topál 2001, 154) „Mint emberek nem egyszerűen szándéktulajdonító lények vagyunk, hanem magasabb rendű intencionális rendszerek. A másik embert úgy kezeljük, mint akinek fejében gondolatok vannak, sőt gondolatok arról, hogy a másik fejében gondolatok vannak. [...] A Dennett-féle intencionális felfogás a sajátosan emberi reprezentációs rendszereket elidegeníthetetlenül kommunikációs rendszereknek tartja. Olyanok lesznek a reprezentációs rendszer lényeges mozzanatai, hogy eleve feltételezik, hogy mások fejében is ilyen rendszerek vannak. Nemcsak genézisükben lennének kommunikációsak és szociálisak [...] a szimbólumok, illetve reprezentációk, hanem használatukban is.” (Pléh 1999, 241)

A másik ember gondolataira és egyéb belső reprezentációira irányultság oly mértékben meghatározó az ember esetében, hogy elképzelhető, hogy

vannak az emberi agynak olyan részei, amelyek speciálisan köthetők ehhez a funkcióhoz. „Az utóbbi évek intenzív kutatásai nyomán számos, viszonylag jól körülírt idegi struktúráról derült ki, hogy szerepet játszik a másik elmeállapotának reprezentációjában.” (Miklósi 2005, 57)

Szabálykövetés

A magasabb rendű intencionális rendszerként való működés képessége már magában hordja annak lehetőségét, hogy az egyének viselkedését koordináló normák, szabályok jöjjenek létre. (Lewis 1969) A szabálykövetés képessége természetesen a legszorosabban együtt formálódott a nyelv kialakulásával.

„Az ember faji jellegzetessége a rendkívül fejlett szabálykövető viselkedés, amit egyetlen más fajnál sem találunk meg. [Etológiai szempontból] a szabálykövetés a konfliktus minimalizálásáról szól, az agresszió elkerülését szolgálja. [...] Legközelebbi rokonunkat, a csimpánzt, sok mindenre meg lehet tanítani, megfelelő tréninggel talán még azokra a műveletekre, foglatosságokra is, amelyeket egy kis faluban élő emberek végeznek. Ha azonban néhány száz csimpánzt erre megtanítanánk, és elhelyeznénk [őket] egy üres faluban, sohasem alakulna ki az emberi közösségre jellemző társas élet, mert a csimpánzkolónia képtelen bonyolult szabályrendszernek engedelmessé válni. Az egyedek, ha éhesek, mindenáron megszerzik az élelmet, szexuális vágyaikat is azonnal és erőszakosan elégítik ki. Egy ember sokszor inkább éhez, de nem nyúl az üzletekben található bőséges ételválasztékhoz, ha nincs pénze. Ez egy állattal soha nem fordulna elő. Az ember számára az elfogadott szabályok követése mindennél fontosabb. Ha mégis megszegjük ezeket, akkor ezt egy jogosabbnak ítélt szabályrendszer alapján tesszük.” (Csányi 1999, 214–216)

A reprezentáció leválása az ingerhelyzetről

A kognitív folyamatok kutatóinak körében már jó ideje „megfogalmazódott az a gondolat, amely az ingerhelyzettől való megszabadulást, a leválást tartja a reprezentáció kitüntetett mozzanatának. [...] A reprezentációs funkciók lépésenként alakulnak ki a törzsfejlődés során, s ebben kitüntetett szerepe van annak, amikor létrejönnek olyan idegrendszeri képződmények, amelyek azt a »benyomást keltik« a szervezet számára, hogy egy tényállás fennáll, miközben az nem szükségszerűen áll fenn. Az okilag keletkezett működés információhordozó szerepre tesz szert. Gondoljunk például az utóképre. Utóképek minden kísérleti tapasztalat szerint a magasabb rendű gerinces idegrendszerben is vannak. Az emlősöknél bizonyára vannak. Az utókép azt jelenti, hogy akkor is »látok« valamit, amikor az már nincs jelen. [...] Az, amit mi gondolatnak, gondolatok átalakításának és a reprezentáció önálló életének szoktunk nevezni, ezekből az egyszerű funkciókból alakulna ki.” (Pléh 1999, 238)

A reprezentáció ingerhelyzetről való leválása élesen elválasztja egymástól az állati és az emberi reprezentációt. „Az állatok is képesek jelek megtanulására [...] A tanított jel mint referens működhet az állati elmében is, meghatározott dologra, táplálékra, tárgyra, jelenségre utalva. Ezt a funkcióját azonban mindig adott kontextusban tudja csak ellátni. Az emberi nyelv ettől abban a lényeges dologban különbözik, hogy a referencia nem kontextusfüggő. A nyelvi jel nemcsak a környezet valamelyik elemére utalhat, hanem más jelekre, jelek egész rendszerére is.” (Csányi 1999, 226) Ez pedig a korábban említett (re)konstrukció kreatív képessége előtt megnyitja az utat a magasabb szintű reprezentációk létrehozásához. „Az embert a másodlagos és harmadlagos vagy metareprezentációk készítésének képessége különbözteti meg [...] Az emberi agy képes arra, hogy egy látott, érzékelt tárgy vagy jelenség elsődleges reprezentációi mellé ahhoz hasonlókat készítsen, de - és ez a leglényegesebb - ezek az analógiák teljesen függetlenek lesznek eredeti másuktól. Az elme képes őket elemeire bontani, az elemeket külön-külön tárolni, és képes az elemkészletből új másodlagos vagy metareprezentációkat készíteni. Képes folyamatokat, relációkat elgondolni, képes a reprezentációk elmébéli manipulációjára, és képes a manipuláció végeredményét mint független, új dolgot szintén reprezentálni, tárolni. Ez tulajdonképpen az ab-sztrakció, az elvonatkoztatás folyamata. A primer reprezentációk tárgyak, élőlények, személyek kapcsán jelentkeznek, a másodlagos és harmadlagos reprezentációk ezekből származnak vagy a rájuk vonatkozó relációkból, felismert szabályokból. A nyelv kialakulásával megjelenő nyelvi reprezentáció tovább bővítette a reprezentáció lehetőségeit, és az ember számára teljesen új világot nyitott meg. [...] Az emberi elme azáltal, hogy felsőbb reprezentációiban megszabadult az érzéki kötöttségeitől, teljes szabadságot nyert az egyes reprezentációk közötti transzformációban.” (Csányi 1999, 226)

A nyelv keletkezése: természetes szelekció vagy valami más?

Az elsorolt és még jó néhány, itt nem érintett biológiai, társas-szociális és kognitív jellegzetesség megjelenésével megteremtődtek a feltételek az emberi nyelv és a nyelvi kommunikáció kialakulásához. Bár az elmúlt évtizedekben sok mindent megtudtunk a verbális képességek természetéről, erősen vitatott „kérdés, hogy a nyelv természetes szelekciós hatásokat követve, a biológiai evolúció részeként alakult ki, vagy az ember idegrendszeri, intellektuális és kulturális összetettsége elért egy olyan szintet, amely egy nyelv típusú kommunikációs eszközrendszer megjelenését vonta maga után. Ez olyan szituációt és jelentéskontextusokat teremtett, amely megszüntette a biológiai evolúció hatását, és alapvetően a kulturális környezet vált az ember, a nyelv, a gondolkodás és az aktuális kultúrák kialakulásának meghatározójává.” (Tóth 1999, 207)

Noam Chomsky, a modern nyelvtudomány vezéregyénisége a leghatározottabban tagadja a nyelv evolúciós eredetének lehetőségét. Egyfelől, mint ahogy ezt már említettük egy korábbi fejezetben, Chomsky szerint a nyelv strukturális lényegét jelentő gondolatalakotó-reprezentációs funkcióhoz képest a kommunikáció csak mellékes, másodlagos, a nyelvre csak a használatban ráépült funkció (Chomsky 1975), így ha volt is a kommunikáció irányába mutató evolúciós nyomás, az a nyelv lényegi strukturális vonásait nem magyarázhatta. Másfelől Chomsky úgy véli, hogy a nyelv oly mértékben komplex képessége az embernek, hogy semmiképpen sem alakulhatott ki a természetes szelekció hosszas, fokozatos változásokban haladó folyamatában. Felfogásában akkor, amikor a nyelv kialakulásának a fentiekben vázolt biológiai, társas-szociális és kognitív feltételei megjelentek, a biológiai evolúció átadta helyét a kultúra képződményeinek és folyamatainak, és ezek kínálták azt a környezetet, amely kidolgozta magából a nyelvet. (Chomsky 1986)

Chomskyval szemben azonban „a nyelvkeletkezéssel foglalkozók többsége szerint [...] az evolúciós elmélet kielégítő magyarázatot adhat az emberi nyelv megjelenésére a mutációk és szelekciós mechanizmusokon keresztül. Nincsen szükség kiegészítő magyarázatokra. [...] Ha a csoport szelekciós mechanizmusokat is figyelembe vesszük, akkor nyilvánvaló a nyelvi készség előnye a csoport szintjén. [...] A nyelv szelekción alapuló keletkezését valószínűleg csak a csoport szelekció-elmélet alapján lehet megérteni.” (Csányi 1999, 242) „A nyelv szelekciós előnyt jelentett a kurkászás szociális funkciójának átvételében (verbális kurkászás), valamint az ezáltal nagymértékben megnövekedett létszámú csoportok szervezésében és működtetésében. Csak a nyelvvel rendelkezők voltak képesek észben tartani, hogy hány csoporttaggal milyenfajta viszonyban állnak, kik között milyen kapcsolatok, szövetségek és ellentétek vannak, melyek befolyásolhatják a hozzájuk fűződő viszonyok alakítását. A primitív ember olyan világban élt, amelyben a nyelv fokozatosan átszötte a társas-politikai viszonyokat, a létfenntartást, a technológiát, a családi és szexuális életet, a baráti kapcsolatokat, és kulcsfontosságú szerepet játszott az egyének szaporodási sikerességében”. (Tóth 1999, 209)

A kérdéskörhöz szervesen hozzátartozik az is, hogy Chomsky az egyedfejlődés vonatkozásában sem hisz abban, hogy a nyelvi kompetencia megszerezhető lenne a környezet kommunikációs aktsaiból. Szerinte a nyelv komplex szabályai nem épülhetnek fel a környezet többnyire töredékes nyelvi megnyilatkozásaiból, ezért a gyermek spontán nyelvelsajátítása csakis úgy képzelhető el, hogy születésekor már magával hoz egy genetikai programot a nyelv szabályainak mintegy ösztönös kivonására a környezet kommunikációjából, és a külső ingerek ezt a veleszületett nyelvtanulási programot („nyelvi szervet”) hozzák működésbe. A veleszületett nyelvelsajátítási képesség feltételezése, az úgynevezett innátahipotézis ma már nem számít pusztá spekulációnak. A pidgin és a kreol nyelveket beszélő közösségek beható tanulmányozása (Bickerton 1990) arra a következtetésre

vezetett, hogy „a nyelvnek nem pusztán önfejlődése van a gyermeknél, hanem mindannyiunkban megvan a nyelvalkotás sajátos biológiai lehetősége.” (Pléh 2001, 50) Bizonyos kutatási eredmények pedig azt is alátámasztják, hogy „léteznek olyan gének, amelyek az agy speciális, a nyelv bizonyos funkcióival kapcsolatos területeit ellenőrzik”. (Bereczkei 1999, 229) Mindez persze semmi olyat nem jelent, hogy az anyanyelv spontán elsajátítása, a veleszületett nyelvelsajátítási képesség kibontakozása ne a gyermek környezetének kommunikációból táplálkozna.

A nyelvteremtés két meghatározó mozzanata

Osztrenzió és névadás

Nyelv- vagy nyelvyszerű funkciókkal bíró struktúra nem létezhet anélkül, hogy ne lennének benne olyan elemek, amelyek a környezet, a belátható világ objektumait – tárgyakat, élőlényeket és egyéb dolgokat – kiemelik, megkülönböztetik, felcímkézik, névként megjelölik. „A szó használata azt a folyamatot tükrözi, ahogy a világ kategóriákra tagolódik, vagy ahogy a megnevezhető dolgok megkülönböztetődnek.” (Donald 2001, 198) A kommunikáció evolúciójában – nyilvánvalóan szoros kapcsolatban az imitációval és a mímeléssel – a névadást bizonyára megelőzte a rámutatás, az osztrenzió, amely művelet a korai kommunikációkban arra szolgált, hogy a társak figyelmét ráirányítsa bizonyos dolgokra. Egymásra figyelő, kooperációkra nyitott, kommunikációra kész, az osztrenziót már rutinszerűen gyakorló csoportokban a verbális rámutatás eszközei (névmások: ez, az, én, te, ő stb.), a társakat megkülönböztető tulajdonnevek, a tárgyakra, élőlényekre (például növényekre, állatokra), a közvetlenül érzékelhető konkrét tulajdonságokra, minőségekre, állapotokra (például: ehető, nem ehető, hideg, meleg, piros, zöld, kemény, puha, jó, rossz, édes, keserű stb.) és a fizikai mozgásokra, egyszerűbb mindennapi cselekvésekre, viszonyokra (például: hoz, visz, jön, megy, ad, szeret, enyém, tied stb.) vonatkozó nevek (főnevek, melléknevek, igék), valamint a tér- és időkoordinátákat (például: itt, ott, fenn, lenn, előbb, utóbb stb.) jelölő határozók megjelenését meglehetősen egyszerű és természetes fejleménynek képzelhetjük el, bár nyilvánvaló, hogy kezdetben az alkalmi hang-objektum párosítások összetartozásának megértése, csoportszintű rögzülése, szokássá válása, ritualizálódása, új párosítások „feltalálása és elfogadtatása”, majd továbbadása, megtanítása az újonnan érkezetteknek egyáltalán nem lehetett olyan magától értetődő teljesítmény, mint ahogy azt a már kidolgozott nyelvvel rendelkező mai ember gondolná, még ha az elődöket nagyban segítették is a már bevett osztrenzív jelzések.

A nevek kifejlődése alapvető megismerési előrelépést jelentett a nyelv nélküli reprezentációhoz képest. Természetesen az állatok is érzékelik, hogy a környezet objektumai között hasonlóságok és különbségek vannak a tulajdonságaik, állapotaik, viszonyaik tekintetében (például hogy vannak kutyák és macskák, vagy baráti és ellenséges lények), és az állati elme, az állati megismerő apparátus is képes a dolgokat a (számára fontos, releváns) tulaj-

donságaik, állapotaik, viszonyaik szerint reprezentálni (például aszerint, hogy kutyák vagy macskák, baráti vagy ellenséges lények), továbbá képes összefüggéseket felismerni a tulajdonságok között (például hogy a kutyák barátiak, a macskák ellenségek, vagy fordítva), és ezek alapján következtetni és viselkedni (például ha kutyaszerű, barátkozhat, ha macskaszerű, támad; és persze fordítva). Amikor az ember megtanult nevet adni a dolgoknak, és a nevek egybefogták az azonos tulajdonságokkal, azonos minőségekkel, azonos viszonyokkal rendelkező (illetve az ilyennek érzékelt) dolgokat, akkor a tulajdonságok, minőségek, viszonyok leválaszthatóvá váltak a konkrét objektumokról, ezáltal osztályok, kategóriák, absztrakt minőségek keletkeztek, amelyekkel már az érzékelés számára éppen adott helyzetektől függetlenül lehetett manipulálni, azaz el lehetett gondolni olyan helyzeteket is, amelyek kívül estek a közvetlen érzékelésen.

Egy idő után feltehetően olyan mindennapi, de mégis komplex viszonyok is nevet kaptak, amelyek reprezentációja már összetett szemantikai sémákat is feltételezett, például: ad (valaki – valamit – valakinek). Majd a nevek szaporodásával bizonyára hamarosan elindult a kombinációjuk is, bár ez még aligha lehetett a mai értelemben vett nyelvtan. A nevek megjelenése tehát akár jelentősen meg is előzhette a nyelvtan kialakulását. „A nyelvtan nélküli szótár [...] nem elképzelhetetlen, vannak emellett érvelő egyedfejlődési felfogások. A konstruktivista felfogások szerint a nyelvtan kibontakozásához a szókincs egy kritikus mérete szükséges. Az evolúciós nyelvelméletek között is találunk olyat, amelyik a szótár önálló megjelenését tételezi, erre épül rá később újabb adaptív lépésként a nyelvtan.” (Pléh–Lukács 2005, 68)

Predikáció, proposíció

A nevek kezdetben alighanem csupán arra szolgáltak, hogy afféle verbális osztenioként – esetleg kar-, kéz- és egyéb mozdulatokkal társulva – rámutassanak valamilyen objektumra, tárgyra, élőlényre, tulajdonságra, minőségre, viszonyra, vagyis hogy felhívják, ráirányítsák a társak figyelmét egy dologra vagy tényállásra. Ez persze még távol állt a nyelv megismerő, gondolatalkotó funkciójának kiteljesedésétől, mindenesetre azzal, hogy a környezet elemeit, tulajdonságait, minőségeit, viszonyait meg lehetett nevezni, vagyis szimbolikusan meg lehetett ragadni, megnyílt az út a környezet tényállásainak predikációk, azaz olyan (alany-állítmány vagy inkább függvény és argumentumai) szerkezetek segítségével történő leképezése előtt, hogy valamely objektum, tárgy, élőlény ilyen vagy olyan tulajdonsággal, minőséggel rendelkezik, ilyen vagy olyan állapotban van, ilyen vagy olyan mozgást végez, ilyen vagy olyan viszonyban áll más objektumokkal. Vagyis megteremtődött a lehetősége a világ propozicionális formában történő külső reprezentációjának és kommunikációjának. „Evolúciós szempontból nézve a nyelvrendszer nemcsak egy új hangképző apparátust hozott magával, hanem *a valóság reprezentálásának teljesen új rendszerét*. Az egész propozicionális raktározó rendszer és mindaz, amit verbális szemantikai emlékezetként ismerünk, a nyelv eredménye volt [...]” (Donald 2001, 228) Nyelvi szem-

pontból az emberi megismerésnek, a gondolatoknak, a világról való tudásnak a predikációkkal létrehozott proposíciók az építőkövei. A világ tényállásai nyelvi reprezentálásának és kommunikálásának nem ismerjük más módját, mint a propozicionálisat. Így alighanem megalapozott a nyelvet olyan rendszernek tekinteni, amely az evolúcióban „kifejezetten a propozicionális szerkezetek kommunikálására alakult ki”. (Buss 2001, 415)

Evolúció, kommunikáció, kultúra

A kommunikáció és a nyelv evolúciója szoros kölcsönhatásban haladt az emberi kultúra kialakulásával és fejlődésével, stimulálója és hordozója volt a folyamatnak. „Az emberi kultúrák lényegében a szociális vonzódás, a kommunikációs kényszer és a tárgyszeretet által folyamatosan működtetett funkcionális szabályrendszerek. Ide tartoznak az emberi kapcsolatokra vonatkozó szabályrendszerek, a tárgyak előállítására, használatára, cseréjére és termelésére vonatkozó szabályok, valamint azok a szabályok, amelyek a kultúra egyéb ideáiban a kultúra keletkezésére, értékeire, működésére, történetére vonatkoznak. A nyelv az az általános kommunikációs rendszer – maga is szabályrendszer –, amely a kultúrában működő egyes szabályok formálásában, megtartásában, egyének és nemzedékek közötti átadásában közreműködik, és így tükrözi az adott kultúra teljességét.” (Csányi 1999, 247)

Tomasello nyomán a 8/1. táblázat foglalja össze a biológiai alapú társas tevékenységek átalakulásának folyamatát kulturális tevékenységekké. (Tomasello 2002, 220)

Terület	Társas	Kulturális
kommunikáció	jelzések	szimbólumok, nyelv
mások tekintete	tekintetkövetés	közös figyelem (interszubjektivitás)
szociális tanulás	ritualizáció	kulturális tanulás (az intencionális cselekvések utánzása)
együttműködés	összehangolás	összedolgozás, szerepek felvétele
tanítás	segítés	oktatás, instruálás (mások mentális állapota)
tárgyak manipulációja	eszközök	alkotások (intencionális használati módok)

8/1. táblázat A társas tevékenységek területei

A kommunikáció és a kultúra evolúciós szempontú vizsgálatában különösen figyelemre méltó Merlin Donald elgondolása, amely abból indul ki, hogy az evolúció folyamatában az agy neurobiológiai szerveződésében, a belső reprezentációban, a kommunikációban és az információ megőrzésében, az emlékezet szervezésében egymással szoros kapcsolatban végbement változások teremtették meg a modern embert. (Donald 1991; 2001a, 2001b) Donald az ezen változások folyamatának az információkezelés tekintetében világosan elkülönülő nagyobb szakaszait nevezte kultúrának. Ebben az elgondolásban tehát a kultúra az információkezelésnek az agy szerveződésével összefüggő sajátos módja, amely – némileg eltérve a szokásos szóhasználatától – az emberhez közelebb álló főemlősökre is kiterjed.

A Donald felrajzolta evolúciós folyamat első fázisa az *epizodikus kultúra*, amely az emberszabású majmok világa, majd ezt követi az emberi fejlődés három állomása. A majmok agya egyedi eseményeket, epizódokat rögzít (innen az elnevezés), a reprezentáció tapasztalathoz kötött és mindig személyes, mivel nincs olyan szintű kommunikáció, amely az egyed megszerzett tudását át tudná vinni. Az epizodikust követő *mimetikus kultúra* már képes a megszerzett tapasztalat bizonyos szintű átvitelére, a magába zárt szolipszisztikus majomi elme meghaladására. Ezen a szinten a külső reprezentáció és a kommunikáció eszköze a test, a végtagok és az arc mozgásai, tartománya vizuális és motorikus, neurológiai előfeltétele pedig a saját test feletti kontroll és az epizodikus rendszer outputjainak, azaz a tapasztalt és mímelt eseményeknek viszonylag precíz reprezentációja. Mivel a reprezentáció és az átvitel mozgásokra, fizikai cselekvésekre, akciókra irányul, az első emberek perceptuális világa és elméje akcióorientált világgá változott, amely az akciót tette a tradíció tárgyává.

Alapvető különbség az előzményekhez képest a közösségi kódolás: megjelennek a közös fogalmak, rítusok, szociális játékok, a generációs átvitel céljára szervezett tanítási eljárások születnek, kommunikáció útján általánossá válik a célirányos koordináció, például a társas vadászások esetében. „A mimetikus kultúra lakójának [...] vannak olyan reprezentációi is, amelyek a csoportkommunikáció során születtek. Azok az emlékek, amikor valaki valamit a mímelésből megértett, vagy éppen amikor ő fejezett ki valamit azzal. Ezek a reprezentációk [...] egyrészt sokszor ismétlődnek, hiszen ezzel kommunikálnak, másrészt, ha az egyed bármit kommunikáció céljára gondol el, ekkor először is a közös reprezentációk kategóriáját kell számba vennie ahhoz, hogy kispekulálja, hogyan lehet a legkönnyebben valamit megértetni. Csírájában itt láthatjuk az egyéni és a kulturális szféra kettéválását.

A mimetikus kultúrában valószínűleg az egyéni szféra volt a terjedelmesebb, és a közös, a mindenki által érthető a kisebb, de ez utóbbi az evolúció során folyamatosan nőtt.” (Csányi 1999, 237)

Kultúra	Faj, kor	Az emlékezet szerveződése	Transzmisszió
epizodikus	majmok 5 millió éve	epizodikus események	nincs
mimetikus	Homo erectus 1,5 millió éve	testi reprezentáció, szociális szabályozás	imitáció, mimézis
mitikus	Homo sapiens sapiens 50 ezer éve	nyelvi szemantika	mítoszok, narratív tudás és átvitel
modern	modern ember 10 ezer éve	külső tárolás	rögzített tudás

8/2. táblázat A kultúra evolúciójának folyamata

Emberi vonásaival együtt is „a mimetikus kultúra nagyon konzervatív és lassan változó volt, aminek az az oka, hogy a mimetikus kultúra mindig igényelt valamiféle epizodikus lehorgonyzást, a tartalmait kontextuálisan kötött epizodikus tudás adta.” (Pléh 2002, 319)

A mai ember világára jobban emlékeztető vonásokat csak a következő, harmadik szakasz, a *mitikus kultúra* mutatott, mégpedig alapvetően a nyelv és a nyelvi kommunikáció megjelenésének köszönhetően. „A hangzó nyelv kifinomultabb artikulációkat tesz lehetővé, mint a lényegében pantomim-szerű mimetikus kultúra. [...] Ez a szerveződési szint már lehetővé tesz kategorizációkat, ugyanakkor mindent történetsszerveződéssé alakít át, nem jellemzők rá a »tiszta logikái«, hierarchikus struktúrák.” (Pléh 2001, 51–52) Vagyis a tudás történetekben, cselekvésekre és hősökre irányuló narratívákban szerveződik. „A nyelvre egy olyan írás előtti társadalomban, mely nem rendelkezik a modern információrögzítő apparátussal, alapvetően történetek mondásához van szükség. A nyelvet a csoportok tagjai napi tevékenységeikről szóló információik kicserélésére használták, régebbi események elmeséléséhez, és bizonyos fokig a döntések meghozatalához. Az elbeszélés annyira alapvető, hogy a látszat szerint már a felső paleolitikumban teljesen kifejldött [...] Az elbeszélő mód a nyelv egyik alapvető, talán az alapvető eredménye. [...] Az elbeszélő mód legfőbb terméke a mítosz. A mítosz a valóságról való narratív csere generációinak megvitatott, megbeszélte és megszürt terméke, a mérvadó változat.” (Donald 2001b, 228)

A negyedik fázis, a *modern kultúra* egy külső tároló mechanizmus, egy külső memória felfedezésén alapult. Ez a külső tároló az írás. Az epizodikus, mimetikus és mitikus kultúrában a tudás alapvetően individuumok elméjében reprezentálódott, bár a mimetikus és mitikus korszakban már a közösségek tagjai között megosztott, közösségi, társadalmi természetű volt. Az írással a tudás az individuumoktól teljesen függetlenedett, létrehozva egy megosztást saját individuális memóriánk és a külső támogató memóriarendszerek között. Az írás a tudás új szervezését teszi lehetővé. Létrejön egy

szimbolikus, „hol analitikusnak, hol paradigmaticusnak, hol pedig logikai-tudományosnak” nevezett elméleti kultúra, amely megteremti az alapját a formális oktatási rendszernek. (Donald 2001b, 244) Mentális apparátusunkat az írás tehermentesíti és szabadítja meg a túltöltéstől: elég, ha rámutat valamilyen releváns külső memóriára, és az írott keret mint külső támogatás közvetlen kapcsolatba kerül a belsőleg tárolt helyekkel.

Donald szerint a négy kultúra nem zárja ki egymást, az utóbb keletkezettek nem állnak az előzők helyére, hanem inkluzív kapcsolatban vannak. A modern ember elméje és kultúrája képes átjárást teremteni a reprezentációs rendszerek között, és kreatív módon felhasználni, egymással kombinálni azokat.

A kommunikáció kultúraformáló médiumai

Mint Merlin Donalds a kommunikáció evolúciója kapcsán idézett könyvében (Donalds 2001) rámutatott, az emberi civilizáció kialakulása és fejlődése a legszorosabban összefüggött az információ tárolásának és kommunikálásának módjával. Meghatározó evolúciós fejlemény volt a nyelv és a nyelvi kommunikáció megjelenése, amit egy idő után olyan mesterséges, nem természetes, ember készítette eszközök elterjedése követett, amelyeknek segítségével lehetővé vált az információnak és a tudásnak az emberi elmén kívüli rögzítése és tárolása, egyre összetettebb nyilvános reprezentációk létrehozása és egyre szélesebb körű terítése és cseréje.

Nem célunk, hogy részletesen bemutassuk az információ rögzítésének és kommunikálásának technika- és társadalomtörténetét. (Erről lásd Barbier-Lavenir 2004; Briggs-Burke 2004) Áttekintésünk csak arra vállalkozhat, hogy röviden ismertesse azoknak az eszközöknek néhány fontosabb tulajdonságát, amelyek az emberiség történetének egy-egy korszakában mint a nyilvános reprezentációk legfőbb hordozói és közvetítői – széles körben használt divatszóval: médiumai – meghatározó szerepet töltöttek/töltenek be a kultúra termelésében és a társadalom szervezésében.

Írás, könyvnyomtatás

Az ember evolúciójában a nyelv megszületése utáni fejlődési szakaszt az jellemezte, hogy bár a nyelvet természetesen sok mindenre használták, így a napi tevékenységek koordinálására, döntések meghozatalára, információk cseréjére, az egyének közötti szolidaritás és a közösség erősítésére és számos hasonló dologra, a kultúra arculatát a történetmesélés, a tudásnak történetekben, cselekvésekre és hősökre irányuló narratívákban való szerveződése határozta meg.

Az írás előtti kultúra

Újra felidézhetjük Donald vonatkozó gondolatait: „A nyelvre egy olyan írás előtti társadalomban, mely nem rendelkezik a modern információrögzítő apparátussal, alapvetően történetek mondásához van szükség. [...] Az elbeszélés annyira alapvető, hogy a látszat szerint már a felső paleolitikumban teljesen kifejlődött [...] Az elbeszélő mód a nyelv egyik alapvető, talán az alapvető eredménye. [...] Az elbeszélő mód legfőbb terméke a mítosz. A mítosz a valóságról való narratív csere generációinak megvitatott, megbeszélte és megszürt terméke, a mérvadó változat.” (Donald 2001b, 228)

A mitikus kultúrában a történeteket közösségileg hozzák létre és adják tovább. A történetek mesélése közösségi – családi, törzsi – színtereken zajlik, ahol tulajdonképpen a közösség tagjai együttesen alakítják az elbeszélés szövegét. Az újramesélések módosíthatják, csiszolhatják a történeteket, az írás nélküli kommunikáció azonban nem kedvez az egyéni változatoknak. Túlélésre az egyszerű, könnyen megjegyezhető, a közösségi emlékezet által támogatott narratívumoknak van esélyük. „A szájhagyományon alapuló társadalmakban minden kulturális reprezentáció könnyen megjegyezhető; a nehezen megjegyezhető reprezentációkat elfeledik, vagy könnyebben megjegyezhetőkké alakítják át, hogy kulturálisan elterjedhessenek.” (Sperber 2001, 105) A legjobb példa erre az *Íliász* és az *Odüsszeia*, amelyek nem írásban születtek, és csak jóval azután jegyezték le őket, hogy szóban már közzsájon forogtak. Szövegük tanulmányozásából a filológusok arra a következtetésre jutottak, hogy „a sorok metrikussága, formulázottsága, a nevekhez illesztett állandó jelzők stb. a kompozíciónak olyan – [...] »homéroszi stílusnak« nevezett – mnemonikus technikáját teszik lehetővé, amely bizonyos gondolatok hosszú távú továbbélését biztosítja tisztán szóbeli körülmények között is.” (Demeter 2002, 19)

Az írás megjelenése

A mitikus korszakban a kulturális reprezentációk, a narratívumok és egyéb tudások, bár közösségileg termelődtek és hagyományozódtak, szükségképpen az individuumok elméjében tárolódtak. Az írással a tudás jelentősen függetlenedett az individuumoktól, és ez a függetlenedés alapvető társadalmi-kulturális változásokkal járt együtt. „Az államilag szervezett társadalmakra való átmenetet az írás feltalálása kíséri. Az írás eleinte igazgatástechnikai célokra, később egy művelt réteg irodalmi önkifejezésére szolgál. Ezzel megszületik a szerző szerepe, aki megnyilatkozásait egy meghatározatlan, általános közönséghez intézheti; az értelmező, aki egy hagyományt tanítás és bírálat révén fejleszt tovább; és az olvasóé, aki olvasmányának megválogatása által dönt arról, hogy milyen áthagyományozott kommunikációban szeretne részt venni.” (Habermas é. n., 203) A korábban orális formában elhangzó és elszálló szövegek leírva vizuálisan is szemlélhető, eredeti kontextusuktól elszakadó, hosszú időn keresztül megőrizhető és egymással

összehasonlítható tárgyakként jelentek meg, amelyeknél jól meg lehetett különböztetni a tartalmat és a formát, az üzenetet és a nyelvi közvetítő anyagot. A szövegek az írásnak köszönhetően fizikailag áttekinthetővé, részleteik visszakereshetővé, belső összefüggéseik könnyebben felismerhetőkké váltak. Így az írás segítette a logikai műveleteket, a csoportosításokat, osztályozásokat, kategorizációkat, hierarchiák felállítását, a matematikai és általában az elvont gondolkodást.

Itt jegyezzük meg, hogy már az írás kialakulását jelentősen megelőzve feltűntek a vizuális ábrázolásnak a technikái, a vésés, a rajzolás, a festés, a faragás és szoborkészítés; az első írások is képszerű jelekből alakultak ki. (Az írás történetéről és fajtáiról lényegre törő összefoglalásként lásd Mártonfi 1975) A későbbiekben pedig az alfabetikus írás lett a mintája, előképe a zenei szövegek lejegyzésének, a notációnak, azaz a kottairásnak, valamint a mozgásos-táncos „szövegek” lejegyzésének, a táncírásnak, a koreográfiának.

A kiterjedtebb írásbeli kommunikációnak természetszerűleg alapfeltétele az írni-olvasni tudás. Így minél nagyobb szerepet kapott az írás a közkommunikációkban (törvények, szerződések, tulajdonviszonyok stb. rögzítése) és a kultúra (az irodalom és a tudomány) termelésében, annál inkább kulturális minimummá vált az írás-olvasás képessége (ami persze egyáltalán nem jelenti azt, hogy mindenki megtanult írni-olvasni).

Hangos olvasás – csendes olvasás

A mai ember számára igencsak meglepő lehet, de a történelmi források és a legújabb kori kutatások is arról tanúskodnak, hogy a VIII. századig – legalábbis a nyugati kultúrkörben – az írni-olvasni tudók akár egyedül, akár társaságban gyakorolták ezt a tudásukat, hangosan olvastak, sőt az írás is leginkább önmaguknak szóló diktáláshoz volt hasonlítható. (Ennek egyik oka az volt, hogy az akkori írásmód nem használt szóközöket és a mondatok, mondatrészek, bekezdések elválasztását célzó írásjeleket, így csak a kimondott, illetve felolvasott szöveg hordozta a teljes nyelvi információt.) „A korai szövegeket hangosan komponálták egy hangosan olvasó közönség számára.” (Demeter 2002, 48–49) A csendes olvasás és írás csak a késő középkorban, leginkább a könyvnyomtatás feltalálása után vált általánossá.

Az olvasás (és írás) elcsendesedése a közölt tartalomra nézve is fontos változásokkal járt. A hangos olvasás lassította, körülményessé tette a bonyolultabb gondolatok, összetettebb szövegek megértését, akadályozta a könyvekkel való együttgondolkodást. A csendes olvasással viszont eltűntek az írásbeliség kognitív előnyeinek érvényesülése előtti korlátok, és egyre inkább egy introspektív és reflexív írásbeliség alakult ki. Ahogy a jelenség filozófus kutatója jellemzi a folyamatot, „megszűnik a fül számára történő kompozíció nyomasztó szükségessége, s a szövegek ezáltal fogalmilag pontosabbá, konkrétábbá, elvontabbá válnak, megteremtve a rendszerszerű filozófia lehetőségét. [...] Az olvasás elhalkulásával a csend, a magány a gondolkodás definitív tényezőjévé lép elő: előtérbe kerül a gondolkodás tartalmának, az

elme felépítettségének kérdése, megjelenik az autonóm, önmagát a külvilággal szemben meghatározó kognitív individuuum filozófiai tekintetben befolyásos képze.” (Demeter 2002, 53–54) És természetesen mindez nem csak a filozófiai, hanem általában a tudományos gondolkodás vonatkozásában is elmondható.

Nyomatatás és sokszorosítás

Az írásban rejlő kultúrateremtő és -termelő potenciált a könyvnyomatás és a sokszorosítás teljesítette ki. „A könyvnyomatás korával [...] nemcsak az önálló tanulás lehetősége teremődik meg, de – a könyvek sokasága folytán – a megbízható és állandó szövegeknek eddig ismeretlen világa. A különböző személyiségek életrajzai immár nem vegyítődnek egymással, a jellegzetes vonásokat mutató arcképek az idők során változatlanul kerülnek újranyomásra, megteremtődnek a modern individualitás keretei. Standardizált kronológiák és taxonómiák jönnek létre; kialakul az a tér, melyben az egységes tudomány és a kumulatív kritikai tudás kibontakozhat, létrejön a modern történelmi tudat.” (Nyíri 1999, 119)

A könyvnyomatással növekedésnek indul az írni-olvasni tudók a középkor századaiban igen szűk körű tábora. Kiépül és egyre bővül az iskolai oktatás, növekszik az irodalmi művek közönsége, de szaporodnak maguk az alkotók és a művek is. Kezd elválni egymástól az irodalmi elitkultúra és a populáris (ponyva)irodalom. Megjelenik és gyors fejlődésnek indul a kapitalizálódó gazdaságot információval tápláló és a polgári nyilvánosság egyik fő fórumát képező sajtó. (Habermas 1971) A nyomtatott szó kultúra- és történelemformáló erővé válik. Minden, ami igazán fontos és mértékadó, nyomtatásban jelenik meg, könyvekben, újságokban és egyéb sajtótermékekben terjesztődik, és könyvtárakban, levéltárakban tárolódik, halmozódik fel. A műveltség és a művelt ember eszménye egyenlő az olvasottsággal, illetve a sokat olvasó emberrel. A betűnek, az írott nyelvnek a hatalmát jól tükrözik az olyan mondások, mint „a szó elszáll, az írás megmarad”, vagy „verba volant, scripta manent”. Nem kétséges, hogy a XVI. századtól a XX. század elejéig az emberi kultúra – McLuhan közismert munkájának címét idézve – a Gutenberg-galaxis jegyében formálódott. (McLuhan 2001)

Elektronikus eszközök

Az elektromosság az 1840-es években a Morse-féle távíróval lépett be a kommunikáció világába. Természetesen a távolsági hírközlés – a mai lehetőségekkel összehasonlítva igen kezdetleges formában ugyan – már jóval az újkori találmányok előtt jelen volt az emberi civilizációkban. Ellenséges támadásokról és egyéb veszedelmekről magaslati pontokon, hegycsúcsokon gyújtott tüzekkel, fény- és hangjelzésekkel igyekeztek hírt adni, évezredek keresztül azonban a futárok voltak a leghatékonyabb információtovábbítók,

vagyis tulajdonképpen az ember maga ment a hírrel, maga szállította a hírt. Európában a XVI. századtól kezdett intézményesülni a mai posta előzményének tekinthető nyilvános postaszolgálat. Kommunikációtörténeti szempontból érdekes próbálkozások voltak azok a rövidebb nyelvi szövegek átvitelére alkalmas szemaforrendszerek, amelyek nagy távolságra is – például Párizs és más francia városok között – viszonylag gyors és pontos, a látásviszonyoktól (az időjárástól és a nappal-éjszaka váltakozástól) azonban erősen függő hírtovábbítást valósítottak meg.

A XIX. század – különösen a második fele – a távíró mellett még jó néhány alapvető technikai találmánnyal segítette a kommunikáció fejlődését: a fényképezés, a fonográf, a mozgófilm rögzíthetővé és továbbadhatóvá tette a képet és a hangot, a telefon pedig megvalósította a földrajzi távolságokat átvéelő, élő nyelvi kommunikációt. Még jelentősebb újdonságokat hozott azonban a XX. század előbb a rádió, a magnetofon, a hangos- és színesfilm, majd még inkább a televízió és a videomagnó feltalálásával, illetve a rádiós és televíziós műsorszórás (broadcasting) kiépülésével.

A televízió diadalútja

A televízió a II. világháború után kezdte meg gyors és mélyreható kulturális változásokkal járó világhódító útját. A XX. század hatvanas-hetvenes éveitől a Föld népességéről – a gazdasági-technikai fejlődésben drámaian elmaradott térségeket leszámítva – minden túlzás nélkül elmondható, hogy életének, mindennapjainak elválaszthatatlan elemévé vált a televízió. Az ezredfordulón a világ fejlettebb részén alig volt ország, amelyben az emberek ébren töltött óráinak igen jelentős hányadát, különféle statisztikák szerint átlagosan akár ötödét-negyedét ne a televízió műsora foglalta volna le, vagy legalábbis adta volna a hátterét.

Attraktivitás

A látványos sikertörténetben bizonyára szerepet játszott az attraktivitás, a televízió az a lényegi tulajdonsága, hogy egyidejűleg az ember két legfontosabb érzékszervére, a látásra és a hallásra hat, egyesíti a színes mozgóképet, a beszédhangot és a zenét, és ezáltal képes a közvetlen megtapasztalás benyomását, a valóságérzés illúzióját kelteni, a figyelmet magára vonni, ráadásul a befogadáshoz nem igényli extra tudások megszerzését, nem természetes kódok elsajátítását.

Közvetítés, jelenlét, élményszerűség

A televízió az a befogadás szempontjából átütő ereje azonban nemcsak abból adódik, hogy attraktív módon tud egyidejűleg átvinni vizuális (egy idő után színes), akusztikus-zenei és verbális (beszél és írott nyelvi) információkat, és hozzáférhetővé tud tenni bármilyen képi, nyelvi, zenei szöveget – ezt tulajdonképpen a hangosfilm is tudja –, hanem abból is, hogy nem kizárólag szövegszerű alkotások (elsősorban különféle filmek) előállítására

és sugárzására, valamint hírszolgáltatásra képes, hanem bármilyen nem szövegszerű eseményen (spektákulumon, játékon, színi előadáson és egyéb történésen) jelen tud lenni, és arról akár egyidejű (online) közvetítést képes adni, sőt maga is létre tud hozni látványosságokat (például játékokat). Így képes a nézőt az események résztvevőjévé avatni, a közvetlen részvétel élményét vagy legalábbis annak illúzióját kelteni.

Személyesség, behatolás a privát szférába, intimitás

A televízió közvetlenül az emberek otthonába, privát szférájába viszi a műsorát, így a befogadó úgy találkozhat más világokkal és távoli eseményekkel, hogy ki sem kell lépnie megszokott, legszűkebb környezetéből. Nem utolsósorban e személyes, intim viszonynak köszönhető, hogy a televízió megkülönböztetett pozíciót foglalhatott el az emberek időtöltésében.

Tömegesség

A televízió – és ez persze a rádióról is elmondható – lényegi sajátossága a tömegesség, mégpedig kétféle értelemben is. Egyfelől tömeges méretekben, iparszerűen, a nap szinte teljes terjedelmét kitöltve állít elő és továbbít műsorokat a legkülönbözőbb műfajokban. Másfelől a műsoroknak ezt a szinte folyamszerű áradatát emberek sokaságához, tömegéhez juttatja el, innen származik a név is: tömegkommunikáció, tömegmédia (mass communication, mass media).

A televízió korszaka

Az attraktivitás, az élményszerűség, az intimitás, a tömegesség és néhány kapcsolódó tulajdonság együttesen vezetett el oda, hogy a televízió a XX. század második felében a kultúra termelésének és fenntartásának egyik fő eszközévé, a kulturális környezet megkerülhetetlen összetevőjévé, az információ és a kultúra legnépszerűbb és ennek köszönhetően leghatékonyabb médiumává vált. Éppen ezért a második világháború utáni fél évszázadot – főképpen a hatvanas évektől a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulójáig, vagyis az új infokommunikációs technológiáknak, így a nagy átviteli kapacitású kábeleknak, a számítógépnek, a műholdas műsorszórásnak, a digitalizációnak és a számítógépes világhálóknak a megjelenéséig és elterjedéséig tartó évtizedeket – a televízió korszakának nevezhetjük.

Egy forrás – sok befogadó

A televízió korszakának első évtizedeit a csatornák szűkössége jellemezte, ezért ezen időszak tömegkommunikációja jól leírható volt a műsorszórásnak azzal az egyszerű modelljével, hogy a közlő, a televíziós csatorna sok befogadóhoz, tömegméretű közönséghez juttat el üzeneteket, műsorokat, vagyis egy információforrás igen sok információvevővel áll szemben, még hozzá úgy, hogy az információáramlás gyakorlatilag egyirányú az előbbtől az utóbbi, tehát az intézménytől a közönség felé. „A tömegművészetben zajló tényleges

kommunikációs folyamat [...] elkerülhetetlenül tömegszerű viszonyokat alakít ki feladó és vevő között. Ez a viszony szükségszerűen egyirányú és személytelen, s a legtöbb tömegkommunikáció központosított ipari vagy bürokratikus szervezetekből ered, amelyek távol esnek a megcélzott »vevőiktől«. [...] A tömegkommunikáció vevője része egy nagyszámú közönségnek, de csak alig vagy egyáltalán nem áll kapcsolatban közönségbeli társaival, és csak kevés közvetlen ismerete van róluk, vagy kevéssé tudatosul benne, hogy kik is ők. A tömegkommunikáció gyakran egyidejű kapcsolatot jelent egy feladó és sok vevő között, s ebben benne rejlik annak lehetősége, hogy olyan közvetlen és egységes hatása legyen, amilyen a kommunikáció más formáinak nincs.” (McQuail é. n. a, 105–106) Az egyirányú információáramlás egy forrástól, egy adótól sok vevő, sok befogadó felé alaphelyzetben lényegében nem változtat(ott) az, hogy számos országban, leginkább persze a gazdagabbakban, három-négy országos és jó néhány helyi adó is elérhető volt már a hatvanas-hetvenes években is. Ezek ugyanis – mint például az Egyesült Államokban az ABC, a CBS és az NBC – tartalmilag kevéssé különböztek egymástól (erről lásd Gerbner 2000), és a kínálat a csatornaszámot és a tartalmak sokféleségét és mennyiségét tekintve meg sem közelítette a későbbi műholdas, kábeltelevíziós választékot.

A műholdas műsorszórás és a kábeltelevízió megjelenésével és terjedésével az „egy forrás – sok befogadó”-modell az 1980/90-es években átadta a helyét a sokcsatornás televíziózásnak, amelyben a hagyományos általános profilú tévéállomások mellett tartalomtípusokra (sport, popzene, rajzfilmek, gazdaság, divat, turizmus, természet, politika, komolyzene, régi filmek, humor stb.) specializálódott csatornák sokasága kínálja műsorát az érdeklődési irányok, ízlések, művelődési és kikapcsolódási igények szerint egyre inkább fragmentálódó közönségnek.

A tömegkommunikátor közvetítői szerepe

A tömegkommunikációnak – és ez természetesen nemcsak a televízióra, hanem a sajtóra és a rádióra is vonatkozik – megkülönböztető sajátossága, hogy a kommunikációs intézmény többnyire nem a forrása, nem a létrehozója, nem a kezdeményezője az üzenetnek, a közölt tartalomnak – a műsor-ként megjelenő hírnek, politikai, gazdasági vagy kulturális eseménynek, illetve üzenetnek –, hanem a közvetítője. Például a politikai híradásokban a tulajdonképpeni közlők, a tulajdonképpeni hírcsinálók (newsmakers) maguk a politikusok és az egyéb közszereplők, akik a hírekben megnyilatkoznak és cselekszenek, akiktől a hírek szólnak. A tévécsatorna, a rádióállomás vagy az újság szerepe e vonatkozásban abban áll, hogy a közönség felé valamilyen formában közvetíti a politikusok közléseit, megnyilatkozásait, cselekvéseit. Vagy például a sportmérkőzéseket és a koncerteket sem a médiumok kezdeményezik, általában nem a médiumok rendezik; funkciójuk nem az, hogy „előállítsanak” ilyen eseményeket, hanem hogy a közönség számára hozzáférhetővé tegyék, közvetítsék őket. Ezt a hagyományos kommunikátorétől eltérő közvetítő szerepet már a tömegkommunikáció

kutatásának viszonylag korai szakaszában felismerték és leírták, így Westley és McLean már 1957-ben olyan modellt állított fel, amelyben a médiumok, illetve a bennük dolgozó professzionális munkatársak (újságírók, szerkesztők stb.) úgy jelennek meg, mint közvetítők a társadalom – a hírcsinalók, illetve az események – és a közönség között. (Westley–McLean 1957) A közvetítő szerepű tömegkommunikátorok feladata, hogy a közönség érdeklődését mérlegelve, szelektáljanak az eseményekből, és amit érdemlegesnek találnak, azt hozzáférhetővé tegyék a nézőik, hallgatóik, olvasóik számára. „A tömegkommunikáció megteremt egy új *kommunikátor-szerepet* (például a formális médiaszervezetben a professzionális újságíróét) a *közönség* és a *társadalom* között. A sor így már nem egyszerűen: (1) feladó, (2) üzenet, (3) csatorna, (4) sok potenciális vevő; hanem ehelyett (1) események és vélemények a társadalomban, (2) csatorna/kommunikátorszerep, (3) üzenetek, (4) vevő. [...] Az *üzenetek* általában nem a tömegkommunikátoroktól erednek, a kommunikációt nem ők kezdeményezik. Inkább az történik, hogy a környezetben megjelenő események közül a saját maguk által kiválasztottakat (híreket) *továbbítják* a közönség felé, vagy hozzáférhetővé teszik azok nézeteit és véleményeit (szószólók, hirdetőik, előadók, írók), akik egy szelebbe nyilvánosságot akarnak elérni.” (McQuail é. n. a, 117)

A tömegkommunikáció és a televíziós jelenség néhány alapértelmezése

A következőkben röviden kitekintünk a tömegmédiumok, mindenekelelt a televízió működésének és társadalmi-kulturális funkcióinak olyan értelmezéseire, amelyek jelentős hatást gyakoroltak a tömegkommunikációval kapcsolatos társadalomtudományi elgondolásokra és vitákra, és fontos empirikus kutatásokat ösztönöztek.

A médium az üzenet?

Amikor megindult a televíziózás látványos terjeszkedése, hamarosan kezdtek érzékelhetővé válni a könyvnyomtatás és az írásbeliség jegyében formálódott kultúra és a televízió dominálta világ közötti különbségek. Nem sokat váratott magára a változások átfogó értelmezése sem. 1962-ben jelent meg a kanadai irodalomtörténész Marshall McLuhan *A Gutenberg Galaxis* című, nagy nemzetközi visszhangot kiváltó munkája. McLuhan irodalom- és kultúrtörténeti példák sokaságával mutatott rá arra, hogy a könyvnyomtatás feltalálását követő évszázadok kultúrájára az írásbeliség, a könyv nyomta rá a bélyegét, és a nyomtatott betűnek ehhez az egyeduralmához, a „tipográfiai ember” világához képest az új médium, az audiovizuális átvitel megvalósító televízió forradalmi átalakulást jelentett.

A változás egyik fő aspektusa, hogy az elektronikus médiumok, a rádió és a televízió a kultúra főáramában évszázadokon keresztül egyeduralkodó írásbeliséggel, a rögzített nyelvvel szemben visszahelyezték pozícióiba az élő beszédet, az orálitást, és egy újfajta, a hangzó nyelvnek széles teret adó kultúrát honosítottak meg. „A XIX. század közepén jelentkező technológiai felfedezések új kommunikációs korszak hajnalát, a poszttipográfia korának eljövételét jelezték. A telegráf és az írógép előkészítették, a telefon, a rádió, a film, a televízió és végül a számítógép kiteljesítették ezt a folyamatot, melyben szó és környezete gyors és mélyreható átalakuláson ment keresztül: egyrészt a hangzó szó – elektronikus átalakuláson menve keresztül – némiképpen visszanyerte régi jelentését, másrészt a grammatikai struktúrák, a gondolkodás- és kifejezőmód jellegzetességei kimutatható orális befolyást tükröznek. Ezek a tendenciák a másodlagos szóbeliség korának elérkezését jelezték. A »másodlagos szóbeliség« terminusát Walter J. Ong alkotta meg [...] Ez a fogalom alapvetően a beszélt nyelv új, az elektronikus média által kondicionált jellegzetességeire referál, éles kontrasztba állítva azt az írott nyelv adottságaival.” (Demeter 2002, 28) Az elektronikus médiában megjelenő új orálitásnak többek között olyan következményei is vannak, hogy parlamenti választások eredménye és kormányok, pártok, politikai irányzatok sikere múlhat azon, hogy a vezető politikai személyiségek miképpen tudnak a rádióban és a televízióban élő szóval kommunikálni. A híres 1960-as Kennedy–Nixon televíziós választási szópárbaj óta világszerte általános gyakorlattá vált a politikai ellenfelek élő vitája a televízióban. (Róka 1994; 1995)

Az ilyen és ehhez hasonló jelenségek McLuhant (és más kutatókat is) arra a feltevésre vezették, hogy szoros kapcsolat áll fenn a kommunikáció legfőbb eszközei, médiumai és az általuk közvetített kultúra milyensége között. McLuhan a kommunikáció technikai médiumainak szerepét abban látta, hogy mintegy kiterjesztik, „meghosszabbítják” az ember érzékeit, az írás a látást (mivel az írott szöveget a szemünkkel érzékeljük), a televízió viszont a látást és a hallást egyaránt (mivel a televízióban a kép és a hangzó, orális nyelv hordozza az üzenetet). Úgy vélte, hogy az, hogy egy médium mely érzék kiterjesztése, szükségképpen hatást gyakorol a közölt üzenetekre és a befogadás módjára. Mindebből végső következtetésként arra a paradoxonnak ható, de nagyon kifejező megállapításra jutott, hogy tulajdonképpen „a médium az üzenet”. (McLuhan–Fiore 1967)

McLuhan sajátos médiaértelmezését sokan vitatták (erről lásd Stearn 1967; Varga 1999; 2000), azt azonban, hogy a kommunikációs eszköznek, az információ médiumának a sajátosságai hatással lehetnek a közvetített kultúrára és a médium használóira, nem nagyon vonták kétségbe, annál inkább sem, mert ez a lehetőség egy rokon területen egyáltalán nem volt ismeretlen. Mint emlékszünk, a nyelvtudományban és több kapcsolódó diszciplínában jelentős figyelmet szenteltek annak az elgondolásnak, hogy a kommunikációt megvalósító nyelvek sajátosságai, főképpen szintaktikai jellemzői, valamint szókincsének szerkezeti vonásai hatást gyakorolhatnak a birtokosaik világszemléletére, gondolkodásmódjára (nyelvi relativizmus).

A médiumok versengő egymás mellett élése

McLuhan nyomán időről időre olyan előrejelzésekkel lehetett találkozni, hogy a rádió és a televízió hozta új orális szóbeliség árnyékában az irodalom, az írott kultúra elenyészik. Ez az írásbeliség értékeiért aggódó jóslat azonban nem vált valóra, az elektronikus médiumok nem szorították ki az írott nyomtatott-olvasott kommunikációt, hanem mintegy megosztottak vele a kultúra termelésének és fenntartásának funkciójában. Manapság a számítógépes hálózati médiummal összefüggésben is gyakran felmerül, hogy a hagyományos könyvolvasásnak vagy a hagyományos televíziózásnak a hálózati társadalomban, az interaktívok világában már nincs nagyon jövője, gyökeresen átalakulnak a kánonok és a műveltségismény, és számos korábbi érték elveszti vonzerejét és jelentőségét.

Természetesen egy új, ráadásul technikailag igen sokat „tudó” médium belépése szükségképpen változásokkal jár, ez azonban a legkevésbé sem jelenti feltétlenül a korábbi médiumok és kulturális teljesítmények kiszorítását, enyészését, kihullását, éppen ellenkezőleg, kiszélesítheti a kultúratermelés és -közvetítés perspektíváit, ugyanis a hagyományos értékek számára is új megjelenést, illetve könnyebb elérhetőséget kínálhat (ahogy például a televízió a maga audiovizuális eszközeivel feldolgozza és közvetíti a klasszikus irodalom számos alkotását, és ezáltal akár stimulálhatja is az olvasást, vagy ahogy az internetre is felkerülnek az irodalom klasszikus művei, és virtuális bejárás nyílik a múzeumokba, képtárakba, könyvtárakba).

Transzmissziós felfogás és hatásvizsgálatok

A tömegkommunikációs kutatásokban a kezdetektől mind a mai napig paradigmaszerűen jelen van a tömegmédiá jelenségeinek abban a fogalmi keretben való megközelítése, amelyet a kommunikációnak a távközlési motivációjú matematikai elmélete kínált. „E felfogás a kommunikációt egy rögzített *információmennyiség* – a feladó vagy forrás által meghatározott *üzenet* – átadási folyamatának, transzmissziójának tekinti.” (McQuail é. n. a, 116) A tömegkommunikáció értelmezésében és vizsgálatában „a legtöbb ipari kultúrában a transzmissziós szemlélet a domináns formula, amely a »közöl«, »küld«, »közvetít«, »eljuttatja másokhoz az információt«, azaz a kommunikáció geográfiai vagy közlekedési metaforáján alapul. A 19. században ugyanis a javak és az információ szállítását egymáshoz nagyon hasonló folyamatnak képzelték el, és ez a közös eredet máig megőrződött a kommunikáció fogalmában. A kommunikációnak ebben a transzmissziós értelmében az emberiségnek az az ősi vágya jutott kifejezésre, hogy minél nagyobb sebességgel, minél nagyobb távolságon át, minél több és minél hatékonyabb információt juttasson el.” (Császi 2002, 86)

A tömegkommunikációnak a transzmissziós értelmezésben fogant kezdeti „egyszerű definíciói Lasswell (Lasswell 1948) megfigyeléseit követik, aki szerint a tömegkommunikáció vizsgálata nem más, mint megpróbálni választ adni a kérdésre: *Ki kinek mit mond milyen csatornán keresztül és*

milyen hatással?” (McQuail é. n. a, 117) Ebben a keretben a második világháború alatti és utáni években – nem utolsósorban a hitleri propaganda gépezet sikerét, valamint a szovjet rendszer agitációs és propagandisztikus irányultságát tapasztalva – a kutatók a kommunikáció hatásainak és hatékonyságának a kérdéseit állították a központba. Leginkább azt próbálták megállapítani, mint például a Carl I. Hovland és munkatársai által végzett, széles körben ismertté vált kísérletek (Hovland–Lumsdaine–Sheffield 1949), hogy miképpen lehet filmekkel és egyéb tömegkommunikációs anyagokkal előre eltervezett módon valamilyen meggyőződést kiváltani, vagy valamilyen tudást kialakítani egy közösségben. Azon kezdeti feltevessel szemben, hogy a tömegmédiá bármilyen hatás elérésére képes lehet, a negyvenes-ötvenes években világszerte nagy számban végzett és módszertanilag egyre kifinomultabb hatásvizsgálatok végül arra a következtetésre jutottak, hogy ha a médiának vannak is hatásai, azok jellemzően nem egy-egy közlésnek vagy közléssorozatnak betudható, a behaviorista inger-válasz séma szerint leírható, rövid távú, közvetlen hatások, például egy film megtekintése, egy újságcikk elolvasása vagy egy propagandakampány nyomán fellépő attitűd- vagy viselkedésváltozások, hanem a média közleményei sokaságának, mindenekelőtt a televízió műsorfolyamának való tartós kitettség nyomán hosszabb távon érvényesülő, lassú változások, módosulások, alkalmazkodások, amelyek egymással is sokféleképpen összefüggő társadalmi, kulturális és pszichológiai tényezőknek a médiával való kölcsönhatásában állnak elő. (Klapper 1960) „A médiáról nem az derült ki, hogy nem vált ki hatást, hanem az, hogy a társadalmi viszonyok már meglévő struktúráján belül, sajátos társadalmi és kulturális kontextusban működik. Ezek azok a tényezők, amelyek elsődlegesen a vizsgált vélemények, attitűdök és magatartások alakításában, valamint abban, hogy a közönség hogyan választ a médiakínálatból, mennyire figyel annak tartalmára, és hogy miként reagál arra.” (McQuail é. n. a, 129)

Használat és szükségletkielégítés

A rövid távú médiahatásokra koncentráló vizsgálatoktól karakteresen eltér a kutatásoknak az a csoportja, amely alapvetően annak feltérképezését tekinti feladatának, hogy az emberek mire, milyen szükségleteik, igényeik kielégítésére használják a televíziót, illetve a tömegkommunikációs eszközöket. (Katz–Blumler–Gurevitch 1974) A használat és szükségletkielégítés (uses and gratifications) gyűjtőnévvel emlegetett irányzat abból a vitathatatlan tényből indul ki, hogy az embereknek sokféle társadalmi, kulturális, társas és pszichológiai szükséglete van, s ezek irányítják, motiválják a viselkedésüket, így természetesen a médiahasználatukat is. „A használat és szükségletkielégítés kutatása azon szükségletek és szándékok eredetét és struktúráját igyekszik feltárni, melyek a médiát, valamint a média gyakorlatait és műfajait implikálják [...]”. (Anderson 2005, 244) Vagy ahogy az irányzat vezéralakjai megfogalmazták, a használat és szükségletkielégítés gondo-

latkörében dolgozó kutatókat összefogják azok a kérdések, hogy „1. melyek a társadalmi és pszichológiai *eredetei* azon 2. *szükségleteknek*, amelyek kiváltják az 3. *elvárásokat* a 4. *tömegkommunikációs médiumokkal és egyéb forrásokkal* szemben, és amely elvárások a 5. *médiahatásnak* való kitétel különféle formáiban (vagy egyéb tevékenységekben) nyilvánulnak meg, a 6. *szükségletek gratifikációit* eredményezik és 7. *egyéb következményeket*, amelyek legtöbbje esetleg nem is szándékolt.” (Katz–Blumler–Gurevitch 1979, 16–17)

Empirikus kutatások szerint a tömegkommunikációs eszközökkel, illetve tartalmakkal kapcsolatos szükségletek három nagyobb csoportba sorolhatók:

- ♦ *kikapcsolódás*
  - ♦ a szórakozás iránti szükséglet
  - ♦ a pihenés iránti szükséglet
- ♦ *megismerés*
  - ♦ információ iránti szükséglet
  - ♦ tudás iránti szükséglet
- ♦ *társasélet*
  - ♦ társaság iránti szükséglet
  - ♦ befolyás iránti szükséglet.

A szükségletek elvárásokat generálnak a médiával szemben, és válogatásra ösztönöznek a csatornák, illetve a tartalmak között. Az irányzat képviselői tehát aktív médiabefogadókat feltételeznek, akik többé-kevésbé tudatosan szelektálnak a kínálatból. Ebben a felfogásban „a média használata interaktív folyamat, amely a média tartalmához, az egyéni szükségletekhez, a percepcióhoz, a szerepekhez, az értékekhez és ahhoz a társas, társadalmi szituációhoz kötődik, amelyben a médiahasználó elhelyezkedik.” (Babocsay 2003, 59)

A használat és szükségletkielégítés vizsgálata rámutatott, hogy „a tömegkommunikációs tartalom, műfaj stb. nem feltétlenül azt adja az egyén számára, amit akár a kommunikátor, akár esetleg a közgondolkodás tulajdonít az adott tartalomnak, kommunikációs műfajnak, hanem az egyén személyiségétől, pszichikai diszpozíciójától, életkörülményeitől függően más-más szükségletét elégítheti ki egyazon tömegkommunikációs üzenet által. [...] Főként az egyén társadalmi feltételeitől, diszpozíciójától függ, hogy kacajra fakad-e egy szándékában »komolyra« vett tömegkommunikációs közleményen, vagy inkább sírni lenne kedve egy szándékában nevetető, szórakoztató történeten. A gondolat magva, hogy ugyanaz a műsor, film stb. az egyik ember számára a valóság megismerését, a másik számára a valóságtól való menekülés lehetőségét nyújtja [...]”. (Hanák 1981, 92–93)

Az irányzat nagyobb vállalkozásai közül kiemelést érdemel a svédországi Média Panel Program, amely megfigyelési személyeknek egy nagyobb mintáján fiatal kortól hosszabb időtávon keresztül követte nyomon a médiahasználat alakulását. A kutatásból kitűnt, hogy „a különböző médiumok egyéni használata meglehetősen összetett mintázattal rendelkezik, mely

részben hosszú időn át stabil marad, részben együtt változik a társadalom médiaszerkezetével, részben pedig a médiahasználók életkori változásaival párhuzamosan módosul.” (Rosengren 2004, 179–180) Az eredmények felhívták a figyelmet arra a kulturális szocializáció szempontjából semmiképpen sem elhanyagolható tényre, hogy „a televíziós tartalommal kapcsolatos preferenciák alapjai már egészen fiatalon kialakulnak, és a továbbiakban viszonylag stabilak maradnak” (Rosengren 2004, 186)

A kultivációs megközelítés

A magyar származású George Gerbner nevéhez fűződő kultivációs elemzés kiindulópontja a kommunikációnak a kultúra termelésében, fenntartásában és áthagyományozásában játszott szerepe. A közösségek tagjai között cserélődő közleményeknek (a korábbiak értelmében külső reprezentációknak) egyfelől az aktuális valóságra vonatkozó beszámolóknak, híreknek, tudósításoknak, másfelől – talán még nagyobb súllyal – az elképzelt, kitalált történeteknek, meséknek, fikciós narratívumoknak az összességében végső soron megmutatkozik, hogy e közösség számára egyáltalán mi létezik, mi tartozik bele a világba, mi a fontos, mi a lényeges, mi a jó, mi a rossz, mi a helyes, mi a helytelen, mi mivel és hogyan függ össze, vagyis a közlemények összességéből kirajzolódik a feltevéseknek az a rendszere, amelyen keresztül a közösség tagjai önmagukat, múltjukat, jövőjüket, céljaikat szemlélik. A kommunikáció nemcsak egyszerűen visszatükrözi, felmutatja, hanem meg is erősíti azokat a kulturális feltevéseket, amelyekkel a közösség a világ felé fordul. A kultúra szempontjából a kommunikációnak az az alapvető funkciója, hogy közlemények termelésével, cseréjével és generációról generációra történő áthagyományozásával folyamatosan ébren tartsa, előtérbe helyezze, erősítse, egyszerűen kultiválja a létre, a fontosságra, az értékekre és az összefüggésekre vonatkozó közös kulturális feltevéseket.

A tömegkommunikáció elektronikus eszközei, mindenekelőtt a televízió által közvetített szakadatlan közlésfolyam a kulturális környezet legfontosabb összetevőjévé és a modern társadalmak tulajdonképpen egyetlen olyan egyetemes forrásává vált, amelynek a család és az iskola mellett meghatározó szerep jut a társadalom közös kulturális feltevéseinek és értékeinek kultivációjában és a felnövekvő generációk szocializációjában. A tömegkommunikációnak kitett közönség a közlemények áradatából tudja, tanulja meg, hogyan állnak a dolgok a világban, mire kell és érdemes figyelni, mi a fontos, a lényeges, mi a jó, mi a rossz, mi mivel és hogyan függ össze. Mindemellett a közleményfolyamban való részesedés az egyetlen olyan önkéntesen vállalt és közös tanulási forma, amely egy társadalom legtöbb tagja esetében még szórakoztat és örömet is okoz.

A „tanulás” szó itt természetesen nem a hétköznapi értelemben szerepel. Ha például a képernyőn sorozatosan látunk orvosokat tevékenykedni, mi magunk nem fogjuk megtanulni az orvosi szakma rejtelmait, és nem tudunk majd betegeket gyógyítani. De az orvosokkal kapcsolatos történetek sokasá-

gából megismerjük az orvost, mint egy társadalmi és személyiségtípust, mint jó vagy rossz embert, mint hozzánk hasonlót vagy különbözőt, mint olyat, aki társadalmilag sikeres vagy sikertelen, akit megbecsülnek vagy megvetnek, stb. Közlemények sokaságából e nem hétköznapi értelemben tanuljuk meg, mire érdemes figyelni, mit kell fontosnak tartani, mi a szabályszerű, mi a szabályellenes, kiket becstül meg a társadalom, kiket nem, kiknek van befolyásuk a dolgok menetére és kiknek nincs, kik a sikeresek, kik a sikertelenek, stb.

Egy olyan közösségben, amely a kommunikációnak csak a szóbeli módzatait ismeri, és amelyben a kommunikációban való részvétel módja nem kötődik specializálódott szerepekhez vagy hatalmi pozíciókhoz, elvileg bárki hozzájárulhat a közlemények termeléséhez, az eseményekről szóló beszámolókhöz és a történetek meséléséhez és ezen keresztül a közös feltevések, elképzelések, hiedelmek alakításához, vagyis itt a kommunikáció a közösség egészének kontrollja alatt áll.

A modern tömegkommunikáció erősen tagolt és intézményesült világában viszont azok a személyek és csoportok, akik vagy amelyek társadalmi helyzetüknél, illetve intézményi szerepüknél fogva jelentős befolyást képesek gyakorolni a közlemények termelésének folyamatára, a bennük kultivált feltevések, értékek, képek rendszerére is hatással bírnak. Ebből adódóan a modern társadalmakban igen fontos kérdéssé vált, kik tartják kezükben a tömegkommunikációs technológiákat, kik és hogyan szabályozzák a kommunikációs folyamatokat, és milyen érdekek, szempontok, előfeltevések érvényesülnek a közlemények tartalmában.

Végiggondolva ezt a folyamatot, a tömegkommunikáció vizsgálatának három, egymással szorosan összefüggő tárgya kínálkozik.

- Az intézményrendszer vizsgálatában arra irányul a figyelem, hogyan működik és szabályozódik a közleményfolyam előállításának intézményi folyamata, milyen intézményi szerepek, befolyásolási csatornák, szerepközi kapcsolatok, döntési mechanizmusok, kodifikált és hallgatólagos szabályok, előírások, szankciók, kényszerpályák jellemzik a tömegkommunikációs intézményeket. Például a szerkesztőségi döntési és ellenőrzési mechanizmusok és az eljárásmodok tanulmányozása számos esetben arra az eredményre vezetett, hogy az újságírók – általában anélkül, hogy nyíltan megfogalmazott szabályoknak engedelmessé válnának – hétköznapi munkájukban sokkal inkább a tulajdonosok és a vezetők vélt vagy valós elvárásainak igyekeznek megfelelni, mintsem a közérdeknek vagy a közönség igényeinek.
- A közleményfolyam vizsgálatában olyan kérdésekre keresik a választ tartalomelemző módszerekkel, mint például: milyen társadalomkép bontakozik ki a közleményekből; milyen társadalmi típusok, milyen sorsok, konfliktusok, megoldási módok ábrázolódnak; milyen értékek, cselekvési és életvezetési stratégiák jelennek a cselekményekben; milyen karakterek és milyen cselekvések mutatkoznak jónak, sikeresnek és vonzóknak, és milyenek rossznak, sikertelennek visszataszítóknak; és mi az, ami igen

nagy gyakorisággal, és mi az, ami csak ritkán vagy egyáltalán nem tűnik fel.

- ♦ Végül a kultivációs elemzés a közleményfolyam tartalmának jelfunkcióját igyekszik feltárni: mi a társadalmi-kulturális jelentése, tulajdonképpeni üzenete, „tanulása” a közönség számára mindannak, ami a közleményekből nagy gyakorisággal elérhető. Ha például a televíziós műsor-folyamban az etnikai kisebbségek vagy az értelmi fogyatékosok rendre előnytelen szerepekben, vesztesekként, áldozatokként vagy gonosztevőkként, bűnözőkként jelennek meg, akkor ez olyan szimbolikus társadalmi környezetet teremt a nézők számára, amelyben az a természetes, az a magától értetődő, hogy ezek a csoportok a társadalom peremére szorultak élnek.

Ebben az elgondolásban a média hatása nem abban áll, hogy egy-egy közlemény vagy kampány hatására módosulnak-e a befogadói attitűdök vagy viselkedések, hanem hogy a közönség túlnyomórészt a média által teremtett kulturális környezetben él és szocializálódik, így a dolgokat és történéseket szükségképpen ehhez a kulturális környezethez mérten, ehhez viszonyítottan, ennek tükrében érzékeli és értelmezi.

A közfigyelem irányítása: tematizáció, napirend-kijelölés

A média tájékoztató és nyilvánosságot kreáló közéleti szerepének talán a legfontosabb eleme a közfigyelem irányítása, amire a *tematizáció* és a *napirend-kijelölés* (agenda setting) terminusokkal szoktak utalni. (A két kifejezés lényegében ugyanazt jelenti.) Közismert, hogy a tömegkommunikációs eszközök fontos, de természetesen nem kizárólagos szerepet játszanak annak meghatározásában, hogy a közfigyelem mire, milyen témákra, milyen eseményekre, milyen ügyekre irányul, és milyen kérdések, problémák, történések válnak a közbeszéd tárgyává és a társadalmi-politikai cselekvések célpontjaivá. A médiumok azon keresztül, hogy bizonyos témákat gyakrabban és hangsúlyosabban, más témákat ritkábban és kevésbé hangsúlyosan tűznek napirendre, akarva-akaratlanul az aktuális társadalmi, politikai, kulturális stb. kérdéseknek és problémáknak egy bizonyos rangsorát, fontossági sorrendjét tárják a közönség elé. Ezzel – többé vagy kevésbé tudatosan és szándékoltan – hozzájárulnak a közgondolkodás témaszerkezetének és napirendjének alakításához, hiszen magától értetődő módon azok a kérdések, problémák, témák, eszmék, állítások, amelyek hosszú időn keresztül a legfőbb hírforrásként szolgáló média napirendjének első helyein szerepelnek, vagyis amelyekről hosszabb időn keresztül gyakran és hangsúlyos helyen esik szó a tömegkommunikációs közlésekben, általában a közönség figyelmét is erőteljesen magukra vonják, és előbb-utóbb az állampolgárok széles rétegeinek szemében is jelentős közügyként tűnnek fel, és a nem intézményes közbeszédnek is témáivá válnak. Így a média témaadó, napirend-kijelölő tevékenysége a legszorosabban összefonódik a közvélemény és a közhangulat alakulásának problémakörével. (A napirend-kijelölés

lésről részletesebben lásd McCombs-Shaw 1972; McCombs 1981; Kepplinger 1986; Brosius-Kepplinger 1990; Tamás 1999) A média – és természetesen az egész tematizációs eszköztár és folyamat – ellenőrzéséért folytatott szűnni nem akaró politikai-közéleti harcoknak éppen az az egyik fő motívuma, hogy az egyre inkább mediatiszálódott közéletben a különféle események, problémák, konfliktusok, programok, eszmék, valamint az azokat exponáló személyiségek és intézmények (például pártok, mozgalmak stb.) nem utolsósorban éppen azért tudnak a legkönnyebben a figyelem középpontjába kerülni, a közbeszéd tárgyává és az emberek sokaságát foglalkoztató közüggé, illetve a közönség számára befolyásos, potens tényezővé, de legalábbis ismertté válni, hogy felkerülnek a tömegkommunikáció napirendjére. „Azok, akik a tömegmédiát a saját céljaikra használják, bízhatnak ugyan benne, hogy a figyelem felkeltésén vagy a nyilvánosság megszerzésén túl elérnek valamilyen hatást is (meggyőzés, eladásnövelés), de mégiscsak az előbbi a közvetlen cél és egyben a siker vagy kudarc mértéke is. A médiahatás-kutatás nem kis részben az imázs és a tudatosítás kérdéseire irányul. Az ismertség ténye – amely sokszor az egyetlen szükséges feltétele a hírnévnek – nemritkán fontosabb, mint a tartalma annak, amit ismer a közönség. A médiának tulajdonított befolyás a politikai és egyéb kérdések tematizálásában [...] ugyancsak a figyelemmegnyerési folyamatot példázza.” (McQuail é. n. a, 119)

A tömegkommunikáció rituális modellje

Mint erről fentebb már részletesen szóltunk, hagyományosan – a kommunikációnak az ipari társadalmakban megszokott transzmissziós, „távolsági szállítás” szemléletében – többnyire úgy gondolkodtak a tömegkommunikációról, mint amelynek az a dolga, hogy információt közöljön, küldjön, közvetítsen, juttasson el a közönségéhez. „A kommunikáció másik értelmezése, a rituális modell, az előbbinél sokkal ősbibb jelentést őriz, a mai világunkban mégis teljesen háttérbe szorul. A »rituális« kifejezés arra utal, hogy a kommunikáció a »részvételt«, a »részasedést«, a »társulást«, és a »közös hit birtoklását« teszi lehetővé. Ebben az értelemben a kommunikáció a »közösséggel«, a »hasonlósággal« szinonim kifejezés. Ha a transzmisszió a közösségek kontrollját lehetővé tevő térbeli szállítás volt, akkor a rituálé archetipikus esetét a közösségteremtő szakrális ceremóniákban találhatjuk meg. A kommunikáció rituális szemlélete – írja Carey – nem az üzenetek térbeli szállítására irányult, hanem a közösen osztott hiedelmek megjelenítésére.” (Császi 2001, 3, Carey 1975-re utalva)

A rítusokról és a részvételben manifesztálódó befogadói attitűdről *a kultúra nem szövegszerű termékei* címszó alatt (7. fejezet) már szót ejtettünk. A korábban írottak jelen kontextusban azzal folytathatók, hogy „a rituális vagy expresszív kommunikáció az adott közösség tagjai által osztott, közös szemléleten és érzelmeken nyugszik. Nem annyira a célra irányultság és a haszonelvűség a jellemző rá, hanem az emelkedettség, a beteljesedettség –

vagyis a kommunikáció értelme maga a kommunikációs aktus – és az ornamentális, s nem egyszer performatív elemeket igényel, hogy a kommunikáció megvalósulhasson. A befogadás élvezete éppannyira fontos, mint az információátadásból származó valamely hasznos cél. A rituális kommunikáció üzenete nemritkán rejtve marad és homályos, minthogy olyan képzet-társítások és szimbólumok függvénye, amelyeket nem a résztvevők választanak, hanem a kultúra tesz elérhetővé.” (McQuail é. n. a, 118)

A kommunikáció transzmissziós modellje szerint a hírek információk éhségünket hivatottak csillapítani, újdonságot és újságot közvetítenek. A rituális nézet szerint viszont a hírek nem csupán informálnak, „hanem a világot formáló nagy erők drámáját közvetítik nekünk, amely drámákban mi magunk, az olvasók és nézők részt veszünk azáltal, hogy helyeslésünkkel vagy tiltakozásunkkal csatlakozunk az eseményt értelmezők csoportjához. A hírek rituális kommunikációja nemcsak leírja a világot, bár azt is teszi, hanem bele is helyezi az információt egy nagyobb összefüggésbe, és egyben el is játssza azt. A kommunikáció így olyan szimbolikus folyamatként írható le, amelyben a valóságról alkotott képünket – nemcsak a részleteket, hanem az egészet is – állandóan újratermeljük, korrigáljuk és átforgalmazzuk. Mégpedig úgy, hogy közben a káoszról rendet, az értelmetlenségből befolyásolható kozmoszt teremtünk.” (Császi, 2001, 4)

A rituális médiakommunikáció talán legjobb példái a televízióban közvetített olyan rendkívüli ceremoniális események, mint a koronázások, híres emberek esküvője vagy éppen temetése, beiktatási, kitüntetési és megnyitási aktusok, de ebbe a körbe tartoznak a választási küzdelmek vagy a sportversenyek, különösen az olimpiai játékok. (Dayan-Katz 1992) A rituális megközelítésben a „kis színes” hírek, a bűnügyi tudósítások, a katasztrófákról, szerencsétlenségekről szóló beszámolók, a botrányokkal foglalkozó híradások, összefoglalóan a bulvár, tabloid témák, amelyeket gyakran szívesen és meglehetősen elítélően állítanak szembe a mértékadó, közérdekű tájékoztatással, sem tűnnek csupán olcsó szórakoztatásnak, a tömegigény elvtelen kiszolgáltatásának, kulturálisan értéktelen hordaléknak. „Ezek a »másfajta« hírek ugyanolyan fontos szerepet játszanak a hatalom és a társadalom morális reprezentációjában, mint a »komoly« politikai és társadalmi hírek. [...] A »másfajta hírek« triviális történeteit – legyenek azok egyénekről szóló botrányos beszámolók, az újság címlapján lévő szerencsétlenségek vagy a televízió-híradóban látható pusztítások – úgy szerkesztették meg, hogy azokban a káosz győzelme, a biztonság elvesztése szorongást váltson ki [a befogadókban], és ezen keresztül felkeltse a fizikai és morális rend helyreállítása utáni vágyat.” (Császi 2001, 104-105)

A média mint spektakulum

Akár a rituális modell egyik elágazásának is tekinthető az az elgondolás, amely a tömegkommunikációt, elsősorban persze a televíziót a cirkuszi számokkal, az utcai mutatványosok produkcióival és különféle egyéb látványosságokkal – karneválokkal, tűzijátékokkal, parádékkal – rokonítja, ame-

lyeknek többnyire nincsen önmagukon túlmutató üzenetük, pusztán a figyelem felkeltését, illetve lekötését, a nézők elámitását szolgálják. E felfogás szerint „a tömegkommunikáció valószínűleg egyáltalán nem is kommunikáció, ha ezen »a jelentés rendezett átvitelét« értjük. Sokkal inkább »spektakulum« (spectatorship), a médiaközönség pedig jóval inkább spektátorok, pusztán a látványra rámeredők, mintsem résztvevők vagy információvevők összessége. (Elliott 1972, 164) [...] A figyelemlekötésre törekvés találkozik azzal az igénnyel, amellyel a közönség egy része – azok, akik a tömegmédiát kikapcsolódásra és időöltésre használják – a média felé fordul. Ők a médiával akarják múlatni az időt, a mindennapi valóságtól szeretnének menekülni. E modell szerint a feladó és a vevő nem szükségszerűen passzív és kívülálló, de nem ró rájuk elkötelezettségeket a köztük meglévő viszony, és pusztán fennállásából nem következik, hogy jelentésátvitel vagy -létrehozás jön létre.” (McQuail é.n. a, 119)

Bulvárosodás, infotainment

A kommunikációs rendszerek társadalmi-politikai környezetében és technikai eszköztárában az utóbbi időben végbement változások a média hírközlési-tájékoztatási funkcióját, illetve ennek értelmezését sem hagyták érintetlenül. A rituális modell kínálta megközelítésben a korábbitól, vagyis a transzmissziós modellben megszokottól eltérő értelmet kapnak azok a történések, amelyek a média híreiben figyelmet érdemlő eseményekként jelennek meg. „A médiaesemények legfontosabb jellegzetessége, hogy a valóság és a fikció között elhelyezkedő szakrális szerepjátékok. A hírek [...] megszűnnek hír, a valóság fő definiálója és a szórakozás ellentétének lenni, ehelyett a szórakozás és a hírek keverékéből álló új valóságot teremtenek, ami egyik sem és mindkettő egyszerre.” (Császi 2001, 7) Ez az újfajta, a „komoly” tájékoztatás és a könnyed szórakoztatás összemosódásából létrejövő műfaj, az „infotainment” a magyar médiában is egyre nagyobb részesedést nyer, és ezt a közönség oldaláról visszaigazolja a bulvár érdeklődési típus gyarapodása. (Terestyéni 2002b)

Különösen fontos médiaesemények a botrányok, amelyekről a rituális modell értelmezése azt vallja, hogy „bennük az erkölcsi tőke konstrukciójának elveiért folyó nyilvános vitát [kell látnunk], amely a társadalmi élet valamennyi területére kiterjed... A neodurkheimi kulturális szociológiai nézőpont [...] a botrányokban a társadalom értékrendjének megsértése nyomán kialakult kollektív nyilvános vitát látja, amely nemcsak korlátozó természetű, hanem konstruktív is, nemcsak tiltásokat hordoz, de új szabályok megalkotását is lehetővé teszi. Eszerint a botrányokban nem elsősorban az egyén reputációja – persze az is –, nemcsak a politikai pártok és csoportok erkölcsi tőkéje – persze az is –, hanem legfőképpen a társadalom alapvető értékeit meghatározó szentség és profanitás, a Jó és a Rossz, a Tiszta és a Tisztátalan, a Rend és a Káosz közötti szimbolikus megkülönböztetés a tét.” (Császi 2002, 131)

Ennek az elméleti megközelítésnek a fényében persze számos olyan dolog, amire a média körüli disputákban előszeretettel hivatkoznak, egy kicsit másképpen fest. Bizonyára újragondolandók olyan fogalmak, mint a hír, a hírtérték, a tájékoztatás(i funkció), az igazság és objektivitás, a közízlés, a populáris kultúra, a magas kultúra, a szórakoztatás(i funkció), a nyilvánosság, a magánszféra, a közmegegyezés, a norma, a közszolgálat stb. „Napjainkban a kommunikáció szakemberei a hírek objektivitása tekintetében sokkal szkeptikusabbak, mint akár két-három évtizeddel ezelőtti kollégáik. A kutatók jelentős része nemcsak megkérdőjelezi, hanem el is utasítja az objektivitás lehetőségét, kívánatosságát, értelmét. Abból a feltevésből kiindulva, hogy a híreket előállító intézmények és hírszerkesztők munkájuk során önfenntartásuk és hatékony működésük érdekeit követve szelektálják és interpretálják a híreket, egyre inkább tévesnek tartják azt a megközelítést, amely a valóságnak és a médiumok által bemutatott konstruált képének az egybevetését szorgalmazza, és ennek alapján a helyes és a téves üzenetek megkülönböztetését és a torzítások kiszűrését tartják a kutatások egyik legfontosabb feladatának.” (Angelusz 2003, 15) A megváltozott helyzetben „ha a hírtérték-vesztés esélye szembekerül az objektivitás normáinak betartásával, nagy valószínűséggel az előbbi bizonyul erősebbnek. Az objektivitásnak és az igazságnak önmagában nincs hírtértéke.” (Angelusz 2003, 16)

A bulvárosodás tendenciája vitathatatlan tény, amellyel a magukat közszolgálatinak valló médiumoknak is számolniuk kell. Ebből azonban – véleményünk szerint – súlyos hiba lenne azt a következtetést levonni, hogy a közszolgálati médiumoknak olyan klasszikus értékei, mint a hírek igazsága, a tájékoztatás objektivitása és kiegyensúlyozottsága ma már nem érvényesek, értelmüket veszítették, nem követelhetők meg. Éppen ellenkezőleg: ezek az értékek annál fontosabbak – vagy annál fontosabbaknak kell lenniük – a közszolgálati kommunikáció számára, minél erősebb a médiarendszer egészében a bulvárosodás tendenciája. Ez pedig még fokozottabban arra hívja fel a (média)kommunikáció tudományos kutatásával foglalkozók figyelmét, hogy behatóan vizsgálják a közszolgálati tájékoztatás követelményeit, és társadalomkritikai szemmel mutassanak rá e követelményeknek a demokratikus nyilvánosságot romboló megsértéseire.

Túllépés a klasszikus tömegkommunikáción

A XX. század utolsó két évtizedében a tömegkommunikáció klasszikusnak nevezhető „egy forrás – sok befogadó”-modellje a sokcsatornás (műholdas, kábeles) televíziózás színrelépésével átadta a helyét egy olyan tömegkommunikációs struktúrának, amelyben már sok forrás kínálta közleményeit egy egyre erősebben fragmentálódó közönségnek, majd az ezredfordulóra az új infokommunikációs eszközök megjelenésével és gyors terjedésével maga az a televíziós korszak is lezárult, amelyben az audiovizuális műsorszórás számított a legnépszerűbb kultúratermelő és -közvetítő eszköznek, és

amelyről elmondható volt, hogy a televízió uralta. „Amikorra befejeződött a nyolcvanas-kilencvenes években a televízió kulturális és társadalmi szerepének az elméleti kidolgozása, akkorra a kábeltévé, a videó, a privatizáció lényegében idejétmúltta is tette a televíziózásnak a korábbi, adásidőben és a csatornák számában korlátozott, a közösség által felügyelt hagyományos formáját. Nem is szólva az azóta eltelt időben forradalmat előidéző új médiaformáról, az internetről.

Mindezek következtében ugyanis a televízió társadalmi és kulturális szerepe radikális változásokon ment keresztül: nem a fő forrása többé az információknak, nem az egész társadalmat integráló kulturális fórum, és nem éri el a társadalom minden tagját, csak az egyes csatornák szegmentált közönségét.” (Császi 2001, 11)

Számítógépes hálózati infokommunikáció

Az ezredfordulót megelőző utolsó évtizedben már nyilvánvaló ténynek számított, hogy a számítógép nemcsak rendkívül hasznos munkaeszköz, hanem világméretű hálózatba kapcsolva olyan új kommunikációs médium, amely gyökeresen átalakíthatja a társadalmi lét minden területét, a gazdaságot és a közéletet éppúgy, mint a kultúrát és a mindennapi érintkezéseket. A számítógépre, az internetre, a digitalizációra épülő információs társadalom vizsgálata messze vezetne eredeti témánktól – ebben a vonatkozásban aligha ajánlhatunk mást az olvasó figyelmébe, mint Manuel Castells grandiózus művét az információ korszakáról (Castells 1996; 1997; 1998) –, mi magunk csak arra vállalkozhatunk, hogy rávilágítunk a hálózati kommunikáció néhány olyan vonására, amely alapvetően megkülönbözteti a televízió által uralt médiakorszaktól.

Sokak kommunikációja sokakkal

Míg a hagyományos tömegkommunikáció alapmodellje úgy fest, hogy a hírforrás, az adó (rádió- vagy tévécsatorna, szerkesztőség, újság, médium) önmagában mint egyetlen ágens szól sok befogadóhoz, a (tömeg)közönséghez, tehát emberek sokaságához, a hálózati kommunikáció alapvető sajátossága, hogy rajta keresztül sok ember kerül kommunikációs kapcsolatba sok emberrel. A hagyományos tömegkommunikációs rendszerben az információk és üzenetek (reprezentációk és szövegek) előállítása és továbbítása erősen koncentráldott a nyomtatott sajtót és az elektronikus médiát befolyásolni képes csoportok kezében, a közönség pedig arctalan tömegként tűnt fel a befogadó szerepében, a hálózati kommunikációt tehát a „koncentrációval szemben ható folyamatként jellemezhetjük, ami elvileg és önmagában támogatja a társadalom vélemény- és értéktagságának jobb kifejeződését.” (Szakadát 2001, 117)

Az információ mennyiségének növekedése

A számítógépek hálózatba kapcsolása igen jelentős mértékben bővíti az információközlési lehetőségeket: korábban soha nem tapasztalt mennyiségű

információközlő forrás jelenik meg, és sokszorosára növekszik az elérhető információk mennyisége. Már önmagában e mennyiségi gyarapodás is élesen szemben áll az információnak és kommunikációnak a hagyományos tömegkommunikációs rendszerekben érvényesülő koncentrálásával és monopolizálásával.

Multimédia

Az új technikák képesek a kommunikáció hagyományos verbális, vizuális és hangzó kódjait multimediális reprezentációkban integrálni. „A digitális kommunikáció és a háló a legkülönbözőbb információtároló és -továbbító technológiákat egyesíti: hang-, kép-, adat- és mozgófilm-technológiák egyszerre kezelhetők, egy közös médian belül [...] A különböző kulturális műfajok és formák egy közös integrált kommunikációs rendszerbe foglalva egymással is új típusú viszonyba kerülnek.” (Heller-Rényi 2000, 80–81) Az új multimédiás szövegtípus, a digitális hipertext megjelenésével „viszonylagossá válnak az eddig természetesnek hitt fogalmak egy-egy szöveg határaival – így kompozíciójával – kapcsolatban, hisz az új szövegekre nem alkalmazható például az »eleje-közepe-vége« hármasság, de nem értelmezhető a lineáris szövegfelépítés elve sem.” (Fűzfa 2004, 194)

Osztott információtárolás

A hálózaton az információ nem egy központban, mint például egy könyvtárban összegyűjtve tárolódik – ez a hatalmas mennyiség miatt nehezen is lenne megoldható –, hanem a hálózatba kötött gépek összességén van szétszétva. Vitathatatlan előny, hogy az osztott tárolás sokszorosára növeli a tároló kapacitást és az információk mennyiségét, viszont problémát jelenthet a szétszórtan tárolt információk fellelése. A befogadónak ugyan különböző műveleteket kell végeznie annak érdekében, hogy hozzájusson az információhoz, viszont ő maga, nem pedig – mint a hagyományos tömegkommunikációs rendszerben – rádió- és tévéállomások és terjesztők döntenek arról, hogy mit fogyaszt(hat).

Interaktivitás

A hálózati kommunikáció interaktív ágenseket feltételez. A hagyományos tömegkommunikáció befogadói passzív szerepre vannak szorítva abban az értelemben, hogy aktivitásuk nem terjedhet túl a felkínált, bármilyen gazdag, de mégiscsak előre lehatárolt választékból való válogatáson, esetleg telefonos vagy egyéb módon megszervezett szimpátiaszavazáson, tetszésnyilvánításon. A hálózatra lépő ágens viszont korlátlanul szörfözhet az információk tengerén, és maga is információk előállítójává, azaz hírforrássá válhat mások számára, produktumait felteheti a hálóra, blogot írhat stb. Míg a hagyományos tömegkommunikációban az információáramlás a legnagyobb csatornaválaszték esetén is kizárólag egy irányba, a hírforrástól a befogadók, a közönség felé haladhat, a hálózaton nem létezik ilyen eleve kötött irány: az információ az interaktívak között minden irányban mozoghat.

Információszabadság

A hálózat a korlátozatlan információszabadság birodalma. Az információáramlás bárminemű akadályozása, így a tartalom vagy az elérhetőség állami vagy egyéb szabályozása lényegileg ellentétes a hálózat szellemével. Bárki számára, aki csatlakozott a hálózatra, elméletileg adott a lehetőség, hogy a világ bármely (hálóképes) polgárához, közösségéhez szólhasson, bárkivel kapcsolatot létesítsen, bármely kérdésben véleményt nyilvánítson. Abban a tekintetben is teljes a szabadság, hogy korlátlanul alakulhatnak virtuális közösségek, amelyek fórumai lehetnek a legkülönbébb témakörök megvitatásának.

Digitalizáció és konvergencia

A digitalizáció lehetővé teszi olyan újszerű multimédia-szövegek, például tananyagok és játékok létrehozását, amelyek nem-lineáris szerkezetben szabadon kombinálnak vizuális, verbális és akusztikus-zenei elemeket. Nem kevésbé fontos, hogy a digitalizáció megnyitotta az utat a számítógép, a televízió és az internet konvergenciája, azaz egy olyan komplex multimédiás infokommunikációs eszköz kialakulása előtt, amely egyesíti a korábbi műsorszórást és a hálózati kommunikációt, (inter)aktív szerepet kínálva a hagyományos televíziózásban passzív befogadói szerepet betöltő fogyasztóknak.

Mobil kommunikáció

A számítógép és az internet a korábban önállóan fejlődő mobiltelefonniával is megtalálta a kapcsolatot (persze magát a mobiltelefont is a számítógép tette lehetővé), ezzel megszűnt a hálózati kapcsolat helyhez kötöttsége. Az interaktív internethasználó nemcsak a virtuális világokban mozoghat, hanem a tényleges valóságban is: mobiltelefonon keresztül bárhol elérhető, és ő is bárhonnán eljuthat a hálóra, és bárhonnán kapcsolatot létesíthet internetes partnereivel is.

A nyilvánosság átalakulása

A tartalmukban specializálódott csatornák látványos szaporodásával, majd a hálózati kommunikáció elterjedésével a korábban nagyjából-egészében egységes, tagolatlan sokaságnak mutatkozott közönség erős fragmentálódásnak indult (Angelusz 1999), ami természetesen azzal a következménnyel járt, hogy megszűnt a médiának az a kultivációs szerepe, amely a társadalom, illetve a közönség egésze közös képeinek, közös feltevéseinek, közös értékeinek kultiválását jelentette. A sokcsatornás média és az internet kontextusában a közönség figyelme megoszlik, megszűnik a közös tartalmak, a közös médiaélmény kulturális integratív ereje, a kultivációs modell már nem igazán működik. „Egyre több kutató, elméletalkotó látja úgy, hogy az államilag strukturált és területileg meghatározott nyilvánosságok ideje lejárt, átalakulóban van a nyilvánosság fogalma, a nyilvánosság szerkezete. Kialakulóban van egy területhez és államhoz nem kötött, erősen fragmentált

és hierarchizálódott nyilvánosságszerkezet. [...] Az egységes nyilvánosság fogalma helyett a nyilvánosságról alkotott kép egyre inkább nyilvánosságok egymást átfedő, különböző kiterjedésű mozaikja vagy hierarchikus szerkezete.” (Heller-Rényi 2000, 83)

A kommunikáció a társadalmi szükségletek, funciók és rendszerek kontextusában

Ágensek és szerveződések

Ágensnek nevezünk „minden olyan (akár csak relatíve önálló vagy éppen környezetétől alig elválasztható, beágyazott) rendszert, mint egységet, amely problémát képes felismerni és/vagy megoldani”. (Horányi 2004, 63) Az ágensek jellemző módon individuális emberek, de szokásosan ágenseknek tekintünk csoportokat, közösségeket, szerveződések, intézményeket, szervezeteket, államokat, országokat, nemzeteket, társadalmakat, vagyis olyan entitásokat is, amelyek emberek kisebb-nagyobb sokaságából nem természetes módon, azaz nem emberi szándékok nélkül állnak elő, hanem valamilyen konceptualizáció és konstitúció hívja életre őket. Tág értelemben ágensek az állatok is, hiszen közismert, hogy például a csimpánzok és más emberszabásúak képesek olyasféle problémamegoldásokra, hogy a számukra kívánatos, de elérhetetlen magasságban lévő gyümölcsök leveréséhez botokat, a csonthéjú termékek feltöréséhez pedig, hogy belükhöz, tartalmukhoz hozzáférjenek, köveket kerítenek. Az emberi ágensek magas szintű, az állatokét messze felülmúló intelligenciával rendelkeznek, nyelvük van, amely alkalmassá teszi őket egyfelől a külső világ gondolati reprezentálására, másfelől kommunikációra, azaz gondolataik cseréjére, belső világuk mások számára hozzáférhetővé tételére és társaik viselkedésének kommunikatív, tehát nem fizikai befolyásolására.

Az emberi ágensekről az is elmondható, hogy racionálisak, legalábbis abban a némileg korlátozott értelemben, hogy

- ♦ aktivitásaik jelentős részének jellemző módon van valamilyen célja, azaz amikor tesznek valamit, akkor elgondolják (tervbe veszik) a világnak (a környezetüknek) egy olyan lehetséges állapotát, amelyet e tettel el akarnak érní, meg akarnak valósítani,
- ♦ meg vannak győződve arról, hogy ez a cél, ez a megvalósítandó állapot valamiképpen a javukat szolgálja, érdekükben áll, jó nekik (más kérdés, hogy ebben a meggyőződésükben tévedhetnek),
- ♦ feltételezik, hogy aktivitásuk és az elérendő célállapot között ok-okozati összefüggés van,

- ♦ céljaik kiválasztásában és a feléjük irányuló aktivitásuk megtervezésében és végrehajtásában számolnak a külső világ tényeivel, beleértve más ágenseket, azok megismert vagy feltételezhető belső világát és aktivitását is,
- ♦ rendszerint törekszenek arra, hogy céljaikat a lehető legkisebb erőfeszítéssel ériék el.

A célirányos emberi aktivitásokat szokásosan cselekvésnek, tettnek nevezzük. A cselekvések, tettek változások szándékos előidézései (okokásai) a világ állapotában. A nem szándékosan előidézett változások nem cselekvések, így nem cselekvés, hogy elalszunk, felébredünk, levegőt veszünk, emésztünk, megbotlunk, megijedünk, haragra gerjedünk, sírva fakadunk stb., mert bár állapotváltozások ezek esetében is végbemennek, jellemző módon nem a szándékainkon múlik ezen állapotváltozások bekövetkezése.

Az emberi ágensek nem magukban élnek, hanem más ágensek közelségében, velük kölcsönhatásban. E kölcsönhatás nem pusztán fizikai természetű, bár lehet az is, hanem olyan társas viszony, amelynek lényege, hogy az ágensek egymásban ugyanannak a játéktérnek érzelmekkel, hiedelmekkel, szándékokkal bíró, kommunikációra és célirányos cselekvésre képes alanyait, potenciális versenytársakat és/vagy együttműködésre kész partnereket ismernek fel, akiknek jelenléte óhatatlanul hatást gyakorol rájuk, sokféleképpen – például serkentően vagy gátlóan – befolyásolva viselkedésüket. „A társas hatás a társas élet minden formájának anyaga. E formák lényege a kölcsönösség, melynek során az egyén a társai keretezte színhelyen személyessé és időbelivé alakítja létezését, melynek áramában a személy mások léte által létezni hagyott, mulandó lényként ismer magára. A társas hatás így adja át a helyét a társas kölcsönhatásoknak, amelyek formáiban elválaszthatatlanul egymásba szövődik a személyes-társas és a személytelen-társadalmi.” (Csepeli 1997, 151)

A társas együttélés akkor ölt határozott társadalmi jelleget, amikor az ágensek egymáshoz való viszonya nem merül ki abban, hogy egymás közelségében, egymás erőterében, egymást észlelve léteznek és cselekszenek, hanem az aktivitásaik, cselekvéseik több-kevesebb tudatossággal a társakhoz kapcsolódnak, rájuk irányulnak, vagy velük valamiképpen össze is hangoznak, koordinálódnak.

Ágenseknek az olyan rendszerszerű együttesét, amelyben az ágensek azért hangozzák össze és koordinálják egymással cselekvéseiket, aktivitásaikat, hogy együttműködjenek egy közös probléma megoldásán, egy közös cél elérésén, szerveződésnek nevezzük. A rendszerszerűség azt jelenti, hogy a szerveződések alkotóelemei egymással összefüggésben, egymást kölcsönösen feltételezve a szerveződés egészében nyerik el szerepüket; a rész az egészben lesz az, ami, az egész pedig nem pusztán a részek mechanikus összege, hanem azt minőségileg meghaladó, funkcionális egység, amely önálló ágensként viselkedik. A szerveződések legjellegzetesebb típusát azok a szervezetek képezik, amelyek valamilyen szükséglet kielégítésére, egy bizonyos feladat végrehajtására jöttek létre, például a gazdaságban a gyárak,

vállalatok különféle terméktípusok előállítására, a közvédelemben a tűzoltóegységek a tűzveszély elhárítására, az oktatásügyben az iskolák a gyerekek tanítására, képzésére, szocializálására, a kórházak az emberek gyógyítására, és még hosszasan lehetne sorolni.

A szerveződéseknek mint rendszereknek építményvázként vagy -tervként felfogható struktúrája van, s ezen belül az ágensek aktivitását szabályok koordinálják. A struktúra rögzíti a rendszer alegységeit és azoknak egymáshoz, illetve a rendszer egészéhez való viszonyát, a szabályok pedig meghatározzák, hogy miképpen cselekedhetnek (vagy miképpen nem cselekedhetnek) a rendszer alegységeinek szerepét betöltő ágensek.

A szerveződések lehetnek alkalmiak, amikor az ágensek egy csoportja csak addig tart fenn egy együttműködő struktúrát, amíg sikerül egy partikuláris problémát vagy feladatot megoldani, és lehetnek intézményesültek, amikor a szerveződés, a szerveződést konstituáló struktúra és szabályrendszer attól függetlenül fennmarad, hogy aktuálisan kik, mely ágensek vesznek részt benne. Az alkalmi szerveződésre példa lehet egy olyan, sebtében létrehozott munkamegosztás, amely egy hirtelen veszedelemmel (árvíz, tűzvész, járvány, ellenséges támadás) szembeni védekezés céljára jött létre, és a veszedelem elmúltával funkcióját veszti és feloszlik. Intézményesült szerveződések azok a gyakran törvényileg-jogilag formálisan is konstituált szervezetek, amelyek – többnyire egy tartósan jelenlévő szükséglettípus kielégítésére – kisebb-nagyobb változásokkal hosszasan, nem ritkán generációk sokaságán is átívelve fennállnak, mint például az 1689. évi Bill of Rights óta lényegében változatlan alapokon működő angol parlament vagy a XII. században alapított sienai Tolomei bankház.

Összetett feladatok megoldására létrejött, sok ágens együttműködését megvalósító szerveződések alegységei gyakran nem természetes ágensek, azaz emberi individuumok, hanem maguk is szerveződések, és lineáris, hierarchikus vagy valamilyen egyéb szerkezetben egymáshoz kapcsolódva alkotnak nagyobb szerveződési egységet. (A szerveződésekről és szervezeteikről részletesebben lásd Csepeli 1993.)

Szükségletek

Emberi ágensek társadalmi szerveződés jellegű együtteseinek ahhoz, hogy hosszú időn, generációk sokaságán keresztül fennmaradhassanak és gyarapodhassanak, vagyis hogy folyamatosan változó külső környezetük kihívásaira és belső feszültségeikre adekvát, a túlélést biztosító válaszokat tudjanak adni, többféle típusú szükséglet egyidejű kielégítését kell megoldaniuk; tulajdonképpen a(z) egyébként szintén változó) szükségletek kielégítése képességének folyamatos fenntartása jelenti a külső és belső feltételekhez való sikeres alkalmazkodásukat. A *kell* szót itt magától értetődően nem valamiféle morális parancs, hanem a természeti szükségszerűség, a létfeltétel, a belső és külső környezeti nyomás, a sikeres túlélés követelménye

értelmében szerepel, mint például abban a kontextusban, hogy „az élőlények, ha nem jutnak táplálékhoz, elpusztulnak, tehát életben maradásuk érdekében táplálékhoz *kell* jutniuk”.

A következőkben olyan, a szükségletek egymásra épülését visszatüköröző logikai rendben vesszük sorra az emberi lét és együttélés legfontosabb szükséglet típusait, amely a legalapvetőbb fizikai-biológiai létfeltételektől az információs-kommunikációs és a közösségi-integrációs szükségleteken keresztül a társadalmi szerveződések és a komplex együttműködések követelményei felé tart.

Materiális szükségletek

Lévén, hogy az emberek a többi élőlényhez hasonlóan a fizikai-biológiai világból emelkedtek ki, mondhatni porból és hamuból vették, fennmaradásuk legelemibb feltétele, hogy fizikai-biológiai szükségleteik kielégüljenek. Mindenekelőtt táplálékot kell magukhoz venniük, és védekezniük kell a megsemmisítéssel fenyegető külső veszélyekkel szemben. Az anyagcserét fenntartó táplálékszerzésnek és a külső környezet kedvezőtlen jelenségeivel szembeni védelemnek valamilyen oknál fogva bekövetkezett megszakadása, vagyis az elemi materiális szükségletek kielégítetlensége szükségképpen az élőlények pusztulásához vezet, és magától értetődően minden egyéb szükséglet kielégítését, minden egyéb funkció működését lehetetlenné teszi. Így, bár a társadalomkutatók előszeretettel hangsúlyozzák, hogy az ember nem-beli sajátosságainak sorában az intellektuális képességeket és a társadalmiságot kell a legfontosabb megkülönböztető jegyeknek tekintenünk, ezek a magasabb rendű, az állatvilágból kiemelő sajátosságok sem fedhetik el és nem feledtethetik azt a tényt, hogy az ember, az emberi lét sem függetleníthető a fizikai-biológiai feltételektől.

Információ- és tudásszükségletek

Ahhoz, hogy az élőlények ki tudják elégíteni materiális szükségleteiket, valamiféle tudással, valamiféle belső képpel kell rendelkezniük arról, hogy miképpen állnak a dolgok a környezetükben. Például – hipotetikusan egy korai civilizációs szintet elképzelve – tudniuk kell, hol található számukra fogyasztható élelem, egyáltalán mi az, ami alkalmas lehet tápláléknak, és mi az, ami nem, hogy hol és milyen veszélyek leselkednek rájuk, hol lehetnek biztonságban, mitől kell óvakodniuk, mi az, amit ajánlatos elkerülniük, stb. Ez azt jelenti, hogy nemcsak – mint a materiális szükségletek kielégítésében – fizikai értelemben használják fel, sajátítják ki környezetüket, illetve annak valamilyen részeit, hanem információsan is: információkat vesznek fel a környezetükből, amelyeket materiális (és egyéb) szükségleteik kielégítésének biztosítása érdekében belső reprezentációkká, tudássá szerveznek. (Itt persze a *tudás* terminus nem feltétlenül a szokásos ismeretelméleti értelem-

ben mint propozicionális nyelvi vagy éppen matematikai reprezentáció szerepel, hanem mint bármiféle „belső kép”, amely megfelelésben áll a külvilág tényeivel, például egy belső mentális térkép arról az útvonalról, amelyen vissza lehet találni a védett otthonhoz vagy el lehet jutni a táplálékhoz.)

Társas szükségletek: kapcsolatok és identitás

Az emberek nem önmagukban állnak a világban, hiszen már életüket is másoktól, a szüleiktől kapják, tőlük és más elődöktől véteződnek fel öröklött és tanult képességekkel szükségletkielégítő aktivitásaikhoz, majd ők maguk is utódokat nemzenek, akiknek továbbadják biológiai és tanult örökségüket. De nemcsak a reprodukciós lánc láncszemeiként szülő-gyermek viszonyban kapcsolódnak másokhoz, hanem mint kisebb-nagyobb rokoni, nemzetségi, területi-szomszédsági és egyéb csoportok tagjai, akik önazonosságukat éppen ezen csoportokhoz való tartozásukban nyerik el, saját közösségeik tagjaival erős szolidaritás és együttműködési hajlandóság fűzi őket össze, míg más csoportoktól elhatárolódnak, és versengő, konfrontatív viszonyba kerülnek. Társak nélkül magukra maradvá leromlanak túlélési esélyeik, hiszen nem számíthatnak csoportjuk, közösségük támogató jelenlétére, ahhoz hasonlóan, amiképpen a szüleiket elveszítő kicsinyek is kiszolgáltatottakká válnak a környezet gyakran nehezen uralható vagy egyenesen fenyegető adottságaival szemben. A családi-nemzetségi együttesek vagy a területi-szomszédsági közösségek ugyan többnyire nem célirányosan szervezett, hanem spontán módon létrejött képződmények, de bizonyos mértékű szervezettséggel és strukturáltsággal még az állatvilág formálisan nem konstituált közösségei is rendelkeznek, így például a családokban vagy a falkaszerű csoportokban erősen kötött szerepviszonyok és hierarchiák szabályozhatják az együttélést és a közös tevékenységeket.

Kommunikációs szükségletek

A társas szükségletek speciális, a magasabb rendű szerveződések létrejöttéhez előfeltételként elengedhetetlen típusát képezi, hogy a közösségek tagjai képesek legyenek egymás tudomására hozni szándékaikat és a külvilágról szerzett tapasztalataikat, vagyis hogy képesek legyenek kommunikálni, információkat cserélni egymással. A kommunikáció teszi lehetővé, hogy a társak információval szolgálhassanak egymásnak olyan dolgokról, amelyek más módon közvetlenül nem megtapasztalhatók számukra, és szándékaikat kinyilváníthatják, társaikat befolyásolhassák, valamire rábírhassák, tevékenységüket koordinálhassák, egymáshoz igazíthatják, összehangolhassák. A legszorosabban kapcsolódik ehhez, hogy a kommunikáció alapvető szerepet játszik a csoporton belüli konfliktusok, érdekütközések agressziómentes, békés kezelésében. Kommunikáció nélkül nem jöhetnek létre olyan, az állat-világban is megfigyelhető spontán közösségi (családi, falkaszerű,

szomszédsági és egyéb) összetartozásokat szervezetségükben, komplexitásukban, funkcionális erejükben messze felülmúló szervezetek, intézmények, szabályozottságok, amelyek az emberi társadalmak és együttműködések alapjait alkotják.

Szerveződési szükségletek

A természeti evolúció folyamatában az emberek nem csupán egyéni adottságaiknak, az előttük járó fajokét messze meghaladó individuális intelligenciájuknak, hanem annak, sőt talán elsősorban annak köszönhetően tudtak az állatvilágból kiemelkedni, hogy képesek voltak egymással sokoldalúan együttműködni, az egyéni adottságokat megsokszorozó kooperációkat, az erőforrások koncentráltabb felhasználását célzó szerveződéseket, belső kohézióval bíró, strukturált, a környezethez egységes egészként viszonyuló együtteseket kialakítani. Valójában intelligenciájuk fejlettsége nem utolsósorban a kapcsolatteremtés, a kölcsönös elfogadás, az összehangolás képességében állt és áll. E képességüket mozgósító aktivitásuk termékei azok a szerveződések, amelyeket Tönnies (1983) és mások közismert megkülönböztetése nyomán egyfelől közösségekként (*Gemeinschaft*), másfelől társadalmakként (*Gesellschaft*) írhatunk le.

Önszabályozásra és önfenntartásra képes társadalmi szerveződések létrejötte és fennmaradása – a fentiekben vázoltakon túl – többféle olyan, egymással szoros kapcsolatban lévő szükséglet kielégítését feltételezi, amely az együttélés, az együttműködés, a szabályozás, a kontroll és a konfliktuskezelés kérdéseivel függ össze.

Koordináltság és normativitás

Ahhoz, hogy az emberek alapvető szükségleteik kielégítése érdekében képesek legyenek szervezeten együttműködve tevékenykedni, elemi feltétel, hogy az általuk alkotott társas környezet belátható és kiszámítható legyen, mindenki tudja, hogy ebben a környezetben mi a megengedett és mi nem, és kölcsönös tudás uralkodjon arra vonatkozóan, hogy bizonyos helyzetekben mit szabad, és mit nem szabad tenni. Meg kell teremteni a megbízható együttműködések feltételeit, korlátozni kell az együttélés nyugalmit és egyensúlyát veszélyeztető agressziót, össze kell hangolni az egyének viselkedését, biztosítani kell a tevékenységek beláthatóságát, kiszámíthatóságát, hiszen ha az egyének minden helyzetben a többiek viselkedésének tekintetbevétele nélkül cselekednének, az óhatatlanul szétzilálná a szerveződést. Mindehhez mindenkire nézve azonos és kötelező normákat, szabályokat, törvényeket kell alkotni, minősíteni kell a cselekvéseket és szankcionálni a normasértéseket.

Strukturáltság: szervezetek, szerepek, hierarchiák

Az együttműködések megvalósítása és fenntartása előbb-utóbb szükségképpen kikényszeríti olyan szervezetek és intézmények létrejöttét, amelyek,

mint többé-kevésbé célirányosan tervezett struktúrák, arra hivatottak, hogy az adott feltételek között biztosítsák a rendszerint szűkös anyagi és emberi erőforrások optimális felhasználását, és megtermeljék a materiális és tudás-szükségeket kielégítő javakat. Miután egyfelől a (természetes és a nem természetes szervezeti-intézményi) ágenseknek, másfelől a szükségleteknek és a funkcióknak a szaporodása óhatatlanul a komplexitás növekedéséhez vezet, az áttekinthetőség, a koordinálhatóság, az irányíthatóság hierarchikus struktúrák és kötött szerepviszonyok kialakítását, a felelőségek és jogosultságok meghatározását igényli.

Konstitúció, stabilitás, rend

A szerveződés fennmaradásához elengedhetetlen a külső határainak kijelölése és védelme, belső strukturáltságának és egyensúlyának fenntartása, a külső és belső bomlasztó veszélyek elhárítása, általában a stabilitás és a rend biztosítása, amiben különösen fontos szerepet játszik az emberek között óhatatlanul fellépő konfliktusok, érdekütközések minél kevésbé önpusztító, minél kevesebb áldozattal járó megoldása vagy legalábbis szabályozott mederben tartása.

Döntések, döntési mechanizmusok

A szerveződés életében a külső és belső feltételek változása lépten-nyomon kitermel olyan, a szerveződés egészének (külső és belső) egyensúlyi helyzetét, működésének mikéntjét, az egyéneknek a funkciók betöltésében játszott szerepét és egymáshoz való viszonyát, a javak és erőforrások elosztását érintő feszültségeket, választási kényszereket, kihívásokat, amelyek messze ható döntések meghozatalát és végrehajtását igénylik. A társas együttműködés zavartalanságának és hatékonyságának biztosításához elengedhetetlen a döntési mechanizmusoknak, illetve a döntési pozíciókba kerülés mechanizmusainak a meghatározása, és e mechanizmusok működtetésével az együttes egészét érintő fontos ügyek, stratégiai célok és tennivalók kijelölése, a szükséges döntések meghozatala, elfogadtatása, végrehajtása.

Reprodukció

A szerveződéseknek ahhoz, hogy funkcióikat és struktúráikat mintegy megújítva és megőrizve hosszú időn keresztül fenn tudjanak maradni, gondoskodniuk kell arról, hogy az idő múlásával kihulló természetes ágensek helyére újak lépjenek, az újonnan belépők integrálódjanak, és alkalmassá váljanak a szerveződések kínálta szerepek betöltésére, a megoldásra váró feladatok végrehajtására. A reprodukciós szükséglet kielégítése - a materiális javak megőrzése mellett - magától értetődően megköveteli, hogy a közösségek valamilyen módon tárolják a már megszerzett tudásukat, ápolják hagyományaikat, erősítsék intézményeiket, az új generációkat pedig szorítsák rá e tudások, hagyományok, intézmények elsajátítására, és motiválják őket alkalmazásukra, illetve gyarapításukra, továbbfejlesztésükre.

Megtartás, szolidaritás

A szerveződések által átfogott és koordinált populációknak szükségképpen nagy számban vannak olyan tagjai, akik életkoruknál, fizikai állapotuknál, munkaképtelenségüknel és számos egyéb oknál fogva nem tudnak teljes értékű, aktív ágensként hasznos szükségletkielégítő szerepeket betölteni. Ilyenek például a gyerekek, a gyermeket váró és a frissen szült asszonyok, az öregek, a betegek, a csökkent munkaképességűek, de akár azok a munkaképesek is, akik egyszerűen nem jutnak munkához. A társadalmi evolúció folyamatában egyre erősödött az igény az iránt, hogy a szerveződések valamiképpen gondoskodjanak azokról, akik – átmenetileg vagy egyszer s mindenkorra – nem képesek hasznossá tenni magukat a szükségletkielégítő tevékenységekben, és a modern társadalmakban alapfunkcióvá vált az emberi eszközökkel elhárítható kihullás megakadályozása.

Kulturális szükségletek

Az anyagi természetű szükségletek mellett létezik (evolúciósan kialakult) a szükségleteknek egy heterogén összetételű csoportja is, amely nem az egyéni és társadalmi-közösségi lét fizikai-materiális oldalát, hanem mentális és nyilvános reprezentációját, a viselkedés és a létezés formáját, a mindennapoknak a létfenntartó tevékenységeken túli dimenzióit, tehát mindazt érinti, amit összefoglalóan kultúrának szoktunk nevezni. „Az egyes társadalmakon belüli kooperáció, illetve kommunikáció előfeltétele [...] a társadalmi cselekvés alapjául szolgáló közös tudás. A kultúra olyan tudás- és szabályrendszerként működik, amely egyrészt koncepciókat, elméleteket és magyarázatokat kínál a világgal kapcsolatban, másrészt pedig irányítja, meghatározza és értelemmel ruházza fel a társadalmi cselekvést.” (Niedermüller 1999, 99)

Világképek, magyarázatok

Az ember alapvető sajátossága, hogy tudattal rendelkezik, és elemi szükséglete, hogy magyarázatot leljen a saját és a megtapasztalt világ létezésére. Természetből való kiemelkedésének meghatározó összetevője, hogy szüntelenül próbálja megérteni világát, keresi a mozgatórugókat, a magyarázó elveket, próbál választ találni olyan kérdésekre, hogy mi célból van a világban, honnan jött és hová tart.

A forma szükséglete

A tevékenységeknek, viselkedéseknek, társas érintkezéseknek és a létrehozott alkotásoknak szükségképpen van valamilyen megjelenési módjuk, formájuk. Az ember elemi igénye, hogy – miként a nyelv esetében a névadással – (megkülönböztető) formát adjon a dolgoknak, és a megtalált formákat mint a dolgokhoz lényegileg hozzátartozó jegyeket őrizze, áthagyományozza. Ilyen formai jegyek például a hétköznapi viselkedési szabályok, a köszönések, az udvariassági gesztusok, a protokoll, a rítusok, az öltözködési szokások, a divatok, a díszítések, a zenei vagy az építészeti stílusok stb.

Kikapcsolódási, szórakozási, rekreációs szükségletek

Amióta csak emberi civilizáció létezik, a fizikai-materiális szükségletek kielégítésének kényszere mellett, bizonyos értelemben azzal szemben jelen van annak szüksége, hogy az emberek időről időre felfüggeszék, mintegy zárójelbe tegyék a materiális kényszereket, kilépjenek a mindennapi munkatevékenységek monotonijából, és játékos, örömszerző, gondúzó, szórakoztató elfoglaltságokból merítsenek erőt, felfrisülést a további munkához.

Alkalmazkodás, társadalmi evolúció, társadalmi differenciálódás

A társadalmi evolúció folyamatában a fentiekben vázolt szükségletek kielégítésére egyre összetettebb és egyre differenciáltabb szerveződések alakultak ki. A társadalmi evolúciót olyan, a történelmi időben végbemenő folyamatként határozhatjuk meg, amely nem egyszerűen események időbeli egymásutánja, hanem a társadalomnak a külső környezeti és a belső egyensúlyi körülményekhez, nyomásokhoz való strukturális adaptációja. Ez az adaptáció differenciálódások formájában valósul meg, távoli analógiaként ahhoz hasonlíthatóan, ahogy a természeti evolúcióban az élő organizmusok a környezet változásaihoz differenciálódással alkalmazkodtak, azaz a környezeti nyomásokra az elődöktől való elkülönözéssel és egyre komplexebbé válással válaszoltak. (Az evolúció fogalmának a társadalommal, a társadalmi folyamatokkal, a történelem menetével való összekapcsolása sokakban heves ellenállást vált ki, pedig termékeny és újszerű szempontokat kínál, egyébként az utóbbi időben jól érzékelhetően erősödő és népszerűsödő gondolatrendszerrel van szó, amelynek nem sok köze van a rosszízű, sötét emlékeket ébresztő szociáldarwinizmushoz és az ahhoz kapcsolódó fajelméletekhez. (Az evolucionizmus jelentkezéséről a társadalomtudományokban lásd Gedeon 2004; Orthmayr 2004; Pléh-Csányi-Bereczkei 2001; Sárkány-Somlai 2003.)

Niklas Luhman (1982) a társadalmi evolúció folyamatában a differenciálódás három fajtáját különböztette meg:

- ♦ *területi differenciálódás* (azaz horizontális elkülönülés), amelynek tipikus esete, amikor egy populáció nagyfokú szaporodás és/vagy szétvándorlás következtében egyre nagyobb területre terjed ki, majd a nagy területi távolságok következtében a populáció egyes részei egyre inkább elválnak, elkülönülnek egymástól;
- ♦ *stratifikáció* (vagyis vertikális rétegződés) akkor megy végbe, amikor egy populáción belül egyre nagyobb különbségek, egyenlőtlenségek jelentkeznek egyes csoportok között az erőforrások és különféle kompetenciák birtoklása, a hatalom, a befolyás, a jogok és köteleességek, a megszerezhető javak, a státusz és a presztízs stb. tekintetében;

- ♦ *funkcionális differenciálódás* akkor következik be, amikor egy bizonyos szükséglet kielégítésére, egy bizonyos funkció ellátására a populációban specializáció alakul ki, elkülönül és szakosodik egy csoport, illetve új, korábban nem létezett, szakosodott struktúra jön létre.

Kommunikációs szempontból a háromféle differenciálódás jó példáját kínálja a nyelvek és nyelvközösségek története. Alapvetően területi differenciálódás eredményezte az egy közös ősnyelvből eredező nyelvcsaládok kialakulását: a közös nyelvet beszélő populációk területileg egyre inkább szétterjedtek, a távolodó részek között pedig egyre csökkent a kommunikáció, közben véletlen módosulások (mutációk) léptek fel, majd terjedtek el a nyelvhasználatban, és a folyamat végül a kölcsönös megértést már kevéssé biztosító különbségekhez, vagyis új nyelvek kialakulásához vezetett, ahogy például az indoeurópai nyelvcsaládhoz tartozó törzsek európai széttrajzása nyomán elkülönbözött egymástól a latin, a germán, a balti, a szláv és még jó néhány más nyelvcsoporthoz, majd további területi differenciálódással e nyelvcsoporthoz belül elváltak a ma beszélt olasz, francia, spanyol, német, angol, litván, lengyel, orosz stb. nyelvek ősei. Stratifikációs differenciálódás-ként írható le az egy nyelvközösségen belüli szociokulturális nyelvi rétegek kialakulása. Ismert szociolingvisztikai jelenség, hogy az előnyös társadalmi helyzetű csoportok nyelvükben is elkülönböznek a kedvezőtlenebb helyzetű csoportoktól: közös nyelvüknek különböző szociokulturális dialektusait beszélik, de az sem ritka, hogy a felsőbb rétegek vagy a hivatalosságok kommunikációja a tulajdonképpeni népnyelvtől eltérő idegen nyelven zajlik, ahogy például a XVIII–XIX. századi Oroszországban az udvari körök egymás között használt társasági nyelve a francia volt, vagy ahogy Indiában a brit gyarmati adminisztrációtól örökölt és az iskolázott felső rétegek által használt angol funkcionál úgy, mint a helyi nyelvi különbségeket áthidaló kommunikációs eszköz. Funkcionális differenciálódás a tudományterületek, szakmák, foglalkozások szerinti szaknyelvek kialakulása, amikor egy-egy szakterület speciális kommunikációs szükségleteinek kielégítésére az általánosan használt köznyelvtől szókincsében, esetleg grammatikájában is elkülönböző nyelvváltozat alakul ki, mint például a mind a mai napig számos latin elemet használó és a laikusok számára kevéssé érthető orvosi nyelv vagy a jog és igazságszolgáltatás kívülállók számára szintén nehezen követhető nyelve. (A társadalmi evolúció és differenciálódás folyamatáról társadalom- és kommunikációelméleti szempontból részletesebben lásd Jürgen Habermas *A kommunikatív cselekvés elmélete* című könyvét, különösen a Rendszer és életvilág szétválása című fejezetét.)

Emberi környezetben a differenciálódások és adaptációk persze nem mindig olyan véletlenszerű mutációkból indulnak el, mint a nyelvek területi és társadalmi elkülönbözései (vagy az állatok tisztán biológiai adaptációi), hanem célirányos struktúra- vagy szabályozás-átalakítási próbálkozásokból egy felismert probléma megoldásának megtalálására, vagy egy (véletlenszerűen előállt vagy szándékosan életre hívott) előnyös helyzet kihasználásából, például a valamilyen módon megszerzett bizalom vagy érdem hatalmi

pozícióvá konvertálásából, majd e pozíció intézményesítéséből. A tudatos emberi kezdeményezésű társadalmi adaptációknál, differenciálódásoknál többnyire jelen van a célirányosság és a racionalitás mozzanata: a struktúrák és/vagy a szabályozások átalakításainak vannak valamilyen, az ágens(ek) (vélt) javát szolgáló céljai, a változások, átalakítások akaratlagosan ezek felé a célok felé tartanak (bár nem feltétlenül érik el őket), a cél és a viselkedés megtervezésében kalkulálnak az adott belső helyzettel és a külső környezettel, a viselkedés és a célállapot között ok-okozati összefüggés tételeződik, stb. A nyelvi differenciálódás témaköréhez visszakanyarodva, nyelvi téren is találkozhatunk tudatos, célirányos beavatkozással. Közismert történelmi példa a magyar nyelvújítás a XIX. század elején. Újabban a nyelvtudomány és más társadalomtudományok határterületén egyre intenzívebben művelt diszciplína a nyelverterezéssel, nyelvszabályozással, a nyelvi jogokkal, a nyelv és hatalom összefüggéseivel foglalkozó nyelvpolitika. (A nyelvpolitikáról részletesebben lásd Szépe–Derényi 1999.)

A modern társadalmak funkcionális alrendszerei

A társadalmi evolúció sok évezredes folyamatában – az egyre magasabb szintű alkalmazkodást lehetővé tevő funkcionális differenciálódás útján – az emberek együtteseiben a szükségletek kielégítésére a hatékony együttműködéseknek tartós kereteket biztosító speciális szervezetek és intézmények alakultak ki, amelyek a társadalmi szerveződés egészén mint rendszerszerű komplexumon belül az egyes szükséglettípusokhoz kötődően funkcionális alrendszereket képeznek. (Jelen vázlatunkban nem vizsgáljuk a területi és stratifikációs differenciálódásokat.) Az ily módon létrejött tagolódást a *10/1. táblázat* szemlélteti.

Ez a felosztás ugyan nem minden részletében követi a társadalmi szerveződések rendszerszemléletű/funkcionalista megközelítésének elkötelezett tekintélyek munkáit (Parsons 1951; Weber 1956; Luhmann 1982; stb.), és természetesen azt sem állíthatjuk, hogy tipológiánk kimeríti a lehetőségeket és maradéktalanul adekvát a tárgyához, annak a célnak azonban reményeink szerint megfelel, hogy olyan egyszerű és áttekinthető keretet adjon, amelyben az alapvető szükségletek és funkciók vonatkozásában jól elhelyezhetők a fontosabb társadalmi szervezetek, intézmények és az általuk megtermelt javak és értékek. (Lásd még Terestyéni 1988a) Mindenesetre néhány kiegészítő megjegyzésre szükség lehet. Mindenekelőtt jelezni szeretnénk, tisztában vagyunk azzal, hogy a védelem feladatát az állam funkciói között szokták emlegetni, sőt esetleg úgy, mint az állam legfontosabb feladatát; mi elsősorban azért választottuk mégis szét az államot és a védelmi alrendszert, hogy nyomatékosan megkülönböztessük a konstitúciós és a védelmi funkciókat, még ha ezek többnyire együtt járnak is. Hasonlóképpen némi indok-

Alrendszer	Szükségletek, funkciók	A termelt javak, értékek	Jellegzetes szervezetek, intézmények
gazdaság	az anyagi szükségletek kielégítése, a gazdasági javak termelése	anyagi javak, gazdagság, jólét, well-being	céhek, gyárak, üzemek, vállalatok, piacok, bankok, tőzsde, pénz stb.
védelmi rendszer	a szerveződést fenyegető veszélyek (támadások, járványok, katasztrófák stb.) távoltartása, elhárítása	biztonság	honvédség, rendőrség, tűzoltóság, polgári védelem, mentők, kórházak stb.
az állam	a szerveződés külső határainak és belső rendjének konstituálása, a közfunkciók meghatározása és a közfeladatok ellátása	szuverenitás, rend, stabilitás	az állam intézményei, közigazgatás, adó-, vám- és egyéb hatóságok, különböző szintű kormányzatok stb.
jogi alrendszer	a cselekvések beláthatóságának, kiszámíthatóságának, a normativitásnak a biztosítása	jogrend, törvényesség, normativitás, kiszámíthatóság, kölcsönös tudás	a joggyakorlat és igazságszolgáltatás intézményei, bíróságok, ügyészségek, ügyvédi irodák, közjegyzők stb.
politikai alrendszer	a szerveződés sorsára kiható döntések meghozatala, érdekkonfliktusok békés lejtészése	hatalom, befolyás, ellenőrzés, népszerűség, döntési jogkörök	pártok, politikai szervezetek, döntéshozó testületek, parlament, törvényhozás stb.
közösségképző alrendszer	kohézió és integritás kialakítása és fenntartása	szolidaritás, összetartozás, identitás, integritás, hagyományok	nemzeti, etnikai, vallási társaságok, egyházak, civil szerveződések, klubok, páholyok, hálózatok stb.
kultúra	(a) magyarázat, értelmezés, célkitűzés, értékefinitálás	világképek, értékek, ideológiák, mítoszok, művészi, tudományos reprezentációk, kulturális kánonok	művészetek, tudományok, vallások, tömegkommunikáció, kutatóintézetek, akadémiák, múzeumok
	(b) formaadás, a lét és viselkedés formáinak kialakítása és őrzése	mindennapi magatartási szabályok, hagyományok, az alkotott környezet formái, stílusok, rítusok, divatok, etikett	divatházak, tervezőirodák, dizájn-centrumok, protokoll-szervezők és -oktatók, esküvők, temetések stb. szervezése

10/1. táblázat *Funkcionális alrendszerek a modern társadalmakban*

Alrendszer	Szükségletek, funkciók	A termelt javak, értékek	Jellegzetes szervezetek, intézmények
	(c) felüdülés, a mindennapokból való kilépés	rekreáció, élmények, szórakozás, népiünnepélyek, játékok, sport, látványosságok	a szórakoztatóipar és a sport intézményei, eseményszervezők, turisztikai ipar
reprodukciós alrendszer	az új generációk szocializálása, integrálása, közösségi és kulturális javak átörökítése	integritás, időbeli folytonosság	(köz)oktatási intézmények, egyetemek, iskolák, tömegkommunikáció
szociális alrendszer	az inaktívokról való gondoskodás, (viszsa)segítés és megtartás, a kihullás megakadályozása	szociális biztonság, szolidaritás, megmaradás	biztosító intézmények, nyugdíj- és betegbiztosítás, szegények, hajléktalanok segítése, állami gondozás, munkanélküliek reaktiválása stb.
kommunikációs alrendszer	a funkciók ellátásához szükséges információk, a hasznos tudás biztosítása	hasznos tudás, információ, tájékozottság, nyilvánosság, tudhatóság, átláthatóság	kommunikációs hálózatok, posta, hírügynökségek, tömegkommunikáció, adatbankok, Internet stb.

10/1. táblázat folytatás *Funkcionális alrendszerek a modern társadalmakban*

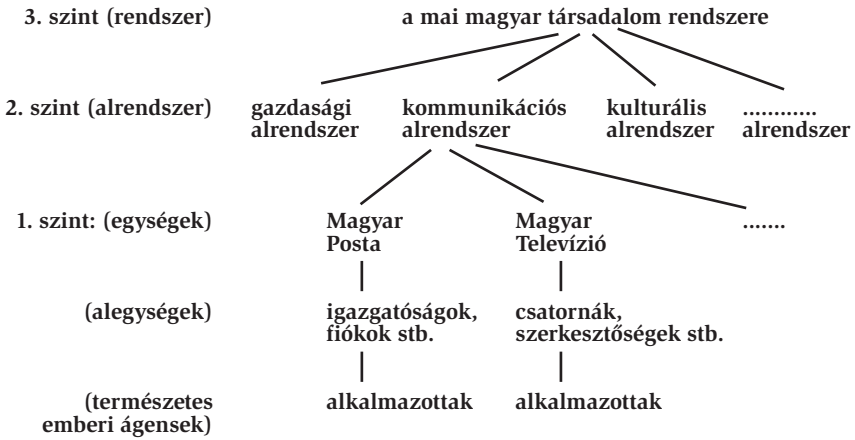
lást igényelhet a közösségképző és a kulturális alrendszer szétválasztása. A közösségeknek ugyanis gyakran éppen a kulturális sajátosságok, például a közös hagyományok, a közös hiedelmek, világképek, a közös formák, rítusok, mítoszok, játékok adják meg az arculatukat, ezektől válnak közösségekké, és fordítva, a kulturális termékek és sajátosságok szükségképpen közösségekben születnek és élnek tovább. Kultúratermelés és közösségképzés ebben az értelemben egymást kölcsönösen feltételező fogalmak. A mi felosztásunkban szétválasztásukat elsősorban az motiválta, hogy bár egymással szorosan összefüggő, de mégsem egészen azonos dolgokról van szó: az előbbi esetben nem utolsósorban kulturális termékek – művészeti, tudományos, vallási reprezentációk, világképek, világértelmezések, ideológiák stb. – előállításán és kulturális tevékenységek (magatartási formák, rítusok, játékok stb.) gyakorlásán, illetve e termékek és tevékenységek milyenségén, a világ reprezentálásának, a formaadásnak és -őrzésnek, valamint a rekreációnak a funkcióin van a hangsúly, az utóbbi esetben viszont a közösségek integratív szerepén, azon, hogy a kultúra termékei és tevékenységei miképpen járulnak hozzá ehhez az integratív szerephez.

A funkcionális alrendszerek kölcsönhatásai

A félreértések elkerülése érdekében talán nem árt rámutatni, hogy fogalmink, illetve kijelentéseink a szerveződés három, hierarchikusan kapcsolódó szintjét különböztetik meg:

- az első szint a szervezetek, intézmények szintje: az alrendszerekben, azaz az alapvető funkciók ellátásában konkrét partikuláris feladatokat megoldó, egységként működő szerveződések, amelyek természetes emberi ágenseket koordinálnak;
- a második szint a társadalmi alrendszerek szintje: valamely alapvető társadalmi funkció ellátásában közreműködő szervezetek és intézmények hol lazábban, hol szorosabban koordinált együttese;
- végül a harmadik szint az előbbiekből felépülő társadalmi rendszer: egy populáció (nép, ország) egészére kiterjedő szerveződés, amely egységbe fogja és koordinálja az alapvető funkciókat ellátó alrendszereket.

Például:

A modern társadalmakban a funkciók és az alrendszerek természetsszerűleg teljes funkcionális tagoltság esetén sem különülnek el mereven egymástól, annál inkább sem, mivel a funkciók valamelyikének ellátása – éppen a rendszerszerűségéből következően – más funkciók ellátását is feltételezi, és az alrendszerek között sokféle átjárás és részleges átfedés létezik. Hogy csak néhány ilyen kölcsönös függést, átjárást vagy átfedést említsünk: az elemi fizikai szükségletek és a védelem biztosítása nélkül a többi funkció ellátása illuzórikussá válhat; az összes alrendszerben létezik jogi szabályozás, amely meghatározza az érvényes cselekvés feltételeit, de például a politikai vagy gazdasági érdekek kikényszeríthetnek bizonyos fajta jogi szabályozásokat; a

politikai döntések kihathatnak az összes többi alrendszerre, a döntések milyensége viszont jelentős részben a más alrendszerekből táplálkozó befolyástól és támogatottságtól függ; minden alrendszernek megvan a maga kulturális és közösségképző vetülete (például munkakultúra, jogi kultúra, politikai kultúra, munkatársi és szakmai szolidaritások stb.), ugyanakkor az ideológiákban, világképekben, értékekben gazdasági és politikai érdekek csapódhatnak le; az, amire a reprodukciós alrendszer szocializál, a többi alrendszer terméke; kommunikáció, információ és tudás nélkül egyik funkció ellátása sem lehetséges, az információnak, a tudásnak a tartalmát, hasznosságát, relevanciafeltételeit azonban más alrendszerek határozzák meg; és még hosszasan lehetne sorolni.

Az alrendszereket megvalósító (első szintű) szervezetek és intézmények általában egy jól körülhatárolható feladatra, egy bizonyos szükséglet kielégítésére jönnek létre, azaz egyfunkciósak (például a vállalatok, gyárak általában egy bizonyos fajta terméket termelnek – az autógyárak nem gyártanak mosógépet és egyéb háztartási masinákat, a könyvkiadók rendszerint nem bocsátanak ki hanglemezeket, az általános iskolák nem adnak érettségi bizonyítványt vagy gépkocsi-jogosítványt, stb.), ez azonban nem jelenti azt, hogy szükségképpen ne kellene olyan feladatoknak is eleget tenniük, amelyek a többi funkcióhoz kapcsolódnak. Például egy gyár a fő funkcióját tekintve nyilvánvalóan a gazdasági alrendszer része. Ugyanakkor biztonsága érdekében védelmi funkciókat is el kell látnia, egyebek mellett távol kell tartania az ipari kémeket és a tolvajokat, tűzbiztonsági és egyéb katasztrófa-elhárító rendszert kell kiépítenie, stb. Mint jogi személy aláveti magát a törvényeknek, és maga is igényt tart a törvény előtti jogi képviselőre, továbbá saját belső szabályzatokat alkalmaz a dolgozók jogainak és kötelességeinek meghatározására, stb. A gyárnak is megvannak a maga belső politikai-hatalmi viszonyai, amelyek között a célok, az alapelvek, a stratégiák formálódnak és a döntések születnek; a gyáron belül is kialakulnak érdekcsoportok, amelyek harcban állnak egymással, miközben dominálni igyekeznek a folyamatokat. A gyár életének is van közösségi és kulturális vetülete, gondoljunk az együvé tartozás tudatát hordozó hagyományokra, a közös sikerek vagy éppen kudarcok emlékeire, a munkatársi szolidaritásra, illetve a termelési, technikai színvonalra és munkakultúrára. A reprodukciós-szocializációs funkció is fontos szerephez jut, hiszen be kell tanítani az új alkalmazottakat, és be kell kapcsolni őket a már működő munkahelyi közösségekbe. Végül kommunikációs csatornáknak kell működniük egyfelől a gyár külső környezetéből származó információk gyűjtésére (piacok, források, keresletikínálati viszonyok, a konkurencia, technikai újítások stb.), másfelől a belső munkafolyamatok koordinálására.

Természetesen az is megtörténhet, hogy egy szervezet számára az egyik vagy másik funkció teljesen érdektelen, például egy tűzoltóegység nem nagyon foglalkozik gazdasági tevékenységgel, de persze hatékony működésének megvannak a gazdasági-financiális feltételei.

De értelemszerűen ugyanez jellemzi az összes olyan egységet, tehát pél-

dául egy iskolát, egy politikai pártot, egy sajtóorgánumot, egy ügyvédi irodát, egy színházat, egy rendőrőrsöt vagy egy cserkészcsapatot, amely magában is szervezett rendszerként egy szerveződés egészén belül önálló ágensként működik, és mint belülről szervezett együttes kapcsolódik más rendszerekhez, illetve ágensekhez. Belülről szervezett és kifelé önálló rendszerként viselkedő szerveződés a család, amely a maga szintjén éppúgy ellátja az összes társadalmi funkciót, mint egy kiterjedt gazdasági vagy politikai szervezet. Bizonyos értelemben rendszerként felépülő és viselkedő egység maga az ember, maga az egyén is, aki biológiai organizmusként belső szervezettel rendelkezik a szóban forgó alapfunkciók ellátására, kifelé pedig egyfelől biológiai adottságai, másfelől kulturálisan átörökített, tanult ismeretei birtokában képes belépni különféle társadalmi szerveződésekbe, és részt venni azok funkcióinak ellátásában.

A különféle társadalmi szerveződések gyakran alacsonyabb szintű szerveződések (alrendszeréből, alegységekből) épülnek fel oly módon, hogy az alacsonyabb szintű szerveződések betagozódnak a magasabb szintűekbe, és tevékenységükkel hozzájárulnak ez utóbbiak funkcióinak ellátásához. A természetes emberi ágens, az egyén – mint maga is önálló rendszer – beléphet egy gazdasági vagy politikai szervezetbe, tevékenységével a gazdasági vagy politikai szervezet működését szolgálva; a politikai vagy gazdasági szervezet betagozódhat nagyobb gazdasági vagy politikai szervezetbe, és így tovább. Azt a funkciót és tevékenységi kört, amelyet egy társadalmi szerveződés a saját funkcióinak ellátásához a betagozó alacsonyabb szintű szerveződés számára meghatároz, (társadalmi) szerepnek nevezzük. Az egyének társadalmi szerepek betöltésén keresztül járulnak hozzá a társadalmi funkciók ellátásához, például valaki a bíró vagy a tanár szerepének felvételével, a szerep tartalmát meghatározó normák, szabályok, feltételek teljesítésével járulhat hozzá a jogi, illetve a reprodukciós-szocializációs alrendszer produktumainak előállításához.

Az egyének többféle szerveződésbe is betagozódhatnak, és/vagy többféle szerepet is betölthetnek, azaz többféle társadalmi funkció ellátásához is hozzájárulhatnak. Munkát vállalhatnak a gazdaságban, tagjai lehetnek egy politikai pártnak, szülőként nevelhetik a gyermekeiket, stb., de még akkor is alanyai valamilyen szinten az összes társadalmi alrendszernek (tehát a társadalmi szerveződés egészének), ha nem vállalnak formálisan kötött szerepet, hiszen anélkül is potenciális vagy valóságos ügyfelei, fogyasztói lehetnek az összes (vagy néhány) alrendszer termékeinek, hogy ezt tudatosan választanák, átelnék magukban. Valójában még az együttműködés teljes elutasítása és a társadalomtól való teljes elfordulás is csak a rendszerhez képest nyer értelmet.

Ugyanígy egy-egy konkrét szervezet vagy intézmény adott esetben többféle funkció ellátásához, többféle elemi szükséglet kielégítéséhez is hozzájárulhat, például a tömegkommunikációs eszközök részt vesznek a társadalmilag releváns információk terítésében (tájékoztatás, hírszolgáltatás), fontos, befolyásos fórumai a politikai nyilvánosságnak, jelentős mennyiség-

ben termelnek és/vagy közvetítenek kulturális javakat (műsorokat), nem csekély szocializációs és közösségépítő szerepük is van, reklámtevékenységükön keresztül a gazdasági életnek sem elhanyagolható résztvevői, de még a védelmi és a jogi alrendszer funkciói felé is található utakat például egészségvédelmi vagy jogi ismereteket terjesztő műsorok, illetve értékkultivációk formájában.

Kommunikáció a különféle szintű rendszerekben

Az ágensek kommunikáció útján hozhatják egymás tudomására a világról szerzett ismereteiket és hangolhatják össze szándékaikat a világ, illetve egymás vonatkozásában. Nyilvánvaló, hogy az ágensek tevékenységének összehangolását, egymáshoz igazítását, koordinálását megoldó kommunikáció nélkül funkcionális szerveződések nem jöhetnek létre és nem működhetnek, ezért minden szerveződésnek kell, hogy legyen valamiféle kommunikációs alrendszere (alegysége), amely biztosítja az információk áramlását, közvetítését.

Kommunikáció a szervezetekben

Általánosságban véve a kommunikációs alrendszernek (alegységnek) minden szervezetben háromféle információáramlásról kell gondoskodnia. Egyrészt a szerveződésen belül továbbítania kell a zavartalan működéshez szükséges információkat (például a szerveződések alegységei közötti kérdéseket, válaszokat, koordinátákat, utasításokat, visszajelzéseket), másodrészt a külső környezetből be kell gyűjtenie mindazokat a tudnivalókat, amelyek a szerveződés számára a környezetében való eligazodásához, a külső feltételekhez való alkalmazkodásához szükségesek, harmadrészt pedig prezentálnia kell magát a szerveződést a külvilág számára: igyekeznie kell olyan külső képet kialakítani róla, amely a versenytársak, illetve a potenciális együttműködő partnerek vonatkozásában jól szolgálják a szerveződések szándékait, törekvéseit. Egy, már említett – persze erősen leegyszerűsített – példát felidézve, egy vállalat (mint a gazdasági alrendszer ágenseként funkcionáló szerveződés) belső kommunikációs (al)rendszere többek között arra hivatott, hogy a vállalatvezetésnek a termelésre vonatkozó döntéseit eljuttassa a termelést végző alegységekhez (gyárakhoz, műhelyekhez, telephelyekhez, illetve azoknak vezetőihez), majd az utóbbiaktól visszajelzéseket küldjön a vállalatvezetés felé a döntések végrehajtásáról. A vállalat külső információgyűjtésének jól használható ismeretekkel kell szolgálnia olyan környezeti feltételekről, mint a piacok helyzete, a kereslet-kínálati viszonyok, a versenytársak tevékenysége, a nyersanyag- és energiaforrások stb.,

továbbá a többi társadalmi alrendszernek mindazok a mozgásai, amelyek hatással lehetnek a vállalat, illetve a gazdasági alrendszer egészének működési feltételeire (ilyenek lehetnek például az államigazgatás vagy a politikai szféra gazdaságpolitikai intézkedései). Végül a vállalat kifelé irányuló kommunikációja – szabad piacgazdaságot feltételezve – arra hivatott, hogy intenzív PR (közönségkapcsolati), reklám, marketing, lobbis és egyéb tevékenységen keresztül minél pozitívabb képet alakítson ki a cégről és termékeiről. (Természetesen azt sem zárhatjuk ki, hogy egy vállalatnak, illetve tulajdonosai egy részének egy pénzügyi tranzakcióra készülve éppen az áll az érdekében, hogy nyilvános kommunikációiban kedvezőtlen képet terjesszen a cégről arra számítva, hogy ezzel alacsonyabb árat tud elérni a más tulajdonosoknál lévő részvények felvásárlásánál.)

A kommunikációs alrendszer a társadalmi rendszerben

A modern társadalmakban nemcsak a különféle szervezetek saját kommunikációs aleggységei szolgálnak kommunikációs-információs célokat, hanem – mint az *10/1. táblázat* is mutatni igyekezett – számos szervezet és intézmény teljes egészében információs szükségletek kielégítésére, kommunikációs funkciók ellátására jött létre, például a hírügynökségek, sajtóorgánumok, rádió- és tévétársaságok, információs-kommunikációs törvények, médiahatóságok, telefon- és számítógépes hálózatok stb.; együttesen ezek alkotják a társadalmi rendszer egészének kommunikációs alrendszerét. Feladatuk értelemszerűen nem egy specifikus szervezet információs szükségleteinek kielégítése, bár természetesen ehhez is jelentős mértékben hozzájárulhatnak, hanem az, hogy a rendszer egészének kommunikációját szolgálják: biztosítsák egyfelől az alrendszerek közötti információáramlást, másfelől a rendszernek más rendszerekhez fűződő kommunikációs kapcsolatait. Például egy nemzeti hírügynökség egyrészt az országon belüli eseményekről közvetít híreket a sajtó és az elektronikus média szerkesztőségei felé, kiszolgálva ezen keresztül a gazdasági, a politikai, a kulturális stb. alrendszer információs szükségleteit és nyilvánosságigényeit, másrészt ugyanezt megteszi a nemzetközi színterekről származó hírekkel is, valamint eljuttatja saját országának legfontosabb híreit a külföldi hírügynökségekhez.

Egy adott kommunikációs szervezet – mint korábban már szó volt erről – több alrendszer szükségleteinek kielégítéséhez is hozzájárulhat, például egy tévécsatorna a hírszolgáltatással, a tájékoztatással, különféle társadalmi ágensek megszólaltatásával, a közügyek és a napirendek meghatározásával, a tematizációval, a közvélemény megteremtésével és orientálásával fontos szerepet tölthet be a politikai nyilvánosság működtetésében, információival segítheti, orientálhatja a gazdasági-pénzügyi tevékenységeket, jelentős mennyiségben közvetíthet kulturális javakat, és kultiválhat közösségeket fenntartó, megerősítő közös reprezentációkat, értékeket, hagyományokat, amellyel egyúttal szocializációs funkciót is betölthet.

A kommunikációs alrendszer szervezetei, intézményei a többi társadalmi alrendszer erőterében

A kommunikációs alrendszer szervezetei, intézményei – éppúgy, mint a más funkciójú szerveződések – a többi alrendszer erőterében, azokkal kölcsönhatásban, kölcsönös függésben működnek. Ez egyfelől azt jelenti, hogy a kommunikációs szervezetek és intézmények jogi konstitúciója és szabályozása, gazdasági fenntartása, finanszírozása, személyi-technikai feltöltése, közvetítésre váró kulturális tartalmakkal való ellátása részben vagy egészben más alrendszerekből, így a politika, a jog, az államigazgatás, a gazdaság, a kultúra területéről történik, ahogy például a magyarországi rádió- és tévévilág törvényi szabályozása politikai kezdeményezésre jogi, államigazgatási eszközökkel valósult meg (lásd a rádiózásról és televíziózásról szóló törvény, ORTT, Panaszbizottság), a pénzügyi alapokat a költségvetés, illetve a reklámtevékenység, tehát állami, illetve piaci-gazdasági forrás fedezi, a közvetített tartalmak jelentős hányada nem belső médiatermék, hanem irodalmi, művészeti, tudományos alkotás vagy éppen sportesemény és egyéb látványosság, a technikai fejlesztések a mérnöki tudományokból és az iparból kerültek át a média infrastruktúrájába (az információ rögzítésének és átvitelének műszaki eszközei), stb. Másfelől a kommunikációs alrendszer, mintegy visszafizetve a más alrendszerekből származó támogatást és investíciót, működésével hozzájárul az adott társadalmi rendszer, az adott politikai és gazdasági hatalom, az adott kultúra és közösség fenntartásához, például úgy, hogy nyilvánosságot, médiamegjelenést biztosít a politikailag, gazdaságilag és kulturálisan legkompetensebb csoportoknak, személyiségeknek, értékeknek. (Ezekről az összefüggésekről lásd a tömegkommunikáció intézményi folyamatának elemzését George Gerbner kultivációs modelljében: Gerbner 2000, 38–42.)

A kommunikáció funkciói

Munkánk korábbi részeiben már sokféle összefüggésben szó esett olyan funkciókról, amelyeket a kommunikáció tölt be valamilyen kontextusban:

- ♦ felismertet (lehetséges) tényállás(komplexum)okat (*par excellence* kommunikációs aktus),
- ♦ tudást ad, ellátja a társadalmi ágenseket információval arról, hogy miképpen állnak a dolgok a világban,
- ♦ hozzáférhetővé (megismerhetővé) teszi a külső világ közvetlen tapasztalat útján nem elérhető, térben és időben távoli tényeit és a többi ágens belső, privát világát,
- ♦ biztosítja a hatékony társadalmi cselekvéshez szükséges tudást,
- ♦ segíti a változó környezethez való alkalmazkodást,
- ♦ lehetővé teszi, hogy a társadalmi (egyéni és intézményi) ágensek egymás felé kinyilvánítsák szándékaikat, attitűdjeiket, hiedelmeiket,

- ♦ eszköze a (társadalmi) cselekvéseknek,
- ♦ eszköze az érdekkonfliktusok nyers fizikai erőszak nélküli kezelésének,
- ♦ koordinálja az emberek tevékenységét,
- ♦ támogatja az együttműködéseket,
- ♦ hozzájárul közösségek kialakulásához és fenntartásához,
- ♦ elősegíti a többi társadalmi alrendszer funkcióinak ellátását,
- ♦ stb.

Ebben és az ehhez hasonló felsorolásokban sok az esetlegesség, a tételek gyakran a jelenségek egészen különböző szintjeire vonatkoznak, miközben gyakori közöttük az átfedés, és persze számos olyan fontos funkció említendő, amely kimaradt a listából, holott jelentőségénél fogva ott lenne a helye. Az alábbiakban néhány olyan osztályozást veszünk sorra, amely szisztematikus áttekintést próbál adni közléseink funkcióiról.

Változatok a kommunikációs funkciók számbavételére

A kommunikáció funkcióit már az első elméleti igényű kommunikációs tárgyú munkák is igyekeztek számba venni. Így például Lasswell fentebb már említett tanulmánya (Lasswell 1948) három kommunikációs alapfunkciót különböztetett meg:

- ♦ a környezet megfigyelése (az alkalmazkodáshoz, a biztonság erősítéséhez, a környezet kontrolljához szükséges információk megszerzése, illetve átadása),
- ♦ a részek közötti viszony megteremtése (a koordinációhoz és az integráltság biztosításához szükséges információk, illetve kommunikációk),
- ♦ a kulturális örökség továbbadása.

Ezekhez Wright (1974) a használat- és szükségletkielégítés-modellhez kapcsolódóan – nyilvánvalóan a tömegkommunikáció legkiterjedtebb használati motivációjára tekintettel – még hozzátette a szórakoztatás (kikapcsolódás, időtöltés, unaloműzés) funkcióját.

Lasswell javaslata után fél évszázaddal Rosengren úgy találta, hogy „a kommunikáció funkcióinak négy általános fajtáját különböztethetjük meg” (Rosengren 2004, 61), és ezek kapcsolatba hozhatók alapvető értékorientációkkal, valamint társadalmi intézményekkel:

informatív funkció	☐☐☐➔	kognitív értékorientáció	☐☐☐➔	tudomány
kontroll funkció	☐☐☐➔	normatív értékorientáció	☐☐☐➔	jog, vallás
társas funkció	☐☐☐➔	instrumentális értékorientáció	☐☐☐➔	politika, gazdaság
expresszív funkció	☐☐☐➔	expresszív értékorientáció	☐☐☐➔	művészetek

Mind Lasswell, mind Rosengren kis számú és talán éppen ezért nagyon általános kategóriákkal dolgozott, és nem tette teljesen világossá az osztályozás szempontjait. Teljesebb, több tényezős áttekintéshez úgy juthatunk,

ha egyértelműen meghatározzuk, milyen dimenziókban és a jelenségek milyen szintjeinek vonatkozásában keressük a kommunikáció funkcióit. Egy ilyen nagyobb igényű, de még mindig meglehetősen általános osztályozást kínált Jürgen Habermas a kommunikatív cselekvésről szóló, korábban már idézett művében. „A kommunikatív cselekvés a *kölcsönös megértés funkcionális szempontjából* a hagyomány és a kulturális tudás megújítására; a *cselekvések összehangolásának szempontjából* a társadalmi integráció és a szolidaritás kimunkálására; a *szocializáció szempontjából* végül személyes identitások kialakítására szolgál. Az életvilág szimbolikus szerkezetei az érvényes tudás meghosszabbításának, a csoportszolidaritás megszilárdításának és felelősen cselekvő személyek felnevelésének útján teremtik újra önmagukat. Az újratermelési folyamat új helyzeteket kapcsol az életvilág fennálló állapotaihoz, mégpedig a jelentések és a tartalmak (a kulturális hagyomány) *szemantikai* dimenziójában éppúgy, mint a (társadalmilag integrált csoportok) *szociális terének* és (az egymásra következő generációk) *társadalmi idejének* dimenziójában. A *kulturális újratermelés*, a *társadalmi integráció* és a *szocializáció* e folyamatainak megfeleltethetők az életvilág szerkezeti összetevői: a kultúra, a társadalom és a személyiség.” (Habermas é. n., 166) Mindez összefoglalva a 10/2. táblázaton látható. (Habermas é. n., 171)

Szervezeti összetevők Újratermelési folyamatok	Kultúra	Társadalom	Személyiség, osztály
Kulturális újratermelés	áthagyományozás, bírálat, kulturális tudás elsajátítása	a legitimáció szempontjából hatékony tudás megújítása	a műveltség újratermelése
Társadalmi integráció	az értékorientációk központi késztetének immunizálása	interszjektíven elismert érvényességi igényeket követő cselekvések összehangolása	a társadalmi hovatartozás mintáinak újratermelése
Szocializáció	a kultúra elsajátítása	értékek internalizálása	az identitás kialakítása

10/2. táblázat A kölcsönös megértésre irányuló cselekvés újratermelési funkciói

McQuail elemzése a kommunikáció funkcióiról

A következőkben egy még kimunkáltabb, az ágensek belső állapotaira, az interperszonális kapcsolatokra, a közösségi és a szervezeti viszonyokra és számos egyéb tényezőre is kitékintő tipológiát veszünk szemügyre a Magyar-

országon elsősorban a tömegkommunikáció kutatójaként ismert Denis McQuailnek (lásd McQuail é. n. a; 2003) egy, a kommunikáció funkcióiról írott tanulmányából. (McQuail é.n. b) Felfogásában a kommunikáció egy problémára adott válasz, egy probléma megoldásának irányába tett lépés. „A fő kérdés, hogy miért lépnek az emberek kommunikációs aktusokba. Ebből kifolyólag a cselekvő egység által tapasztalt, meghatározott vagy választott probléma és az alkalmazott kommunikációs megoldás közötti kapcsolat áll figyelmünk középpontjában.” (McQuail é. n. b, 310) Közbevetőleg megjegyezzük, hogy a mi megközelítésünkben McQuail kommunikációfogalma már maga is egy funkcióra utaló származtatott kategória abban az értelemben, hogy a *par excellence* kommunikációs aktusnak – a felismertetés szándéka felismertetésével végrehajtott felismertetésnek – egy bizonyos funkcióra, nevezetesen egy probléma megoldására való használatát jelenti.

McQuail elemzésében a kommunikációs funkció típusokat a 10/3. táblázatban látható felosztás jelöli ki.

		A probléma kiindulása	
		A kommunikációs egységen (ágensen) belül (belső)	A környezetben (külső)
A kommunikációs megoldás iránya	Belső	I. típus Lét, identitás, tudat	II. típus Adaptáció
	Külső	IV. típus Kontroll, szabályozás, szándék	III. típus Affiliáció, kapcsolódás, kötődés

10/3. táblázat A kommunikációs funkciók alaptipológiája

Az I. típusba a belsőből, a személyiség, a csoport, a közösség belső világából kiinduló problémák, és a megoldásaikban a belsőre irányuló kommunikációk sorolhatók. Olyan kategóriák tartoznak ide, mint az identitás, a tudat, az önkép, az önmegvalósítás. A II. típusba a cselekvő egységek normál működését vagy életben maradását fenyegető környezeti változásokkal, kihívásokkal, nyomásokkal, tehát az alkalmazkodással kapcsolatos kommunikációk, a külső változásokra, nyomásokra adott belső reakciók, válaszok tartoznak. A III. típus az egységek egymás közötti, illetve egy-egy egység és környezete közötti interaktív viszonytal jellemezhető, ide értve a kötődéseket, a vonzódásokat, de az elkülönüléseket, elhatárolódásokat is. Végül a IV. típus a környezetre, a más egységekre irányuló változtatási, beavatkozó, manipulációs szándékokat, illetve kommunikációs megvalósításukat fogja egybe.

Ennek az osztályozó keretnek a felvázolása után McQuail sorra veszi, hogy a négy alaptípus milyen konkrét kommunikációs funkciókat takar

intraperszonális, interperszonális, csoport, intézményi-szervezeti-hálózati és társadalmi (nemzet, ország, állam) szinten. (Előzetes zárójeles magyarázatként csak annyit, hogy az első pillantásra kissé furcsának tűnő intraperszonális kommunikáció fogalma az elme belső információfeldolgozására, a belső reprezentációra és a gondolkodásra utal.)

A tipológiában használt fogalmak, szintek és funkciók között – mint egyébként minden hasonló társadalomtudományi osztályozásban – előfordulhatnak kisebb-nagyobb átfedések, így például nyilvánvalóan nem húzhatók minden szinten merev határok a kontrollt és az adaptációt, vagy az identitást és a közösséghez tartozást megvalósító kommunikációk közé. Ez azonban semmiképpen sem jelenti azt, hogy a számba vett szempontok és funkciók ne bírnának jelentős heurisztikus értékkel az emberi kommunikáció tanulmányozásában.

Szintek	Kommunikációs célok	Kommunikációs funkciók
Intraperszonális kommunikáció	Identitás	<ul style="list-style-type: none"> - ellentmondásmentes és pozitív önkép fenntartása; - értékek megerősítése; - önmegfigyelés; - az én és az éntudat kialakítása
	Adaptáció	<ul style="list-style-type: none"> - információk, üzenetek keresése, befogadása, feldolgozása; - ráhangolódás, egyensúlyba kerülés a környezettel, disszonanciák feloldása
	Affiliáció	<ul style="list-style-type: none"> - másokkal való identifikáció; - másokkal való összehasonlítás; - közelség és távolság kifejezése
	Kontroll	<ul style="list-style-type: none"> - kommunikációs, önprezentációs és manipulációs készségek megszerzése
Interperszonális kommunikáció	Identitás	<ul style="list-style-type: none"> - mint az intraperszonális kommunikációban
	Adaptáció	<ul style="list-style-type: none"> - mint az intraperszonális kommunikációban; - megfigyelés; - visszajelzés; - a másokra irányultság
	Affiliáció	<ul style="list-style-type: none"> - kapcsolatteremtés; - a különbségek és hasonlóságok meghatározása; - kötődés és tisztelet kifejezése; - távolság kifejezése; - kapcsolat megszakítása
	Kontroll	<ul style="list-style-type: none"> - figyelemfelkeltés; - interperszonális tematizáció; - jóindulat megszerzése és kifejezése; - befolyásolás

10/4. táblázat A kommunikáció funkciói McQuail nyomán

Szintek	Kommunikációs célok	Kommunikációs funkciók
Csoporton belüli kommunikáció	Identitás	<ul style="list-style-type: none"> - csoportidentitás kifejezése; - határok kijelölése; - közös normák és értékek kialakítása; - csoporttudat kialakítása
	Adaptáció	<ul style="list-style-type: none"> - kevésbé jelentős, mint az egyének vagy a szervezetek esetében, mivel a legtöbb csoportnak nincsenek kizárólagos határai
	Affiliáció	<ul style="list-style-type: none"> - szolidaritás és összetartozás kifejezése; - kommunikációs kontaktus fenntartása
	Kontroll	<ul style="list-style-type: none"> - státusz megszerzése és megtartása; - csoportnormák terjesztése és erősítése; - csoportnormáktól való eltérés büntetése; - szimbolikus jutalmazás, büntetés; - kapcsolatteremtés, feszültség-levezetés a szórakozásban
Intézményi-szervezeti-hálózati kommunikáció	Identitás	<ul style="list-style-type: none"> - összetartozás kifejezése; - identitástudat erősítése; - szimbólumok elsajátítása, használata, teremtése
	Adaptáció	<ul style="list-style-type: none"> - a környezet figyelése; - információgyűjtés és -feldolgozás; - visszajelzés és csere; - belső feladatok és szerepek meghatározása
	Affiliáció	<ul style="list-style-type: none"> - a szervezet határainak kijelölése; - a szolidaritás, a kötődés, az integráció erősítése; - a formális hálózatok fenntartása, az informálisak erősítése
	Kontroll	<ul style="list-style-type: none"> - figyelemfelkeltés és -fenntartás; - szimbolikus büntetés és jutalmazás; - utasítások, irányítás; - új tagok keresése, felvétele; - a hierarchia kijelölése; - propaganda, imázssteremtés; - a tagok mobilizálása

10/4. táblázat (folytatás) A kommunikáció funkciói McQuail nyomán

Szintek	Kommunikációs célok	Kommunikációs funkciók
Társadalmi kommunikáció (az állam, a nemzet az ország szintjén)	Identitás	<ul style="list-style-type: none"> - nemzeti identitás kifejezése; - a szuverenitás erősítése; - nemzeti értékek, nemzettudat terjesztése; - kultúra és nyelv fenntartása; - kulturális és művészeti alkotások
	Adaptáció	<ul style="list-style-type: none"> - külső környezet figyelése, figyelmeztetés a változásokra; - belső változások, konfliktusok figyelése; - politikai és gazdasági változtatások, reformok, cserék; - konfliktusok kerülése, csökkentése; - a társadalom önkritikája; - változás és újítások terjesztése
	Affiliáció	<ul style="list-style-type: none"> - szolidaritás és kötődés erősítése; - nemzeti ünnepek; - a társadalom és a kultúra határainak kijelölése; - szövetségek és koalíciók
	Kontroll	<ul style="list-style-type: none"> - státuszmeghatározás és a hatalom legitimitációja; - utasítások és szabályok közvetítése; - értékek és normák terjesztése; - a tematizáció ellenőrzése, alakítása; - mozgósítás, aktivizálás - konszenzusteremtés, a közhangulat alakítása; - nemzeti imázs sugárzása.

10/4. táblázat (folytatás) *A kommunikáció funkciói McQuail nyomán**A kommunikációs funkció fogalmának kétféle értelmezése*

Az imént érintett osztályozások a funkcióterminussal – a kifejezés matematikai jelentését (funkció = függvény) lényegében figyelmen kívül hagyva – olyasvalamire utalnak, amire a kommunikáció szolgál, ami a kommunikáció által valósul meg, amit az emberek kommunikáció útján érnek el. Ebben a vonatkozásban is megkülönböztethető a terminus kétféle értelme.

1) Sokszor a kommunikáció funkcióján azt a célt, azt a feladatot értik, amelyet az ágensek kommunikációs aktusokkal érnek el, illetve akarnak elérni. Ebben az értelemben a kommunikáció funkciói azokkal a célokkal hozhatók összefüggésbe, amelyeknek elérésére, megvalósítására az emberek a kommunikációt használják. Például annak alapján, hogy az emberek gyakran azzal a céllal kommunikálnak, hogy társaik tudomására hozzanak valamit, vagy meggyőzzék őket valamiről, azt mondhatjuk, hogy a kommunikáció funkciói között feltétlenül ott találjuk az informálást, a tudás átadását és a társak befolyásolását, a társas kapcsolatok szervezését,

kontrollját. Ez az értelmezés nyilvánvalóan feltételezi, hogy a kommunikációknak mindig van valamilyen céljuk, és az ágensek tisztában is vannak ezzel.

- 2) Valójában azonban nem minden kommunikációnak van az ágens számára világos célja, rendeltetése. „Sok olyan kommunikáció létezik, ami vagy céltalan, vagy önmagában van a célja – belső megelégedettséget hoz létre, rejtett motiváció (hátsó gondolat) vagy elvárt következmények nélkül. Ez érvényes az interperszonális kapcsolatokra és az önkifejezésre éppúgy, mint a művészetek és a tömegközlelési eszközök útján történő kommunikációs befogadásra.” (McQuail é. n. b, 306)

Ennél talán még fontosabb, hogy az ágensnek ugyan lehet valamilyen tudatos célja, amelyre törekszik, kommunikációja azonban olyan következményekkel is járhat, amelyeket nem feltétlenül lát át, legalábbis nem gondol velük. Például valaki írhat egy színművet, amellyel olyan többékevésbé tudatos céljai lehetnek, mint az önkifejezés, a szórakoztatás, a népszerűség elérése, az imponálás a társak előtt, a pénzkereset stb., és közben meg sem fordul a fejében, hogy művének színházi vagy televíziós bemutatásával hozzájárul bizonyos értékek, magatartásminták kultiválásához, a fennálló kánonok megerősítéséhez vagy éppen rombolásához, és még hosszasan lehetne sorolni. Vagy például amikor valaki tiltakozik a hatalmasságnál egy igazságtalannak érzett döntés miatt, és annak felülvizsgálatát kéri, talán fel sem merül benne, hogy tiltakozása és a döntés megváltoztatására irányuló igyekezete is a fennálló hatalmi viszonyokon belül marad, és így tulajdonképpen elismeri a hatalmat, és akarva-akaratlanul erősíti annak legitimálását és a tiltakozó alávettetését. Ebben az értelemben tehát a kommunikáció funkciói azok a következmények, amelyek a kommunikáció nyomán nagy valószínűséggel bekövetkeznek, akár szándékolják őket az ágensek, akár nem, illetve akár tisztában vannak velük, akár nem.

Kitűnik tehát, hogy míg az 1) változat az ágens céljaira, az ágens szempontjából vett célszerűsége, a használati rendeltetésre helyezi a hangsúlyt, addig a 2) változat a kommunikációk és következményeik között az ágensi szándékoktól és tudatosságtól jórészt függetlenül fennálló viszonyként, mintegy valószínűségi törvényszerűségként értelmezi a kommunikáció funkcióit. A kétféle értelmezés általában nem válik el mereven egymástól. Lasswell és Rosengren tipológiai mind az 1), mind a 2) változatot magukban foglalják, Habermas viszont bizonyára nem vagy legalábbis nem elsősorban az ágensek (tudatos) szándékait tartotta szem előtt, hanem azt, hogy a kommunikációk az ágensek szándékaitól függetlenül milyen társadalmi, kulturális következményekkel járnak. McQuail éppen ellenkezőleg, kifejezetten „a cselekvő aktor nézőpontjából” szemlélve, „a funkciót célként kezeli”, és „tervszerű kommunikációs tevékenységként” fogja fel. (McQuail é. n. b, 307) Elemzéséhez azonban rögtön hozzáfűzi, hogy érvényességi köre korlátozott, mint ahogy általában minden funkcionális megközelítésé az. „A funkcionális elemzés »tudomány előtti« abban az értelemben, hogy nincs megegyezés egy

olyan egyedüli funkcionális paradigma tekintetében, amely átfogná az emberi kommunikáció különböző szintjeit vagy akár csak egyetlen szintjét. Az, hogy a megfigyeléseket a funkcionalitást leíró címkék alá soroljuk, önmagában még nem tudományos eredmény, hanem sokkal inkább eszköz a további elemzés és a folyamatok megértése számára.” Mindazonáltal „bármennyire is az adatgyűjtéssel legyen elfoglalva valaki, a kutatás számára elengedhetetlen, hogy világos elméleti kiindulópontja legyen, s hogy egy világos, ökonomikus és logikus funkcionális kategóriasort alakítson ki.” (McQuail é. n. b, 323)

Kommunikáció és társadalmi szerveződés

Szerveződési elvek

A funkcionális rendszerekre (szervezetekre, illetve alrendszerekre) nemcsak az jellemző, hogy milyen funkció ellátására jöttek, illetve hozták őket létre, hanem az is, hogy az adott funkció ellátását milyen belső szerveződésben és szabályozásban valósítják meg, és milyen struktúrában, milyen szabályozáson keresztül állnak kapcsolatban más (al)rendszerekkel.

A korábbiak értelmében szerveződésről akkor beszélhetünk, ha az ágenszek valamilyen funkció ellátására együttesen, egymással összehangoltan, koordináltan fejtenek ki aktivitást. Az ágensek mindenekelőtt emberek, de lehetnek maguk is szerveződések, amelyek belülről szervezettek, és kifelé önálló egységként viselkednek, tehát például a gyárakban munkát vállaló emberek és maguk a gyárak egyaránt ágensei a gazdasági alrendszernek.

Az alább következő vázlat a társadalmi szerveződésekéről semmiképpen sem kíván a társadalmak, a társadalmi rendszerek minden fontosabb aspektusát átfogó és magyarázó általános elméletként feltűnni. Egyetlen szempontra összpontosít, nevezetesen arra a kérdésre, hogy különféle társadalmi szerveződések miképpen oldanak meg egy koordinációs problémát, és hogy két lehetséges, a modern kor társadalmában kétségtelenül jelenlévő (meggyőződésünk szerint azonban minden korszakban és társadalmi formációban tetten érhető) megoldás milyen következményekkel jár a kommunikációs funkciót megvalósító struktúrákra, szabályozásokra, működési módokra nézve.

A szerveződések belső logikája

Szerveződési elveken - Hankiss Elemér nyomán - a társadalomszerveződés legáltalánosabb dilemmáira a társadalmi evolúció által kitermelt, elvont válaszokat értünk, amelyek a társadalmi formációknak mint funkcionálisan működő rendszereknek a felépítésében és működésében, a szerveződések struktúrájában és szabályozási módjában manifesztálódnak. A szerveződési elvek a társadalmi rendszerek, szerveződések, struktúrák, szabályozási

módok belső logikája, amely meghatározza, hogy valamely társadalmi szerveződés milyen változásokon mehet keresztül anélkül, hogy elveszítené azonosságát.

A szerveződési elvek általában nem előre gyártott vagy eleve meglévő ideák, eszmék, amelyek mint valamiféle tervek megelőznék a szerveződések kialakulását, bár a történelem erre is szolgált jó néhány példával, gondoljunk mindenekelőtt a baloldali-kommunistikus forradalmakra, amelyek fennen hirdetve társadalomformáló törekvéseiket, egy újfajta – szocialista-kommunista – társadalmi rendszer kialakítását vették célba. „Egy új társadalmi-gazdasági formáció alapvető szerveződési elveit azok a társadalmi-gazdasági erők kovácsolják ki, amelyeknek küzdelme fokozatosan létrehozza az új gazdasági-társadalmi formációt. De ha már egyszer létrejöttek, akkor attól fogva a szerveződési elvek már fontos szerepet játszanak ezeknek az erőknek a koordinálásában és általában az új társadalmi-gazdasági rendszer szabályozásában.” (Hankiss 1987, 22) Akár spontán módon, akár tervezetten, irányítottan következik be egy beavatkozás egy adott társadalmi-gazdasági rendszerbe, az előzményektől, a korábban érvényesült szerveződési logikától nem függetlenítheti magát. Gyakran megtörténik, hogy reform-próbálkozások gyorsan elhálnak, mert a kellőképpen figyelembe nem vett uralkodó szerveződési elv, illetve az ezen elvet megtestesítő struktúrák és szabályozások a kieroszakolt változás után gyorsan visszarendezik a társadalmi viszonyokat.

Egy alapvető koordinációs probléma

Tételezzük fel, hogy adott az emberi – tehát magas intelligenciájú, gondolkodási és kommunikációs képességekkel rendelkező, szerveződések létrehozására képes – ágenseknek egy térben nem nagyon szétszóródott sokasága, populációja, amelyben minden ágens legalább egy másikkal kommunikációsán elérhető távolságban van. Tegyük fel azt is, hogy az ágensek materiális szükségleteinek kielégítésére szolgáló javakat a természet nem kínálja korlátlanul, hanem csak több-kevesebb erőfelfejtással lehet megszerezni (előállítani) őket. Minden ágensnek elemi érdeke, hogy hozzájusson a számára szükséges javakhoz, továbbá, hogy a viszonylag legkisebb erőfelfejtással jusson hozzájuk. Ebben a tekintetben az ágensek versenyben állnak egymással. E versenyben azok a nyertesek, akik maradéktalanul hozzájutnak a szükséges javakhoz, és a viszonylag legkisebb erőbefektetéssel jutnak hozzájuk; a vesztesek pedig azok, akik nem jutnak hozzá maradéktalanul a szükséges javakhoz, vagy ha mégis, akkor csak nagy, a teljesítőképességük határát egyre közelítő erőfeszítéssel. A győzelem, a siker mindenekelőtt abban áll a szerencsések számára, hogy maradéktalanul hozzájutnak a szükségleteiket kielégítő javakhoz, de ezen túlmenően az is lehet, hogy marad még fölös energiájuk más tevékenységekre, így esetleg megtehetik azt is, hogy a javakból a saját szükségleteiken túl felhalmozzanak, és a felhalmozott javakkal cserék és ajándékozások útján egyéb előnyöket gyűjtsenek,

növeljék erőforrásaikat stb. A korlátozatlan verseny így az erők erősödéséhez, az előnyök kumulálódásához és a gyengék gyengüléséhez, majd előbb-utóbb esetleg teljes kihullásukhoz vezet.

Koordináció nélküli viszonyok között minden ágens saját magában, saját erejére támaszkodva próbálja érvényesíteni alapvető érdekeit. A többi ágens tehát szükségképpen versenytárs, akivel szemben alapvetően háromféle magatartás lehetséges: vagy az, hogy (1) kerülik a vele való érintkezést, hiszen minden találkozás nyílt összeütközéssel, agresszióval járhat; vagy az, hogy (2) vállalják a találkozást, és megkísérik a versenytársat erővel legyűrni, aminek persze igen nagy a kockázata; vagy pedig (3) – a kockázatot elkerülendő – megpróbálnak a potenciális ellenféllel kommunikáció útján békésen kiegyezni (a versenynek a fizikai összezapást kizáró szabályozásáról és/vagy az együttműködések feltételeiről). Ez a harmadik lehetőség már nyilvánvalóan az első lépést jelenti a koordinálatlan helyzetből a koordinált felé. Enélkül azonban a kizárólag csak a verseny által hajtott ágensek olyan világban találják magukat, amelyben a „mindenki mindenki ellen”, a *homo homini lupus* törvénye uralkodik. Az ágenseket egymás vonatkozásában semmi sem korlátozza, a legteljesebb mértékben szabadok és autonómok, azonban ennek nagy ára van: a környezet kiszámíthatatlansága és a magány, az az érzés és alapállás, hogy csak magukra számíthatnak egy ellenséges környezetben.

Az ágensek persze dönthetnek úgy, hogy a kommunikáció és a kompromisszumos megoldás jobb az agressziónál, a nyílt összeütközésnél, és felismerhetik, hogy munkamegosztó együttműködésekkel javíthatják a materiális javakért folytatott erőbefektetések hatékonyságát, sőt bizonyos javakhoz csakis ilyen együttműködésekkel juthatnak hozzá, és ettől a felismeréstől motiválva funkcionális szerveződéseket hívhatnak életre e javak előteremtésére. Ezek a funkcionális munkamegosztó szerveződések igen hatékonyak és sikeresek lehetnek annak köszönhetően, hogy bennük az ágensek egy közös cél érdekében összehangolt közös erőfeszítéseket tesznek, és olyan együttműködést valósítanak meg, amelyben az, hogy valamely ágens ki tudja elégíteni a saját szükségleteit, jelentős mértékben annak függvénye, hogy más ágensek is ki tudják-e elégíteni a sajátjaikat.

A hipotetikusán tételezett populáció tagjaira tehát, amikor maguk mögött hagyják a korlátozatlan szabad verseny fenyegető világát, kétféle nyomás nehezedik: egyfelől szorítja őket a versenyhelyzet, amely arra ösztökéli őket, hogy egyéni nyereségüket szem előtt tartva minden erővel igyekezzenek felülkerekedni a versenytársakon, de legalábbis tartsanak lépést velük, másfelől szorítja őket az együttműködés kényszere, amely viszont arra motiválja őket, hogy a közös – de gyakran másképpen nem is megszerezhető – nyereség reményében részt vállaljanak funkcionális szerveződésekben, és azokban együttműködjenek a többiekkel.

Felvetődik a kérdés, milyen az a szerveződés, amely egy ilyen populációnak mint más hasonló populációkkal szemben ágensként fellépő egésznek a fennmaradását változó külső és belső feltételek mellett a leginkább biz-

tosíthatja? Miképpen lehet az egyfelől a verseny, másfelől az együttműködés kényszere által motivált ágenseknek az együttélését úgy koordinálni, összehangolni, hogy a szerveződés állandóan változó külső és belső körülmények között is maximálisan elősegítse az együttes mind teljesebb túlélését? A verseny és az együttműködés egyidejű kényszere minden emberi együttélésben jelen van, így magától értetődő, hogy minden emberi-társadalmi együttes, minden valóságos szerveződés magában hord valamilyen – nem feltétlenül tudatos – választ erre a kérdésre.

Két jellegzetes szerveződési elv

A vázolt koordinációs problémára a társadalmi evolúcióból két karakteresen különböző válasz, két egymással élesen ellentétes szerveződési elv ismerhető fel.

A természeti elv

Az egyik elv abból indul ki, hogy az ágensek intelligens és racionális lények, akik egyénenként fel vannak ruházva az alkalmazkodó viselkedés, a problémafelismerés és -megoldás képességével, és a populáció annál erősebb, egészében annál alkalmazkodóképesebb, minél alkalmazkodóképesebb egyedekből áll. Hagyni kell tehát az ágenseket, hogy autonóm módon járjanak el, tegyék belátásuk szerint azt, amit jónak látnak. Az ágensek kétféle kényszernek fognak engedelmesskedni. Egyfelől versenyezni fognak egymással az erőforrásokért és a kedvező belső pozíciókért, vagyis hogy minél nagyobb hányadot hasítsanak ki maguknak a javakból, és minél előnyösebb hatalmi, párkapcsolati stb. helyzetet érjenek el. A versenyben a legjobbak kerekednek felül, a gyengébbek, a kevésbé versenyképesek közül pedig sokan kihullanak. Így, ha csak a versenyképesség hajtaná az ágenseket, a populáció egésze mennyiségileg még fogyatkozhatna is, és a megmaradók számára jó kilátásokat jelentene, hogy erős ágensek viszik tovább az értékeit, és veszik fel a harcot a külső környezet gyakran fenyegető jelenségeivel.

Másfelől azonban az ágenseket – a korábbiak értelmében – annak kényszere is szorítja, hogy együttműködjenek egymással: vannak javak, amelyekhez saját erőből, a többiekkel való együttműködés nélkül nem tudnak hozzájutni, és nyilvánvaló, hogy a gyengébbek gyengülése és kihullása egy bizonyos mértéken túl már az erőseknek sem érdeke (ezért nem teljesülhetett a marxi jóslat az osztályharc végletekig fokozódásáról és a munkásosztály forradalmi robbanáshoz vezető totális elnyomóródásáról). A versenyképességgel szemben tehát erős nyomás érvényesül az együttműködésre, arra, hogy az ágensek úgy jussanak hozzá a számukra szükséges javakhoz, hogy eközben másokat is hozzásegítsenek szükségleteik kielégítéséhez. A versenyképesség ugyan arra indítja az ágenseket, hogy a riválisokat eltíporják, az együttműködés kényszere viszont gátat vet ennek, abba az irányba tereli az ágenseket, hogy állandóan kalkuláljanak a többiekkel, a többiek szükségleteivel, szándékaival és teljesítőképességével. Az együttműkö-

dés szükségességének felismerése, annak belátása, hogy társak nélkül a legversenyképesebbek sem győzhetnek, önkorlátozásra indíthatja a versenyképesebb ágenseket is abban az értelemben, hogy a versenyt ne hagyják a kevésbé versenyképes ágensek teljes kihullását eredményező harccá fajulni. Az együttműködések felé terelő nyomás azonban egyáltalán nem jelenti a versenyről való lemondást, éppen ellenkezőleg: az ágensek az együttműködések terén is versenyben állnak, hiszen minél nyitottabb egy ágens az együttműködésekre, minél többet tud kínálni mások számára, ő maga is annál többre számíthat. Így egyfelől a verseny, másfelől az együttműködés felé terelő nyomások akár erősíthetik is egymást.

Az ezen logika alapján létrejövő és működő szerveződés tehát arra épít, hogy az ágensek, ha hagyják őket autonóm módon, szabadon cselekedni, akkor a verseny és az együttműködés kettős kényszerétől vezérelve olyan önszabályozó szerveződésbe rendeződnek, amely úgy hozza egyensúlyba a szükségleteket és az erőforrásokat, hogy miközben az együttműködések felé terel, nem fajtja meg a versenyt, az egyéni kezdeményezést, nem korlátozza az ágensek autonómiáját, szabadságát. Mivel az elv lényege tulajdonképpen az, hogy az ágensek próbálkozásai nem kell beavatkozni, nem kell rájuk kényszeríteni semmilyen olyan szerveződési módot, amelyet nem maguk küzdöttek ki, hiszen előbb-utóbb saját maguk is megtalálják az egyensúlyi helyzetet jelentő megoldást, a szerveződésnek ezt az elvét természeti vagy evolúciós elvnek nevezhetjük.

A beavatkozási elv

A másik elv az előbbivel szemben abból indul ki, hogy az ágensek teljes szabadsága, semmilyen korlátot nem ismerő autonómiája nem egyensúlyra törekvő szerveződést, hanem önpusztító anarchiát eredményez. Az ágensek szeme előtt saját egyéni szükségleteik, saját individuális érdekeik lebegnek, és még ha az együttműködési kényszer következtében számolnak is mások érdekeivel, a populáció egészének, a tőlük távol elhelyezkedő többségnek a szükségletei, érdekei nem épülnek be az egyéni cselekvési stratégiákba. A versenykényszer – különösen az erőforrások szűkössége esetén – egyébként is afelé tereli az ágenseket, hogy ne legyenek tekintettel azoknak az ágenseknek a szükségleteire, akikkel nem állnak közvetlen együttműködésben. Így az a megoldás, hogy hagyjuk az ágenseket szabadon, autonóm módon saját belátásuk szerint cselekedni, az ágensek nagy tömegei szükségleteinek kielégítetlenségéhez, sokak pusztulásához, a korlátozatlan szabad verseny kegyetlen világához, a populáció belső viszonyrendszerének szétzilálódásához vezet.

A második megoldás szerint a populáció egészének optimális alkalmazkodása csak akkor lehetséges, ha az ágensek szükségletei és kielégítésük módja alárendelődik azon szükségleteknek, illetve ezek kielégítésének, amelyek az összes vagy legalábbis a legtöbb ágenszt jellemzik. Ha a populáció minden tagja azoknak a szükségleteknek a kielégítésén fáradozik, amelyek neki magának is szükségletei, akkor érdekközösség és ezen alapuló

együttműködés jöhet létre egyenként az összes ágens és a populáció, a köz egésze között, és ez erős szerveződéssé integrálhatja az ágenseket. Ebben az integrációban egy-egy ágens annál nagyobb mértékben elégítheti ki szükségleteit, minél nagyobb mértékben járul hozzá a közszükségletek kielégítéséhez, ezért amikor az ágensek a saját érdeküket szem előtt tartva részt vállalnak a közszükségletek kielégítő javak termeléséből, egyúttal nyilvánvalóan az összes többi ágens, vagyis a köz javán is munkálkodnak.

Míg a természeti elv arra épül, hogy az ágensek, ha hagyják őket szabadon, autonóm módon próbálkoznak, előbb-utóbb rátalálnak a legnagyobb túlélési esélyt kínáló koordinációra, itt az a meggyőződés motivál, hogy a természeti folyamatokba, az ágensek önmozgásába be kell avatkozni, és mesterségesen – ha szükséges, az ágensek ellenállását, autonómiára való törekvését, egyéni érdekorientációját letörve – kell kialakítani azt a koordinációt, azt a struktúrát és szabályozást, amely biztosítani képes a populáció mind teljesebb túlélését. Éppen ezért ezt a megközelítést a szerveződés beavatkozási elvének nevezhetjük.

Szerveződési típusok

A szerveződési elvek konkrét szerveződésekben, konkrét társadalmi formációkban, struktúrákban, szabályozásokban, intézményekben, működési módokban manifesztálódnak, jelentős mértékben hozzájárulva e szerveződések, formációk, struktúrák, szabályozások, intézmények, működési módok lényegi vonásainak fenntartásához. Bár itt is és a későbbiekben is hangsúlyoznunk kell, hogy a valóságban – a történeti múltban és a jelenben – fellelhető társadalmi formációk többnyire nem kristálytisztá megtestesülései az általunk vázolt kétféle szerveződési elv valamelyikének, ahhoz, hogy világosan álljon előttünk, miképpen érvényesülnek és hatnak ezek az elvek, csokorba foglaljuk azokat a strukturális, szabályozási, intézményi és működési sajátosságokat, amelyek ideáltipikus megtestesítői az egyiknek, illetve a másiknak.

Természeti elven működő szerveződés

A természeti elvet ideáltipikusan megvalósító szerveződésre az a jellemző, hogy benne olyan struktúrák és olyan szabályozások működnek, amelyek nagy autonómiát biztosítanak az ágenseknek, a lehető legkevésbé korlátozzák szabadságukat, nem gördítenek akadályokat sem a verseny, sem az együttműködő társulások elé. A szabályozók nem tesznek többet, mint lefektetik a verseny és az együttműködés mindenki számára kötelező általános feltételeit; ezen túl minden az ágensekre van bízva: a törvények csak azt rögzítik, hogy mit nem szabad, de teljes mértékben szabad kezdet adnak az ágenseknek abban a tekintetben, hogy mit tesznek a nem tiltott mezőben. (Most vonatkoztassunk el attól, hogy a formális – jogi, törvényi – szabályozók mellett többféle norma, szabály – erkölcs, hagyomány, vallási előírás stb.

– létezik, amely ebben a nem tiltott mezőben befolyásolja az emberi ágensek cselekvéseit, viselkedését.)

Mivel a monopolhelyzetek, az alá-fölérendeltségi viszonyok, a merev hierarchiák, az egyoldalú függőségek óhatatlanul korlátozzák a verseny és a kölcsönösségen alapuló együttműködés lehetőségét, a szerveződéseknek ez a típusa igyekszik kizárni monopolhelyzetek és egyoldalú függőségek létrejöttét, vagyis azt, hogy valamely ágens vagy ágenseknek valamely csoportja más ágenseket utasíthasson, parancsolhasson nekik, rendelkezhessen, dönthessen felőlük (szükségleteik, cselekvéseik, javaik felől). Az ágenseknek a verseny és az együttműködés szabályai egyenlő esélyeket biztosítanak, vagyis az ágensek egyenrangú felekként állnak szemben egymással, mégpedig úgy, hogy minden ágens olyan helyzetben van, hogy számolnia kell a vele kapcsolatba kerülő ágensek szükségleteivel (érdekeivel), verseny- és együttműködési képességével és szándékaival, és a saját viselkedését, saját szükségletkielégítéseit az övékéihez kell igazítania. Sajátos önszabályozás jön létre, amelyben az ágensek viselkedése mintegy hozzáidomul más ágensek viselkedéséhez. A természeti elven alapuló szerveződés eszménye az ágensek önkéntes részvételén és szerződéses megállapodásain alapuló önszabályozás. Legfőbb intézménye a piac, amely egyensúlyba hozza egyfelől a szükségleteket, másfelől a rendelkezésre álló hasznosságokat és erőforrásokat. Ezért az ilyen szabályozást vagy szerveződést gyakran piaci-nak is nevezik.

Természetesen ebben a szerveződésben is szükségesek hierarchikusan felépülő, gépezetszerűen működő funkcionális szervezetek és intézmények (például gyárak, üzemek, hivatalok, katonai, rend- és katasztrófavédelmi szervezetek stb.), amelyekben az ágensek részvételük idejére lemondanak autonómiájukról, és alávetik magukat szerepük szabályainak. Az ezekben való részvétel azonban önkéntes és szerződésen alapul, a hierarchiák irányító, döntéshozói szerepeit pedig nyílt versenyben töltik be, és szigorú kontroll őrökdi afelett, hogy ne legyenek kisajátíthatók, és ellenőrizhetetlen előnyökké, privilégiumokká, monopóliumokká konvertálhatók. Emellett a természeti elven alapuló szerveződésben a hierarchikus szervezetekbe való belépés és szerepvállalás nem jelenti az autonómiáról való teljes lemondást, lehetséges ugyanis, hogy az ágensek, miközben elfogadják a szerepükhöz tartozó feladatokat és szabályokat, szabadon dönthetnek arról, hogy hatáskörükben miképpen oldják meg feladatukat.

Az ily módon szerveződő populáció állandó mozgásban van. Egyfelől a versenynek és az együttműködésnek a kényszere, másfelől az afölötti őrökdiés, hogy ne alakulhassanak ki monopóliumok, a versenyt korlátozó privilégiumok, merev hierarchikus viszonyok, folyamatos mozgásban tartja az együttest. Az ágensek – szükségletkielégítési lehetőségeik növelésének reményében – új erőforrások, új eljárások és új szükségletek, új keresletek után kutatnak, új együttműködések hoznak létre, az intézményi szerepeket betöltők pedig – a privilegizálódás megakadályozása érdekében – időről időre cserélődnek. Állandó a dinamizmus, állandó az átrendeződés.

Nincsenek olyan érdekeltségek és mechanizmusok, amelyek akadályoznák, hogy a funkciójukat veszített struktúrákat és szabályokat átalakítsák. Éppen ezért egy ilyen, a természeti elvet megtestesítő szerveződésnek jó esélyei vannak a környezeti feltételek változásához való strukturális alkalmazkodásra.

A belső változékonyság, az önszabályozó, együttműködő kapcsolatok széles köre, az állandó mozgás, dinamizmus rugalmassá teszi a szerveződést. A versenynek és az együttműködésnek a kevéssé korlátozott kényszere az erőforrások optimális kihasználására és maximális egyéni teljesítményre motivál. Így a természeti elven működő szerveződés az individuális ágensek egyéni alkalmazkodóképességének erősödése irányába hat: fejlett az ágens versenyképessége, kreativitása, tanulási és innovációs képessége, együttműködési hajlandósága, empátiaképessége. Ágenseinek nagyfokú egyéni alkalmazkodóképessége, teljesítményorientáltsága és a struktúra egészének rugalmassága lehetővé teszi, hogy a szerveződés egésze gyors és adekvát válaszokat tudjon adni a belső és a környezeti kihívásokra. Az alkalmazkodást segítheti, hogy a kölcsönösségen alapuló, széles körű együttműködő kapcsolatoknak és az ágens empátiaképességének köszönhetően erős szolidaritás alakulhat ki az ágensek között, amely jelentősen hozzájárulhat az egységes cselekvéshez a kritikus helyzetekben. Mindazonáltal nyilvánvaló, hogy ennek a szerveződési típusnak a logikája a versenyképeseknek, az erőseknek, a keresett és magasra értékelt teljesítményeket kínálóknak kedvez, a kevéssé versenyképeseket és a gyenge teljesítményűeket pedig akár kihullani is hagyja. Azt sem nehéz belátni azonban, hogy egy ilyen szerveződésnek a karakterét nem torzítja el, ha a perifériáira szorult ágenseket a szerveződés egészének terhére kompenzációs eszközökkel visszasegíti a verseny és az együttműködés piacára.

Beavatkozási elven működő szerveződés

A beavatkozási elvet ideáltipikusan megtestesítő szerveződés merőben másképp épül fel és működik. Ez az elv ugyanis csakis akkor érvényesülhet maradéktalanul, ha létrejön egy olyan mechanizmus, amely a szükségletek, az erőforrások és a teljesítmények egyensúlyba hozását nem bízta a verseny és az együttműködési kényszer szabad játékára, hanem valamiképpen definiálja a közszükségleteket mint az ágens számára közös célt, elosztja az ágensek között e szükségleteket kielégítő javak megtermelésének munkáját és az ehhez szükséges erőforrásokat, végül elvégzi a megtermelt javaknak (illetve ellenértéküknek) az ágensek közötti szétosztását. Ennek megfelelően a beavatkozási elv jegyében létrejött szerveződést olyan struktúra és szabályozás jellemzi, amely valamiképpen definiált közszükségletek kielégítésének rendeli alá az ágens aktivitását, és elfojtja, legalábbis korlátok közé szorítja az egyéni boldogulásért folytatott versenyt. A közös szükségleteket kielégítő javak előállításában, a közös cél megvalósításában minden ágensnek megvan a maga kijelölt szerepe és feladata, így a szerveződés leginkább

egy gépezethez hasonlít, amelyben minden alkatrésznek megvan a maga helye és funkciója, és minden optimálisan működik annak a feladatnak az ellátásán, amelyre a gépezetet tervezték, csupán arra kell ügyelni, nehogy az alkatrészek szerepét betöltő ágensek valamiképpen kilépjenek a szerepükből és önállóan kezdenek viselkedni, hiszen ez megakaszthatja a gépezetet. Ez a struktúra és szabályozás magától értetődően nem kedvez az egyéni autonómiának és szabadságnak, hiszen minden egyéni érdek, minden egyéni kezdeményezés eltérít a kijelölt közfeladat ellátásától, ezért a szabályozás igyekszik megakadályozni, hogy az ágensek ettől a feladattól eltérjenek, és egyéni érdekeket, egyéni utakat próbáljanak meg követni.

A külső és belső feltételek persze változhatnak, és e változások következtében a közszükségletek, a közös feladatok is átalakulhatnak; ekkor azonban a szerveződést is át kell építeni az új feladatoknak megfelelően, mintegy újra kell programozni. A változások érzékelésére, a feladatok újraosztására és a működés ellenőrzésére, nem utolsósorban annak megakadályozására, hogy a gépezet alkatrészeinek szerepét betöltő ágensek egyéni érdekeiktől motiváltan eltérjenek a számukra meghatározott feladatoktól, a szerveződésen belül egy központi egységet kell létrehozni, amelynek feladata a környezet pásztázása, figyelése, a változások észlelése és értékelése, az aktuális közfeladatok meghatározása, a feladatok leosztása a többi alegység szerepét betöltő ágenseknek, és annak szemmel tartása, ellenőrzése, hogy az ágensek egyéni érdekeiktől hajtva nem térnek-e el a kijelölt feladataiktól. A szerkezet hierarchikus, hiszen a központi egység, amely úgy működik, mint egy vezérlőterem, értelemszerűen felette áll a végrehajtó alegységeknek, amelyek persze maguk is al-alegységekre tagolódhatnak. E gépezetszerű hierarchikus rendszerben az ágensek közötti versenynek nincs sok tere, legfőljebb annyi, hogy az alsóbb szinteken álló és végrehajtói feladatokat ellátó ágensek versenghetnek magasabb szintű – irányítói-vezérlői – pozíciókba kerülésért. A beavatkozási elv eszménye a mérnöki számítással megtervezett gépszerű rendszer, amely központi vezérléssel úgy működik, hogy minden részt vevő ágens kapacitásai hasznosulnak, és közös szükségleteik kielégülnek (illetve a közös cél megvalósul). Ez a fajta koordináció jellemez minden olyan funkcionális szerveződést, amely egy meghatározott feladat végrehajtására jött létre, például a gyárakat, üzemeket, műhelyeket, amelyeket bizonyos fajta termékek előállítására terveztek és építettek. De ilyenek a kórházak, a katonai és rendőri alakulatok, az iskolák, a közigazgatás hivatalai, a szállítás és tömegközlekedés egységei, a kutatóintézetek és még hosszasan lehetne sorolni, tehát minden olyan szervezet, amelyet egy bizonyos tevékenységre, az adott példák esetében gyógyításra, védelemre, oktatásra, helyi ügyek intézésére, szállításra, tudományos kutatásra hoztak létre. Mindezekben a szerveződésekben valamilyen terv, számítás, előrelátás húzódik meg az erőforrások koncentrálására, az egyéni szerepek, munkakörök célszerű leosztására, a működés optimalizálására, vagyis az ilyen koordinációkban ésszerűség, célirányosság, racionalitás (vagy legalábbis ennek igénye) munkál, ezért az ilyen szerveződések esetében *tervalapú koordinációról* beszél-

hetünk, és leírásukban – az önszabályozással szemben – a *központi vezérlést* emelhetjük ki a működés fő jellemzőjeként.

Az ily módon koordinált szervezetekben egy bizonyos bonyolultsági szint felett szükségképpen elkülönбöznek az irányítói-vezetői és a végrehajtói szerepek, és hierarchikus struktúrák alakulnak ki, legfelül az irányítókkal, alattuk pedig az ő utasításait végrehajtókkal. A hierarchia csúcán és alján állók egyenlőtlen helyzetben vannak a szervezet működésének befolyásolása, ellenőrzése tekintetében: bár kialakulhatnak alulról felfelé ható ellenőrző funkciók, a hierarchia irányítói-vezetői posztjait betöltő ágensek rendszerint jelentős bürokratikus hatalmi többlettel rendelkeznek. Ezért ezt a koordinációs módot gyakran bürokratikus vagy hatalmi koordinációnak nevezik.

Nyilvánvaló, hogy ha egyszer egy ilyen rendszer működésbe lendül, akkor mindennemű külső vagy belső változás zavarja, esetleg meg is akasztja a működését. Ha például szűkülnek a felhasznált erőforrások, átalakulnak a szerveződés által megcélzott (köz)szükségletek, vagy megváltozik az aleggések szerepét betöltő ágensek teljesítménye, stb., akkor a gépezet működését meg kell állítani, a megváltozott körülményeknek megfelelően át kell építeni, a vezérlést át kell programozni. Mivel a leállások, átépítések és újraindítások óhatatlanul veszteségekkel járnak, valamint az átalakítások sérthetik a vezérlő posztokat betöltő ágensek érdekeit, hatalmi pozícióit, a szerveződés ellene hat a jelentősebb belső változtatásnak, és a környezeti feltételek változására is igyekszik úgy reagálni, hogy belülről változatlan maradjon. A változatlanyságot, a merevséget, a rugalmatlanságot még inkább erősíti a hierarchikus szerkezet és az ágensek önmozgását korlátozó szigorú kontroll.

A központi vezérlésű szerveződés nagyon hatékony lehet az olyan esetekben, amikor az erőforrásokat és az ágensek (a populáció tagjainak) az erőki-fejtéseit egy meghatározott (közös) cél (például külső támadás kivédése) érdekében koncentrálni kell, vagy amikor a szerveződés működésének külső és belső feltételei nem vagy csak nagyon lassan, jól kiszámíthatóan változnak. Ha azonban egy populáció hosszabb távon ezzel a szerveződéssel akarja vagy kényszerül fenntartani magát, alkalmazkodási esélyei romlanak, hiszen a feltételek előbb vagy utóbb, de az idő múlásával mindenképpen változnak, ez a szerveződéstípus viszont a merevsége, rugalmatlansága, ágensei autonómiájának és kezdeményezési lehetőségeinek korlátozottsága miatt csak nagyon nehezen képes a kihívásokra adekvát válaszokat adni. (Egy gyár esetében világos lehet, hogy adott esetben szükség van változtatásokra, profilváltásra, új termékstruktúrára, racionalizálásra, a változtatásoknak azonban fájdalmasan magas költségei lehetnek és nagy áldozatokkal, például elbocsátásokkal járhatnak, ezért a vezetés sokszor az egyértelmű helyzetfelismerés ellenére sem tudja elszánni magát a változtatásokra.) Nem nehéz belátni, hogy ha a központi vezérlés oldani kívánna a szerveződés merevségén, rugalmatlanságán, és az ágenseknek nagyobb autonómiát, a vezérlés ügyeibe való beleszólást, jelentősebb önszerveződést engedélyezne, ezáltal

szükségképpen gyengítené a szerveződés erejét és veszélyeztetné saját pozícióját. Ezért az ilyen típusú szerveződés még a legalsóbb szinteken is igen kevésbé viseli el a másik szerveződési típus felé tartó korrekciós próbálkozásokat.

Központi vezérlésű *versus* piaci koordináció valóságos szerveződésekben

A valóságban megfigyelhető szerveződések többnyire a vázolt kétféle ideáltípus egyikének sem maradéktalan és tiszta megvalósulásai. Számos átmeneti forma létezik, amelyeket talán úgy lehet a legtalálósabban jellemezni, hogy húznak vagy tartanak valamelyik szerveződési típus felé.

Társadalmi helyzetek és szerveződési módok tendenciaszerű kapcsolatai

Vannak olyan társadalmi helyzetek, amelyek jellegzetesen az egyik vagy a másik típushoz tartozó szerveződést hívják életre. Nem állíthatjuk azonban, hogy bizonyos típusú helyzethez mindig egy bizonyos szerveződési mód tartozik, az emberi szándékok ugyanis – gyakran tudatosan, éppen a beavatkozási elv jegyében – kereszttezhetik a természetes folyamatokat és együttjárásokat. Ezért a helyzetek és a szerveződési módok kapcsolatát – mint általában a társadalmi jelenségeket leíró és/vagy magyarázó összefüggéseket – nem kivételt nem ismerő abszolút törvényszerűségnek, hanem inkább tendenciaszerű, valószínűségi együtt-előfordulásnak kell tekintenünk.

Amikor a központi vezérlésű szerveződés tűnik optimálisnak

Egy bizonyos típushoz tartozó (vagy inkább: szükségletek egy bizonyos típusát kielégítő) társadalmi javak termelésére, azaz egy bizonyos funkció ellátására szolgáló szerveződések létrehozására legmegfelelőbbnek a tervalapú koordináció látszik, hiszen egy adott feladat ellátására, egy bizonyos fajta produktum megalkotására, még inkább folyamatos termelésére kézenfekvő és racionális olyan struktúrát létrehozni, amelyben erős munkamegosztó együttműködés valósul meg, és a feladat egyes fázisaira speciális szerepek szolgálnak, így a szerepeket betöltő ágensek maximálisan hozzájárulhatnak a közös sikerhez. Egy ilyen szerveződésben, amely leginkább egy gépezethez hasonlít, minden ágensnek csak a saját szerepére kell koncentrálnia: tennivalóit és a teljesítésért járó javadalmát egyértelműen meghatározzák szerepének szabályai, valamint a hierarchia irányítói-vezetői szerepeiből érkező utasítások. A gépezet irányításának felelőssége és kizárólagos joga az irányító-vezérlő egységé, amely figyeli a működés egészét, megszabja a ritmust, beavatkozik, ha zavart tapasztal, kicseréli a gyengén működő fogaskerekeket, alkatrészeket – ágenseket –, információkat gyűjt és értelmez a rendszer környezetéből, kimunkálja a szerveződés stratégiáját a

többi szerveződéshez való viszonyában, stb. A megtervezett gépezetszerű struktúra és működés maximálisan racionálisnak tűnik, hiszen következetes megvalósítás és szigorú ellenőrzés esetén minden alkotóelem és minden tevékenység a szerveződés funkciójának teljesítését szolgálja; nincsenek rendszeridegen ágensek, mert azonnal kilökődnek, kicserélődnek, nem érvényesülhetnek a szerveződés minden résztvevője számára azonos céloktól eltérítő, egyéni szándékok, individuális megfontolások. (Kérdés persze, hogy ki ellenőrzi az ellenőröket, vagyis ki vagy milyen mechanizmus felügyeli, hogy az irányítói-vezetői szerepek betöltői ne kamatoztathassák saját hasznukra bürokratikus hatalmukat? A beavatkozási elv szerint felépülő rendszer egy magasabb szinten álló ellenőrző egységet alkalmazna, amelyet azután megint egy még magasabb szinten álló egység ellenőrizne, és így tovább a hierarchia csúcsáig. Mivel beavatkozási elven alapuló, gépezetszerű szervezeteket természeti elven felépülő társadalmi szerveződések is működtetnek, a kérdés az utóbbi szerveződések is érinti. Ezekről – mint erre utaltunk már – nem idegen, hogy alulról felfelé tartó és/vagy a hierarchián kívüli ellenőrző csatornákat, illetve egységeket hozzanak létre a vezérlő egységek kontrolljára.) Ez, az erőket egy feladatra koncentráló és maximálisan kihasználó racionalitás magyarázza, hogy az ember által alkotott és rövidebb-hosszabb ideig sikeresen működő egyfunkciós szerveződések a történelmi idők kezdetétől napjainkig tervalapú koordinációval valósultak meg, gondoljunk csak az olyan szervezetek, intézmények megszámlálhatatlan sokaságára, mint a vállalatok és üzemek, a katonai és egyéb védelmi egységek, az állam és a közigazgatás szervei és hivatalai vagy éppen a kommunikációs hírcsatornák és műsorszolgáltatás hálózatai és csatornái.

Amikor a piaci szerveződés tűnik optimálisnak

Az egyfunkciós szervezeteket életre hívó körülményekkel szemben azonban vannak olyan helyzetek, amelyekben a koordináció célja nem az erőforrások koncentrációja bizonyos fajta javak, termékek előállítására, azaz egy bizonyos fajta szükséglet kielégítése érdekében, hanem egy kiterjedt területen, egy alrendszerben, esetleg a társadalmi rendszer egészében az összes erőforrás és az összes szükséglet, az összes kínálat és az összes kereslet, az összes produktív aktivitás és az összes fogyasztói igény egymáshoz igazítása, egyensúlyba hozása. Ha nincs egyensúly, vagy azért, mert a megtermelt javakat nem tudja felvenni a kereslet, vagy azért, mert a produkció nem tudja kielégíteni a szükségletet, az olyan feszültségekhez vezethet, amelyek szétzilálják az ágensek együttélését, a társadalmi szerveződés egészét. Ezekben a helyzetekben a legtermészetesebb és a történelmi tapasztalat szerint a legszerencésebb hagyni a piaci koordinációt érvényesülni (ha szükséges, némi szabályozással a kedvezőtlen mellékhatások megakadályozása érdekében). A piaci koordináció a piac törvényeit követve egyensúlyi vagy legalábbis egyensúly közeli állapotot teremt: arra ösztökéli az ágenseket, hogy kölcsönösen kalkuláljanak egymással, és a javak termelését, a termelő ágensek számát és kibocsátását, illetve a fogyasztást, a fogyasztói igényeket olyan

mértékűre állítja be, hogy a termelés megközelítőleg megfeleljen a szükségleteknek.

A piaci koordináció legtisztább példáját értelem szerűen a gazdaság kínálja, mivel ott mutatkozik meg legvilágosabban, hogy a kereslet-kínálat piaci törvényei mind a termelői, mind a fogyasztói szerepekben lévő ágenseket egyensúlyi helyzet felé tereli, arra kényszerítve őket, hogy miközben igyekeznek saját hasznukat maximalizálni, valamiképpen próbáljanak meg a többi piaci szereplővel kalkulálni, és saját törekvéseiket, saját aktivitásukat a többi ágenséhez igazítani. Nem nehéz azonban felismerni, hogy a többi alrendszerben is jelen vannak az ágensek és az aktivitások koordinációját, összehangolását igénylő egyensúlyi problémák. Íme a teljesség igénye nélkül néhány fontosabb ezek közül:

- ♦ védelmi alrendszer: a biztonság és az érte fizetendő társadalmi terhek egyensúlya;
- ♦ állam: a rend és a szabadság egyensúlya;
- ♦ jogi alrendszer: a szabályozottság és az önmozgás, vagy a jogszerűség és az igazságosság egyensúlya;
- ♦ politikai alrendszer: a megfogalmazódó igények és az elosztás egyensúlya, a részvételi, érdekkifejezési szükségletek és a kielégítésükre rendelkezésre álló lehetőségek, a hatalomkoncentráció és a hatalommegosztás egyensúlya;
- ♦ közösségképző alrendszer: a valahová tartozás, az erős kötődés, a hűség és az autonómia, az individualitás egyensúlya;
- ♦ kultúra: a hagyomány és az újszerűség, a határozott arculat és a sokszínűség, a tömegkultúra és az elitkultúra egyensúlya;
- ♦ reprodukciós-szocializációs alrendszer: az elkerülhetetlen rostálás és a megtartás, a konformizmus és az elkülönbözés egyensúlya;
- ♦ kommunikáció: az infokommunikációs kínálat és szükséglet, vagy a nyilvános és a nem nyilvános, az átláthatóság és az információs önrendelkezés egyensúlya.

Merre tart egy társadalom?

Elhagyva az ideáltipikus konstrukciók világát, többnyire a valóságos szerveződésekben sem nehéz az egyik vagy a másik koordinációs elvet, az egyik vagy a másik szerveződési logikát felismernünk. Például egy jól tervezett üzemben, egy szigorúan vezetett katonai egységben vagy egy szimfonikus zenekarban tisztán áll előttünk a beavatkozási elvet megtestesítő központi vezérlésű struktúra és működés, míg egy labdarúgóliga vagy egy tudományos vagy művészeti díjakat osztó alapítvány tisztán a természeti elv manifesztációjának tekinthető (annak alapján, hogy a verseny szabályainak meghatározásán és betartásuk ellenőrzésén túl teljes autonómiát biztosítanak az ágenseknek, azaz a versenyzőknek).

Vannak egyfunkciós szerveződések, amelyeknek ugyan egyértelműen felépített központi vezérlésű, hierarchikus struktúrájuk van, azonban az al-

egységek autonómiát élveznek azt illetően, hogy miképpen hajtják végre feladatukat. Így például a tudományos és művészeti műhelyek, a kutatóintézetek és az egyetemek jelentős része, bár nem feltétlenül mindegyike, úgy működik, hogy formálisan konstituált szerkezetben és szabályok szerint al egységekként alkalmaz kutatókat, művészeket, oktatókat, illetve ezeknek csoportjait, de – felismerve, hogy a bürokratikus központi vezérlés megfojtaná az alkotói energiákat – abban szabad kezet vagy legalábbis alkupozíciót ad nekik, hogy kutatói, művészi-kreatív vagy oktatási feladataikat miképpen definiálják és oldják meg.

A központi vezérlésű szerveződések alanyai lehetnek a piaci szerveződéseknek. Ennek legnyilvánvalóbb példája a kapitalista piacgazdaság, amelyben központi szerveződésű, gépezetszerűen működő gyárak, üzemek mint önálló ágensek egymás potenciális versenytársaiként vagy együttműködő partnereiként jelennek meg egy többé-kevésbé szabályozott piacon.

Nagyobb léptékekre – az egyfunkciós szerveződésekről a teljes társadalmi rendszerekre – áttérve, nyilvánvaló, hogy a modern kor parlamentáris demokráciái és piacgazdaságai a természeti elv jegyében szerveződtek és működnek, míg a totális politikai diktatúrák és a tervgazdaság a beavatkozási elv termékei és a központi vezérlés, a hatalmi-bürokratikus koordináció megnyilvánulásai. Nagyon találónak tűnhet – különösen a későbbiek szempontjából – a természeti-piaci elven alapuló társadalmi formációt a Karl Popper-féle *nyitott társadalommal*, míg a beavatkozási elven működő, központi vezérlésűt az ellentétével, a *zárt társadalommal* azonosítani. (Popper 2001) Egy egész populációt, illetve országot átfogó társadalmi rendszer természetesen sokkal összetettebb annál, semhogy egészében és minden részletében az egyik vagy a másik szerveződési elv maradéktalan megtestesülésének lehessen tekinteni. Mindenekelőtt arra, a fentiekben már említett tényre kell gondolnunk, hogy a szerveződések első szintjén a természeti-piaci elvű parlamentáris demokráciák és piacgazdaságok is többnyire tervalapú, gépezetszerű struktúrákból állnak (vállalatok, hivatalok, a védelmi alrendszer szervezetei, intézményei és egyéb egyfunkciós szervezetek), ezeknek egymáshoz való viszonyait azonban természeti-piaci elven koordinálják; másfelől még a szélsőségesen autoriter és elnyomó diktatúrákban is akadhatnak az életnek olyan periférikus területei, amelyek elkerülik a hatalom beavatkozását, és megtűrik alacsonyabb szintű lokális, szabadidős és egyéb önszerveződések, családi, baráti körök létrejöttét, bár a XX. század két végletes totális rendszere – a nemzeti szocialista és a kommunista – világosan azt példázta, hogy a totális központi vezérlés logikája még a magánéletbe is behatol, és nem tolerál semmilyen önszerveződést.

A kétféle koordináció, a kétféle szerveződési mód folyamatos harcban áll egymással. A tervalapú koordinációt megvalósító struktúrákat gyakran feszgetik olyan törekvések, amelyek a piaci koordináció irányába húznak, így például az ágensek esetleg felszínre törő autonómia és változás iránti igénye gyengítheti, de szét is zilálhatja a merev szerkezetet és a kötött szerepvizonyokat. Az is előfordulhat, és mint tudjuk, erre a történelem számos

példával szolgált, hogy hatalmi helyzetben lévő csoportok alrendszereket, vagy akár egy teljes társadalmi szerveződést egyfunkciós hierarchikus szerveződésként konstituálnak, és a piaci koordinációt tervalapú, központi vezérlésű koordinációval váltják fel, nem ritkán akár erőszakos úton. Ez történt a XX. század imént említett totalitárius diktatúráiban, amelyekben egy szűk csoport a hatalma alá vetett társadalom egészét központi vezérlésű, katonai gépezetként szervezte meg.

Békésebb és sikeresebb beavatkozásnak bizonyulhat, ha a piaci koordináció nem kívánatos mellékhatásait próbálják meg a tervalapú koordinációra jellemző eszközökkel, szabályok, korlátozások, versenyen kívüli támogatók, újraelosztó mechanizmusok bevezetésével kiküszöbölni, de úgy, hogy a piaci koordináció támogatta autonómiák és versenykéztetések továbbra is szabadon érvényesülhessenek. Lényegében ennek példája a kapitalista gazdaságba állami eszközökkel beavatkozó keynesiánizmus és a szociális piacgazdaság.

Gyakran megtörténik, hogy egy társadalmi rendszeren belül az alrendszerek nem azonos rugóra járnak, hanem különböző koordinációs módokat valósítanak meg (illetve ilyenekhez húznak). Például a II. világháború alatt Nagy-Britannia gazdasága a háborús erőfeszítések jegyében gyakorlatilag a piaci működést felfüggesztő, központi elosztású alrendszerre – központi vezérlésű hadigazdasággá – alakult át, a politikai alrendszer viszont megőrizte piaci koordinációjú demokratikus jellegét, olyannyira, hogy a parlamenti választásokon még Winston Churchill, a háborús győztes miniszterelnök is megbukhatott. Vagy például Kínában már jó ideje látványosan fejlődő piaci gazdaság működik, miközben a politikai alrendszer mind a mai napig a szabadságjogokat és az individuum autonómiáját korlátozó, a nyilvánosságot elfojtó, merev, központi vezérlésű struktúrát képvisel.

Bizonyos körülmények, történelmi helyzetek jobban kedveznek az egyik, mint a másik szerveződési típus felé tartó társadalmi formáció kialakulásának. Amikor egy populáció (vagy a benne hatalmi pozícióban lévő csoport) veszélyben érzi fennmaradását, amikor külső támadástól tart, amikor fenyegetettnek érzi magát, előszeretettel nyúl a beavatkozási elv és a központi vezérlés jegyében fogant szerveződési elemekhez. Ilyen helyzet minde nélkülött a háborús konfliktus, de jól megfigyelhető a beavatkozási elvet képviselő szerveződési módok és eszközök megjelenése a társadalmi feszültségek kiéleződésének, a hatalmi válságoknak az időszakában is. (Szatirikus szépirodalmi ábrázolásaként José Saramago *Megvilágosodás* című regényében a miniszterelnök nagyravágyó tervezgetése idézhető: „Ebben a súlyos helyzetben senkit nem lepne meg, ha én vezetném a védelmi és a belbiztonsági tárca munkáját is, ilyenképpen a nemzeti szintű szükségállapot tükröződne a kormány felépítésében és működésében is, és a jelszó így hangzana, teljes központosítás a teljes koordináció érdekében.”¹) A törté-

¹Budapest, Európa Könyvkiadó, 2004, 175–176.

nelem számos példát szolgált arra, hogy az ilyen szituációkban, elsősorban a hatalmi viszonyokat megváltoztató forradalmi mozgások idején és azokat követően erős központi vezérlés épül ki, amely igyekszik az ágenseket alárendelni a központi akaratnak. Ezzel szemben a válságoktól, konfliktusoktól mentes időszakok inkább a természeti elven alapuló szerveződések megjelenésének és fejlődésének kedveznek.

Ha a történelem menetében létrejön egy olyan szerveződés, amely határozottan az egyik vagy a másik szerveződési típus felé húz, és így belső logikájában, működésében inkább az egyik vagy a másik szerveződési elvet érvényesíti, akkor a rendszeridegen elemeket, a belső logikájának ellentmondó fejleményeket, tényezőket igyekszik kiküszöbölni, vagy legalábbis ellenőrzés alatt, korlátok között tartani. Például a politikai alrendszer területén a természeti-piaci szerveződés jellegzetességeit mutató pluralista, demokratikus, parlamentáris formációk gyakran korlátozzák vagy tiltják az olyan politikai pártok működését, amelyek nyíltan a politikai erők versenyének felszámolásával fenyegető egyeduralomra törnek, a központi vezérlésű, monolitikus egypártrendszerek viszont éppen ellenkezőleg, a központi vezérléstől elhúzó pluralista kezdeményezéseket igyekeznek elfojtani. Vagy gazdasági példát véve, a tőkés gazdaságok kartellelles törvényei a verseny szabadságát veszélyeztető monopóliumok kialakulását igyekeznek megakadályozni, míg a másik oldalon a szovjet típusú klasszikus tervutasításos gazdaságirányítás éppen a piaci önmozgásokat igyekezett adminisztratív úton kordában tartani vagy felszámolni.

Nyilvánvaló, hogy ha egy olyan formáció, amely kezdetiben határozottan húzott valamelyik szerveződési típus felé, de egy idő után valami oknál fogva nem képes vagy esetleg már nem is akarja a természetétől idegen szerveződési elemeket a kontrollja alatt tartani, egyre inkább elveszíti eredeti arculatát. Az idők folyamán a természeti-piaci szerveződésben kikovácsolódhatnak olyan erők, amelyek a központi vezérlésű típus felé tartanak (közismert példája ennek Németországban a Hitler hatalomátvételét megelőző weimari köztársaság), és fordítva, a központi vezérlésű szerveződésben is megindulhat olyan erjedés, amely a természeti-piaci szerveződési típus felé nyit (ennek példája a közelmúltból a szovjet típusú rendszer összeomlásának folyamata az 1980-as, 90-es évek Kelet-Európájában és a Szovjetunióban). A paradigmaváltás, a társadalmi formációk arculatának átalakulása azonban még forradalmi változások után is általában hosszas folyamat, mivel a korábbi szerveződés belső logikájának legyűrése és az új meggyökereztetése nem megy egyik napról a másikra, ha egyáltalán bekövetkezik. (Lásd Tocqueville 1994)

Egyéb szerveződési elvek

Már a korábbiakból is kitűnhetett, hogy a vizsgált két szerveződési elvvel és szerveződési típussal társadalomfilozófiáknak, értékeknek, ideológiáknak egy-egy kiterjedt, többé-kevésbé egységes csoportja asszociálódik:

- ♦ természeti elv: liberalizmus, szabadság, autonómia, törvényesség, normativitás, esélyegyenlőség, kapitalizmus, piacgazdaság, individualizmus, verseny, teljesítményorientáció, változékony, nyitott társadalom stb.
- ♦ beavatkozási elv: tervszerűség, racionalitás, strukturáltság, szabályozottság, állandóság, biztonság, megmaradás, közösségiség, tekintélyelvűség, hűség, konzervativizmus, szocializmus-kommunizmus, tervgazdaság, központi elosztás, zárt társadalom stb.

Az emberi társadalmakban működő szerveződési elvek és koordinációs logikák persze nem merülnek ki a természeti-piaci és a beavatkozási-központi vezérlésű koordinációban. Az archaikus társadalmakban például, amelyek nem ismerik a piaci ártermelést, „az integráció általában a javak egy központból való redisztribúciója útján valósul meg, vagy szimmetrikus csoportok megfelelő tagjai közti reciprok aktusokon keresztül. [...] A rokonsági vagy szomszédsági csoportok közti reciprocitás egyéni partnereket kapcsol össze, vagy »sorjában« egymásra következő, szimmetrikus szituációk egész láncolatát foglalhatja magába.” (Polányi 1976, 428–429) Reciprocitáson alapuló koordinációt fedezhetünk fel a magyarországi vidéki-falusi-paraszti közösségek kölcsönösen kiegészítő kalákamunkáiban és a disznóölésekhez és más alkalmakhoz kötődő kölcsönös ajándékozásokban (az esküvőkhöz kapcsolódó kölcsönös ajándékozás egyébként a világon sokfelé élő szokás mind a mai napig).

Sajátos koordináció jellemzi az olyan közösségeket, amelyekben az egyének életét generációról generációra hagyományozódó, az élet minden színterére behatoló szabályok irányítják úgy, hogy a közösség egésze öröködi a szabályok betartásán, a hagyományok fennmaradásán. Egymás folyamatos szemmel tartásában megnyilvánuló nyilvánosság uralkodik, aminek következtében a közösség erős, egyfelől biztonságot nyújtó, másfelől viszont az egyén autonómiáját minimálisra korlátozó, nem ritkán elviselhetetlenül nyomasztó, a személyiséget megnyomorító kontrollja valósul meg a tagjai felett. Ilyen közösségek a szigorú regulát követő szerzetesrendek, vagy a tradicionális paraszti társadalmak, amelyeket erős – durckheimi értelemben vett – mechanikus szolidaritás jellemez. (Irodalmi ábrázolásukra példaként az előbbiek esetében Umberto Eco *A rózsza neve* című regénye, az utóbbiak esetében Gottfried Keller *Falusi Romeo és Júlia* című kisregénye említhető.)

A gazdaság világában az utóbbi időben jelentős figyelem irányult egy olyan szerveződési típusra, amely elsősorban a távol-keleti társadalmak, illetve országok – Kína, Japán, Dél-Korea és mások – sajátja. Ezt a *családcentrikusnak* nevezhető szerveződési elvet és módot az jellemzi, hogy a gazdasági (és sok egyéb) tevékenységnek meghatározóan a család az egysége és a kerete, olyannyira, hogy a formális és kiterjedt gazdasági szervezetek is jelentős részben családi tulajdonban, családi vállalkozásként működnek: a család hordozza azt a bizalmi tőkét, amely a gazdasági kooperációkat összetartja és működteti. A nyugati világban sem teljesen ismeretlen ez a szerveződési típus. A földműves paraszti gazdaság hagyományosan szigorúan

családi egységként létezett és működött, illetve működik ma is sok helyen. A családcentrikus szerveződés azonban nem csak a tradicionális paraszti társadalmakban lehet jellemző. Napjaink Olaszországában például a kis- és középvállalatok szinte kivétel nélkül családi vállalkozásként működnek, de még nagyvállalati körben is jó néhány családi tulajdonú és irányítású cég található (például a FIAT). Emellett azonnal eszünkbe jut az olasz maffia családcentrikus szerveződése is. (Fukuyama 1997)

Napjaink társadalomszervezési próbálkozásainak terméke az Európai Unió úgynevezett *szubszidiaritási elve*, amely azt jelenti, hogy minden problémának, minden feladatnak a megoldását arra a szintre kell helyezni, ahol ez a probléma, illetve feladat keletkezett, vagyis az alegységekre nem kell ráerőszakolni központi megoldásokat, hanem hagyni kell őket, hogy saját szintjükön autonóm módon járjanak el. Jól látható, hogy ez a szabályozási mód a beavatkozási elvű központi vezérlést – egyfelől a brüsszeli uniós intézmények és hivatalok, másfelől az egyes államok és kormányok bürokratikus hatalmát – korlátozza, a természeti-evolúciós elvű lokális autonómiákat pedig – a regionális önszerveződést és önszabályozást – támogatja. A szubszidiaritás elvének bevezetésében és érvényesítésében feltűnhet azonban némi paradox vonás, hiszen arról van szó tulajdonképpen, hogy az Unió beavatkozási logika szerint működő bürokratikus-hatalmi előírással (a szubszidiaritás elvének bevezetésével és számonkérésével) természeti elvű működést (autonómiát, jogkört az alacsonyabb szintek, illetve a lokalitások számára) kíván megvalósítani. A szubszidiaritás elvének egyik jellegzetes történelmi ellentéte a felvilágosult abszolutizmus, amely beavatkozási elvű logikát követve a legfőbb hatalmi központból hatalmi eszközökkel próbálta az alacsonyabb lokális szerveződési szintek együttműködését, változásokra, reformokra való hajlandóságát kierőszakolni (lásd a magyar történelemben Mária Terézia vagy még inkább II. József uralkodását).

Bár mint látjuk, az emberek együttélésében sokféle, egymástól gyakran legkevésbé sem független szerveződési elvet fedezhetünk fel, aligha vitatható, hogy az újkor társadalmában, illetve szerveződéseiben a természeti és a beavatkozási elv, vagyis egyfelől a piaci, másfelől a központi vezérlésű, bürokratikus-hatalmi szerveződési típus, ha nem is egyedüli, de mindenképpen meghatározó szerepet játszott és játszik. Jellemző ebből a szempontból, hogy az infokommunikációs technológia társadalmi hatásainak nemzetközileg elismert teoretikusa, Manuel Castells az információs társadalom vonatkozásában is megkülönböztet piaci (azaz természeti-evolúciós elvű) modellt és állami, autoriter (azaz beavatkozási elvű) modellt, az előbbi az USA-ban (Silicon Valley-ben), az utóbbit a Szingapúrban tapasztalható fejlődéssel azonosítva, illetve példázva. A kép teljességéhez hozzátartozik, hogy ezek mellett kiemel egy harmadik típust is, az információs társadalom (szociáldemokrata) jóléti modelljét, amelynek legpregnansabb példáját a finnországi fejlődésben látja. (Castells-Himanen 2002)

Szerveződési módok és kommunikáció

A szerveződés logikája természetesen a kommunikációra is kihat: a szerveződés típusa meghatározza, hogy a kommunikáció milyen intézményeken keresztül, milyen szabályozásban, miképpen működik, és hogyan járul hozzá az őt életre hívó szerveződés fenntartásához.

Kommunikáció természeti-piaci koordinációban

A szerveződés természeti elvét megtestesítő piaci szerveződésben a minimálisan korlátozott verseny és együttműködési kényszer következtében minden ágens olyan helyzetben van, hogy számolnia kell a piacon jelenlévő többi ágens szükségleteivel, kínálatával és versenyképességével, és saját viselkedését, saját szükségletkielégítéseit a többiekéhez, a keresleti-kínálati viszonyokhoz kell igazítania. Ez nyilvánvalóan csakis akkor lehetséges, ha az ágenseknek a lehető legtöbb információ áll rendelkezésükre arról, hogy a többi ágens miként viselkedik. Ahhoz tehát, hogy megvalósulhasson a piac önszabályozása, a nyilvánosság elengedhetetlen követelmény. Éppen ezért a piaci elven működő szerveződés olyan intézményi szabályozást feltételez, amely megakadályozza, hogy ágensek vagy ágensek csoportjai egyoldalú információhoz jussanak, vagyis hogy nekik legyen információjuk arról, hogy mit tesz a környezetük, a környezetnek viszont ne legyen információja arról, hogy mit tesznek ők. Itt nem valamiféle központi akarat tölti be az ágensek viselkedését szabályozó, koordináló erő funkcióját, hanem az ágensek egymásról való kölcsönös tudása.

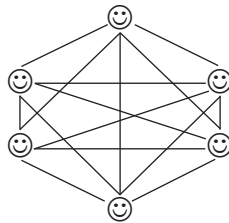
A közösségi kontrollnak is a nyilvánosság az alapja. Ahhoz, hogy az intézményi szerepeket betöltő ágensek a pozíciójukat ne használhassák fel arra, hogy saját érdekükben a többiek rovására cselekedjenek, hogy ne dönthessenek a köz kizárásával, hogy ne juthassanak helyzeti előnyökhöz, monopóliumokhoz, privilégiumokhoz, tevékenységük nyilvánossága elengedhetetlen követelmény. Ha ugyanis fennáll a nyilvánosság, akkor az ágensek felismerhetik a kizárólagos hatalomra, monopolhelyzetre, privilégiumokra irányuló törekvéseket, és az ilyesmire készülő társaikkal szemben ellenlépéseket tehetnek: megszakíthatják velük az együttműködést, és – megfelelő jogi szabályozás esetén – diszkvalifikálhatják őket, kiszoríthatják őket a piacról. A közösségi kontrollt az információk nyilvánossága, az ágensek egymásról, egymás tevékenységéről és szándékairól való kölcsönös tudása tartja fenn. (Ez persze a nyilvánosságnak csak az egyik, bár nyilvánvalóan nem elhanyagolható aspektusa. A nyilvánosságról tágabb perspektívában lásd Angelusz 1983; 1996)

Az ágensek autonómiaigénye is magától értetődő módon azt követeli, hogy minél több és minél megbízhatóbb információhoz férjenek hozzá, hiszen enélkül korlátozódik az áttekintésük a környezetükről, a piacról, szűkülnek döntési lehetőségeik, csökken érdekérvényesítő képességük. Az ágensek közötti együttműködő kapcsolatok sem lehetségesek nyilvánosság

és kölcsönös információcserék hiányában, ha ugyanis egy ágens úgy próbálna kooperációba lépni egy másikkal, hogy saját tevékenységét titokban tartja előtte, akkor a partner bizonytalanságban maradna a vállalt kötelezettségek teljesítése, a szerződések megtartása, a másik fél valódi szándékai felől, és ez szükségképpen aláásná az együttműködéshez elengedhetetlen kölcsönös bizalom létrejöttét és fennmaradását. Információhiányok esetén a verseny, illetve az ágensek versenyképessége is korlátozódna: ha az ágensek nem ismernék a piac szerkezetét, a keresleti-kínálati viszonyokat, ha nem értesülnének új versenytársak feltűnéséről, új erőforrások belépéséről, illetve a régiek kimerüléséről, akkor nem alakíthatnának ki racionális viselkedési stratégiákat, csak tapogatóznának vakon a világban.

Az információval való bánásmód szabályozásának azonban nemcsak a lehető legteljesebb nyilvánosság követelményét kell szem előtt tartania, hanem azt is, hogy az ágensek belső világuk információi és kommunikációi ügyében autonóm módon járhassanak el. A szabályozásnak világos határt kell húznia a köz és a magán, a nyilvános és a privát között, és miközben a közügyekben a legteljesebb nyilvánosságot kell támogatnia, a belső világ vonatkozásában biztosítania kell az információs önrendelkezést. Természetes emberi ágensek esetében ez a magánszféra és a személyhez kötődő alkotások szerzői jogok, szabadalmak formájában való védelmét jelenti, intézményi ágensek esetében pedig azt, hogy jogukban áll stratégiai terveiket, szellemi produktumaikat, ipari titkaikat az illetéktelen szemek elől elzárva tartani.

Önszabályozó piaci működéshez természetesen az információs-kommunikációs alrendszer szervezeteit is közösségi kontroll alatt kell tartani, különben lehetőségük nyílna arra, hogy az információk visszatartásával vagy eltorzításával rejtett érdekek szolgálatában befolyásolják, manipulálják az ágenseket. Ha az információk és a kommunikációs csatornák kisajátítását sikerül kivédeni, akkor az információs-kommunikációs alrendszer minden társadalmi ágens számára olyan lesz, mint egy hatalmas tükör, amelyben mindenki láthatja az összes többit, a közösség és a környezet egészét, és viselkedését ahhoz igazíthatja, ami ebben a tükörben megjelenik. Egy ilyen szerveződésben ideáltipikus esetben olyan kommunikációs struktúra épül ki, amelyben mindenkitől mindenkihez vezethet kommunikációs csatorna, mint ezt az alábbi séma illusztrálja. (A számítógépes hálózat, az internet világa tulajdonképpen ennek a „mindenki mindenkivel kommunikálhat” modellnek a megvalósulása.)

Az információk nyilvánosságára épülő piaci koordináció magától értetődően a kommunikációk tartalmára is kihat. Nyilvánvaló, hogy a nyilvánosság megvalósítását és fenntartását célzó intézményi szabályozás nem ismerhet titkokat, tabukat, rejtegetni való témákat. Hasonlóképpen nincsenek ebben a rendszerben szégyenteljesnek minősülő rossz hírek, amelyeket el kellene hallgatni vagy eufemizmusokkal kellene leplezni; a kedvezőtlen jelenségekről, problémákról, feszültségekről szóló híradásokat nem tekintik kártékony, a szerveződést bomlasztó tartalmaknak, hanem éppen ellenkezőleg, olyan hasznos információknak fogják fel őket, amelyek felhívják a figyelmet a problémákra, az ágenseket pedig a leküzdésükre motiválják. Az ilyen szerveződés nem igényli, hogy sikereit, eredményeit állandóan felemlégesék, kudarcait, nehézségeit pedig elhallgassák, nincs szüksége állandó öngazórlásra, a pozitív önkép lépten-nyomon való felmutatására, hiszen ereje éppen az individuális ágensek autonómiájából, belső tartásából, problémamegoldó képességeiből, magabiztosságából, öntudatából fakad. Arról nem is beszélve, hogy az ágensek nem engedhetik meg maguknak, hogy ne vegyenek tudomást a kedvezőtlen eseményekről, nehézségekről, balsikerekről és a kritikai hangokról, hiszen ennek azonnal negatív hatása lenne az alkalmazkodásukban, ha másképpen nem, akkor úgy, hogy nem lenne módjuk tanulni a negatív tapasztalatokból.

Az önszabályozó kommunikációk másik jellegzetessége a szemantikai egyértelműség és következetesség. Az ágensek ugyanis csak akkor támaszkodhatnak az információkra, és az információk csak akkor válhatnak az ágensek tevékenységének, együttműködésének szabályozó elemévé, ha a szavak mindenki számára és minden helyzetben ugyanazt jelentik, ha nevükön nevezik a dolgokat, ha nem elleplezik a tényeket és a szándékokat, hanem explicitté teszik azokat, ha használatuk nem üres frázis, pusztá sablon, hanem őszinte elkötelezés, felelősségvállalás. A nyelv egyértelműségének és következetességének követelményével szorosan összefügg, hogy az önszabályozást célzó kommunikációkban nem engedhető meg, hogy az igazságok és a tények relativizálódjanak, alkalomról alkalomra változzanak. Nem nehéz belátni, hogy ha a tények és az igazságok nem lennének azonosak minden ágens számára minden helyzetben, ha állandóan átértelmeződnének, ha hol így, hol úgy lehetne forgatni őket, akkor nem válhatnának az ágensek alkalmazkodásának és együttműködéseinek közös pontjaivá, amelyekre az önszabályozó szerveződés minden ágense egyformán támaszkodhat.

Mivel a piaci koordináció az ágenseknek maximális autonómiát igyekszik biztosítani, ebben a szerveződésben – a törvények adta kereteken belül – bárki úgy állíthat elő, úgy továbbíthat, és úgy értelmezhet információkat, ahogy azt egyéni alkalmazkodása szempontjából jónak, célszerűnek látja. Nincsenek arra vonatkozó előírások, hogy kinek, mikor és mit szabad mondania, nincsenek arra vonatkozó kényszerek, hogy az információkat (tényeket) hogyan kell értelmezni, a tényeket hogyan kell értékelni, mit kell jónak és rossznak, lényegesnek és lényegtelennek, hasznosnak és haszontalannak,

szépnek és csúnyának stb. tartani, nincsenek előre elkészített sablonok, sémák, amelyekhez a mondanivalót, az értelmezéseket és értékeléseket hozzá kellene igazítani. Mivel az ágensek nincsenek alárendelve központilag definiált elveknek, értelmezési kereteknek, ideológiáknak, dogmáknak, az ilyen szerveződésben a kommunikációk tartalmát a sokszínűség, a nyitottság és a változatosság jellemzi.

A szerveződés alaptermészetéből következően a kommunikációs üzenetekben az egyénhez, az individuumhoz kötődő értékek kultiválódnak: az egyének autonómiája, függetlensége, szabadsága, önállósága, az egyéni versenyképesség és versenyszellem, az egyéni teljesítmények, az egyének közötti, lokális szintű szolidaritás. Nem az egyének közötti azonosságok, hasonlóságok, hanem a különbözőségek, az eredetiség, az egyéni vonások hangsúlyozódnak. A nevelés és oktatás személyiségorientált: az ágens egyéni tulajdonságait, természetes adottságait, képességeit tartja szem előtt, ezeket igyekszik kibontani úgy, hogy az egyént minél többféle szerep betöltésére tegye alkalmassá, nem pedig egy meghatározott szerepbe vagy viselkedési mód sémába próbálja belekényszeríteni.

Mivel ez a szerveződés igyekszik kiküszöbölni a hierarchiákat és a hatalmi függőségeket, kommunikációs kontextusa nem kedvez az olyan kommunikációs cselekvéseknek, amelyeknek végrehajtása ágenseknek más ágensek által hatalmi pozíciók alapján történő elkötelezésének minősül: az ágensek nincsenek olyan helyzetben, hogy parancsokkal, utasításokkal, tiltásokkal, engedélyezésekkel kényszeríthessék akarataikat másokra. Az önszabályozó közösségben az ágensek arra motiválódnak, hogy folyamatosan kölcsönösen kalkuláljanak egymás szándékaival és érdekeivel. Ez azt követeli, hogy az ágensek egyfelől tegyék explicitté, nyílttá saját érdekeiket, álláspontjukat, nézeteiket, másfelől, hogy az ütköző érdekeket, nézeteket, álláspontokat egyeztessék és kölcsönösen elfogadható megegyezésre jussanak. Ebben a közösségben tehát fontos szerephez jutnak az álláspontokat tisztázó és ütköztető, vita jellegű és érdekegyeztető aktusok. Hasonlóképpen fontos funkciót töltenek be a szerződés jellegű kommunikációk, hiszen ezek rögzítik a versenynek, a piac működésének és az ágensek közötti együttműködéseknek a feltételeit, szabályait.

Az ágensek számára természetszerűleg csak akkor alakul ki belátható, jól kalkulálható mozgástér, ha az egymásra vonatkozó információk megbízhatók, pontosak. Következésképpen minden ágensnek elemi érdeke, hogy megbízható információkhoz jusson, de egyúttal az is, hogy ő maga is megbízható információkat adjon a többieknek, hiszen ha ez a kölcsönösség nem állna fenn, akkor egyik ágens sem számíthatna megbízható információkra. Ennek hatására ebben a koordinációban nagy egyéni felelősségérzet alakul ki az információkkal kapcsolatban.

Ha valaki a valóságnak nem megfelelő állításokat tesz, őszintétlen ígéreteket ad, nem tartja meg a szavát, stb., vagyis ha nem viselkedik úgy, ahogyan a kommunikációs aktsaiban elkötelezte magát, előbb-utóbb hitelét veszti, és kizárja magát az együttműködésekben, és ennek következtében a

versenyből is, hiszen annak az ágensnek, amelynek szűkülnek az együttműködési lehetőségei, idővel szükségképpen csökkennek a versenyesei is.

Annak következtében, hogy az egymásról való kölcsönös tudás a szerveződés elemi szabályozó erejének szerepét tölti be, az információ a piac egésze és minden ágens számára alapvető alkalmazkodási feltétel. Ez arra kényszeríti az ágenseket, hogy a kommunikációs lehetőségeket (csatornákat, eszközöket) igyekezzenek fejleszteni és optimálisan kihasználni: kerüljék a redundanciákat, az üresjáratokat, az érdemi információt nem tartalmazó, formális, rituális kommunikációkat.

Az ágensek autonómiájára, az egyéni alkalmazkodóképességre épülő szerveződés az egyénektől sokoldalú és jól kidolgozott kommunikációs képességeket igényel, illetve ilyenek elsajátítására motivál. A versenykényszer azt követeli az egyénektől, hogy minél több információt szerezzenek be, minél több információt dolgozzanak föl, hiszen ily módon növelhetik esélyeiket arra, hogy alkalmazkodási stratégiájuk hatékony legyen. Az információk azonban, akármilyen nagy mennyiségben állnak is rendelkezésre és akármilyen megbízhatók is, önmagukban még nem segítenek az ágenseknek: csakis akkor tudnak valóban hasznosulni, ha az ágensek rendelkeznek megfelelő értelmezési keretekkel, megfelelő ismeretekkel, amelyeknek kontextusában az új információk relevánssá válnak, és következtetéseket tesznek lehetővé az optimális stratégiára vonatkozóan. Így az ágensek arra lesznek indíttatva, hogy tudásukat, ismereteiket, információkezelő készségeiket és eszközeiket állandóan fejlesszék, valamint bővítsék látókörüket.

Az önszabályozó jelleg, azaz a más ágensekkel való kalkulálás és együttműködés kényszere az ágensek közötti kapcsolatokban, interakciókban – különösen konfliktusos érdekérvényesítés és érdekegyeztetés esetén – fejlett vitakészséget, nagyfokú toleranciát, beleélési képességet és rugalmasságot feltételez.

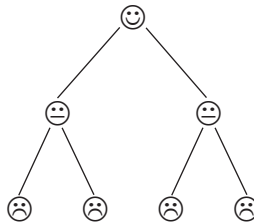
Mivel a piaci szerveződés alaptermészetéből adódóan állandó belső mozgásban, állandó belső átrendeződésben van, az ágensek relatív helyzete is állandóan változik; az ágenseknek ahhoz, hogy az állandóan változó helyzetekhez alkalmazkodni tudjanak, képeseknek kell lenniük újabb és újabb szerepek betöltésére, újabb és újabb feladatok, problémák, konfliktusok megoldására, nem utolsósorban arra, hogy viszonyukat a környezetükkel állandóan újradefiniálják.

A szerveződés sajátosságai az ágensek kognitív stílusára is rányomják bélyegüket, hiszen nagy valószínűséggel olyan gondolkodásbeli jegyek kialakulását segítik, mint a tekintély elvetése, a kételkedés jogának minden helyzetben való fenntartása, a dogmák elutasítása; a feladatmegoldásokban szigorúan a tapasztalati tényekből való kiindulás, a metafizikai konstrukciók és a *wishfull thinking*, a vágyvezéreltség kerülése; az erkölcsi értékrendben az individuum oldaláról való megközelítések; a probléma- és konfliktuskezelésben a voluntarizmus ellenében a pragmatista megoldások előnyben részesítése.

Kommunikáció beavatkozási elvű, központi vezérlésű koordinációban

A szerveződés beavatkozási elvét megtestesítő központi vezérlésű formációban, amelyben autonómiával és egymás közötti horizontális együttműködő kapcsolatokkal kevésbé rendelkező ágensek tevékenységét központi vezérlés koordinálja és kontrollálja, az információ és kommunikációja nem az önszerveződésnek és önszabályozásnak, hanem az ágensek központi vezérlésének az eszköze.

A központi vezérlés alapvetően vertikális információáramlást feltételez: utasításokat a vezérlés felől, visszajelzéseket, helyzetjelentéseket a vezérelt ágensek, illetve alegységek oldaláról. Nem nehéz belátni, hogy ebben a szerveződésben az önszabályozó, piaci szerveződés által megkövetelt, kölcsönös tudást biztosító nyilvánosságnak nincs sok helye. Egyfelől ahhoz, hogy a vezérelt ágensek, alegységek a vezérlés utasításainak eleget tudjanak tenni, valójában semmit sem kell tudniuk a rendszer többi eleméről, a többi ágensről, a működés mechanizmusairól, a környezet egészéről, csupán a hierarchiában közvetlen felettük álló ágensek nekik szóló utasításait kell ismerniük, hiszen abból kapnak meg minden információt, ami feladatuk végrehajtásához szükséges. Másfelől a központi vezérlésű szerveződésben minden olyan tényező, amely az ágens autonómiáját növeli, szükségképpen csökkenti a szerveződés kohézióját, hiszen előbb-utóbb elhúz, eltérít a központi vezérlés szándékaitól. Ha az ágenseknek információik, kölcsönös tudásuk lenne egymás szükségleteiről és kínálatáról, és a tudásuk alapján közvetlen, horizontális kapcsolatba léphetnének egymással, akkor ezt szükségletkielégítési esélyeik növelésének reményében meg is tennék, különösen akkor, ha a központi vezérlés definíciója a közszükségletekről és az elosztási mechanizmus az ágenseket kevésbé elégítené ki. Éppen ezért a központi vezérlésű szerveződés a működés zavartalanságának biztosításához olyan hierarchikus struktúrát épít ki, és olyan szabályozást próbál érvényesíteni, amely korlátozza az ágenseket abban, hogy a központi vezérléstől független információs csatornáik és kapcsolataik alakulhassanak ki. Ezt a hierarchikus kommunikációs kapcsolatrendszert a következő séma szemlélteti.

Az ágensek természetesen arra törekcsenek, hogy egyéni szükségleteiket minél optimálisabban elégíthessék ki. E törekvésüket kétféleképpen próbálhatják megvalósítani. Megkísérelhetnek többet kihalítani a központi

elosztásból, illetve megkísérelhetnek kibújni a központi vezérlés alól. Nézzük az első esetet. Mivel az ágensek egy bizonyos határon túl nem számíthatnak arra, hogy a központi elosztás a teljesítményeik növelését honorálni fogja (ennek magyarázatára közbevetőleg megjegyezzük, hogy a gépezet-szerű működésben a szerveződés kibocsátását egy vagy néhány ágens vagy alegység teljesítménynövekedése nem tudja növelni; ahhoz, hogy a rendszer egészének növekedjen a kibocsátása, az összes ágensének, illetve összes alegységének azonos mértékben kellene növelnie a teljesítményét; a szerveződés belső logikája végül is azt eredményezi, hogy a legrosszabbul teljesítő ágens vagy alegység szabja meg a rendszer kibocsátását, akármilyen jól tudna is egyik vagy másik ágense vagy alegysége teljesíteni), ahhoz a stratégiához folyamodhatnak, hogy a vezérléstől mintegy kizsarolják a javaknak számukra kedvezőbb elosztását: a ténylegesnél nagyobb szükségleteket mutatnak fel, teljesítményük visszafogásával és pazarló gazdálkodással igyekeznek feltornászni relatív értéküket a vezérlés szemében, elrejtik kapacitásait, tartalékaikat stb. (A létező szocializmus tervgazdaságában ez tényleges gyakorlat volt a vállalatok, gyárak részéről.) E zsaroló stratégia magától értetődően csak akkor lehet eredményes, ha a vezérlés nem látja át a valós helyzetet, ezért az ágensek a felfelé menő információk visszatartásával vagy meghamisításával próbálják elfedni, álcázni magukat és félrevezetni a vezérlést. A másik lehetőség már eleve azt követeli az ágensektől, hogy minél inkább rejtőzzenek el a központi vezérlés elől, hiszen az a korábbiak értelmében meg fog akadályozni a szándékaitól elhúzó, a céljaitól eltérítő minden olyan kísérletet, amely tudomására jut.

Míndez azt jelenti, hogy a beavatkozási elven létrejött központi vezérlésű struktúrában, miközben a vezérlés a zavartalan működéshez és a szabályozás fenntartásához a lehető legtöbb információt igényli az ágensek és alegységek felől, az ágensek arra lesznek motiválva, hogy minél inkább elrejtőzzenek, minél kevésbé hagyják a vezérlést hozzáférni a rájuk vonatkozó információkhoz. Ennek következtében a vezérlés állandó információhiányokban fog szenvedni, nem vagy csak hozzávetőlegesen lesz képes a valóságnak ténylegesen megfelelő képet formálni a szerveződés helyzetéről és működéséről, ami természetszerűleg lerontja a vezérlés hatékonyságát. Az információhiányok leküzdése érdekében a vezérlés óhatatlanul arra kényszerül, hogy növelje az információs apparátusát, duzzassza a bürokráciát, továbbá hogy olyan, az ágensek elől rejtett, titkos információszerző csatornákat építsen ki, amelyeken keresztül azok úgy ellenőrizhetők, hogy nem tudnak erről, és amelyeket éppen ezért nem tudnak kijátszani. A beavatkozási elven működő szerveződés ellentmondásosságát mutatja, hogy a központi vezérlés éppúgy arra lesz motiválva, hogy rejtőzködjön a vezérelt ágensek szeme elől, mint ahogy a vezérelt ágensek próbálnak rejtőzködni a vezérlés elől. Ha ugyanis az ágenseknek lehetőségük nyílna arra, hogy az utasításokon kívül más információkhoz is hozzájussanak a hierarchia felettük álló szintjeiről, ha tudnák, látnák, miképpen működik a vezérlés, milyen szempontok alapján születnek a döntések, milyen a közszükségletek definiálásának és az

elosztásnak a mechanizmusa, stb., akkor mindezek a dolgok hosszabb távon beláthatóvá és kiismerhetővé válnának számukra, és egyéni alkalmazkodásuk, egyéni szükségletkielégítésük optimalizálásában kalkulálni tudnának velük, ami természetesen gyengítené, kijátszhatóvá tenné a központi vezérlést.

Magától értetődik, hogy a központi vezérlésű szerveződésben a többi al-egységhez hasonlóan az információs-kommunikációs szervezetek is szigorú központi kontroll alatt állnak, sőt, mivel a nyilvánosság és az információk szabad áramlása mindennél erősebben az önszabályozó piaci szerveződés felé húz, az információk kezelésében, a nyilvánosság korlátozásában még szigorúbb és még centralizáltabb a kontroll, mint más területeken.

A központi vezérlésű rendszer tele van titkokkal és tabukkal, hiszen a hierarchia különböző szintjein állók rejtőzködni igyekeznek egymás elől, az egy szinten állók horizontális információáramlását pedig a vezérlés igyekszik kontrollálni. A nyilvánosság hiányából és a rejtőzködő alapállásból adódóan nem alakul ki felelősségérzet az ágensekben az információval, az információ megbízhatóságával kapcsolatban. Ráadásul abból következően, hogy a hierarchia különböző szintjein állók állandóan rejtőzködni próbálnak egymás elől, és nem adják meg egymásnak a megfelelő mennyiségű és minőségű információt, nem a kölcsönös bizalom, hanem a kölcsönös gyanakvás fog uralkodni a kommunikációkban; az igazság elferdítése, a tények elhallgatása, az információval való manipuláció mindennaposá válik.

Mivel a központi vezérlés közszükséglet-definíciói és elosztási mechanizmusai nem az érdekek nyilvános ütköztetése és egyeztetése alapján működnek, állandóan fennáll az a lehetőség, hogy a vezérlés eltávolodik az egyéni szükségletek kielégítésétől. Ha azonban sok ágens szükségletei maradnak kielégítetlenül, ha a központilag definiált közérdek széles tömegek érdekétől esik messze, akkor olyan feszültség alakulhat ki, hogy a működés könnyen megakadhat, a szerveződés felborulhat. Ennek a veszélynek a tudatában a vezérlés állandóan bizonyítani igyekszik, hogy szükségletdefiníciója, elosztási mechanizmusa, koordinációs tevékenysége hasznos, működőképes és minden ágens érdekét szolgálja. Ez a legitimitás bizonyítására irányuló kényszer elsősorban abban nyilvánul meg, hogy a vezérlés az ágensek előtt kizárólagosan a sikereket, eredményeket hangsúlyozza, a nehézségekről, a problémákról, a kudarcokról hallgat, mivel ezek miatt megrendülhet a bizalom. Támogatottsága erősítésének fontos és jellegzetes eszköze, hogy veszélyérzetet keltő ellenségképet alakít ki, amely növeli a hajlandóságot a szerveződés és a központi vezérlés elfogadására. És mivel a vezérlés nem teheti meg, hogy egy bizonyos határon túl a központilag elosztott javak mennyiségének és minőségének a növelésével motiváljon több és jobb teljesítményre, megkísérel információsan motiválni: azzal próbálkozik, hogy az ágenseket „szép szóval” meggyőzze a teljesítmények fokozásának és lojalitásnak a szükségességéről. A bizonyítási és meggyőzési kényszer hatására a vezérléstől az ágensek felé tartó utasításokat propagandisztikus és agitatív buzdítások kísérik, amelyeknek funkciója természetesen nem a nyilván-

nosság biztosítása, és a vezérlés döntési elveiről, mechanizmusairól és konkrét lépéseiről való tájékoztatás, hanem az, hogy az ágenseket a szerveződés elfogadására és a vezérlés utasításainak maradéktalan végrehajtására indítsa.

Egyrészt a rejtőzködő magatartás, másrészt a propagandisztikus-agitációs törekvések óhatatlanul olyan manipulatív kommunikációk felé viszik mind az ágenseket, mind a vezérlést, amelyekben a nyelv elveszti szemantikai egyértelműségét és következetességét: a szavak nem nevezik néven a dolgokat, nem explicitté, hanem burkolttá teszik a szándékokat, helyzetről helyzetre változtatják jelentésüket, relativizálják, alkalomról alkalomra átértelmezik és átértékelik a tényeket. Paradox módon mindez funkcionális elem a rendszerben, hiszen minél beláthatatlanabb, minél kiszámíthatatlanabb az ágensek számára a környezet, annál inkább függésbe kerülnek a központi vezérléstől, annál inkább szolgálni kényszerülnek a szerveződést. Mivel az ágensek autonómiájának az egyik legfontosabb összetevője az információk kötöttségek nélküli értelmezése és értékelése lenne, az ágensek autonómiáját erőteljesen korlátozni igyekvő központi vezérlés típusú szerveződés az információk egyéni feldolgozását is központilag definiált elveknek, értelmezési kereteknek, ideológiáknak, dogmáknak próbálja alárendelni, amelyek az ágensek számára mintegy előírják, hogyan kell a dolgokat érteni, mit kell jónak és rossznak, lényegesnek és lényegtelennek, hasznosnak és haszontalannak stb. tartani, az információkból milyen következtetéseket szabad levonni. Így a kommunikációk tartalmát az egyoldalúság, az egysíkúság, a gondolatok és eszmék szűkössége, zártsága, sematikussága és merevség, változatlanúság jellemzi.

A szerveződés alaptermészetéből adódóan a kommunikációs üzenetekben nem az egyénhez, nem az individuumhoz, hanem a közösség egészéhez kötődő értékek kultiválódnak: a közérdek, a közszükségletek, a közért végzett munka, a közért vállalt áldozatok, az egyén azonosulása a köz hasznát megtestesíteni kívánó központi vezérléssel, a központi vezérlés elfogadása, lojalitás. Az ágensek egyéni vonásai, egyéni teljesítményei, egyéni képességei, az egyének közötti különbségek elsikkadnak, nem az egyéniség, az eredetiség, hanem az egyének közötti azonosságok, hasonlóságok hangsúlyozódnak, az egyenlőség válik központi eszmévé. A nevelés és oktatás nem személyiség-, hanem szereporientált: nem a fiatalok egyéni tulajdonságainak, képességeinek kibontását, hanem meghatározott szerepekbe, viselkedési módokba való beleszoktatását vagy éppen belekényszerítését tekinti feladatának.

A hierarchikus szerkezet nagyon kedvez az olyan kommunikációs cselekvéseknek, amelyeknek végrehajtása ágenseknek más ágensek által hatalmi pozíciók alapján történő elkötelezésének minősül: a működtetéshez szükséges információk parancsok, utasítások, elrendelések, tiltások, engedélyezések stb. formájában jutnak el a vezérléstől a vezérelt ágensekhez. A nyilvánosság korlátozása nem teszi lehetővé az érdekek, nézetek, vélemények, álláspontok explicit kifejtését, ütköztetését, a vitákat és az érdek-

egyeztetéseket. A rejtőzködésre motiváló tényezők egyébként is arra indítják az egyéneket, hogy valós szándékaikat, céljaikat, nézeteiket eltitkolják, elfedjék. Éppen ezért az álláspontokat kifejtő, ütköztető, tisztázó, vita jellegű és érdekegyeztető kommunikációs aktusoknak nem is juthat jelentős szerep.

Ebben a közegben az információk megbízhatóságával kapcsolatban nem alakul ki felelősségérzet. A rejtőzködési kényszer már eleve ezzel a következménnyel jár, de más tényezők is abba az irányba hatnak, hogy az igazságért, a hitelességért, a megbízhatóságért érzett felelősség elhalványuljon. Közösségi kontroll hiányában a vezérlés nem vonható felelősségre azért, hogy nem ad megfelelő mennyiségű és minőségű információt, az ágensek pedig belekényszerülnek a központilag meghatározott sémákba, sablonokba, dogmákba, amelyekkel kapcsolatban semmiféle egyéni felelősségük nincsen; az ágensek valós szándékairól, céljairól, attitűdjeiről képet adó információk nem a vezérelt ágensektől indulnak el a vezérlés felé, hanem általuk nem befolyásolható, titkos csatornákon.

Az egyéni autonómiát korlátozó, az ágenseket a központi vezérlésnek alárendelő szerveződés kommunikációs szempontból leginkább azt igényli az ágensektől, hogy fogadják el, tegyék magukévá a központi vezérlés által definiált elveket, értékeket, ideológiákat, dogmákat. Így az ágensek nyilvános kommunikációinak sikere leginkább azon múlik, miképpen tudják a sablonokat, sémákat, az üres formulákat a „valamit” mondásának veszélye nélkül kombinálni. Mindennek következtében a nyilvános kommunikációk jelentős részben információszegény önisméltlésekké, öncélú rituálékká alakulnak át. Itt nincs szükség sokoldalú és jól kidolgozott kommunikációs képességekre és készségekre, gazdag tudásanyaggal támogatott értelmezési keretekre, széles látókörre, sőt, a szerveződés különféle tiltásokkal és kontraszelektációs mechanizmusokkal gátolni is igyekszik ezen tulajdonságok kifejlődését az ágensek nagy tömegeiben, hiszen ez éppen az egyedek autonómiája erősödésének irányába hatna. A szerveződés olyan kognitív stílus, olyan gondolkodásmód kialakulását segíti, amelyben a jellemző jegyek a tekintélyelvűség, az autoriter gondolkodás, a tételekhez, dogmákhoz való merev ragaszkodás, a másképp gondolkodás elutasítása; a feladatmegoldásokban az általános elvekből, tételekből, dogmákból való kiindulás, a pozitív tapasztalatnak a dogmákhoz való igazítása, a tények csúrése-csavarása, a metafizikai konstrukciók kedvelése; a világképben és az erkölcsi értékrendben az egyén, az individuum felől való megközelítések elvetése, a nem-beliség és a közösség hangsúlyozása; a probléma- és konfliktuskezelésben a voluntarista megoldások választása.

Adalékok a magyar közkommunikáció leírásához

(Az ezredforduló utáni állapot)

A következőkben kísérletet teszünk arra, hogy egyfelől az előző részekben bemutatott fogalmakat és összefüggéseket, másfelől a közelmúltban – részben általunk – végzett empirikus kutatások eredményeit felhasználva leírjuk a hazai kommunikációs kultúra néhány sajátosságát. Először társadalomfilozófiai és kommunikációelméleti alapokról kiindulva röviden felvázoljuk, hogy kommunikációs szempontból mit jelentett Magyarországon – és természetesen a többi kelet-európai országban – a rendszerváltás, majd azt a kérdést vesszük szemügyre, vannak-e, és ha igen, milyen vonatkozásokban, a hazai nyilvánosságban olyan ellentmondásai, gyengeségei, amelyek ütközni látszanak a rendszerváltás demokratikus célkitűzéseivel. Ezután a tömegkommunikációs kultúratermelés mind a mai napig meghatározó forrására, a televízióra fordítjuk figyelmünket: összegezzük a televíziós műsor-kínálat alakulásának főbb tendenciáit a rendszerváltás utáni másfél évtizedben, és ehhez szorosan kapcsolódóan megvizsgáljuk napjaink világhíreségének, a globalizációnak a (tömeg)kommunikációs hatásait. Végezetül kitekintünk az új infokommunikációs technológiák terjedése nyomán kialakult magyarországi helyzet néhány fontosabb jellemzőjére, az információs társadalom hazai kiépülésének folyamatára.

Rendszerváltás: a zárt társadalomból a nyitott társadalom felé

Bizonyára nem járunk messze az igazságtól, ha azt állítjuk, hogy mind a politikusoknak, mind a társadalomkutatóknak, mind pedig általában az állampolgároknak a többsége a rendszerváltást olyan történelmi fordulatként értelmezi, amely át-, illetve visszatérést jelent a társadalmi-gazdasági fejlődésnek arra az útjára, amelyen haladva a fejlett nyugati országok a jólétnek és az emberi szabadságnak korábban soha nem tapasztalt szintjére küzdöttek fel magukat.

Amikor Nyugatról beszélünk, akkor e fogalmat – a szokásos társadalomtudományi idiómát követve – annak a társadalmi-gazdasági-politikai formációnak és egyben kulturális hagyománynak a jelölésére használjuk, amelyet – Max Weber-i értelemben vett ideáltípusként – kapitalista piacgazdaságukkal, parlamenti demokráciájukkal és polgári tradícióikkal legpregnansabban Nyugat-Európa és Észak-Amerika fejlett országai képviselnek. (Szükségképpen eltekintünk az egyes országok közötti különbségektől, valamint attól, hogy ezen a körön kívül is számos olyan, a fejlődés élvonalába tartozó ország, illetve régió létezik, amely piacgazdaságot és parlamentáris demokráciát működtet. Vázlatunkban nem jelenhetnek meg a történelmi aspektusok sem, így például az, hogy a Nyugat hosszú utat járt be a klasszikus kapitalizmus kezdeteitől a szociális piacgazdaságig.)

A Nyugat felé tartó átmenet lényegének, a rendszerváltás politikai-gazdasági átalakulásai által hátrahagyott régi és a megcélzott „új” világnak a jellemzésére kézenfekvőnek tűnik Karl Popper közismert „zárt társadalom – nyitott társadalom” megkülönböztetését használni (Popper 2001), amely a legszorosabb fedésben van azzal a megkülönböztetéssel, amelyet az előző fejezetekben egyik oldalon a beavatkozási elvű, hatalmi-bürokratikus koordinációjú, másik oldalon a természeti elvű, piaci koordinációjú társadalmi szerveződés között tettünk. Azt, hogy értelmezésünkben közelebbről mit is fed e dichotómia, Weber (1982), Polányi (1976), Hayek (1992), Genschenkron (1984), Scruton (1995), Elster (1995), Macfarlane (1993), Diederiks et al. (1995), Dahl (1996), Fukuyama (1997) nyomán – hogy Popper nagy karriert befutott könyve mellett csak néhányat említsünk a téma szempontjából ilyen vagy olyan vonatkozásban releváns művek, illetve szerzők közül – olyan paradigmaticusan összefüggő fogalompárokkal adhatjuk meg, mint amilyenek a 12/1. táblázatban láthatók.

Természetesen nem azt állítjuk, hogy valamely társadalomban minden intézményben vagy minden individuum esetében tisztán és maradéktalanul érvényesülnek az egyik vagy a másik oldal jellegzetességei. Inkább csak olyan tendenciaszerű – a valószínűségi törvények erejével ható – összefüggésekről van szó általában, hogy ha az egyik oldal bizonyos jellegzetességei fennállnak, akkor nagy valószínűséggel ugyanezen oldal más jellegzetességei is jelen vannak, például a piacot és a versenyt korlátozó, központi elosztást működtető szerveződés nagy valószínűséggel elnyomó vagy legalábbis paternalista államban manifesztálódik, és egy ilyen szerveződés magától értetődő módon kontraszelektív mechanizmusok megjelenésének, alattvalói magatartás kialakulásának, az individuális öntudat és felelősségérzet elhalványulásának kedvez. (A paradigmaticus összefüggésekről lásd Hankiss 1987 és Terestyéni 1988a.)

Miután fenti vázlatunkban a nyílt társadalom paradigmája főképpen olyan értékeket és elveket foglal egybe, amelyek a klasszikus liberalizmus sajátjai, a zárt társadalomé pedig olyanokat, amelyek mindezeknek az ellentétei, akadhatnak, akik a popperi dichotómiának napjaink viszonyaira történő alkalmazását szívesen minősítenék teljesen értelmetlennek vagy legalábbis

A zárt társadalom paradigmája (beavatkozási elvű, hatalmi-bürokratikus szerveződés)	A nyitott társadalom paradigmája (természeti elvű, piaci koordinációjú szerveződés)
a piac és a verseny korlátozása, adminisztratív, hatalmi koordináció, központi elosztás	piacgazdaság, piaci verseny, piaci koordináció, piaci elosztás
a hatalom centralizációja és társadalmi ellenőrzésének korlátozottsága	a hatalom megosztása és társadalmi ellenőrzése
a gazdaság, a jog és a kultúra totális alávetése a politikai hatalomnak és a hatalom ideológiájának	a gazdaság, a jog és a kultúra viszonylagos függetlensége a politikai hatalomtól és a hatalom ideológiájától
elnyomó vagy legalábbis paternalista állam	szabadságot kevésbé korlátozó, szolgáltató állam
a hatalom iránti lojalitást jutalmazó kontraszelekció	versenyen, piaci megmérettetésen alapuló szelekció
a jog, a törvényesség alárendelése a hatalomnak	jogrend, törvényesség, normativitás
az intézmények központi hatalmi kontrollja, a nyilvánosság korlátozása	az intézmények társadalmi felügyelete, nyilvánosság
ideológia és állam összefonódása, államvallás, fundamentalizmus, a másként gondolkodás üldözése	gondolatszabadság, ideológia és államhatalom következetes szétválasztása, szekularizáció
az individuum és a magánélet alávetése a hatalomnak	az individuum autonómiája és szabadsága, a magánélet függetlensége
alattvalói tudat, rendpártiság	polgári öntudat és szabadságigény
kisebrendűségi érzés	önbizalom
a felelősségérzet elhalványulása, a törvények kijátszása, „ügyeskedés”	individuális felelősségérzet, a törvények tisztelete
az együttműködési készség korlátozottsága, intolerancia, törzsi és etnocentrikus mentalitás	nyitottság, bizalom, együttműködési készség, tolerancia, a másság elfogadása
teljesítmény-visszafogás, jobbagy-mentalitás	teljesítményorientáltság, szorgalom, „self-made man”-mentalitás

12/1. táblázat *A zárt és a nyitott társadalom néhány alapvető jellegzetessége*

torzítóan leegyszerűsítőnek, mondván, hogy manapság ez a szembeállítás egyáltalán nem felel meg a Nyugat realitásainak, hiszen a nyugat-európai és észak-amerikai országok életében a szolgáltató állam és a szociáldemokrata, szocialista, labourista, demokratapárti erők, valamint a szakszervezetek számos olyan, a mindennapi politikai-társadalmi gyakorlatba mélyen beépült értéket képviselnek, amelyek a mi felsorolásunkban a zárt társadalom jellemzői közé tartoznak. Így aligha vonható kétségbe, hogy a szociális

piacgazdaság viszonyai között a piaci verseny értékmérő szerepe egyáltalán nem korlátozatlan, és az államnak a fejlett Nyugat országaiiban is igen fontos szerepe van mind a gazdaság szervezésében, mind az elosztás (viszonylagos, a többség által elfogadható) igazságosságának biztosításában. Ebben a vonatkozásban sokaknak eszébe juthat Soros György példája is, aki hosszú időn keresztül a klasszikus liberalizmus értelmében vett nyitott társadalom elkötelezett híve és propagátora volt, de manapság – mintegy revideálva, de teljességükben nem megtagadva korábbi nézeteit – a leghatározottabban úgy nyilatkozik, hogy a modern (vagy posztmodern) kor társadalmi, ha valóban minél több ember számára minél nagyobb jólétet és minél nagyobb szabadságot kívánnak biztosítani, nem mondhatnak le a piaci folyamatokat valamiképpen egyensúlyban tartó állami beavatkozásokról és a nem tisztán piac- és versenyelvű szabályozások alkalmazásáról. Mindazonáltal – a legteljesebb mértékben egyetértve azzal, hogy a modern nyugati társadalmak számos tekintetben messze túlléptek a klasszikus liberalizmus és individualizmus eszményein – semmiképpen sem hagyhatjuk figyelmen kívül azt az alapvető tény, hogy a *soziale Marktwirtschaft* vagy a *big society* gazdaság-szervező, piacsabályozó és szociális teljesítményei egyáltalán nem számolták fel, hanem csak keretek közé szorították a kapitalista termelési módot, mintegy korrigálták a piac és a verseny nem kívánatos szélsőségeit, és a jóléti állam széleskörű szociális gondoskodása a legkevésbé sem tette feleslegessé az individuális erőfeszítéseket és az egyének felelősségvállalását sorsuk alakításában. Miközben tehát természetesen a legkevésbé sem áll szándékunkban a fejlett nyugati társadalmakban megtestesülő értékvilágot kizárólag a klasszikus liberalizmusra redukálni, úgy véljük, hogy a Nyugat sikerességéhez a klasszikus liberális értékek és elvek meghatározó módon járultak hozzá a történelem folyamatában, és járulnak hozzá ma is.

Az előbbi bekezdés tartalmával szoros összefüggésben – fogalomtisztázó céllal – nyomatékosan szeretnénk megjegyezni a következőket. A *liberális*, illetve *liberalizmus* terminusok erősen terheltek egymásnak ellentmondó értelmezésekkel. Például sokan úgy értik őket, mint a *konzervatív*, illetve a *konzervativizmus* ellentétét, mások viszont éppen arra vonatkoztatják, amit az előbbi táborba tartozók konzervatívon értenek. Erről lásd Ludassy (1992) írásait. De említhetnénk azt is, hogy a hazai politikai aktorok közül némelyek a nemzeti-keresztény ellentéteként használják a *liberális* jelzőt, mégpedig gyakran szitokszóként „hazaáruló, népnyúzó, jött-magyar” jelentésben. A mi szóhasználatunkban a *liberalizmus*, illetve a *liberális* semmi egyebet nem jelent, mint a nyitott társadalom paradigma elemeinek együttesét.

A kommunikáció rendszerváltása

A zárt társadalomból (a beavatkozási elvű, hatalmi-bürokratikus koordinációjú szerveződésből) a nyitott társadalomba (a természeti elvű, piaci koordinációjú szerveződésbe) való átmenetként jellemzett rendszerváltás magától értetődő módon a társadalmi kommunikáció területén is jelentős változásokkal járt. E változásoknak (vagy legalábbis a változások jelentős részének) legfontosabb trendjei jól leképezhetők a *12/2. táblázatban* összefoglalt, az infrastruktúrára, a tulajdonviszonyokra, a törvényi szabályozásra, a jellegzetes kommunikációs aktusokra, magatartástípusokra és tartalmakra vonatkozó ellentéppárokkal.

A totalitáriánus kommunista politikai berendezkedés és a tertutasításos gazdaság társadalmának kommunikációs jellemzői	A plurális parlamenti demokrácia és a piaczdaság társadalmának kommunikációs jellemzői
a közkommunikáció eszközeinek és hálózatainak korlátozottsága, privilegizáltsága	a közkommunikáció eszközeinek gazdagsága, a hálózatok kiépültsége, a privilégiumok megszűnése
a sajtó és a média közvetlen alárendelése a hatalomnak, információs monopólium	a sajtó és a média szabadsága, függetlensége a hatalomtól, az információs monopólium megszűnése
a közkommunikációs eszközök kizárólagos állami tulajdona	az állami tulajdon mellett a magántulajdon jelentős térnyerése a közkommunikációs eszközökben
törvények helyett egyedi, eseti beavatkozások a közkommunikáció területén	törvényi szabályozások a közkommunikáció területén, normativitás
az állampolgárok ellenőrzésére szolgáló titkos csatornák és kommunikációk (titkosrendőrség, besúgók, titkos jelentések, III/3-as és egyéb ügyosztályok)	a titkos csatornák és kommunikációk megszűnése vagy legalábbis szigorú korlátozása és ellenőrzése
az állampolgárok információval kapcsolatos jogainak semmibe vétele	az állampolgárok információs jogainak törvényi garantálása
a külfölddel való információs-kommunikációs kapcsolatok korlátozottsága	a külfölddel való információs-kommunikációs kapcsolatok szabadsága
hatalmat és pozíciót érvényesítő, utasítás-, elrendelés-, parancs-, tiltás-, engedélyezés- stb. értékű kommunikációk jelentős súlya	bizalomra és együttműködési szándékokra építő, a másik fél érdekeivel kalkuláló, szerződés-, javaslatétel- és megállapodás értékű kommunikációk szerepének növekedése
érvelések, viták, véleményütköztetések helyett kinyilatkoztatások	érvelő, vitázó, véleményütköztető kommunikációk térnyerése

12/2. táblázat *A totalis és a plurális rendszer kommunikációs sajátosságai*

A totalitáriánus kommunista politikai berendezkedés és a tervutasításos gazdaság társadalmának kommunikációs jellemzői	A plurális parlamenti demokrácia és a piacgazdaság társadalmának kommunikációs jellemzői
az ellentétes nézetek elfojtása	szólás- és vélemény szabadság
a kommunikációs tartalmak igazságával és hitelességével kapcsolatos felelősség elhalványulása	a kommunikációs tartalmak igazságával és hitelességével kapcsolatos felelősség erősödése
a nyilvánosság hiánya (vagy legalábbis korlátozott nyilvánosság)	nyilvánosság
a nem hatalomgyakorlás jellegű, reflexív közélet hiánya	a nem hatalomgyakorlás jellegű, reflexív közélet jelentős szerepe
a hatalomnak rituális, információszegény kommunikációkban való megjelenése (reprezentatív nyilvánosság)	a rituális, információszegény nyilvános kommunikációknak és a reprezentatív nyilvánosságnak az eltűnése
rejtőzködő magatartás („ne szólj szám, nem fáj a fejem”), félelem	a nyilvános megszólalástól való félelem eltűnése
a kommunikációs képességek és teljesítmények alacsony értéke	a kommunikációs képességek és teljesítmények felértékelődése
titkok, tabuk, rejtgetett események és információk	nyilvánosság, átláthatóság
a hatalom legitimitásának bizonyítására irányuló kényszer: a sikerek hangsúlyozása, a kudarcok és nehézségek elhallgatása, a hatalom dicsérete	erős kritikai hajlam és problémaorientáltság
meggyőzési kényszer, tényinformációk helyett agitáció és propaganda	a tényinformációk nagy értéke
a közlések és az értelmezések alárendelése dogmáknak és ideológiáknak	szabadság és autonómia a közlések kialakításában és értelmezésben
a nyilvános kommunikációkban az eltérő nézőpontok és verziók hiánya, a gondolatok és eszmék szűkössége, zártsága, sematikussága	a kommunikációk pluralizmusa, eltérő nézőpontok és verziók, a gondolatok és az eszmék sokfélesége, változatossága
a szemantikai egyértelműség elhalványulása, „peace is war”-típusú nyelvhasználat	szemantikai egyértelműség, a szavak normatív használata
a nyilvános kommunikációkban az egyenlőség, az uniformitás és a közösség értékeinek kultivációja, az individualitás, az egyéni boldogulás, a szabadság és az autonómia értékeinek háttérbe szorulása	a nyilvános kommunikációkban az individualitás, az egyéni boldogulás, a szabadság és az autonómia értékeinek előtérbe kerülése
a nemzettel és a történelmi múlttal, valamint az egyházakkal és a vallási élettel kapcsolatos témák kiszorítása a közkommunikációkból	a nemzettel és a történelmi múlttal, valamint az egyházakkal és a vallási élettel kapcsolatos témák visszakörülése a közkommunikációkba

12/2. táblázat folytatás *A totalis és a plurális rendszer kommunikációs sajátosságai*

A nyilvánosság és a közkommunikációk defektusai

Ami az intézményi alapokat és a törvényi kereteket illeti, Magyarország a nyolcvanas évek legvégén és a kilencvenes évek elején lényegében megtette a döntő rendszerváltó lépéseket a nyugati mintájú parlamentáris demokrácia és a kapitalista piacgazdaság felé. (A rendszerváltás történelmi és társadalomlélektani előzményeiről, illetve kontextusáról lásd Buda Béla 1999; Hankiss 1989; 1999; Hunyady 1996; Varga 2003. A társadalmi kommunikáció, a nyilvánosság és az információgazdálkodás terén is alapvető intézményi-törvényi változások mentek végbe: leomlottak a szólásszabadság és a véleménynyilvánítás korlátai, eltűntek a könyvkiadói és sajtóvállalkozások adminisztratív akadályai, a távközlés privilégiumelosztó hatóságából szolgáltató iparággá változott, törvény született a rádiózásról és televíziózásról, melynek nyomán kereskedelmi csatornák kezdték meg működésüket, és hosszasan lehetne még sorolni.

A kedvező változások ellenére is egyre több az olyan tapasztalat, amely azt jelzi, hogy a közélet színterein nyilvános szerepet vállalók kommunikációs vonatkozásokban a demokratikus intézményi-törvényi keretek között sem mindig oly módon járnak el, ahogyan a nyitott társadalom alapelvei szerint egy igazi demokráciában elvárható lenne. Megfigyeléseink és a tárgykörben végzett vizsgálataink (Terestyéni 1996; 1999b; 2000) alapján a közéleti kommunikáció defektusai címszó alatt olyan, egymással szorosan összefüggő jelenségeket lehet (kell) számba venni, mint

- ♦ az információk igazságértékével kapcsolatos értékérzés és felelősség elhalványulása: hazugságok, ferdítések, csúsztatások, elhallgatások, amelyek végül is a közszereplők szavahihetőségének szétfoslásához és a közbizalom megrendüléséhez vezetnek;
- ♦ közügyek politikai állóháborúkká kommunikálódása, vagyis az olyan esetek, amikor egy terv vagy probléma körül kibontakozó viták, kölcsönös vádaskodások, sárdobálások végül elfedik, elnyomják a tulajdonképpeni közügyet;
- ♦ közérdekű információk elzárása a nyilvánosság elől, ami egyértelműen a demokratikus társadalmi-politikai berendezkedés egyik legalapvetőbb szabályának semmibe vételét jelenti;
- ♦ a közkommunikációk személyiségi jogokat sértő behatolása a magán-szférába;
- ♦ a nyilvánosság erőtlensége, vagyis az a jelenség, hogy a törvényeket vagy legalábbis az erkölcsi megítélést sértő cselekedetek nyilvánosságra kerülése nem jár semminemű következménnyel az ügyben felelős közszereplőkre nézve. (Fricz 1998; Terestyéni 1999b)

A következőkben a közéleti kommunikáció defektusainak néhány olyan, a fenti jelenségek egy részét is lefedő típusát vesszük szemügyre, amely konfrontációt és feszültséget visz olyan kommunikációs helyzetekbe, amelyekben inkább az együttműködő vagy legalábbis a kompromisszumra hajló megnyilvánulás lenne a közérdeket szem előtt tartó és demokratikusnak tekinthető magatartás. (Terestyéni 2000)

A demokrácia íratlan szabályainak semmibevétele

Visszaulva arra, amit az előző fejezetekben a koordináció nélküli szabadversenyről, majd a hatalmi-bürokratikus és a piaci koordinációról, illetve az ezen koordinációkat megvalósító szerveződésekről, a versenyről és az együttműködésről írtunk, a napjaink magyarországi közéletében tapasztalható kommunikációs defektusokat úgy értelmezhetjük, mint olyan kommunikációs aktusokat, magatartásokat, amelyek megbontják a szabályozott egyensúlyi helyzetet azzal, hogy korlátozatlan versenyt, azaz konfrontációt erőltetnek ott, ahol már egyszer konstituálódtak a szabályozott verseny és az együttműködés feltételei, illetve nem vállalnak kompromisszumkereső, önmérséklő, az ügyek közös meghatározását és megvitatását szolgáló kommunikációkat ott, ahol az együttműködés feltételeit most kellene kialakítani.

A különféle színtereken, így a kommunikáció terén is zajló verseny legfontosabb szabályait törvények rögzítik, amelyek meghatározzák, hogy versenyhelyzetben az ágensek érdekkonfliktusa, konfrontációja, egymás elleni harca politikai, gazdasági, kulturális tétekért milyen módszerekkel élhet, és meddig mehet el a demokrácia alapkövetelményeinek és az állampolgárok jogainak megsértése nélkül (az alkotmány passzusai a vélemény- és szólás-szabadságról, sajtó- és médiatörvény, reklámtörvény stb.). Az alkotmányba és a törvényekbe foglalt szabályok, vagyis az *írott demokrácia* mellett azonban léteznek olyan hallgatólagos elvek, normák és hagyományok is, amelyek nincsenek ugyan intézményesen törvényekbe foglalva, ezért megsértéseik nem is járnak feltétlenül jogi következményekkel, mégis igen jelentős hatást gyakorolhatnak a közszereplők és a közéleti magatartások minősítésére, megítélésére. Ezek az összefoglalóan *íratlan demokráciának* is nevezett hallgatólagos normák, elvek és hagyományok ott jutnak különösen fontos szerephez, ahol olyan etikai, morális kérdésekről van szó, amelyekről az írott törvények már nem rendelkeznek minden részletre kiterjedően. „Minden demokrácia minden korszakban szembe kell, hogy nézzen az írott, látható, szankcionált, szerződésekben megfogalmazott demokráciának, illetve alkotmányosságnak az íratlan, »láthatatlan«, közvetlenül nem szankcionált, szerződésekbe és más hivatalos dokumentumokba nem foglalt demokrácia, illetve alkotmány valóságos és lehetséges kettősségeinek problémájával.” (Kiss 1997, 63) Az írott demokrácia minőségét a politikai intézményrendszer konstituáló alkotmánynak és törvényeknek a tartalma és szerkezete, valamint megsértésük szankcionálásának szigora és következetessége határozza meg. Az írott demokrácia megsértéséről az alkotmányba, illetve a törvényekbe ütköző, a jog által büntetendő cselekedetek, például választási csalás esetében beszélhetünk. Ezzel szemben „az íratlan demokrácia megsértésének legáltalánosabb definícióját a »demokratikusan legitimált politikai közszereplők nem-demokratikus magatartása«-ban kell megadnunk. E rendkívül általános meghatározás előnyös oldala pontosan annak a belső, »immanens« ellentmondásnak a kimutatása és megjelenítése, ami az íratlan demokrácia lényege. Az íratlan demokrácia elveinek megsértésével ugyanis a demokratikus közszereplő menthetetlen önellentmondást valósít

meg. Azokat az elveket sérti meg, amelyeknek jegyében őt magát megválasztották, és amelyeknek érvénye konstituálja és legitimálja azt az egész rendszert, amelynek ő maga aktív aktora. Az íratlan demokrácia megsértésének lényege ezért nem politikai vagy jogi, de filozófiai és etikai, s a mai politikai közélet számára leginkább a már antikválódni látszó klasszikus kanti etika fogalomkészletével írható le.” (Kiss 1997, 65)

Természetszerűleg szabályozásra, adott esetben az írott demokrácia formálisan is rögzített alkotmányos rendelkezéseire és törvényeire a kommunikációs együttműködésekben is szükség van, hiszen ezek nélkül az esetleg önös érdekeket követő ágensek szétzilálhatnák az összehangolt közös tevékenységet. Együttműködő rendszerekben a legfontosabb kommunikációs szabály, a kommunikációs alaptörvény, hogy a rendszer minden pontján minden ágens számára biztosítani kell a zavartalan működéshez szükséges információkat: tilos a hazugság, az elhallgatás, az információk visszatartása, eltorzítása, mindenkit megillet az informálódás, a tájékozódás joga. Itt értelemszerűen ismét a már sokszor idézett Grice-féle együttműködési elvre és a belőle következő kommunikációs maximákra utalhatunk.

Megkülönböztetett figyelmet érdemelnek és igényelnek azok az esetek, amelyekben nem egy már konstituálódott és funkcionáló együttműködő rendszer kommunikációs viszonyairól van szó, hanem arról, hogy valamilyen téren, valamilyen ügyben most kell kialakítani az együttműködés feltételeit, most kell összehangolni az esetleg ütköző szempontokat (az új évezred első évtizedének utolsó éveiben ilyen ügy lehet a médiatörvény módosítása vagy új törvény megalkotása). Az érdekek eltérései, ütközése miatt egy ilyen helyzet óhatatlanul magában hordhatja a konfrontáció lehetőségét, amelyen csak nagyfokú bizalom és türelem, illetve az érintettek kölcsönös önmérséklete lendíthet át.

A bizalomhoz, a kiszámíthatósághoz és a kompromisszumkésztséghez pedig kizárólag a viszonyok átláthatósága és a kommunikációk nyíltsága, azaz a kölcsönös tudás teremtheti meg az alapot. Az együttműködések megalapozó kompromisszumkereső kommunikációkban különösen fontos szerephez jut az íratlan demokrácia, hiszen arra vonatkozóan nem nagyon léteznek törvényi előírások, hogy adott körülmények között milyen mértékű bizalom, milyen mértékű nyíltság, milyen mértékű önmérséklet eredményezhet működőképes kompromisszumot.

A nyilvánosság korlátozása, titkolózás, az információk megtagadása

A kommunista rendszer túlélő öröksége, hogy a hatalmon lévő felelős közszereplők az elvárható maximális kommunikációs együttműködés helyett lépten-nyomon megkísérlik a birtokukban lévő információkat elzárni a nyilvánosság elől. Ennek egyik bevett módja a (szolgálati vagy állam)titokká nyilvánítás, például 1999-ben – éles parlamenti viták kíséretében – a kormányulések jegyzőkönyveit hosszú évtizedekre titkosították.

A hazai közéletet és kommunikációs kultúrát oly mértékben áthatja a rejtőzködő magatartás, hogy nemcsak a politikai küzdőtereken, hanem a gaz-

dasági élet olyan területein is beleütközhetünk, ahol nyilvánvalóan a legteljesebb mértékű kommunikációs együttműködés lenne a természetes és célravezető viselkedés. Számos társadalomkutató van azon a véleményen, hogy – miközben Fukuyama és mások szerint a modern demokratikus politikai rendszereket és kapitalista gazdaságokat naggyá tevő együttműködéseknek a bizalom az alapja (Fukuyama 1997) – a magyar (és a többi kelet-európai) társadalmat az emberek közötti bizalom viszonylag alacsony szintje jellemzi. Félretéve azt a szempontot, hogy a világnak ezen a részén történetileg nem kevés egyéni és közösségi tapasztalat táplálta és táplálja ma is a bizalmatlanságot, nyugati megfigyelők szerint feltűnő, hogy errefelé az emberek közötti munkajellegű érintkezésekben, a mechanikus szolidaritással jellemezhető „gyenge” kapcsolatokban egy általános bizalmatlan attitűd mutatkozik. Gyakran lehet érezni az együttműködő elvárásokkal szemben – annak ellenére, hogy általában nem fejeződik ki explicit módon – valamiféle húzódozást, az autonómiájában, integritásában és képességeiben bizonytalan személyiség félelmét, az idegentől való tartózkodást, a pozícióféltő visszautasítást: Miért kellene bíznom benned? Miért kellene elfogadnom téged? Biztosan át akarsz verni, miért kellene tehát feltárnom a titkaimat? Miért kellene megosztanom az információimat, a tudásomat? Egyáltalán, mit akarsz tőlem? Nyilvánvaló, hogy ez a bizalmatlan attitűd kommunikációs téren sem nagyon segíti a kompromisszumkészséget, a kölcsönösséget, a nyíltságot és az egyenességet, éppen ellenkezőleg, konfrontatív alapállásra és sunyiságra motivál. Tanulságos ebből a szempontból a következő újsághír. „A KPMG üzleti tanácsadó világceg felmérése [...] a magyar vállalatoknál [...] jelentős hátránnyként értékeli a tudás hatékony felhasználásának hiányát. Ez utóbbi fő okának a KPMG szakértői azt a kulturális beidegződést tartják, amely a hatalom és a pozíció megtartása miatt egyes információk visszatartására készteti a cég munkatársait.” (Visszatartott információk. *Népszabadság*, 2001. január 10.)

Nem ritka, hogy olyan közszereplők, akiknek éppen közszerepükből adódóan kötelességük lenne az általuk kezelt közügyekkel kapcsolatban a nyilvánosság információigényét maradéktalanul kielégíteni, elzárkóznak a nyilvánosság elől, és közben a kommunikációs együttműködés megtagadásáért semmilyen következménytől sem kell tartaniuk. Példaként egy ismert újságíró információszerző próbálkozásának történetét idézzük. „Először a főigazgatót kerestem – hiszen az ő neve szerepel a szerződésbontáson. A főigazgató titkárnője egy jogásznőhöz irányított. Felhívtam az illetőt néhányszor, de sohasem volt benn, és nem hívott vissza. Újra a főigazgató titkárnőjétől kértem segítséget, s pénteken azt az üzenetet kaptam, hogy hétfő reggel kilenckor Budapesten várnak. Pécsről a fővárosba utaztam a találkozóra. A jogásznő kilenckor nem volt benn. Titkárnőjét megkérdeztem: ha fél óra múlva visszajövök, akkor megtalálom-e? A titkárnő azzal bízott: elképzelhető. Sétáltam fél órát, addigra a jogásznő megérkezett. Csakhogy a titkárnőjétől megtudtam: a főnökasszony ma nem is akart találkozni velem, ő csak azt várta, hogy kilenckor hívjam fel telefonon. Megkérdeztem, mikor

van lehetőség a találkozásra. A titkárnő a szerdát jelölte meg. Azt válaszoltam, hogy akkor nekem Pécsen kell lennem. Ajánlottam hát a keddet, hisz egy napot még Budapesten maradhatok. A titkárnő azt felelte: az nem jó a jogásznőnek, mert kedden Pécsen lesz. Remek, könnyebbültem meg, akkor találkozunk kedden, Pécsen. Nem jó, hűtött le a titkárnő, mert főnökének nem lesz kedden ideje. De akkor mikor lesz, faggattam őt, csappanó érdeklődéssel, de egyre inkább megokosodva. Azt válaszolta: nem tudja. Ekkor feladtam.” (Ungár 1999, 5)

Konfrontatív kommunikációk eluralkodása

Sokan rámutattak már arra, hogy napjaink politikai közéletében a szabályozott versenyt, a kompromisszumkeresést, az ügyek érdemi megvitatását gyakran folyamatos kommunikációs konfrontációk szorítják ki, amelyekben a közszereplők a versengést, a rivalizálást háborús helyzetként értelmezik, és a győzelem érdekében mindenféle eszközt, még a törvények felfüggesztését, a szabályok megkerülését, a demokratikus alapelvek mellőzését is megengedhetőnek tartják. Egy nagy tekintélyű politológus-társadalomkutatóként is számon tartott politikus például még a saját pártját is igen kritikusan értékelte a kommunikációs gyakorlata szempontjából. Az érintett párt „nem egyszerűen politikailag kiegyensúlyozott médiaviszonyokat szeretne, hanem inkább a nyilvánosság szerkezetének átalakítását akarja. Számára az újságírás nem a kommunikáció, hanem a hatalmi birkózás színtere, ahol a kormánypárti sajtó a »barát-ellenség« dichotómia jegyében értelmezi az eseményeket. Az igaz és a hamis megkülönböztetésének korlátozott a jelentősége. A választói emóciókat mozgósító üzenetek uralják a tömegtájékoztatót, az érvelő párbeszédnek és a kritikai gondolkodásnak kevés helye marad. A koalíció vezetői ellenvéleményektől nem zavartatva fejthetik ki közlendőjüket. [...] Az állampolgári vágyak és a rendelkezésre álló erőforrások közti szakadékot [a szóban forgó párt] hatásos kommunikációs eszköztárral reméli áthidalni. Egyfelől a közvéleményt az eredmények és a kormányzati tervek szakadatlan sulykolásával kívánja bizakodóbbá fordítani. Másfelől azon van, hogy a legsúlyosabb társadalompolitikai kérdések lehetőleg ne váljanak a közbeszéd tárgyává.” (Tölgyessy 2000, 23–24.)

Egy másik tanulmány arra mutatott rá, hogy az erősen mediatizálódó és a kommunikációs konfrontációkat szüntelenül élező magyar politikai közéletben egyre nagyobb teret nyer egy újfajta popularizált, leegyszerűsítő kommunikációs stílus, amelynek „újítása a »népdemokrácia« érzélem- és indultlatti beszédmódjának piedesztálra emelése a procedurális demokrácia rideg-hűvös beszédmódja helyett.” Az új kommunikációs stílusnak azonban olyan negatív „következményei is vannak, amelyekkel nem árt számot vetni”. Míg „a demokrácia alapjaton hajlamos valamiféle bürokratikus beszédmódra”, ami „sajátossága a demokrácia intézményesedési kényszerének”, addig a leegyszerűsítésnek, a popularizálásnak az az ára, hogy eltűnik a valóság összetettsége, elfedődik vagy homályban marad a bonyolult összefüggések rendszere. „Csakhogy nagyon kilóg a lóláb. [...] Mert a világ azért

nem így működik. [...] A leegyszerűsítők pedig azokat veszik célba, akik a politikáról eléggé elemi kategóriákban gondolkodnak. [...] ez a szándék nagyon is épít az »átlagember« roppant körvonalazatlan, de nagyon is indultatos tisztázási nekibuzdulásaira. Ámde a politika érthetőbbé tételének jel-szavával élőknek mindenkor tisztában kell lenniük azzal, hogy amit ők érthetőbbé tételnek gondolnak, az mások szerint összezavarás, értelmetlen né tétel, sőt kár-okozás.” (Csizmadia 2001, 10)

Más elemzések is arra a következtetésre jutnak, hogy az elsődlegesen az ellenfelek kiszorítására, legyőzésére irányuló, végletesen konfrontatív nyilvános kommunikáció közéletünk súlyos torzulásának veszélyét hordozza. „Az új kormányzat természetesen nem kísérletezik a diktatúra visszaállításával, viszont kétségtelenül konfrontatív politizálást folytatott. [...] Az igaz ügy egyetlen letéteményeseinek buzgalmával estek neki politikai ellenfeleiknek, nyilván abban a hitben, hogy egy választásokon győztes párt(koalíció) nemcsak a kormányalakítás lehetőségét happolja el ellenfelei elől, hanem a közjó definiálásának joga is neki jut. Nem így van! [...] Ha bárki is, ráadásul jelentős hatalmi pozícióból, úgy beszél ellenfeleiről, mintha a közrossz bűnébe esett volna, akkor bizony elkezdett a diktatúrák nyelvén beszélni, még ha esetleg meggyőződéses demokratának véli is magát. A [szóban forgó] kormány azonban a közjó ügyében nemcsak az ellenzékkel konfrontálta magát. Folytatta elődei politikáját, mely szerint politikusaink mindig is elsősorban egymásnak beszéltek és nem az állampolgároknak, ezt meghagyták néhány demagóg hajlamú politikai figura passziójának. A közjó ügye természetesen nemigen intézhető el néhány hatásos mondattal, rafinált kommunikációs stratégiával.” (Szabó Márton 1999, 19)

A konfrontatív kommunikációk indokolatlan túltengése, illetve a kooperatív kommunikációk gyakori defektusa óhatatlanul rombolja a közbizalmat, gyengíti a kölcsönösségre való hajlandóságot, és aláássa a társadalmi együttműködések. Az írott és íratlan normák (kommunikációsaké és nem kommunikációsaké egyaránt) napi gyakorlattá váló felfüggesztése, megkerülése vagy éppen nyílt megszegése általános bizalomvesztést eredményezhet, és nemcsak a nyilvános információk megbízhatóságába, hanem általában a demokráciába vetett hitet is megingathatja. Hasonló veszélyeket rejt magában az a végletesen konfrontatív alapállás, amely csak abból a hatalmi szempontból mérlegeli és szelektálja az információkat és a nyilvános kommunikációs aktusokat, hogy milyen mértékben segítik a saját pozíciók erősítését és a (politikai) ellenfelek legyőzését, vagyis ha az információnak és kommunikációjának az igazsággal szemben a (szavazatokban, politikai támogatásban mért) hatékonyság válik a legfőbb, esetleg az egyetlen releváns aspektusává. Tanulságos ebből a szempontból az az elemzés, amely igyekezett végiggondolni, hogy milyen következményekkel járna, ha közéletünkben eluralkodna a kizárólagosan a hatékonyságra, a politikai harc sikeres megvívására koncentráló kommunikáció. „Az értelmiség számára teljesítményromboló lesz, ha kinek-kinek a megítélése törzsi szemlélet alapján zajlik. Egy idő után már nem is a teljesítményére lesznek kíváncsiak, hanem

arra az egy-két jól azonosítható, az adott párthoz, politikai értékhez kötődő szimbólumra, amely gondolkodás nélkül azonnal a megfelelő rekeszbe helyezi őt. Egy újságírónál, tudósnál nem az lesz a fontos, hogy megfelelt-e szakmája elvárásának, hanem az, hogy mennyire szolgálta a törzsi szimbólumok által körülhatárolt és definiált ügyet. Ez olyan reprezentatív nyilvánosságot és értelmiségi létet teremt, amelyben az érvek és teljesítmények versenye és összecsapása helyett a merev várfalak mögül kirohanó, felcícomázott szellemi lovagok tornája zajlik majd; és a győztes sikere csak a várfalon belül lesz siker, s teljesítményét az adott tábor szimbolikájának minél teljesebb elsajátítása és megkérdőjelezhetetlen fenntartása határozza majd meg, s nem az, hogy autonóm módon gondolkodik. [...] Nem a politikusokkal és saját szempontjukból jogos törekvésekkel van baj, hanem az autonómia hiányával. Az újságírásban az autonómia hiánya miatt lesznek jobbosak és balosak. A lapok egy tábort és annak győzelmét szolgálják majd. A gyenge szakmai autonómiákra rátelepszik a kétpártrendszer, s az újságírók nem tudják majd érvényre juttatni a politikai táboroktól független szakmai értékeket. Nem híreket és információkat szolgáltatnak, hanem világnézeti szervizt nyújtanak, megerősítve a saját tábor magasztosságát. [...] A kétpártrendszer által lezsírozott, a politikai pártok és politikai értékek alapján összeszerveződő értelmiségi elitek által uralt politikai-szellemi élet alternatívája a pluralizmus, vagyis az erőforrások sokasága felett rendelkező csoportok, erős szakmai autonómiák, öntudatos, szakmai, szellemi identitásukat – a választásokon túl – nem politikai értékek szerint megszerveződő polgárok-emberek-állampolgárok közös tevékenységéből alakulhat ki. Nem a pártpolitikát kell megölni, elfojtani, hanem olyan ellensúlyokat kellene kiépíteni, amelyek nem (párt)politikai értékek, érdekek alapján szerveződnek. Így lehetne hatékonyan ellensúlyozni a politikai pártok uralmát s az esetleg kialakuló kétpártrendszert, illetve a két nagy párt domináns szerepén alapuló rendszert.” (Kóczyán 2001, 5)

Látnunk kell azonban, hogy – amint erre az idézett szerzők közül többen is utaltak – nem az a probléma, hogy a politikai pártok kommunikációjában sok a konfrontatív elem (és természetesen nem is az, hogy a pártok a politikai marketing eszközeit használják a választók támogatásáért, illetve az ellenfeleik legyőzéséért folytatott harcukban), hiszen a demokráciának éppen az a lényege, hogy nem fojtja el, hanem szabadon hagyja kifejeződni és konfrontálódni az érdekeket, de oly módon, hogy az érdekütközések, a konfrontációk szabályozott parlamentáris keretek között kommunikációsán, tehát szavakkal megvalósított beszédcselekvésekben, és nem erőszak útján zajlanak. Az igazi probléma abban rejlik, hogy a közéleti csatározások azonnal kikezdi a demokratikus viszonyokat, ha a konfrontatív elemek teljességgel elnyomják a kooperatív elemeket, ha a kommunikációnak a politikai harcmezőn elért győzelmekben mért hatékonysága szembekerül az információk igazságával. A szavazatgyűjtő politikai hatékonyságot minden egyéb szempont elé/főlé helyező konfrontatív irányultság az igazság relativizálásával lerombolja a mindennemű kommunikációs együttműködés alapját

képező szemantikai egyértelműséget. Nyilvánvaló ugyanis, hogy ha szavaink – attól függően, hogy éppen milyen célközönségnek milyen politikai üzenetet kívánnak közvetíteni – a politikai érdekek megfelelően helyzetről helyzetre változtatják jelentésüket, vagyis ami tegnap még fehér volt, ma már fekete lesz, vagy éppen fordítva, akkor a nyelv elveszti kiszámíthatóságát és kommunikációs erejét.

Az együttműködő és a konfrontatív kommunikációk egyensúlyának hiánya
 Az egészséges közéletet a konfrontatív és az együttműködő kommunikációknak bizonyos mértékig intézményesen is szabályozott egyensúlya jellemzi. „A nyugati demokráciák sztereóban, két összehangolt kommunikációs rendszeren keresztül tájékoztatják polgáraikat. Az egyik kommunikációs rendszer a hatalmat birtokló párthoz kötődik. Ezt hívják politikai kommunikációnak. A másik kommunikációs rendszer pártsemleges, nem az uralkodó pártot, hanem elsősorban a polgárokat szolgálja. Ezt hívják államigazgatási kommunikációnak. A két rendszer együttesen kormányzati kommunikáció név alatt fut. [...] A párhuzamos, államigazgatási kommunikációs rendszer már nem a pillanatnyi hatalmat élvező pártérdekek, hanem a közügyekről elfogulatlan tájékoztatást kívánó egyének, állampolgári csoportok szolgálatában áll. [...] A demokratikus kormányzati kommunikációban nagy tapasztalattal bíró országokban a pártsemleges közigazgatási kommunikációs gépezetben dolgozóknak nem az a feladatuk, hogy a hatalmat gyakorló politikai párt imázsa fölött őrkdjenek, hanem az, hogy biztosítsák a társadalom teljes körű és lehető legobjektívebb tájékoztatását a kormányzat működéséről, programjairól és szolgáltatásairól, valamint elérjék, hogy a kormány munkája során a társadalom érdekeit és problémáit kellően figyelembe vegye. Ez a második rendszer az, ami nálunk üresjáratban működik. [...] Demokratikus berendezkedésünk egyik legnagyobb hiányossága, hogy fel sem vetődik a két kommunikációs rendszer szétválasztásának szükségessége. [...] A rendszerváltást követő első tíz évben mindegyik hatalmon lévő párt csak a saját kommunikációs rendszerét volt hajlandó működtetni, azt, amelyik a hatalmi érdekeit szolgálta, és amelyet rákényszerített az államigazgatásra is. [...] Vitathatatlan, hogy a mai napig sincs tervbe vett, a társadalmi párbeszédet jól szolgáló, a politikai döntéshozásba integrált, kétirányú kommunikációs rendszere a magyar államigazgatásnak. Sajnos az átfogó reform iránti elkötelezettségnek még csak a jeleit sem lehet látni a kormány működésében. A magyar polgárosodás és gazdasági modernizáció ezen az úton nem járható. A kormányzati kommunikációs rendszer hiányosságai annak a politikai cinizmusnak, társadalmilag kártékony politikai demagógiának és a demokratikus intézményrendszerek iránti elidegenedésnek a forrása, amellyel lépten-nyomon találkozhatunk Magyarországon. Bárki bármit mondhat közügyekben, a polgároknak gőzük sincs arról, kinek van igaza, ki beszél mellé, mi forog kockán. A közvélemény olyan módon félreinformált, olyan módon képtelen belelátni a hatalom napi gyakorlatába, hogy az elképesztő és szégyenletes.” (Göllner 2001, 21)

A torz kommunikációk okairól

A konfrontatív politikai kommunikációk túltengésében, az együttműködő államigazgatási kommunikációk gyengeségében a történelmi-kulturális örökség bizonyos elemei – például a már említett bizalmatlan attitűd – épp-úgy szerepet játszhatnak, mint a közszereplők kicsinyes pozícióféltése, felkészültségük alacsony szintje és felelősségérzetük elhalványulása. Három tényezőre külön is fel kell hívunk a figyelmet.

- ♦ Alighanem a civil társadalom gyengeségére, a civil öntudat és a civil kurázszi hiányára vezethető vissza leginkább, hogy kevésbé korlátozódnak a konfrontáló, és gyakran meghiúsulnak az együttműködő kommunikációk, és erőtlenné válik az íratlan demokrácia és a morális megítélés. Minél kevesebb és minél bizonytalanabb a polgárok sorában az ellenállás és a tiltakozás a közéletet fertőző torz kommunikációkkal szemben, annál kisebb kockázatot kell a közszereplőknek viselniük, ha vétének az írott és íratlan normák ellen. Ha viszont a gátlástalan populista nagyotmondás, a felelőtlen ígéretés, a szavak jelentését kiforgató manipuláció, a megalapozatlan rágalmozás, a sunyi rejtőzködés és a nyílt hazudozás nem vezet gyors hitelvesztéshez és diszkvalifikálódáshoz, akkor magukkal a játékszabályokkal, magával a demokratikus berendezkedéssel kapcsolatos bizalom rendülhet meg.
- ♦ Általánosan elfogadott nézet, hogy Magyarországon – a kelet-európai régió többi országához hasonlóan – a politikai kultúra alulfejlett a nagy múltú nyugati demokráciákhoz képest. Ez a történelmi okokra visszavezethető visszamaradottság sokak szerint a parlamenti demokrácia valamiféle „barbár” vagy „totalitárius” felfogásában mutatkozik meg, amely abban áll, hogy sok politikus és sok választópolgár meg van győződve arról, hogy a parlamenti választásokon győztes uralkodó párt (koalíció) törvényes hatalmat és morális jogot nyert ahhoz, hogy azt tegyen, amit csak akar, tekintet nélkül az ellenzék és bármilyen egyéb társadalmi csoportosulás szempontjaira, véleményére, javaslataira. A győztes pártok képviselői gyakran a közügyeknek még a távoli környékén sem hajlandók elfogadni senkit sem saját pártjuk lojális támogatóin és kliensein kívül, és visszautasítják mindenféle olyan elgondolás megfontolását – különösen, ha az az ellenzék irányából érkezik –, amely nem az ő köreikben fogalmazódott meg. Ilyen körülmények között természetesen nincs sok helye az önmérséklő és türelmes megoldásoknak, és igen csekély az esélye a természetesen együttműködő, kompromisszumokra kész kommunikációknak.
- ♦ Nincs erős és független közszolgálati média, amelyet csakis a kommunikációs szakértelem vezérelne. A tömegkommunikációs eszközök egyfelől csak a közönségnagyságban mért gazdasági haszonra, másfelől a politika kiszolgálására vagy a hatalmi kommunikációra vannak hangolva; hiányzik az autonóm minőségi újságírás. „Egyik esetben sincs módja a közönségnek arra, hogy megtudja az ügyek igazi okát és tényleges hátterét. Nincs lehetőség arra, hogy az átpolitizált botrány tényleges szerke-

zete átláthatóvá váljék. [...] Nagyon is könnyű ma Magyarországon bárkit is hírbe hozni a közszereplők közül. S nagyon is nehéz bárkit is tisztázni, ha egyszer már alaptalanul megvádolták. [...] Mind a politikának, mind pedig a médiának hosszú távú érdeke lenne az, hogy az alkalmi partnerségből elmozduljanak a funkciómegosztáson alapuló együttműködés felé. Mindehhez persze arra lenne szükség, hogy a politikai szféra fölhagyjon végre médiabekebelezési álmaival, a média pedig föladhatná politikaformáló ambícióit.” (Kéri 1999, 85)

A nyilvános kommunikációk torzulása előnytelen hatással van magukra a közszereplőkre is. A történelmi tapasztalatok szerint a közéleti ágensek kevés dologgal tudják jobban gyorsítani szakmai és erkölcsi kopásukat, mint a hatékonynak vélt népszerűség-növelő kommunikációk túlhajtásával, az igazság és a tények semmibe vételével és a tárgyyszerű és kompromisszumkereső megvitatótól való elzárkózással.

A magyarországi televíziózásról

A közkommunikáció és a kultúra területén a rendszerváltás nyomán bekövetkezett változásoknak alighanem a televízió az egyik legpregnansabb indikátora. Az új politikai rendszer létrejöttével megszűnt a műsorszórás állami monopóliuma és a tartalom ideológiai kontrollja. A rádiózásról és televíziózásról szóló törvény megszületése után hamarosan megindították adásaikat az országos kereskedelmi televíziók, helyi szinten pedig lokális csatornák kezdték meg működésüket. A háztartások többsége, elsősorban a városi településeken, kábelrendszerekhez csatlakozott, de elterjedt a műholdas műsorvétel is. Mindeközben a média politikai csatatérre vált, a demokratikus szándékokat igencsak megkérdőjelező, kisajátító küzdelem indult az állami finanszírozású rádió és televízió csatornák irányításáért, és bár az összecsapások hevessege változó, a média körüli konfrontációk tekintetében az ezredforduló után sem történt lényeges változás.

A televíziós műsorkínálat alakulása

A múlt század nyolcvanas éveitől az új évezred első évtizedének közepéig olyan mértékű és mélységű mennyiségi és tartalmi változások mentek végbe a hazai televíziós műsorkínálatban, amelyek vitathatatlanul rányomták a bélyegüket kultúránk és közéletünk főáramára. (Terestyéni 2004) A legszembeűnőbb változás azonban a műsorkínálat mennyiségének megsokszorozódása a nyolcvanas évek közepétől az új évezred kezdetéig. Az országos televíziós állomások műsorainak számában és a műsoridőben – nem utolsósorban az új csatornák belépésének köszönhetően – látványos gyarapodás következett be. Míg 1985-ben az akkor alig másfél csatornás Magyar Televízió mintegy 850 műsort sugárzott egy hónap alatt, 2000-ben öt teljes csatorna már több mint 4500-at, és ugyanezen időszak alatt az átlagos napi

összműsoridő 22-23 órától közel 103 órára emelkedett. Az MTV2 gyakorlatilag már a napnak mind a 24 óráját kitöltötte adásával, de a többi csatorna műsora is egyre hosszabban nyúlt bele az éjfél utáni éjszakai órákba. Fontos hozzátenni, hogy a műsorkínálat gyarapodásával a kulturális szokások is átalakultak: közönségvizsgálatok szerint „Magyarországon nemcsak évről évre nő a televíziózásra fordított idő mennyisége, hanem lassan sikerrel pályázhatunk a világhírségre az egy lakos által naponta átlagosan a képernyő előtt töltött idő mennyiségét tekintve.” (Vásárhelyi 2002, 8)

Azzal párhuzamosan, hogy a nyolcvanas évek közepétől az ezredfordulóra a hazai országos televíziós programkínálat a többszörösére növekedett, a műsorfolyam egészében egyre inkább a tömegkultúra jellegzetességeit mutató könnyű szórakoztatás lett a domináns tartalmi kategória. Ez a tendencia nagymértékben felerősödött 1998-tól, a kereskedelmi csatornák belépésétől kezdve, ezeknek műsorában ugyanis a hírműsorokat leszámítva alig jelent meg olyan program, amely ne a könnyű szórakoztatás kategóriájába tartozott volna.

Az országos csatornák kínálatában az új évezred kezdetére csökkent a hazai, és jelentősen emelkedett a külföldi gyártású produkciók mennyisége. A fiction (film, tévéjáték) műfajokban meghatározóvá vált az Amerikai Egyesült Államokból és Nyugat-Európából származó programok jelenléte, de egyre gyakrabban tűntek fel dél-amerikai (brazil, argentin, mexikói) sorozatok (szappanoperák) is. A kereskedelmi televíziók kínálatában különösen nagy szerepet játszottak a külföldi gyártású anyagok, mégpedig elsősorban az USA-ból érkezettek. Az import anyag térnyerését természetesen nagymértékben megkönnyítette, hogy a hírműsorokat, információs magazinokat, beszélgetős stúdióműsorokat és néhány hasonló műfajt leszámítva szinte teljesen megszűnt a hazai televíziós műsorgyártás.

A közfinanszírozású (állami tulajdonú) és a kereskedelmi csatornák kínálatá között igen jelentős különbségek alakultak ki. A közfinanszírozású csatornákon a kereskedelmiekhez képest lényegesen több a politikai-társadalmi-gazdasági aktualitásokkal kapcsolatos tájékoztató- és vitaanyag, a kulturális információ, az ismeretterjesztés, a dokumentumszerű valóságábrázolás, a sport, valamint a vallási műsor, viszont kevesebb a sorozat, a játékos vetélkedő, a talk-show és kabaré, valamint a (mozi)film. Ezzel szemben a kereskedelmi csatornák műsorszerkezetének meghatározó darabjai a (film)sorozatok (szappanoperák), és annak ellenére, hogy nem hiányoznak a politikai tájékoztatásnak, a kultúra területéről szóló informálásnak, az ismeretterjesztésnek a műsorai sem, a kereskedelmi csatornákra indulásuktól kezdve mégis egyértelműen a közönségszerző szórakoztató irányultság nyomta rá a bélyegét.

Az ezredforduló előtti és utáni években a televíziós műsorok túlnyomó többsége nem speciális közönségrétegeket, hanem differenciálatlanul a nagyközönséget vette célba. A fiatalok jelentették az egyetlen olyan nézői csoportot, amelyet viszonylag jelentősebb számú produkció igyekezett elérni. Lényegében csak az MTV két programjáról mondható el, hogy az

ifjúsági korosztályokon kívül, ha nem is jelentős gyakorisággal, de legalább alkalmanként más nézői rétegeket (nemzetiségeket, nőket, időseket, falusiakat) is megcélzott.

Az országos televíziók mezőnyének egészét tekintve a műsortípusok gyakorisági listáját a kilencvenes évek végén és az új évezred első éveiben többségükben a könnyű szórakozást szolgáló, szappanopera jellegű (film)sorozatok vezették. Ezen belül azonban az állami csatornák programja valamivel egyenletesebben oszlott el a különféle műsortípusok között, mint a kereskedelmieké. Az utóbbiakra sokkal inkább jellemző volt, hogy néhány műsortípus, elsősorban a sorozatok, önmagukban is kitöltötték a műsoridő igen jelentős részét, miközben más műsortípusok (például dokumentumfilmek, ismeretterjesztő műsorok) csak csekély mértékben vagy esetleg egyáltalán nem kaptak teret.

A politikai, társadalmi, gazdasági, kulturális aktualításokról való tájékoztatás mennyiségi mutatóit tekintve a kilencvenes évtized utolsó éveiben és az új évezred kezdetén kiemelkedően az állami Magyar Televízió két csatornájáé volt a vezető szerep (a kép teljességéhez azonban az is hozzátartozik, hogy a műholdas sugárzású MTV2 nézettsége alig-alig éri el a mérhetőség határát). Az is elsősorban az MTV két csatornáját és a Duna TV-t jellemezte, hogy az általában nagyközönséget vonzó filmek és sorozatok között viszonylag jelentős számban és arányban fordultak elő a realiztikus valóságábrázolás műfajai, így dokumentumfilmek és társadalmi drámák, valamint történelmi és természetfilmek, viszont a kereskedelmi adókhöz képest lényegesen kisebb volt az erőszakos cselekményeket gyakran naturalisztikusan ábrázoló produkcióknak, az akció-, bűnügyi, kaland- és horrorfilmeknek a gyakorisága.

Ellentétben azzal a gyakran megfogalmazódó véleménnyel, hogy a közfinanszírozású csatornák közszolgálati jellege az utóbbi években erősen hanyatlott, a vizsgálati adatok azt mutatják, hogy – bár a szórakoztató produkciók mennyisége a közfinanszírozású csatornákon is kétségtelenül jelentősen növekedett, és bizonyos közművelődési műsortípusok (például az oktatóműsorok és a dokumentumfilmek) valóban háttérbe szorultak – a fajsúlyosabb tájékoztatást szolgáló és a magasabb kulturális értékeket közvetítő műsorok számában és részarányában a kilencvenes években és az új évezred kezdetén nem következett be drámai csökkenés, sőt az előbbieket esetében még némi emelkedés is jelentkezett. (Más kérdés természetesen, hogy a közszolgálatiként azonosítható műsorok milyen időpontokban – főműsor-időben vagy kevésbé frekvenciált napszakokban – kerülnek adásba, és milyen színvonalat képviselnek, illetve mennyire vonzóak a közönség számára.)

A kilencvenes években lezajlott látványos változások után az országos televíziós műsorkínálat összetétele és szerkezete az ezredfordulóra lényegében megszilárdult, és a kilencvenes évek végétől egyik évről a másikra már nem mutatkoztak jelentősebb változások a műsortípusok részarányaiban. Az egyes típusokon belül feltűntek azonban olyan új műsorok, mindenek-

előtt a szórakoztató kategóriában a valóságshow-k megjelenését említhetjük, amelyek jelentős közönségfigyelmet vontak magukra.

A globalizáció tömegkommunikációs vonatkozásai

Az olcsó tömegtermelést lehetővé tevő technika és az országhatárokat átlépő, politikai-ideológiai megfontolások által nem korlátozott piac az előző évszázad hetvenes-nyolcvanas éveitől (Kelet-Európában a rendszerváltás óta) hatalmas lehetőségeket nyitott a kommunikációs termékek szabad cseréje és a kultúrák érintkezése előtt. A vágyott, majd megnyert szabadságnak azonban olyan árnyoldala is van, amely sokak szerint kétségessé teszi, hogy kulturális-kommunikációs vonatkozásokban beszélhetünk-e egyáltalán a globalizáció előnyeiről, kedvező hatásairól.

A globalizáció árnyoldalai a nemzetközi kommunikációban

Úgy tűnik, hogy kulturális-kommunikációs téren is bekövetkezik – lényegében már be is következett – az a változás, amely általában szükségképpen végbemegy minden olyan esetben, amikor a piaci mechanizmusok érvényesülését semmiféle szabályozás nem tartja szigorú, de a szereplők számára még éppen elfogadható keretek között: a korlátozatlan versenyben az erősek még erősebbek, a gyengék még gyengébbek lesznek, a fogyasztó pedig kiszolgáltatottá válik. Számos jele van annak, hogy a globalizálódó információs-kommunikációs piacon a profitorientált és ugyanakkor tőkeerős média-impériumok egyre inkább monopolizálják a termékek előállítását és forgalmazását, aminek óhatatlan velejárója, hogy a jól jövedelmező tömegáruval szemben a kevésbé jövedelmező közszolgálati kommunikációs javak, bármilyen magas kulturális értéket képviselnek is, sőt esetleg annál inkább, reménytelenül háttérbe szorulhatnak. Tanulságos ebből a szempontból a Hans-Peter Martin és Harald Schumann szerzőpáros *A globalizáció csapdája* című, magyar fordításban is megjelent könyvének egy részlete. „Ahogy egyre kevésbé ismer országhatárokat a képek piaca, úgy szűkül is egyre inkább be. Az amerikai filmipar átlagban ötvenkilencmillió dollárt költ egy játékfilmre, ez akkora összeg, hogy ilyen nagyságrendeknél európai vagy indiai producerek labdába sem tudnak rúgni. Miután a hatalmas ráfordítással előállított amerikai filmek a technikát és a felszereltséget illetően egyre magasabbra teszik a lécet, melyet aztán a konkurensok egyre ritkábban tudnak átvinni, Hollywood és New York szívóereje csak még tovább erősödik. S amit a jövőre ígérnek, a majd minden háztartásban jelen lévő ötszáz tévécsatorna nyújtotta sokszínűség, az is csak látszólagos sokszínűség. Néhány piacvezető fogja jó sok adáshelyen a saját árúját újra és újra eladni... A koncentráció tovább fokozza majd a nagyobb nézettségi indexek kergetése is. Ami pedig az élő közvetítéseket illeti, a közvetítési jogok megvásárlását, például fontos sporteseményekét, azokat már csak hatalmas reklámbevételek segítségével lehet finanszírozni, ilyenekre azonban csak a nagyobb tévétársaságok vagy erős nemzetközi forgalmazók tudnak szert tenni. Reklámozóként vagy

szponzorként viszont megint csak azok a gyártók jönnek szóba, akik azon az egész területen, ahol fogható a szóban forgó adás, már amúgy is jelen vannak, ezek pedig elsősorban a multinacionális konszernek.” (Martin-Schumann 1998, 29) Vagy idézhetnénk a már többször hivatkozott George Gerbner professzort, a médiakutatás egyik nemzetközi szaktekintélyét: „Az emberiség történetében most érkezünk el először olyan korszakba, amikor az emberekről, az életről és az értékekről szóló történetek többségét már nem a szülők, az iskolák, az egyházak és más közösségek mesélik, hanem globális üzleti csoportosulások, amelyek el akarnak adni valamit. Ez radikális változást jelent abban a tekintetben, hogy miként hasznosítjuk a kreatív tehetséget, hogyan növekednek fel gyermekeink, és eközben mit tanulnak. A szerepek, amelyekbe belenövünk, és azok a módok, ahogyan mások látnak bennünket, többé már nem házilagos produktumok, nem kézművesen, kispárilag előállítottak, nem a szűkebb közösség által inspiráltak, hanem egy fokozódó mértékben monopolizálódó piaci folyamatnak a termékei, amely piac uralja a kulturális főáramot. Ez a folyamat az emberek sokaságát érintő torzulásokat, egyenlőtlenségeket, méltánytalanságokat eredményez. A csatornák megsokszorozódnak, a kommunikációs technológiák azonban konvergálnak [...] A médiaközi érdekcsoportosulások visszafogják a versenyt és megakadályozzák az újonnan érkezők belépését. Így a kábeltelevízió és a videó nem vezet a termelés és a nézés változatosságához. Kevesebb kreatív forrás hosszabb időben több csatornát tölt meg szabványosított anyaggal, amelynek torz ábrázolásmódjai és hatalmi viszonyai megkövülnek idejétmúlt és káros reprezentációk egymásutánjában. [...] A globális piac áramvonalasítja a termelést, homogenizálja a tartalmat, kiszorítja a főáramból az alternatív szempontokat, és a kulturális politikát még inkább kivonja a demokratikus és nemzeti ellenőrzés alól.” (Gerbner 1997, 15, 23)

A nemzetközi hírforgalom egyirányúsodása

A hetvenes évek első felében a médiával foglalkozó nemzetközi irodalomban – főképpen az erősen baloldali elkötelezettségű szerzők munkáiban – már nyomatékosan és nagy kritikai éllel fogalmazódott meg az a nézet, hogy a világ kommunikációs-kulturális szempontból is globális piac lett, amelyen a tőke és a technológia urai diktálnak. Emellett elsősorban a fejlődő országok részéről vetődött fel nagy hangsúllyal az az ellentmondás is, hogy az információk szabad áramlásának elve (*free flow of information*), amely annakidején a Helsinki Egyezményben is kiemelt helyet kapott, valójában nem nagyon bővíti a feltörekvő és a hangjukat hallatni akaró nemzetek kommunikációs lehetőségeit, viszont a nagy és tőkeerős hírügynökségeknek és médiavállalatoknak módot ad arra, hogy a nemzetközi hírpiacon saját, elsősorban a fejlett világ nagyhatalmi helyzetű országainak ügyeit és szempontjait kultiváló, a fejlődő világra és általában a kisebb országokra csekély figyelmet fordító kínálatukkal töltsék meg.

A nemzetközi hírforgalom egyensúlytalanságát jó néhány empirikus kutatás is igazolta. Ezek közül kiemelhetünk egy, a nyolcvanas években az

Unesco égisze alatt végzett nemzetközi összehasonlító tartalomelemzést, amely 29 ország mértékadó sajtótermékeinek és legfőbb televíziós híradásainak külföldi vonatkozású híryanagára terjedt ki. A vizsgálat többek között azzal a tanulsággal zárult, hogy a fejlett nyugati országok által működtetett nagy transznacionális hírügynökségek mindennapi hírszolgáltatásaikban elsősorban a nyugati világ hagyományos politikai és gazdasági centrumairól – az észak-amerikai és a nyugat-európai régióról – informálnak oly módon, hogy a nemzetközi ügyekben is ezen centrumok szempontjait hangsúlyozzák, a világ egyéb régióit pedig az ezen centrumokhoz való viszonyukban ábrázolják. A fejlődő régiók, a feltörekvő országok saját jogukon többnyire csak abban az esetben kerülnek fel a nemzetközi hírforgalom napirendjére, ha környékükön valamilyen szinten a fejlett centrumokat is érintő konfliktusok robbannak ki, vagy rendkívüli méretű katasztrófák, természeti csapások történnek vagy fenyegetnek. Mivel a nagy nemzetközi hírügynökségek pénzügyileg jól megalapozott technikai-technológiai fölényüknél és gyorsaságuknál fogva a nemzeti forrásoknak, így a kisebb, illetve geopolitikailag periférikusabb országok legjelentősebb lapjainak és televízióinak is a legfőbb szállítói, megközelítésük és hírszelekciójuk óhatatlanul rányomja bélyegét a nemzeti tájékoztatásokra is. Ennek pedig logikus következménye, hogy az emberek világszerte a valóságnak egy olyan képével találkoznak, amely a fejlett országok monopolhelyzetbe került hírforrásainak szemszögéből láttatja a világ eseményeit és problémáit. (Unesco 1985)

Más természetű kutatások is azt jelzik, hogy a kis országok, hacsak nem a fejlett régiókat is fenyegető konfliktusok vagy katasztrófák helyszínei, meglehetősen ritkán és erősen korlátozott terjedelemben jelennek meg a nemzetközi hírkínálatban. Így például a Tömegkommunikációs Kutatóközpontban a nyolcvanas években, illetve az MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoportban a kilencvenes évek végén annak a sajtóképnek az elemzése, amelyet nemzetközileg is elismert, minőségi nyugati lapok Magyarországról alakítottak ki, egyértelműen azt mutatták, hogy a mértékadónak számító nyugat-európai sajtóforrások érdeklődése meglehetősen mérsékelte az olyan, a nyugati centrumokhoz képest geopolitikailag periférikus elhelyezkedésű kis országok iránt, mint hazánk is. (Terestyéni 1999a)

Meg kell jegyezni azonban, hogy bár a nemzetközi hírforgalom egyensúlytalansága nyilvánvaló, nagyon is kétséges, hogy vajon az ezen egyensúlytalanságot sérelmező, kommunikációs-információs imperializmust emlegető panaszok valóban minden vonatkozásban jogosultak-e. Meglehetősen természetesnek tűnik ugyanis, hogy a nemzetközi hírek fókuszában a világpolitikára jelentős hatást gyakorló országok és események állnak. Meggyőzően lehet érvelni amellet, hogy a hírek éppen akkor adnának torz képet a valóságról, ha bennük nem a ténylegesen érvényesülő erőviszonyok tükröződnének, és figyelmük nem a világ sorsát, népek és államok jövőjét, emberek sokaságának életét jelentősen befolyásolni képes ágenszerepekre és történésekre irányulna. Az a következtetés pedig nagyon veszélyes lehet, hogy a fejlődő és/vagy periférikusabb geopolitikai helyzetű országok kom-

munikációs pozícióin a nemzetközi hírforgalomban az információk és eszmék szabad áramlásának korlátozó jellegű szabályozása javíthatna.

A külföldi műsorkínálat térnyerése a magyarországi televíziókban

A globalizálódásnak az információs-kommunikációs piacot egyfelől üdvösen felszabadító, másfelől viszont a nemzeti kulturális értékeket több vonatkozásban is veszélyeztetni látszó hatásai világosan megmutatkoznak napjaink televíziós műsorkínálatában.

	1986	1992	1998	2002	2004
Magyar	85	77	73	78	78
Európai	10	14	12	6	7
USA és Kanada	1	6	12	13	13
Egyéb	4	3	3	3	2
Összesen	100	100	100	100	100
N	1004	1401	4126	4729	4259

12/3. táblázat *A magyar, az európai, az amerikai és az egyéb produkciók aránya az országos televíziócsatornák műsorában 1986, 1992, 1998, 2002 és 2004 márciusában (százalék)*

Az MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport adatai szerint a műsorkínálat mennyiségi gyarapodása szorosan együtt járt a hazai és a külföldi gyártású anyag arányának módosulásával. Az országos csatornák kínálatában a nyolcvanas évek közepétől az új évezred elejére csökkent a hazai, és jelentősen emelkedett a külföldi gyártású produkciók mennyisége. Az 12/3. táblázat jól szemlélteti a műsorkínálat változásának azt az alapvető trendjét, hogy a nyolcvanas évek közepétől az új évezred kezdetére a műsorok mennyiségének látványos gyarapodása a hazai gyártású anyag részarányának

	Közszolgálati	Kereskedelmi
Magyar	86	62
Európai	8	4
Amerikai	5	31
Egyéb	1	3
Összesen	100	100
N	2883	1376

12/4. táblázat *A magyar, az európai, az amerikai és az egyéb produkciók aránya a közszolgálati és a kereskedelmi televízió csatornákon 2004 márciusában (százalék)*

csökkenését és a külföldi gyártású – elsősorban az észak-amerikai – részarányának növekedését hozta magával a műsorszerkezetben, mintegy igazolva azokat az aggodalmakat, hogy a szűkös anyagi lehetőségek miatt igen erősen korlátozott hazai gyártás nem lesz képes versenyezni a külföldi, különösképpen a nagyon népszerű és éppen ezért jó reklámhordozó, emellett olcsó, tehát jól jövedelmező észak- és dél-amerikai kínálattal, és így a megnövekedett összműsoridő szükségképpen a hazai értékek viszonylagos térszűkítését jelenti. Különösen a kereskedelmi televíziók esetében elgondolkodtató az amerikai import részarányának nagysága a hazai és az európai műsorok rovására. (12/4. táblázat)

Természetesen nem magában a külföldi produktumok gyarapodásában kell látnunk a problémát, hiszen ez akár a kínálat bővülését, a kulturális paletta színesedését is jelenthetné, hanem abban, hogy a külföldi dömping többnyire meglehetősen alacsony kulturális értékű, könnyen befogadható, könnyen eladható tömegárut (például durván erőszakos akciófilmeket, sekélyes humorú komédiákat és hasonlókat) képvisel. A hazai televíziózásnak a globális kommunikációs piac részévé válásával a hazai médiának gyengül az a képessége, hogy megőrizze nemzeti jellegét és a szórakoztatás mellett egyéb kulturális-információs közfunkciókat is betöltsön. „A nyakunkba szakadt médiapiacra információ-túltermelés van. Mivel ezt a termelést is a profitelv mozgatja, minél többeket akar elérni, és ezért lefelé nivellál, színvonalra jól kiszámíthatóan egyre sekélyesebbé finomul. Miközben tehát minden eddiginél több időt töltünk a tévé előtt – Neil Postman kifejezésével »halálra szórakozzuk magunkat« – a műsorözönben nem találunk olyan magatartás-mintákat, gondolkodási sémákat, problémamegoldási módozatokat, amelyek segítenék a civilizált együttélést, a világ megértését, a személyes önazonosság vagy a sokszínű csoportidentitások kialakítását és fenntartását. Nincsenek minőségi tévéműsorok, nincsenek minőségi napilapok, és – félretéve az értékrelativizmussal kapcsolatos vitákat – abban a világban, ahol Dosztojevszkij helyére Donald kacska lép, ahol a Varázshegy helyett a Titanic a közös viszonyítási keret, sokak számára egyértelműen rosszabb élni [...] Rossz közérzetünk a nyilvánosságban globális okokra vezethető vissza, pontosabban, a nyugati médiafogyasztási szokásokba való betagozódásunkból fakad.” (Dessewfy Tibor 1998, 28)

Közszolgálati média a nemzeti értékekért a globalizációval szemben

Világszerte, így a szorosabb és hatékonyabb integrációra törekvő Európában is, sokan keresik a választ arra a kérdésre, hogy miképpen lehet megőrizni a nemzeti kultúrák értékeit a globalizálódó kommunikációs piacon. Egyelőre – most legalábbis úgy tűnik – a szkepszis hangjai dominálnak. „A nemzetállamok kormányai, bárhogyan is reagálnak a transznacionális média kihívásaira, mindenképpen frusztrálódnak: olyan kérdésekben és olyan folyamatokról kell dönteniük, melyeknek súlypontja egyre inkább a hatókörükön túl van. A nemzetközi jog alapvetően a szuverén nemzetállamokra épül, elsősorban azok számára fogalmaz meg kötelességeket. Ugyanakkor a nemzetál-

lamok lehetőségei a nemzetközi kommunikáció szabályozásában igen korlátozottak a nemzetközi médiakorporációkkal szemben: egyrészt az európai integrációs törekvésekkel kapcsolatos transznacionális szabályozás a nemzetközi korporációknak kedvez, másrészt a nemzetközi korporációknak a szabályozás nemzeti különbségei miatt tág lehetőségeik vannak a szabályozás alóli kibúváásra. Ha ez nem sikerül, akkor gyakran a nyílt szabálysértéstől sem riadnak vissza.” (Kováts 1995, 71–72)

A tapasztalatok fényében nem lehet csodálkozni azon, hogy a globális kommunikációs piac nyomását és a tőkeerős transznacionális médiabirodalmak hatalmát érzékelve, a nemzeti kultúrák sorsáért aggódva és az uniformizált McDonalds- és Dallas-jövőtől elrettenve sokan idézik a „Jihad vs. McWorld”-formulát, amellyel szerzője, Benjamin Barber, a Rutgers Egyetem Walt Whitman Központjának igazgatója arra kívánt utalni, hogy csak két út létezik számunkra: „vagy a Nyugati Világ vagy a törzsi háborúk; vagy a globális kapitalizmus vagy a bezárkózás a nemzeti hagyományba...” (György 1997, 84) Ez a végletes szembeállítás természetesen aligha vezet olyan eredményre, amelyet kívánatosnak tarthatnánk. Nyilvánvaló, hogy a türelmetlen elzárkózás a Nyugattól, a piaci verseny elutasítása, az információs szabadság létjogosultságának megkérdőjelezése éppúgy elhibázott stratégián alapuló magatartás, mint a globális piac tömegárúja előtti behódolás, az értékeesebb kulturális termékek térvesztésébe való beletörődés, a nemzeti pozíciók feladása. Iránymutató lehet a Georg Gerbner professzor által kezdeményezett Kulturális Környezet Mozgalom (Cultural Environment Movement), amely azt a célt tűzte maga elé, hogy világszerte összefogja azokat az intézményes és civil erőket, amelyek a maguk békés eszközeivel hajlandók tenni egy értékeesebb kommunikációs kultúra megteremtéséért. (Gerbner 2000)

A törvények paragrafusaira, azaz az írott demokráciára hagyatkozó, az íratlan demokrácia hallgatólagos szabályainak megsértésével, semmibevevével nem számoló közkeletű feltételezés, hogy a tömegkommunikáció területén a közszolgálati médiumok sikerrel vehetik fel a harcot a globalizáció káros hatásaival, és a kultúra fősodrában megőrizhetik a silány tömegáru nyomásával szemben a nemzeti értékeket. A közszolgálati műsorszolgáltatásnak valóban ez lenne az egyik legfőbb feladata, Magyarországon azonban ezen a téren is ellentmondásos helyzet alakult ki. Egyfelől a közgondolkodás, de még az érintett döntéshozók jelentős része is a közszolgáltatásigot nem a kulturális értékek kultiválásával, hanem az állami tulajdonlással azonosítja (Kováts 2002), másfelől jelentős politikai erők a közszolgálati (az állami, a közpénzekből finanszírozott) csatornában elsősorban a politikai-választási harcok egyik fontos fegyverét, a népszerűség erősítésének, az állampolgárok (a választók) mozgósításának, a politikai propagandának az eszközt látják, és miközben ebből az alapállásból mindent bevetnek annak érdekében, hogy a szóban forgó csatornában kizárólagos befolyást szerezzenek, a kultúra és a minőség szempontjait veszni hagyják.

Új infokommunikációs technológiák

Útban az információs társadalom felé

Az új infokommunikációs eszközök társadalmi hatásait kutatók jelentős hányada, Manuel Castells nagyszabású munkájából (Castells 1996–1997) kiindulva, az információs társadalmat úgy tekinti, mint amelynek elengedhetetlen, lényegi összetevője az internet, az információ hálózatba szervezett előállítása, továbbítása és tárolása, aminek következtében a társadalmi

ramok elsősorban az internetre koncentrálnak, az egyéb infokommunikációs eszközök használata észrevétlen marad számukra. (Pintér 2005) Az a feltevés, hogy az internetezők társadalma mellett létezik egy – az előbbinél természetesen lényegesen nagyobb népességhányadra kiterjedő – észrevétlen információs társadalom is, hozzájárulhat bizonyos ellentmondások értelmezéséhez, illetve feloldásához. Ilyen például, hogy miközben Magyarország az internetezők számában még a hasonló fejlettségű országokhoz képest is jelentősen elmarad, a (munkahelyi és otthoni) számítógépek számában és aktív használatában már jobb a helyzet, a mobiltelefonía tekintetében pedig a hazai mutatók (ellátottság és használat) köztudomásúan összeurópai szinten is nagyon jónak mondhatók. Mindenesetre akár elfogadjuk az észrevétlen információs társadalom fogalmának hasznosságát, akár nem, az sajnos kétségtelen, hogy az internet elterjedtsége Magyarországon egyelőre (2005 végén) az Európai Unió országainak még az átlagát sem nagyon éri el, és ez a körülmény az ország fejlődését, a fejlett EU-régiókhoz való közeledését is mindenképpen hátráltatja. (Lásd még Dessewffy–Fábián–Z. Karvalics 2005)

Típus	Jellegzetes használati módok	%
Élménykereső	<ul style="list-style-type: none"> - könnyűzene-hallgatás, letöltés; - rádió, tévéműsor; - online játékok; - sporthírek; - aktfotók, erotikus oldalak megtekintése; - csetelés; - szabadidős információk; - társkeresés stb. 	33
Információt, tudást kereső	<ul style="list-style-type: none"> - internetes lexikonok, szótárak használata; - szakmai tanulmányok olvasása; - keresőprogramok használata; - oktatási anyagok használata; - múzeumok, képgyűjtemények látogatása; - e-mail; - tájékozódás számítógépes vírusokról és védekezési lehetőségekről; - technikai, tudományos újdonságok; - utazás előkészítése stb. 	32
Extenzív internethasználó	szinte valamennyi felhasználási módot gyakorló, igen sok időt a hálón töltő „mindenevő”	19
E-elit	<ul style="list-style-type: none"> - a pártok és a kormány weboldalainak látogatása, aktuális politikai információk; - online újságok olvasása; - vásárlás, kereskedelmi információk; - gazdasági-tőzsdei információk; - banki ügyintézés; - önkormányzat weboldalának látogatása stb. 	15
Összesen		100
N		644

12/5. táblázat Internethasználói típusok (százalék)

Az internet különböző használati módjait kutatva egy, az MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport által aktív internetezők körében végzett vizsgálat (Angelusz–Tardos 2004) többváltozós elemzésekkel négy jellegzetes használati típust különített el. (12/5. táblázat) A használati típusok társadalmi beágyazottságának elemzése azt mutatta, hogy a tudást és információt kereső használati mód többnyire magas iskolázottsággal és városi lakóhellyel jár együtt. Az élménykereső típusnál mindez ellentétes előjellel jelenik meg (közepes vagy alacsonyabb iskolai végzettség, nem urbanizált település), amelyet hasonló jelleggel aránylag kedvezőtlenebb anyagi státusz egészít ki. Az életkor szerepe e típusoknál nem jelentős, legföljebb az érdekel említést, hogy az élményinternet érdekes módon nem emelkedik ki a legfiatalabb korcsoportokban, holott az ifjúság könnyedebb, lazább életstílus alapján ez lenne várható. A nem szerepe sem egészen érdektelen, ugyanis a várakozásokkal szemben a nők inkább a „komolyabb” (tudás), a férfiak inkább a „könnyebb” (élmény-) műfajok felé orientálódnak. Az „e-elit” orientáció az átlagosnál iskolázottabbak körében fordul elő, és egyedül ennél a típusnál jelenik meg meghatározó tényezőként a jó vagyoni helyzet. Erőteljes a már nem egészen fiatal életkor és a politikai érdeklődés szerepe is, ami arra utal, hogy ezen típus háttérében aránylag beérkezett, társadalmilag-politikailag beágyazott csoportok állnak (e típus átlag feletti arányban fordul elő magasabb szintű vezetők, menedzserek és önállók között). Az „extenzív” válfajt lényegében az ellentétes jegyek, a pályakezdő életkor, alacsonyabb iskolázottság és a politikai érdeklődés hiánya jellemzik.

Digitális szakadék

A digitális, hálózati és interaktív infovilág jellegzetességeit fürkésző kutatók többsége egyetért abban, hogy az új körülmények között az egyik legjelentősebb feszültségforrás a kommunikációs infrastruktúrához és a digitális információhoz való „hozzáférhetőség [lesz], ami tulajdonképpen számos egymáshoz kapcsolódó jelenségegyüttest takar. Az új, felfokozott információs világban való részvételhez – ami persze nem feltétlenül kötelező és nem feltétlenül pozitív visszhangú – legelőször is technikai eszközökre van szükség. Ha valóban egy információs társadalmi fejlődésnek vagyunk a tanúi, akkor szükség van arra, hogy mindenki egyenlően hozzáférjen a technológiához és a tartalomhoz. Hogyan lehetséges ez, ha a technológia egyrészt pénzigényes, másrészt a használata tudásigényes? Mi lesz a kizártakkal? A hozzáférés tehát többretegű, egyszerre technológiai, tartalmi (információs), tudásbeli és anyagi konfliktus.” (Pintér 2001,131)

Nyilvánvaló ellentmondásban azokkal az utópisztikus elgondolásokkal, amelyek – mint ahogy ez például Nicholas Negroponte ismert könyvében is olvasható (Negroponte 1995) – azt jósolják, hogy a digitális, interaktív, hálózati kommunikáció korában a feszültségeket hordozó társadalmi-kulturális különbségek mintegy aktualitásukat veszítik és feloldódnak a hierarchiákat nem ismerő hálózatok és a digitális információgazdagság világában, sokan

úgy látják, „egyre növekvő aggodalom tapasztalható abban a kérdésben, hogy amikor az információs társadalmunkat létrehozuk, nem okozunk-további megosztottságot a társadalomban: különbséget teszünk azok között, akik hozzáférnek az információhoz és azokat megfelelően használni is tudják, és azok között, akik mindezt képtelenek megtenni. Pontosabban, az aggodalomra az ad okot, hogy a társadalomban a szegények és gazdagok, a műveltek és kevésbé műveltek, a többség és az etnikai kisebbségek, a nyelvi és vallási csoportok, a fizikailag vagy szellemileg ép és fogyatékos emberek közti különbséget elmélyíthetjük, konzerválhatjuk.” (Moore 1998, 240)

Híres munkájában Manuel Castells is olyanak ábrázolta a hálózati kommunikáció szervezte társadalmat, mint amelyben mélyülő szakadék húzódhat azok között, akik – az egyik oldalon – a hálózati kommunikáció világában interaktívan képesek élni az új technikák kínálta lehetőségekkel, és azok között, akik – a másik oldalon – erre az interaktivitásra nem képesek, vagyis megmaradnak passzív befogadói szerepben. (Castells 1996–1997) „A jövődölt információs társadalom [...] kijegecesedett alakjában [...] az interaktívak és a nem interaktívak kommunikációs terének totális szétválasztása miatt egy olyan, bizonyos értelemben kasztrendszer jellegű képződménynek ígérkezik, amelynek két, sok szegmensből álló főcsoportja között minimális mennyiségűre redukálódnak a kommunikációs kapcsolatok.” (Varga 1999, 71) „[...] A »digital divide« létét vallók a globális hálózattal összefüggő társadalmi átalakulást nem univerzális haladásként látják, hanem nagyon is tekintettel vannak a nyertesek és vesztesek, a vele élni képesek s a belőle kiszorultak új egyenlőtlenségének aggasztó tendenciájára [...] Az információs infrastruktúrával élni képes elit, illetve a technológiai globalizációból kiszoruló tömegei, tehát a jövátételtenül mélyülő szakadék rémképe éppúgy érvényes lehet akár egy-egy országon belül, mint az első és a harmadik világ kettőségét szemlélve.” (György 2001, 26)

Funkcionális illiteráció

A társadalmi kommunikáció jelenségvilágát a kutatók és az érdeklődő közönség is hajlamos egyfelől pusztán a média és a politikai nyilvánosság területeire, másfelől a kommunikáció technológia fejlődésének néhány, a műszaki-technikai újdonságok kínálta látványos és divatos eredményére szűkíteni, mint amilyen a mobiltelefon, a multimédia, a számítógépes világháló, a digitalizáció. Kétségtelen, hogy a modernizációhoz elengedhetetlen a műszaki-technológiai fejlődéssel való lépéstartás, ugyanakkor az sem vitatható, hogy egy nemzet kommunikációs kultúrájának színvonalát és erejét, modernizálódásának és az információs társadalomba történő belépésének esélyeit alapvetően meghatározza, hogy népességét milyen mértékben jellemzi az anyanyelvi és idegen nyelvi kommunikációs készségeknek és jártasságoknak a gazdagsága, kidolgozottsága vagy esetleg szélesebb körben mutatózó visszamaradottsága.

Különbéféle vizsgálatok eredményei szerint a magyarországi felnőtt lakosság számottevő rétegeiben az anyanyelvi literációs készségek és az idegen nyelvi

ismeretek mind mennyiségi, mind minőségi szempontból elmaradnak azoktól a követelményektől, amelyeket egy, az információs társadalom eszméjét megvalósítani hivatott szerveződés és kulturális közeg támaszt jövendő tagjaival szemben. (Terestyéni 2002a; Balázs szerk. 2004) A magyar felnőtt lakosság körében a funkcionális illiteráció Magyarországon (is) népes csoportokat veszélyeztető szociokulturális probléma, amely mély és valószínűleg egyre növekvő szakadékot képez a társadalomnak az információs-kommunikációs forradalom követelményeihez alkalmazkodni képes és az ezen követelményektől leszakadó része között. Ami pedig az idegennyelv-tudást illeti, igencsak megalapozottnak tűnnek azok a mind külföldi, mind magyar oldalról nem ritkán a tömegkommunikációs eszközökön keresztül is megfogalmazódó panaszok, illetve kritikák, hogy Magyarországon – az elmúlt évtizedben tapasztalható vitathatatlan nyelvtudás-bővülés ellenére – az élet számos területén hiány van nyelveket jól beszélő szakemberekben. Aligha kétséges, hogy egyfelől az írás-olvasási anyanyelvi, másfelől az idegen nyelvi kommunikációs készségek széles rétegeket érintő visszamaradottságának – sajnálatos módon – fokozódó szociokulturális szegregáció lesz a következménye, hiszen miközben a népességnek a modern technológiák birtoklásához és működtetéséhez megfelelő gazdasági és kulturális tőkével rendelkező elit csoportja(i) különösebb gond nélkül besétál(nak) az információs társadalomba, az ezen tőkével nem rendelkezőknek a feltehetően túlnyomó többséget alkotó sokasága kívül reked.

Miután a literációs és idegen nyelvi készségek és ismeretek legfőbb forrása az iskola, a kedvezőtlen helyzet kialakulásának, a sokakat korlátozó információs-kommunikációs kompetenciahiánynak az alapvető okát alighanem az oktatás gyengülő színvonalában kell keresnünk. „A tendencia figyelemre méltó: [...] csökken a közoktatás minősége, kevesebbet és egyre rosszabbul tudnak olvasni a diákok [...] Az iskola 8 osztályában a kilencvenes évek közepén minden nyolcadik 14 éves rosszabbul olvas, mint egy évtizeddel ezelőtt. Különösen az érettségi előtt állók körében szembeszökő az olvasásteljesítményben a 20 százaléknyi teljesítménycsökkenés, ami másképpen azt jelenti, hogy minden ötödik ember rosszabbul olvas, mint szűk tíz évvel ezelőtti hasonló korú társaik.” (Sáska 1999, 53)

Ha tehát minél több embert interaktív részesévé kívánunk tenni az információs társadalomnak, akkor a közoktatás jelentőségét, színvonalát emelésének szükségességét, valamint a reprimítívizáció terjedése megállításának követelményét nem lehet eléggé hangsúlyozni. Természetesen akadnak olyanok is, akik azt mondják, hogy az anyanyelvi literációnak és az idegennyelv-tudásnak, illetve az oktatás színvonalának a technikai fejlődés kontextusában való emlegetését valamiféle technofób filozófus attitűd motiválja. Hogy ez mennyire nem így van, azt mi sem bizonyíthatja jobban, mint az, hogy a literációnak, illetve az oktatásnak a problémáját maga Manuel Castells is központi jelentőségűnek látja. „Az Információs Korszakba való belépés sikere azon a képességen múlik, hogy az egész társadalom iskolázottá tehető-e, hogy képesek-e befogadni és kezelni a komplex információkat. [...]

És mindez természetesen erősen kötődik a kulturális fejlődés teljes folyamatához, beleértve a funkcionális analfabétizmus szintjét, a média tartalmát és az információ szétesztását a nemzeten mint egészen belül.” (M. Castells: Conference Paper – Info Tech Project, Information Technology, Globalization and Social Development. UNRISD Conference, Geneva, 22–24 June 1998. Idézi Pintér 2000, 16)

A digitális szakadék Magyarországon

A hazai internetezésre vonatkozó felmérési adatok szerint az elmúlt évek infokommunikációs dinamikája nagyrészt a felső iskolázottsági csoportokban, a legalább középiskolát végzettek körében történt terjedésnek volt köszönhető. A diplomások csoportjában lassan telítődéshez közeli állapot jött létre, és várható, hogy a nem nagyon távoli jövőben a középiskolai végzettségűek körében is kialakul – a diplomásokéhoz képest valamelyest alacsonyabb szinten – az egyensúlyi állapot. Az alsó iskolázottságúak körében, márpedig ők teszik ki a felnőtt lakosság nagyobb részét, és jelentős hányaduknál a képzettségi deficithez további hátrányok is társulnak, a legutóbbi időben sem következett be érzékelhető javulás az infokommunikációs ellátottságban. A helyzetet a következőképpen lehet számszerűsíteni:

- 5-6 % – viszonylag magas szinten szaturált (fiatal, felsőfokú végzettségű, magas szociális státuszú),
- 30-33 % – az infokommunikációs ellátottság dinamikus bővülése az utóbbi években (fiatal és középkorú, az iskolázottságot és a szociális helyzetet tekintve felső és középrétegek),
- 16-17 % – az infokommunikációs ellátottság mérsékelt növekedése az utóbbi években (fiatal és középkorú, az iskolázottságot és a szociális helyzetet tekintve közép- és alsó rétegek),
- 44-49 % – az infokommunikációs ellátottság minimális növekedése (középkorú és idősebb nem diplomások, az iskolázottságot és a szociális helyzetet tekintve alsó rétegek).

Úgy tűnik tehát, hogy „mivel a terjedés ma is inkább a felső, mint az alsó gazdasági-kulturális státuscsoportokban megy végbe, a digitális szakadékok egyelőre inkább nőnek, mint csökkenének.” (Angelusz-Tardos 2005, 10)

Ami az internet magyarországi terjedését és a digitális szakadék várható alakulását illeti, a jelen összefüggései nem csekély mértékben a belátható közeljövő folyamatait is meghatározzák. „Míg a dinamikus bővüléssel jellemzett egyharmadnyi népesség a diffúzió további tartálékát képezi, a népesség felében, háromötödében már jóval komolyabb – a társadalmi törésvonalakba beágyazott – inerciával kell a továbbiakban számolnunk. A növekedés meglévő tartalékait is figyelembe véve, túlságosan gyors felzárkózásra nincs reális esély, valójában a felső, felső-közép rétegek európai szín-

tű bekapcsolódása mellett a társadalom alsó rétegeinek egy lényegesen visszafogottabb, lassúbb felzárkózása a valószerű perspektíva a közeli évekre. Ugyanakkor épp ezekben a rétegekben kell előbb-utóbb áttörésnek bekövetkeznie ahhoz, hogy az infokommunikációs expanziót ne váltsa fel idő előtt többé-kevésbé tartós stagnálás.” (Angelusz–Tardos 2005, 14)

Interaktív televíziózás

A digitalizáció médiaátformáló hatását a szakértők a kép- és hangminőség javulása mellett nem utolsósorban abban látják, hogy megteremti egy olyan interaktív televíziózásnak a technikai feltételeit, amelyben a nézők nem pusztán passzív fogadói a hozzájuk eljuttatott műsorcsomagnak, hanem a sokszorosára növekedett információkínálatból egyéni érdeklődésüknek megfelelően saját maguk is alakíthatják azt, amit végül is „elfogyasztanak”. A digitalizáció hatalmas előnye a hagyományos *broadcast* televízióval szemben, hogy „a meglevő műholdas műsorszóró csatornák átviteli kapacitásait jelentősen növelni lehet a képfolyamok tömörített sugárzásával... Tehát azon a műholdas csatornán, ahol korábban egy műsort sugárzott a hold, ott tömörítve [...] hat-nyolc független képfolyamot lehet sugározni, és a központi vevőállomáson szétbontva, például kábelen továbbítani. Kérdés, hogy az így megsokszorozott csatornák mit is fognak majd szétosztani? Egy másik előny olyan kiegészítő, esetleg interaktív szolgáltatások lehetősége, amiket a számítógép-hálózat már jelenleg is nyújt, és amelyeket szorosabban lehetne, kellene kötni a televíziós műsorhoz.” (Tölgyesi 1998, 60; a digitális televíziózásról részletesebben lásd Hazay 2005)

A digitális technikán alapuló interaktív televíziózással kapcsolatos tapasztalatok, legyen szó az Amerikai Egyesült Államokról, Japánról vagy az Európai Unióról, egyelőre meglehetősen ellentmondásosak. „Az iparági szakértők az ITV terjedésére számítanak, függetlenül attól, hogy az elmúlt évtizedekben a nagyszabású kísérletek és az óriási befektetések ellenére sem következett be áttérés [...] Sokak szerint a digitális kábeles terjesztés lesz az a technika, amely már tömeges méretekben, jó minőséggel, megfizethető áron teszi elérhetővé az interaktív szolgáltatásokat.” Úgy tűnik, hogy amikor a technikai-gazdasági-szabványosítási-egységesítési akadályok leküzdődtek, „akkor jönnek azok a piaci korlátok, amelyeken a legtöbb eddigi ITV-kísérlet megbukott. Meg kell találni azokat az alkalmazásokat, azt a »killer application«-t, amelynek segítségével elérhető a piaci áttérés, és amely olyan hozzáadott értéket tud adni a fogyasztónak, amely valóban megéri a többletbefektetést. Ebben az esetben is számolni kell a fogyasztói magatartás jellemzőivel, mégoly vonzó szolgáltatás esetén is hosszú idő kell a nézői szokások átalakításához és az interaktív televíziózás teljes körű elfogadásához. [...] Külön probléma lehet, hogy a nézők többsége könnyed, passzív szórakozásnak tartja a televíziózást, és kérdés, hogy hajlandók lennének-e egy számítógépes klaviatúrával vagy egy alfanumerikus távirányítóval az ülükben leülni a készülék elé.” (Urbán 1999, 39–40) „A csodadoboz, amit az

amerikai fejlesztők a tévékészülék tetejére álmodnak és esetenként már tesznek is, a *set top box* valószínűleg inkább riasztja a televíziós műsor-szórás gyakorlati képviselőit. Nem eredményeztek túl nagy sikert, népszerűséget a korábbi interaktív televíziós kísérletek sem, s csak a bonyolult technikái megoldások emléke maradt utánuk. Ilyen félelem van az új, integrált otthoni hálózati végpontot képviselő dobozzal szemben is. Most a helyzet annyiban más, hogy kialakult, vagy legalábbis kialakulóban van egy egyre szélesedő használói réteg, amely az Internet varázslatait igyekszik birtokba venni. Ha számukra könnyebb technikakezelést, vagy épp olcsóbb csatorna-hozzáférést jelent az új lehetőség, legyen akár kábelmodem a megvalósítója, akár *set top box* a megtestesítő, akkor vevők lesznek az újításokra.” (Tölgyesi 1998, 60) Ha viszont a számítógép aspirál a háztartás médiaközpontjának szerepére, akkor „a piaci siker egyik legfőbb akadálya – a drágaság és a számítógép kisebb elterjedtsége mellett –, hogy az emberek jelentős része a televíziózást szórakozásnak tartja, nem szívesen vonja össze az elsősorban munkaeszközként használt számítógéppel.” (Urbán 1999, 40)

Miközben a digitalizációnak és a média konvergenciájának lelkes jósnokai a hagyományos *broadcast* televíziózás elenyészését jelzik előre, sokan úgy tartják, hogy korai lenne a klasszikus televíziózást temetni. Nemcsak arra kell gondolni, hogy a digitális eszközök uralkodóvá tétele igen komoly befektetéseket igényel, mégpedig nemcsak az információs-kommunikációs ipar nagyvállalkozóitól, hanem a maguk szintjén a fogyasztóktól is, és ez mindenképpen lassítja, illetve – legalábbis egyelőre – a gazdaságilag legpotensebb és már eleve interaktív elvárásokkal rendelkező rétegekre korlátozza a folyamatot, hanem arra is, hogy a *broadcast* televíziózásnak még a digitális eszközök és a széles körű interaktivitás korában is megvannak a maga funkciói, például az, hogy közös tudást, közös élményanyagot, közös referenciatartományt teremtvén, és értékeket, életmódmintákat kultiválva hozzájárul a közönség kulturális közösségé alakulásához. Hasonlóképpen nem elhanyagolható és feltehetően a médiakonvergencia világában is továbbélő funkciója a hagyományos *broadcast* médiának a tematizáció, a társadalmilag fontos ügyeknek a felmutatása, a közös megvitatásra szánt napirendeknek a kijelölése, vagyis a politikai közösség referenciakereteinek és a társadalmi diskurzus feltételeinek kialakításában játszott szerep. Mindezzel összefüggésben az új médiaviszonyok között is továbbélésre számíthat a hitelességet és a minőséget biztosítani hivatott információs-kommunikációs közszolgálat, hiszen az állampolgárok a számukra elérhető információk mennyiségének növekedésével még inkább igényelhetik a mértékadó orientálást. „A legszélesebb értelemben vett társadalmi diskurzusba való bekapcsolódás [véleményem szerint] olyan elemi fogyasztói igény, aminek kielégítésében – nekünk tetsző, kevésbé tetsző vagy egyáltalán nem tetsző módon – a tömegkommunikációnak bizonyítottan jelentős, talán pótolhatatlan szerepe van [...] S egyáltalán: ha a televízió elsősorban szórakoztató médium, mint ahogyan az, akkor valószínű, hogy olykor-olykor hagyjuk magunkat terelgetni, elringatni, elcsábítani – ez szinte kínálat és hangulat kérdése. Mindez

nem teszi kérdéssé, hogy a digitális média világában nő majd a fogyasztói döntések szuverenitása, mintegy folytatásaként annak a folyamatnak, ami már az analóg világban a fizető tévék megjelenésével elkezdődött. Az is lehet, hogy felgyorsul, léptéket vált az eddigiekhez képest ez a növekedés, de abban erősen kételkedem, hogy a folyamat vége a személyre szabott médiák kiütéses győzelme lesz.” (Gálik 1997, 79) Mindenesetre a digitális adások már Magyarországon is megjelentek (Antenna Digital, DigiTV), teljes interaktív szolgáltatásról azonban egyelőre még nem tudunk.

Elektronikus kormányzás, elektronikus közélet

Manapság egyre több szó esik arról, hogy a közéleti kommunikációk demokratizálásának, a gyengélkedő, legalábbis gyakran kritizált államigazgatási kommunikáció erősítésének fontos eleme lehet az elektronikus-számítógépes államigazgatás és kormányzás megjelenése és elterjedése. „Ha az emberek online szolgáltatást kapnak a bankoktól és online vásárolhatnak árucikkeket, akkor elvárhatják, hogy ugyanígy fizethessék az adójukat, regisztráltathassák a házasságkötésüket és válthassanak parkolási engedélyt. [...] Ami máris világossá lett, az az, hogy a kormányzati-államigazgatási közszolgáltatások online szolgáltatásokká tétele sokkal többről szól, mint az információ-technológia megújítása. Ez a folyamat gyökeres változtatásokat jelent a közsféra hagyományos szerkezetében és gyakorlatában, az állam és az állampolgárok kapcsolatában.” (Online opportunities to transform administrations and services at all levels. *Financial Times*, 2001. június) Az idézett tekintélyes brit lap információ- és kommunikáció-technológiai összeállítása kiemeli, hogy a számítógépes hálózat lehetőségeit kihasználó közintézményekben felgyorsulnak a szolgáltatások, nem kell napokig-hetekig várakozni, nem kell több hivatalt végiglátogatni, megszűnik a részlegek elkülönülése és az ügy-menetet akadályozó vetélkedése, javul és gyorsul az egyes részlegek közötti kommunikáció, csökken a bürokrácia. A legfontosabb változás talán az, hogy az *e-government*-ben, amelynek egyik modellszerű mintaállamként Szingapúrt szokták emlegetni, ahol 150 féle közszolgáltatást egyetlen *website*-ről működtetnek, a közszolgáltatások nem a bürokratikus szervezetek belső viszonyainak, érdekharcainak, rivalizálásának és végképpen nem a politikai pártok hatalmi harcainak függvényében, hanem az állampolgári igényeknek megfelelően szerveződnek és működnek.

Természetesen egy pillanatra sem vitatva, hogy az új média gyökeresen átalakíthatja a kormányzás és a közigazgatás minőségét, valamint az állampolgároknak az intézményekhez való viszonyát, a hazai realitások figyelembevételével egyelőre nem nagyon látható, mikor és miképpen élvezhetik majd a magyar állampolgárok az elektronikus kormányzás előnyeit. Ha a kormányzat és a közigazgatás készen áll(na) is a megújulásra, a széles körű alkalmazásnak gátat szab – legalábbis még egy jó ideig – az interaktív és a nem interaktív közötti kommunikációs szakadék. Az internet és a World Wide Web egyelőre csak kevesek kiváltsága, és nem valószínű, hogy ez a

közeljövőben gyökeresen megváltozna. Így meglehetősen cinikusnak és visszatetszőnek hat, ha magyar politikusok és államigazgatási közszolgáltatók a valamilyen ügyben információt váró állampolgároknak intézményi weboldalak felkeresését javasolják, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy – sajtóközlemények szerint – még az országgyűlési képviselőknek is csak egy töredéke tartozik a számítógép és az internet használói közé.

Szakmai körökben és a nagyközönségnek szóló nyilvánosságban is igen pozitív feltevések, illetve várakozások élnek azzal kapcsolatban is, hogy az internet, szemben a hagyományos sajtó- és tévékommunikációval, interaktívá teheti az eddig passzív szerepre kárhozott állampolgárokat, és az Internet a közvetlen demokrácia fórumává, modern athéni agórává válhat. (Lásd például Szakadát 2001) Az emberek sokféleségével és valós motivációival számoló kutatók azonban úgy látják, hogy „az Athén-modellben rejlő »lehetőségek« túlságosan elrugaszkodtak a valóságtól: ki az, aki a közvetlen demokráciáért idejének egy jó részét politikai döntések meghozatalára szánná, ha erre esetleg nincs is feltétlenül szüksége? Nem minden ember szeretne a mindennapi politikai döntésekben aktívan részt venni. Meg kell teremteni tehát a lehetőséget, hogy az elektronikus nyilvánosságon keresztül bárki kifejthesse véleményét, de ezt nem volna túl szerencsés kötelezővé tenni, és politikai rendszert csinálni belőle.” Mindenképpen megfontolandó, hogy az amerikai választások kapcsán végzett vizsgálatok szerint „az internet nem erősítette a politikai aktivitást, a korábban a hagyományos nyilvános szférában megfigyelhető politikai aktivitás megmaradt az Interneten is: aki eddig is aktív volt, az is maradt, szintúgy változatlanak bizonyult a passzívok passzivitása”. (Pintér 2001, 130)

Kétségtelen, hogy a számítógépes hálózatnak komoly lehetőségei nyílnak a demokrácia gyakorlásában és erősítésében, egyelőre azonban még meglehetősen bizonytalan, hogy az állampolgárok miképpen élnek a lehetőségekkel. Nemzetközi és hazai tapasztalatok is arra utalnak, hogy az internetezők között gyakran kétséges értékű kommunikáció zajlik. Kiderült például, hogy közéleti témájú fórumokon demokratikusabb kommunikáció helyett nem ritkán a legrosszabb forgatókönyvek valósultak meg: a szabad, kötetlen, irányítás nélküli kommunikációból nem egyetértés, belátás és bölcsesség alakult ki, hanem zűrzavar, a nézetek kakofóniája; a lehangosabb, legerőszakosabb résztvevők kezébe csúszott az irányítás; szélsőséges, dogmatikus és extrém nézetek domináltak a szabadnak és plurálisnak remélt kommunikációban. Alighanem maguknak az aktív és elkötelezett internetezőknek a romboló nézetek és magatartások távoltartását célzó önszabályozása jelentheti a kiutat. A szélsőségeket távoltartó és a minőséget megőrző önszabályozásra már szép számmal akadnak nemzetközi példák. Ilyen a Slashdot, amelyről magyarul is olvashatunk ismertetést. „A megoldás [...] teljesen világos: negatív és pozitív visszacsatolások keveréke, szervezett szabálytalanság, egymásra hatás és decentralizált kontroll. Bizonyos szempontból a mai Slashdot egy hangyakolóniára hasonlít. Más szemszögből egy virtuális demokráciára. [...] Mindez a következőképpen működik: ha hosszabb ideje

regisztrált tagja vagy a Slashdotnak, a rendszer néha értesít, hogy elérte a moderátor státuszt [...] Amint a jogi analógiában (esküdszék) is, a moderátorok csak egy bizonyos ideig tarthatják fent státuszukat, és ez alatt az idő alatt 1-től 5-ig osztályozhatják a többi felhasználót. Azonban az erejük fogy a használatlaltal, vagyis minden moderátornak meghatározott pontjai vannak, amiket szétoszthat. Amikor az összes osztályzatot szétosztotta a moderátor, megszűnik a státusza. [...] Ha mint felhasználó a közleményed magas osztályzatot kap a moderátoroktól, karmához jutsz a rendszerben, mely különleges privilégiumokkal jár. A következő postád már eleve magasabb osztályzatot kap, így nagy valószínűséggel te magad is moderátorrá válsz. Ez a privilégium példázza a visszacsatolás működési elvét: a kígyó bekapja a saját farkát - a moderátor osztályozza a közléseket, és ezek az osztályzatok választják ki a következő moderátorokat.” (Johnson 2003, 35-36) Hogy visszautaljunk az előző fejezet elméleti fejtegetéseire, nem más ez, mint a kultúra (egy része) termelésének és fenntartásának olyan ötletes szabályozása, amely képes kombinálni a beavatkozási és a természeti-piaci elvet.

Valóság vagy képzelgés?

Az új technikákkal kapcsolatban mintha túlsúlyban lennének a lelkesült, de tudományosan nem, vagy csak részlegesen alátámasztott nézetek. „A médiaágazat [...] kardinális változásait sokan szinte már befejezett tényként kezelik, egyenesen azt állítva, hogy a fogyasztó a továbbiakban közvetlen ellenőrzést gyakorolhat a médiumok fölött, azaz a felülről lefelé üzeneteket áramoltató média korát felváltja a fogyasztó által lehívott, alulról felfelé építkező média. A fogyasztó tehát aktivizálódik, a hálózatra kapcsolódva nemcsak azt a technológia nyújtotta lehetőséget használja ki, hogy a maga preferenciáinak megfelelő médiatartalmak után kutasson, hanem az árukról és szolgáltatásokról is így fog informálódni, azaz a tömegkommunikáció mellett a marketingkommunikáció is alapjaiban meg fog változni.” (Gálik 1999, 10) „A futurológiai állásponttal az a legnagyobb probléma, hogy kritikátlan és nem emberközpontú. Ez az információs társadalomkép utópikus, azt állítja ugyanis, hogy a technológiai fejlődés minden társadalmi egyenlőtlenséget felold a jövőben. Ezzel a mítosszal azonban le kell számolni, az információs társadalom nem ígér megváltást...” (Pintér 2001, 129) „Az »információs társadalom« csalóka képzeteket sugall. Nem vesszük észre, hogy egyre gyerekesebb »érettségizettek« kerülnek ki a világba, és egyre sekélyesebb az átlagos tudás az egyetemre belépő korosztályokban. Pedig könnyen találhatunk - a valóban tömegesen rendelkezésünkre álló információ korában - sok művelt, okos, felelősségteljes embert szerte a világban. Ők azonban általában nem »szerepelnek« a tömegmédiában. Az információk széles köre, a dokumentált ismeret holt anyag. Az élő, személyes tudás és ennek használata nem a bitek letöltésével válik valósággá. Ehhez egy olyan ember kell, aki megtanulta az elveket, sőt alapadatokat is, aki világképet, gondolati keretet alakított ki magának, amibe az új adatok, tények, felis-

merések és élmények gazdagítón beilleszthetők.” (Roska Tamás akadémikus előadása A tudás kockázata címmel a II. Faludi Ferenc-esten, 2004. X. 7.)

Ahhoz, hogy tisztábban láthassuk, milyen információs-kommunikációs változásokat hozhat a jövő, mindenekelőtt arra az alapkérdésre kell sokoldalúan kimunkált választ adnunk, hogy tulajdonképpen milyen is és miképpen működik az információs és/vagy tudásalapú társadalom, és miben áll ezen társadalom tagjának lenni, oda szocializálódni? Bár a témáról már eddig is könyvtárnyi irodalom született (magyar nyelven például lásd az INFONIA Alapítvány kiadványait: www.infonia.hu), s ennek fényében e kérdés meglehetősen elcsépeltnek tűnhet, mégis jócskán vannak megválaszolatlan vonatkozásai. Annál is inkább, mert sokak szemében csupán az új információs-kommunikációs technikák birtokba vételéről és korábban is gyakorolt tevékenységek során történő használatáról van szó, holott könnyen lehetséges, hogy magának a civilizációnak és a kultúrának (legalábbis egy jelentős részének) a teljes formai és tartalmi átalakulásával, maguknak a tevékenységeknek és a gondolkodásmódnak a megváltozásával is számolni kell. (Nyíri 1999; 2001) Gondoljunk például a következőkre! „Ahogyan a középkori szövegek növekvő mennyisége és komplexitása [a hangos olvasás általános gyakorlatát kiszorítva] csendes olvasást indukált, az elektronikus üzenetek hatalmas mennyisége egy, a hangos olvasáshoz hasonló felületességet teremt [...] A hálózati olvasás kognitív-episztemiológiai aspektusai ismételten a középkori kolostorok környezetéhez válnak hasonlónak. A hangos olvasás felületesebb megértéssel jár együtt, mint csendes párja: a kollektív orientáció, a szükségszerű lassúság, és az elmélyült reflexió hiánya a komprehenzió alacsonyabb fokát eredményezik. Hasonló folyamatok zajlanak az Interneten: idő híján és az üzenetek hatalmas mennyisége folytán az elmélyült olvasó képe idegen a hálózaton. Mindezen vonások éppen ellenkező irányban hatnak, mint a csendes olvasás jellegzetességei, s ez a tény valószínűleg jelentékeny változások forrása lesz a jövőben, episztemikus hozzáállásunk és episztemiológiai nézőpontunk tekintetében [...] Az olvasás kevésbé reflektálttá válik [...] ahogyan a könyvek és a nyomtatott szó megszűnnek a tudás kizárólagos letéteményesei lenni, a tudás organizációja és struktúrája ugyancsak megváltozik [...] Szociológiai tekintetben a tudományos közösség és a tudás előállítása mindinkább kommunálissá, a gondolkodás pedig nyilvánossá válik.” (Demeter 1998, 83) Számos ehhez hasonló problémakör vár még alapos elemzésre: Kiszorítja-e, önmagába olvasztja-e a digitális média a hagyományos médiumokat, vagy csak osztozik velük a kultúra termelésében és közvetítésében? Mi az információs társadalom, és mi a tudástársadalom? Milyen hatást gyakorolnak majd a multimédiás technikai lehetőségek az információ és a tudás formájára, szerkezetére és tartalmára? Milyen viszony alakul ki az információ termelésében a vizualitás és a verbalitás között? Milyen tudás- és műveltségsgszmény fogja vezérelni a társadalmat a digitális infokommunikációs korszakban? Lesznek-e a tudásnak új tartományai, és mi fogja jellemezni ezeket? Magunk mögött hagyjuk-e a hagyományos humán és természettudományi műveltséget? A technikai-

műszaki fejlődés nyomán miképpen alakul az ember és a számítógép kommunikációja? Milyen lesz a virtuális valóság és a „valóságos” valóság szerepe és viszonya? Mit jelent a tájékozódás és a szórakozás az interaktív média-környezetben? – és még hosszasan lehetne sorolni a válaszra váró kérdéseket.

Irodalom

- Aczél Petra (2004) Szóval győzni. Retorika és meggyőzés a kommunikációban. In Balázs Géza (szerk.): *A magyar nyelvi kultúra jelene és jövője*. Budapest, MTA Társadalomkutató Központ.
- Anderson, James A. (2005) *A kommunikációelmélet ismeretelméleti alapjai*. Budapest, Typotex.
- Angelusz Róbert (1983) *Kommunikáló társadalom*. Budapest, Gondolat.
- Angelusz Róbert (1996) *Optikai csalódások*. Budapest, Pesti Szalon.
- Angelusz Róbert (1999) Az új kommunikációs technikák és a nyilvánosság. In Heller Mária-Kaarle Nordenstreng (szerk.): *Az információs társadalom kialakulása*. Budapest, Új Mandátum.
- Angelusz Róbert (2003) Amíg híreként megjelennek... Az eseményektől a hírekig. *Jel-Kép*, 2003. 3. sz. 3-24. p.
- Angelusz Róbert-Tardos Róbert (2005) Internet és egyenlőtlenség. Egy digitális „Máté-effektus” körvonalai. *Jel-Kép*, 2005. 2. sz. 3-24. p.
- Altrichter Ferenc (1972 szerk.) *A bécsi kör filozófiája*. Budapest, Gondolat.
- Arisztotelész (1982) *Rétorika*. Budapest, Gondolat.
- Austin, John L. (1990) *Tetten ért szavak*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Babocsay Ádám (2003) Médiakutatási paradigmák: a „tartalom és hatás” és a „használat és gratifikáció” kutatási irányzatok. *Jel-Kép*, 2003. 1. sz. 55-64. p.
- Bacsó Béla (1990 szerk.) *Filozófiai hermeneutika*. Budapest, Filozófiaoktatók Továbbképző és Információs Központja.
- Bacsó Béla (é. n. szerk.) *Szöveg és interpretáció*. Budapest, Cserépfalvi.
- Balázs Géza (2004 szerk.) *A magyar nyelvi kultúra jelene és jövője*. Budapest, MTA Társadalomkutató Központ.
- Bánréti Zoltán (1979) A szöveg interpretációja és témája. *Nyelvtudományi közlemények*, 81. 323-338. p.
- Barbier, Frédéric-Catherine Betho Lavenir (2004) *A média története Diderottól az internetig*. Budapest, Osiris.
- Bar-Hillel, Jehoshua (1997) Indexikus kifejezések. In Pléh Csaba-Síklaki István-Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv - kommunikáció - cselekvés*. Budapest, Osiris.

- Barwise, Jon-Perry, John (1983) *Situations and Attitudes*. Cambridge, Mass. - London, The MIT Press.
- Bereczkei Tamás (1999) A humán kommunikáció az etológia perspektívájából. In Béres István - Horányi Özséb (szerk.): *Társadalmi kommunikáció*. Budapest, Osiris.
- Béres István-Horányi Özséb (1999 szerk.) *Társadalmi kommunikáció*. Budapest, Osiris.
- Bergmann, Morris 1988. Metafora és formális szemantika. In Kanyó Zoltán-Síklaki István (szerk.): *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Bernard, Jeff (1999) A nyelvi relativizmus Rossi-Landi-féle kritikája újraolvasva. Szemiotikai vizsgálódás. In Neumer Katalin (szerk.): *Nyelv, gondolkodás, relativizmus*. Budapest, Osiris.
- Bertalan László (1987 szerk.) *Magyarázat, megértés, előrejelzés*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Bettinghaus, Erwin P. (1977) *A meggyőző kommunikáció*. In Horányi Özséb (szerk.): *Kommunikáció*. 1-2. köt. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Bickerton, Derek. (1990) *Language and Species*. Chicago, University of Chicago Press.
- Bickerton, Derek. (1992) A reprezentációs rendszerek kezdetei. *Café Babel*, 1992. 3-4. sz.
- Black, Max (1982) A reprezentáció természete. In Horányi Özséb (szerk.): *A sokarcú kép*. (Válogatott tanulmányok). Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Blumler, J. G.-Katz, E. (1974 eds.) *The Uses of Mass Communication: Current Perspectives of Gratifications Research*. Beverly Hills, Sage.
- Breton, Philippe (2000) *A manipulált beszéd*. Budapest, Helikon.
- Briggs, Asa-Burke, Peter (2004) *A média társadalomtörténete Gutenbergtől az internetig*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Brosius, H.-Kepplinger, H. M. (1990) The Agenda Setting Function of Television News. *Communication Research*, Vol. 17, No. 2.
- Bruner, Jerome (1985) *Actual Minds and Possible Worlds*. Cambridge, Mass., Harvard University Press.
- Bruner, Jerome (1990) *Acts of Meaning*. Cambridge, Mass., Harvard University Press.
- Buda Béla (1988) *A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Buda Béla (1999) Identitás és kommunikáció a posztkommunista világban. In Sárközy Erika (szerk.): *Rendszerváltás és kommunikáció*. Budapest, Osiris.
- Buda Béla-Sárközy Erika (2001 szerk.) *Közéleti kommunikáció*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- Buss, D. M. (2001) Evolúciós pszichológia: új paradigma a pszichológia tudománya számára. In Pléh Csaba-Csányi Vilmos-Bereczkei Tamás (szerk.): *Lélek és evolúció*. Budapest, Osiris.
- Calvin, William H. (1997) *A gondolkodó agy*. Budapest, Kulturtrade Kiadó.
- Campbell, Donald T. (2001). Evolúciós ismeretelmélet. In Pléh Csaba-Csányi Vilmos-Bereczkei Tamás (szerk.): *Lélek és evolúció*. Budapest, Osiris.
- Carnap, Rudolf (1972) Ellenőrizhetőség és jelentés. In: Altrichter Ferenc (szerk.): *A bécsi kör filozófiája*. Budapest, Gondolat.
- Castañeda, Hektor-Neri (1988) Fikció és valóság: alapvető összefüggések. In Kanyó Zoltán-Síklaki István (szerk.): *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Castells, Manuel-Pekka Himanen (2002) *The Information Society and the Welfare State: the Finnish Model*. Oxford, Oxford University Press.
- Castells, Manuel (1996-1997) *The Information Age: Economy, Society and Culture*. 1-2-3. Blackwell Publishers Inc., Cambridge. (Ford: *A hálózati társadalom kialakulása. Az információs korszak I.* Budapest, INFONIA Alapítvány - Gondolat, 2005.)
- Cherry, Colin (1957) *On Human Communication*. Massachusetts Institute of Technology.
- Chomsky, Noam (1973) A nyelv formális természete. In Szépe György (szerk.): *A nyelvtudomány ma*. Budapest, Gondolat.
- Chomsky, Noam (1975) *Reflections on Language*. New York, Pantheon.
- Chomsky, Noam (1986) *Knowledge of Language: Its Nature, Origin, and Use*. New York, Preager.
- Clark, Andy (1996) *A megismerés építőkövei*. Budapest, Osiris.
- Clark, Herbert H. (1997) Áthidalás. In Pléh Csaba-Síklaki István-Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv - kommunikáció - cselekvés*. Budapest, Osiris.
- Cresswell, M. J. (1973) *Logics and Languages*. London, Methuen.
- Csányi Vilmos (1999) *Az emberi természet*. Budapest, Vince Kiadó.
- Császi Lajos (2001) A média szimbolikus ceremóniái. *Jel-Kép* 2001. 1. sz. 3-18. p.
- Császi Lajos (2002) *A média rítusai*. Budapest, Osiris - MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport.
- Csepe György (1997) *Szociálpszichológia*. Budapest, Osiris.
- Csepe György (2003) *A szervezkedő ember*. Budapest, Osiris.
- Cseresnyési László (2004) *Nyelvek és stratégiák avagy a nyelv antropológiája*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Csizmadia Ervin (2001) Érthetősítés - avagy hogyan popularizálja a Fidesz a politikai nyelvet. *Népszabadság*, 2001. január 24. 10. p.
- Dahl, Robert A. (1996) *A pluralista demokrácia dilemmái*. Budapest, Osiris.
- Dahlhaus, Carl (2004) *Az abszolút zene eszméje*. Budapest, Typotex.
- Davidson, D. (1971) Truth and Meaning. In Rosenberg, J. F.-Ch. Travis (eds.): *Reading in the Philosophy of Language*. New Jersey, Prentice-Mall, Englewood Cliffs.
- Dawkins, Richard (1986) *Az önző gén*. Budapest, Gondolat.

- Dayan, Daniel-Elihu Katz (1992) *Media Events*. Cambridge, Harvard University Press.
- Demeter Tamás (1998) A csendes olvasás és a tudatfilozófia kezdetei. *Jel-Kép*, 1998. 1. sz. 67-88. p.
- Demeter Tamás (2002) *Az eszmék tipográfiája*. Budapest, Osiris – MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport.
- Dennett, Daniel (1996) *Micsoda elmék*. Budapest, Kulturtrade Kiadó.
- Dennett, Daniel (1998) *Az intencionalitás filozófiája*. Budapest, Osiris.
- Dessewfy Tibor (1998) A közszolgálatosság a piacra ment. *Népszabadság*, 1998. szeptember 19. 28. p.
- Dessewffy Tibor-Fábián Zoltán-Z. Karvalics László (2005) *Internet.hu - A magyar társadalom digitális gyorsfényképe*. Gondolat - INFONIA Alapítvány.
- Diederiks, H. A. et al. (1995) *Nyugat-Európai gazdaság- és társadalomtörténet*. Budapest, Osiris.
- Donald, Merlin (2001a) *Az emberi gondolkodás eredete*. Budapest, Osiris.
- Donald, Merlin (2001b) *A Mind so Rare. The Evolution of Human Consciousness*. New York - London, W. W. Norton and Company.
- Dretske, Fred (1981) *Knowledge and the Flow of Information*. Cambridge, Mass., The MIT Press.
- Eigen, Manfred - Ruthild Winkler (1981) *A játék. Természeti törvények irányítják a véletlent*. Budapest, Gondolat.
- Eysenck, Michael W.-Mark T. Keane (1997) *Kognitív pszichológia*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Elster, Jon (1995) *A társadalom fogaskerekei*. Budapest, Osiris - Századvég.
- Faragó Péter (2002) A tudástársadalom mítosza. *Jel-Kép*, 2002. 4. sz. 49-66. p.
- Frege, Gottlob (1980) *Logika, szemantika, matematika*. Budapest, Gondolat.
- Fricz Tamás (1998) *Egy következmények nélküli ország*. Budapest, Századvég.
- Fukuyama, Francis (1997) *Bizalom*. Budapest, Európa.
- Fűzfá Balázs (2004) Olvasni életre-halálra? In Balázs Géza (szerk.): *A magyar nyelvi kultúra jelene és jövője*. Budapest, MTA Társadalomkutató Központ.
- Gálik Mihály (1999) Marad vagy változik? A konvergencia és az Internet hatása a médiapiac sajátosságaira. *Jel-Kép*, 1999. 1. sz. 9-18. p.
- Gedeon Péter (2004) Társadalmi változás vagy társadalmi evolúció. *Szociológiai Szemle*, 2004. 2. sz. 3-26. p.
- Gerbner, George (1997) Mozgalom a kulturális környezet védelméért. In Terestyéni Tamás (szerk.): *Médiakritika*. Budapest, Osiris - MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport.
- Gerbner, George (2000) *A média rejtett üzenete*. Budapest, Osiris - MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport.
- Gerschenkron, Alexander (1984) *A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból*. Budapest, Gondolat.

- Goodman, Nelson (1982) Két fejezet a Művészet nyelveiből. In Horányi Özséb (szerk.): *A sokarcú kép. (Válogatott tanulmányok)*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Goodman, Nelson (2003) Az újraalkotott valóságról és a képek hangjairól. In Horányi Özséb (szerk.): *A sokarcú kép. Válogatott tanulmányok a képek logikájáról*. Budapest, Typotex. A Horányi (1982 szerk.) módosított kiadása.
- Gould, Stephen Jay (1990) *A panda hüvelykujja*. Budapest, Európa.
- Göllner András (2001) Titokzatos kötődések. A magyar politikai piár és a demokrácia válsága. *Népszabadság*, 2001. február 3. 21. p.
- Grice, Paul (1991) *Studies in the Way of Words*. Cambridge, Mass., Harvard University Press.
- Grice, Paul (1991) Further Notes on Logic and Conversation. In: Grice, Paul (1991): *Studies in the Way of Words*. Cambridge, Mass., Harvard University Press.
- Grice, Paul (1997) Jelentés. In Pléh Csaba-Síklaki István-Terestyéni Tamás (1997 szerk.): *Nyelv - kommunikáció - cselekvés*. Budapest, Osiris.
- Grice, Paul (1997) A társalgás logikája. In Pléh Csaba-Síklaki István-Terestyéni Tamás (1997 szerk.): *Nyelv - kommunikáció - cselekvés*. Budapest, Osiris.
- György Péter (1997) Neoliberális válaszképtelenség avagy milyen nyilvánoságot akarhatunk? In Terestyéni Tamás (szerk.): *Médiakritika*. Budapest, Osiris - MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport.
- György Péter (2001) Abdul Kassem Ismael és a Comm Badge. Globális információs társadalom - lokális válaszok. *Jel-Kép*, 2001. 3. sz. 25-50. p.
- Györi Gábor (2000) Az emberi megismerés metaforikus jellegéről evolúciós szempontból. In Pléh Csaba-Kampis György-Csányi Vilmos (szerk.): *A megismeréskutatás útjai*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Habermas, Jürgen (1971) *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest, Gondolat.
- Habermas, Jürgen (1997) Mi az egyetemes pragmatika? In Pléh Csaba-Síklaki István-Terestyéni Tamás (1997 szerk.): *Nyelv - kommunikáció - cselekvés*. Budapest, Osiris.
- Habermas, Jürgen (é. n.) *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest, ELTE. A J. Habermas (1981) *Theorie des Kommunikativen Handelns 1-2*. Frankfurt am Main, Suhrkamp részleges fordítása.
- Hámori József (2005) Az emberi agy plaszticitása. *Magyar Tudomány*, 2005. 1. sz.
- Hamp Gábor (1999) A (társadalmi) kommunikáció filozófiai aspektusairól. In Béres István-Horányi Özséb (1999 szerk.): *Társadalmi kommunikáció*. Budapest, Osiris.
- Hanák Katalin (1981) Néhány megjegyzés a „uses and gratifications” kutatásokról. *Szociológia*, 1981. 1. sz. 89-96. p.
- Hankiss Elemér (1987) A „fekete doboz”. Paradigmák kölcsönhatása és konfliktusa a mai társadalmakban. *Valóság*, XXX. évf. 4. sz. 19-36. p

- Hankiss Elemér (1989) *Kelet-európai alternatívák*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Hankiss Elemér (1999) *Proletár reneszánsz*. Budapest, Helikon.
- Harré, Rom (1997) *Meggyőzés és manipulálás*. In Pléh Csaba-Síklaki István-Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv - kommunikáció - cselekvés*. Budapest, Osiris.
- Hazay István (2005 szerk.) *A digitális televíziózás*. Budapest, ORTT Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet.
- Hayek, F. A. (1992) *A végzetes önhittség. A szocializmus tévedései*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Heim, M. (1993) *The Metaphysics of Virtual Reality*. New York - Oxford, Oxford University Press.
- Heim, M. (1998) *Virtual Realism*. New York - Oxford, Oxford University Press.
- Heller Mária-Rényi Ágnes (2000) A nyilvánosságfogalom kommunikációelméleti megközelítéseiről. *Jel-Kép* 2000. 1. sz. 69-94. p. Új megjelenés: In Horányi Özséb (é. n. szerk.): *Kommunikáció. A kommunikatív jelenség*. 1-2. Budapest, General Press Kiadó. A Horányi (1977 szerk.) módosított kiadása.
- Heller Mária-Kaarle Nordenstreng (1999 szerk.) *Az információs társadalom kialakulása*. Budapest, Új Mandátum.
- Hernád István (1996) A szimbólum-lehorgonyzás problémája. In Pléh Csaba (szerk.): *Kognitív tudomány*. Budapest, Osiris - Láthatatlan Kollégium.
- Hoppál Mihály-Niedermüller Péter (1983 szerk.): *Jelképek - kommunikáció - társadalmi gyakorlat*. (Válogatott tanulmányok a szimbolikus antropológia köréből.) Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Horányi Özséb-Szépe György (1975 szerk.) *A jel tudománya*. Budapest, Gondolat.
- Horányi Özséb (1975) *Jel, jelentés, információ*. Budapest, Magvető Kiadó.
- Horányi Özséb (1977 szerk.) *Kommunikáció*. 1-2. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Horányi Özséb (1982 szerk.) *A sokarcú kép*. (Válogatott tanulmányok). Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Horányi Özséb (2003) *A sokarcú kép. Válogatott tanulmányok a képek logikájáról*. Budapest, Typotex. A Horányi (1982 szerk.) módosított kiadása.
- Horányi Özséb (2004) A társadalmi kommunikáció ágenséről. In Ivaskó Livia (szerk.): *A kommunikáció útjai*. Budapest, Gondolat - MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport.
- Horányi Özséb (é. n. szerk.) *Kommunikáció. A kommunikatív jelenség*. 1-2. Budapest, General Press Kiadó. A Horányi (1977 szerk.) módosított kiadása.
- Horányi Özséb-Szépe György (é. n.) *A jel tudománya. Szemiotika*. Budapest, General Press Kiadó. A Horányi-Szépe (1975 szerk.) második, bővített kiadása.

- Hovland, C. I.-A. A. Lumsdaine-F. D. Sheffield (1949) *Experiments on Mass Communication*. Princeton, Princeton University Press.
- Hunyady György (1996) *Sztereotípiák a változó közgondolkodásban*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Hymes, Dell (1997) A nyelv és a társadalmi élet kölcsönhatásának vizsgálata. In Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv - kommunikáció - cselekvés*. Budapest, Osiris.
- Hymes, Dell (é. n.) Kommunikatív kompetencia. In Horányi Özséb (é. n. szerk.): *Kommunikáció. A kommunikatív jelenség*. 1-2. Budapest, General Press Kiadó. A Horányi (1977 szerk.) módosított kiadása.
- Ivaskó Livia (2004 szerk.) *A kommunikáció útjai*. Budapest, Gondolat - MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport.
- Jackendoff, Ray (1992) *Languages of the Mind*. Cambridge, Mass., The MIT Press.
- Jackendoff, Ray (1997) *The Architecture of the Language Faculty*. Cambridge, Mass. - London, The MIT Press.
- Jakobson, Roman (1969) *Hang - Jel - Vers*. Budapest, Gondolat.
- Jensen, Klaus Bruhn (é. n.) A kommunikáció ismeretelméleti és lételméleti szempontból. In Horányi Özséb (szerk.): *Kommunikáció*. 1. Budapest, General Press Kiadó.
- Johnson, Steven (2003) Emergencia: A hangyák, az agy, a városok és a szoftverek életéről és viszonyáról. *Világosság*, 2003. 3-4. sz.
- Kanyó Zoltán (1982) Narrative and Communication. An Attempt to Formulate Some Principles for a Theoretical Account of Narrative. *Studia Poetica* 4.
- Kanyó Zoltán-Síklaki István (1988 szerk.) *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Kanyó Zoltán (1988) Fikció. In Kanyó Zoltán-Síklaki István (szerk.): *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Kapitány Ágnes-Kapitány Gábor (1995 szerk.) *Jelbeszéd az életünk*. Budapest, Osiris-Századvég.
- Katz, E.-Lazarsfeld, P. F. (1955) *Personal Influence*. Glencoe, Il., Free Press.
- Katz, E.-Blumler, J. G.-Gurevitch, M. (1974) The Uses of Mass Communication by the Individual. In Blumler, J. G.-Katz, E. (1974 eds.): *The Uses of Mass Communication: Current Perspectives of Gratifications Research*. Beverly Hills, Sage.
- Katz, E.-Blumler, J. G.-Gurevitch, M. (1979) A tömegkommunikáció egyének általi használata. Budapest, TK Műhely, Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Keane, John (1999) *Média és demokrácia*. Budapest, Helikon.
- Kelemen János (1977) *A nyelvfilozófia kérdései*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kelemen János (2004) A nyelv: eszköz vagy maga az elme? In Pléh Csaba-Kampis György-Csányi Vilmos (szerk.): *Az észleléstől a nyelvig*. Budapest, Gondolat.
- Kenesei István (1984 szerk.) *A nyelv és a nyelvek*. Budapest, Gondolat.

- Kepplinger, H. M. (1986) Begriffe und Modelle langfristiger Medienwirkungen. In Mahle, W. A. (ed.): *Langfristige Medienwirkungen*. Berlin, Spiess.
- Kertész András (1982) Grundlagenprobleme einer Theorie des Witzes. *Studia Poetica* 4.
- Kiefer Ferenc (1992 szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan. 1. Mondattan*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kiefer Ferenc (1997) Az előfeltevések elmélete. In Pléh Csaba-Síklaki István-Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv - kommunikáció - cselekvés*. Budapest, Osiris.
- Klapper, J. (1960) *The Effects of Mass Communication*. New York, Free Press.
- Knapp, M. L. (é. n.) A nem verbális kommunikáció. In Horányi Özséb (szerk.): *Kommunikáció. A kommunikatív jelenség*. 1-2. Budapest, General Press Kiadó. A Horányi (1977 szerk.) módosított kiadása
- Komlósi László (1995) A jelenkori érvelélmélet kérdései. 1-2. *Jel-Kép* 1995. 3-4. sz. 69-76. p, 1996. 1. sz. 85-92.
- Kontra Miklós (2003) Nyelvészeti megközelítésmódok. In Kontra Miklós (szerk.): *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Budapest, Osiris
- Kontra Miklós (2003 szerk.) *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Budapest, Osiris.
- Kováts Ildikó (1995) Közzolgálati műsorszórás és nemzetállam. In Terestyéni Tamás (szerk.): *Közzolgálatosság a médiában*. Osiris - MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, Budapest.
- Kováts Ildikó (2002) Közvélemény a közzolgálatosságról. In Terestyéni Tamás (szerk.): *Magyarországi médiumok a közvélemény tükrében*. Budapest, ORTT.
- Kóczyán Péter (2001) Kétpártrendszer? *Élet és irodalom*, 2001. október 19. 5 p.
- Kövecses Zoltán (2005) *A metafora. Gyakorlati bevezetés a metaforaelméletbe*. Budapest, Typotex.
- Kunszenti Ágnes (1995) Interaktív multimédia tanítási-tanulási célra. *Jel-Kép* 1995. 2. sz. 69-82. p.
- Labov, William (1975) A nyelvi változás mechanizmusáról. In Pap Mária - Szépe György (szerk.): *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*. Budapest, Gondolat.
- Lasswell, H. (1948) The Structure and Function of Communication in Society. In L. Bryson (1948 ed.): *The Communication of Ideas*. New York, Harper & Row.
- László János (1999) *Társas tudás, elbeszélés, identitás*. Budapest, Scientia Humana - Kairosz.
- László János (2005) *A történetek tudománya. Bevezetés a narratív pszichológiába*. Budapest, Új Mandátum.
- Lénárd László (2005) Az idegrendszeri plaszticitás. Bevezető. *Magyar Tudomány*, 2005. 1. sz.
- Levinson, Stephen C. (1997) Az előfeltevések. In Pléh Csaba-Síklaki István-Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv - kommunikáció - cselekvés*. Budapest, Osiris.

- Lewis, David (1969) *Convention*. Cambridge, Mass., Harvard University Press.
- Lewis, David (1970) General Semantics. *Synthese* 22, 18–67. p.
- Ludassy Mária (1992 szerk.) *Az angolszász liberalizmus klasszikusai*. 1–2. Budapest, Atlantisz.
- Luhmann, Niklas (1982) *The Differentiation of Society*. New York, Columbia University Press. (Eredetileg német nyelvű tanulmányok angol fordítása.)
- Macfarlane, Alan (1993) *Az angol individualizmus eredete*. Budapest, Századvég – Hajnal István Kör.
- Martin, Hans-Peter–Harald Schumann (1998) *A globalizáció csapdája*. Budapest, Perfekt Kiadó.
- Mártonfi Ferenc (1975) A rögzített nyelv – az írás. In Terestyéni Tamás (szerk.): *Az emberi kommunikáció*. Minerva Nagy Képes Enciklopédia 4. Budapest, Minerva.
- McCombs, M. E.–Shaw, D. L. (1972) The agenda setting function of mass media. *Public Opinion Quarterly*, 36.
- McCombs, M. E. (1981) The agenda-setting approach. In Nimmo, D. D.–Sanders, K. R. (1981 eds.): *Handbook of Political Communication*. Beverly Hills, Sage.
- McLuhan, Marshall – Quentin Fiore (1967) *The Medium is the Message*. New York, Random House.
- McLuhan, Marshall (1964) *Understanding Media: The Extensions of Man*. New York, McGraw-Hill Inc.
- McLuhan, Marshall (2001) *A Gutenberg-galaxis*. Budapest, Trezor Kiadó.
- McQuail, Denis (é. n., a) A tömegkommunikáció sajátosságairól. In Horányi Özséb (szerk.): *Kommunikáció. A kommunikatív jelenség*. 1–2. Budapest, General Press Kiadó. A Horányi (1977 szerk.) módosított kiadása.
- McQuail, Denis (é. n., b) A kommunikáció funkciói: egy nem funkcionalista áttekintés. In Horányi Özséb (szerk.): *Kommunikáció I*. Budapest, General Press Kiadó.
- McQuail, Denis (2003) *A tömegkommunikáció elmélete*. Budapest, Osiris.
- Merton, R. K. (1980) *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest, Gondolat.
- Miklósi Ádám (2005) A szociális kogníció: neurális alapok, plaszticitás és evolúció. *Magyar Tudomány*, 2005. 1. sz.
- Moore, Nick (1998) Az információs társadalom. In: *Unesco információs világgjelentés 1997–1998. Információs Társadalom Könyvek 4*. Budapest, Magyar UNESCO Bizottság – ORTT – HÉA Stratégiakutató Intézet.
- Morin, V. (é. n.) A humoros rajz. In: Horányi Özséb–Szépe György (év nélkül, szerk.) *A jel tudománya. Szemiotika*. Budapest, General Press Kiadó. A Horányi–Szépe (1975 szerk.) második, bővített kiadása
- Morris, Charles (1975) A jelelmélet megalapozása. In Horányi Özséb–Szépe György (szerk.): *A jel tudománya*. Budapest, Gondolat.
- Negroponte, Nicholas (1995) *Being Digital*. London, Coronet Books.
- Neisser, Ulric (1984) *Megismerés és valóság*. Budapest, Gondolat.

- Németh, T. Enikő (2004) Racionalitási és interperszonális elvek a kommunikációban. In Ivaskó Livia (szerk.): *A kommunikáció útjai*. Budapest, Gondolat - MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport.
- Neumer Katalin (1999) Nyelv, gondolkodás, relativizmus. Filozófiai vizsgálódás. In Neumer Katalin (1999 szerk.): *Nyelv, gondolkodás, relativizmus*. Budapest, Osiris.
- Neumer Katalin (1999 szerk.) *Nyelv, gondolkodás, relativizmus*. Budapest, Osiris.
- Niedermüller Péter (1999) A kultúraközi kommunikáció. In Béres István-Horányi Özséb (szerk.): *Társadalmi kommunikáció*. Budapest, Osiris.
- Nyíri Kristóf (1999) Az írásbeliségről és néhány új médiumról. In Béres István-Horányi Özséb (szerk.): *Társadalmi kommunikáció*. Budapest, Osiris.
- Nyíri Kristóf (2001) Poszt-literális mint a huszadik század filozófiájának forrása. In Andor József-Szűcs Tibor-Terts István (szerk.): *Színes eszmék nem alszanak... Emlékkönyv Szépe György 70. születésnapjára*. Pécs, Lingua Franca Csoport.
- Orthmayr Imre (2004) A társadalmi normák döntéseméleti és evolúciós magyarázata. *Szociológiai Szemle*, 2004. 3. sz. 3-22. p.
- Pap Mária-Pléh Csaba (1972) A szociális helyzet és a beszéd összefüggései az iskoláskor kezdetén. *Valóság*, 1972. 2. sz. 21-36. p.
- Papp Mária (1974 szerk.) *A nyelv keletkezése*. Budapest, Kossuth.
- Parsons, T. (1951) *The Social System*. Glencoe, Ill., Free Press.
- Petőfi S. János (1983 ed.) *Texte und Sachverhalte*. Hamburg, Helmut Buske.
- Petőfi S. János (1983) Explikation und Evaluation in der Textproduktion und Textinterpretation. In Petőfi S. János (ed.): *Texte und Sachverhalte*. Hamburg, Helmut Buske.
- Petőfi S. János (1991) *A humán kommunikáció szemiotikai elmélete felé*. Szeged, Gold Press.
- Petőfi S. János (1996) Egy multimédiális szövegek elemzésére alkalmas jelmodell néhány aspektusa. *Jel-Kép*, 1996. 2. sz. 87-96. p.
- Petőfi S. János (1999) A multimédiális szövegekről. In Béres István-Horányi Özséb (szerk.): *Társadalmi kommunikáció*. Budapest, Osiris.
- Petőfi S. János-Benkes Zsuzsa (2002) *A multimédiális szövegek megközelítései*. Pécs, Iskolakultúra.
- Pinker, Steven (1999) *A nyelvi ösztön*. Budapest, Typotex.
- Pintér Róbert (2000) A globális információs társadalom: Castells - The Information Age. *Jel-Kép*, 2000. 3. sz. 11-26. p.
- Pintér Róbert (2001) Információs társadalom: utópia vagy valóság? In Buda Béla-Sárközy Erika (szerk.): *Közéleti kommunikáció*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Pintér Róbert (2005) *A magyar információs társadalom fejlődése és fejlettsége a fejlesztők szempontjából*. PhD értekezés. Budapest, ELTE Társadalomtudományi Kar.
- Pléh Csaba (1980) A szöveg mint aktualizált nyelv. In Radics Katalin-László

- János (szerk.): *Dialógus és interakció*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Pléh Csaba (1986) *A történet szerkezet és az emlékezeti sémák*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Pléh Csaba (1995) A mai megismeréstudomány alapkérdései. *Jel-Kép*, 1995. 3–4. sz. 77–98. p.
- Pléh Csaba (1996) *Kognitív tudomány*. Budapest, Osiris.
- Pléh Csaba (1997) Történetek megértésének kutatása. A kísérleti pszichológia és a posztmodern irodalom. *Jel-Kép*, 1997. 1. sz. 83–87. p.
- Pléh Csaba (1998) *Mondatmegértés a magyar nyelvben*. Budapest, Osiris.
- Pléh Csaba (1999) A humán kommunikáció a megismeréstudomány perspektívájából. In Béres István–Horányi Özséb (szerk.): *Társadalmi kommunikáció*. Budapest, Osiris.
- Pléh Csaba (1999) Hozzájárulhatnak-e az empirikus pszichológiai kutatások a nyelv-gondolkodás filozófiai problémájának megoldásához? In Neumer Katalin (szerk.): *Nyelv, gondolkodás, relativizmus*. Budapest, Osiris.
- Pléh Csaba (2001) Az evolúciós szemlélet felmerülése, eltűnése s újra felmerülése a pszichológiában. In Pléh Csaba–Csányi Vilmos–Bereczkei Tamás (szerk.): *Lélek és evolúció*. Budapest, Osiris.
- Pléh Csaba (2002) Darwinians of the Soul. *Praehistoria*, Vol. 3. Miskolci Egyetem, Archeolingua. 315–325. p.
- Pléh Csaba (2003) *A természet és a lélek*. Budapest, Osiris
- Pléh Csaba (2003) Stigmatizáció és nyelvi tudat. In Kontra Miklós (szerk.): *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Budapest, Osiris.
- Pléh Csaba–Csányi Vilmos–Bereczkei Tamás (2001 szerk.) *Lélek és evolúció*. Budapest, Osiris.
- Pléh Csaba–Kampis György–Csányi Vilmos (2000 szerk.) *A megismeréskutatás útjai*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Pléh Csaba–Lukács Ágnes (2005) Alkalmazkodás és plaszticitás a nyelv evolúciójában és egyedfejlődési patológiájában. *Magyar Tudomány*, 2005. 1. sz.
- Pléh Csaba–Síklaki István–Terestyéni Tamás (1997 szerk.) *Nyelv - kommunikáció - cselekvés*. Budapest, Osiris.
- Plett, Heinrich (1988) Retorika és stilisztika. In Kanyó Zoltán–Síklaki István (szerk.): *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Polányi Károly (1976) *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Budapest, Gondolat.
- Pólya Tamás (2002) A szándéktulajdonítás elméletéről. In H. Varga Gyula (szerk.): *A kommunikáció: elmélet és gyakorlat*. Eszterházy Károly Főiskola Tudományos Közleményei. Új sorozat XXIX. kötet. Eger, EKF Líceum Kiadó.
- Popper, Karl, R. (2001) *A nyitott társadalom és ellenségei*. Budapest, Balassi Kiadó.

- Propp, V., J. (1975) *A mese morfológiája*. Budapest, Gondolat.
- Radics Katalin–László János (1980 szerk.) *Dialógus és interakció*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Raskin, Victor (1977) Literal meaning and speech acts. *Theoretical Linguistics*, Vol. 4, No. 3. 209–225. p.
- Réger Zita (1990) *Utak a nyelvhez. Nyelvi szocializáció - nyelvi hátrány*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Róka Jolán (1994) A vizuális manipuláció szerepe az imázsteremtésben. *Jel-Kép* 1994. 2. sz. 36–41. p.
- Róka Jolán (1995) A kommunikációkutatás két modelljéről. *Jel-Kép* 1995. 3–4. sz. 111–116. p.
- Ropolyi László (2004) A virtuális valóság természetéről. In Pléh Csaba–Kampis György–Csányi Vilmos (szerk.) *A megismeréskutatás útjai*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Rosengren, Karl Erik (2004) *Kommunikáció*. Budapest, Typotex.
- Roszak, Theodore (1990) *Az információ kultusza*. Budapest, Európa.
- Ruzsa Imre (1988–89) *Logikai szintaxis és szemantika*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Ruzsa Imre (2000) *Bevezetés a modern logikába*. Budapest, Osiris.
- Ryle, Gilbert (1974) *A szellem fogalma*. Budapest, Gondolat.
- Sándor Klára (2004) Régi kérdések új megközelítéssel: a naturalizmus a kommunikáció-kutatásban. In Ivaskó Livia (szerk.): *A kommunikáció útjai*. Budapest, Gondolat - MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport.
- Sapir, Edward (1971) *Az ember és a nyelv*. Budapest, Gondolat.
- Sárány Mihály–Somlai Péter (2003) A haladástól a kontingenciáig. *Szociológiai Szemle*, 2003. 3. sz. 3–26. p.
- Sárány Erika (1999 szerk.) *Rendszerváltás és kommunikáció*. Budapest, Osiris.
- Sáska Géza (1999) A tanulatlan faragatlan? In Dalos Rimma–Kiss Endre (szerk.): *Bunkóság*. Budapest, Friedrich Ebert Alapítvány.
- Saussure, Ferdinand de (1967) *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Budapest, Gondolat.
- Schefflen, A. E. (é. n.) A testtartás mint kommunikáció. In Horányi Özséb (szerk.) *Kommunikáció. A kommunikatív jelenség*. 1–2. Budapest, General Press Kiadó. A Horányi (1977 szerk.) módosított kiadása.
- Schiffman, R. S. (1972) *Meaning*. Oxford, Clarendon Press.
- Schiller, Herbert I. (1976) *Communication and Cultural Domination*. New York, International Arts and Sciences Press Inc.
- Schiller, Herbert I. (1977) *Tudatipar made in USA*. Budapest, Kossuth.
- Schleicher Nóra (2000 ed.) *Communication Culture in Transition*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Schleicher Nóra (2001) Politikai korrektség. Érvek pro és kontra. *Jel-Kép*, 2001. 2. sz. 25–32. p.

- Scholz, Oliver R. (1983) Metaphern in der Wissenschaft. In Petőfi S. János (ed.): *Texte und Sachverhalte*. Hamburg, Helmut Buske Verlag.
- Scruton, Roger (1995) *Mi a konzervativizmus?* Budapest, Osiris.
- Searle, John R. (1969) *Speech Acts. An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Searle, John (1982) A képi reprezentáció. In Horányi Özséb (szerk.): *A sokarcú kép*. (Válogatott tanulmányok). Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Searle, John R. (1997) Közvetett beszédaktusok. In Pléh Csaba–Síklaki István–Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Budapest, Osiris.
- Shank, Roger-R. Abelson (1977) *Scripts, Plans, Goals and Understanding*. Hillsdale, Erlbaum.
- Shannon, Claude–Warren Weaver (1949) *The Mathematical Theory of Communication*. University of Illinois Press, Urbana, Ill.
- Síklaki István (1980) *Elbeszélő szövegekkel kapcsolatos kutatások*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Síklaki István (1980) Egy újságszöveg szerkezete és felidézése. In Radics Katalin–László János (szerk.): *Dialógus és interakció*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Sperber, Dan–Deirdre Wilson (1986) *Relevance: Communication and Cognition*. Oxford, Blackwell.
- Sperber, Dan (2004) *A kultúra magyarázata*. Budapest, Osiris.
- Stearn, Gerald Emanuel (1967) *McLuhan: Hot & Cool*. New York, The New American Library Inc.
- Strawson, Peter F. (1997) Intenció és konvenció a beszédaktusokban. In Pléh Csaba–Síklaki István–Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Budapest, Osiris.
- Szakadát István (2001) A digitális kultúra és a világháló mint alternatív nyilvánosság. In Buda Béla–Sárközy Erika (szerk.): *Közéleti kommunikáció*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Szecső Tamás (1978 szerk.) *A televíziós jelenség*. Budapest, Gondolat.
- Szemiotikai szövegtan*. (Szerk.: Petőfi S. János–Békési Imre–Vass László) Szeged, JGYTF Kiadó.
- Szépe György–Derényi András (1999 szerk.) *Nyelv, hatalom, egyenlőség. Nyelvpolitikai írások*. Budapest, Corvina.
- Tagai Imre (2003) Valóság és „virtuális valóság”. *Jel-Kép*, 2003. 4. sz. 61–69. p.
- Tamás Pál (1999) A tematizációról. In Béres István–Horányi Özséb (szerk.): *Társadalmi kommunikáció*. Budapest, Osiris.
- Terestyéni Tamás (1981) Geopolitikai térségek a hírekben. *Jel-Kép*, 1981. 1. sz. 96–106. p.
- Terestyéni Tamás (1981) *Konvencionális jelentés – kommunikációs jelentés*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont.

- Terestyéni Tamás (1988a) Társadalmi szerveződés és kommunikáció. *Jel-Kép*, 1988. 2. sz. 28–42. p.
- Terestyéni Tamás (1988b) Magyarország-kép néhány nyugati sajtótermékben. *Jel-Kép*, 1988. 4. sz. 17–26. p.
- Terestyéni Tamás (1990) Changing Media Policies in Hungary. *Innovation*, Vol. 3, No. 2.
- Terestyéni Tamás (1995 szerk.) *Közszolgáltatóság a médiában*. Osiris – MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, Budapest.
- Terestyéni Tamás (1996) Kommunikációs zavarok a mai magyar társadalomban. *Jel-Kép*, 1996. 1. sz. 53–78. p.
- Terestyéni Tamás (1997 szerk.) *Médiakritika*. Budapest, Osiris – MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport.
- Terestyéni Tamás (1999a) Magyarország-kép néhány mértékadó nyugati sajtótermékben. In Pataki Ferenc-Ritoók Zsigmond (szerk.): *Magyarország-kép és történeti változásai*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Terestyéni Tamás (1999b) A nyilvánosság erőtlensége. In Sárközy Erika (szerk.): *Rendszerváltás és kommunikáció*. Budapest, Osiris.
- Terestyéni Tamás (2000) Co-operative and Confrontative Strategies in Public Communication. In Schleicher Nóra (ed.): *Communication Culture in Transition*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Terestyéni Tamás (2002a) A magyarországi nyelvi-kommunikációs kultúra állapota és az információs társadalom. In: *A tudás társadalma II. Információs Társadalom Könyvek 5*. Budapest, Stratégiakutató Intézet.
- Terestyéni Tamás (2002b) Napirendek a televíziós tájékoztatásban és a közgondolkodásban. In Terestyéni Tamás (szerk.): *Magyarországi médiumok a közvélemény tükrében*. Budapest, ORTT.
- Terestyéni Tamás (2002 szerk.) *Magyarországi médiumok a közvélemény tükrében*. Budapest, ORTT.
- Terestyéni Tamás (2004) Az országos televíziós csatornák műsorkínálata. *Jel-Kép*, 2004. 1. sz. 27–58. p.
- Tocqueville, Alexis de (1994) *A régi rend és a forradalom*. Budapest, Atlantis.
- Tölgyesi János (1995) Multimédia, hipermédia és ami még utána jön... *Jel-Kép* 1995. 2. sz. 61–68. p.
- Tölgyesi János (1998) Kommunikációs konvergencia avagy a műsorszórás, a távközlés és a számítógépes hálózatok közös útjai. *Jel-Kép* 1998. 3. sz. 49–62. p.
- Tölgyesi János (2002) A számítógép és az Internet használata 2001-ben. Adalékok a digitális írni-olvasni tudás témájához. In Terestyéni Tamás (szerk.): *Magyarországi médiumok a közvélemény tükrében*. Budapest, ORTT.
- Tölgyessy Péter (2000) Háborús észjárás igazgat. Az Orbán-kormány első két éve. *Népszabadság*, 2000. június 24. 23–24. p.
- Tönnies, F. (1983) *Közösség és társadalom*. Budapest, Gondolat.
- Tomasello, Michael (2002) *Gondolkodás és kultúra*. Budapest, Osiris.
- Topál József (2001) Tudathipotézisek a kognitív etológiai vizsgálatok tükrében.

- ben. In Pléh Csaba-Csányi Vilmos-Bereczkei Tamás (szerk.): *Lélek és evolúció*. Budapest, Osiris.
- Tóth Péter (1999) A kommunikáció az evolúció perspektívájából. In Béres István-Horányi Özséb (szerk.): *Társadalmi kommunikáció*. Budapest, Osiris.
- Trudgill, Peter (1977) *Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába*. Szeged, JGYTF Kiadó.
- Tuchmann, Gaye (1978) *Making News: A Study in the Construction of Reality*. New York, Free Press.
- Unesco (1985) *Foreign News in the Media: International Reporting in 29 Countries*. Reports and Papers on Mass Communication, No. 93. Paris.
- Ungár Tamás (1999) Életmentés monopóliumhelyzetben. *Népszabadság*, 1999. április 17. 5. p.
- Urbán Ágnes: Az interaktív televíziózás. *Jel-Kép* 1999. 4. sz. 33-42. p.
- Vámos, Tibor (2000) A tudás alakzatontológiája és annak gyakorlati alkalmazásai. In Pléh Csaba-Kampis György-Csányi Vilmos (szerk.): *A megismeréskutatás útjai*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- van Dijk, Theun A. (1985 ed.) *Discourse and Communication*. Berlin - New York, Walter de Gruyter Co.
- van Dijk, Theun A. (1988) A történet felfogása. In Kanyó Zoltán-Síklaki István (szerk.): *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- van Dülmen, Richard (1990) *A rettenet színháza. Ítélezési gyakorlat és büntetőrituálék a kora újkorban*. Budapest, Századvég Kiadó - Hajnal István Kör.
- Varga Barbara (1999) Manuel Castells és a McLuhan-galaxis halála. *Jel-Kép*, 1999. 2. sz. 59-74. p.
- Varga Barbara (2000) Innis hatásának problémája McLuhan médiaelméletében. *Jel-Kép* 2000. 2. sz. 73-96. p.
- Varga Károly (2003) *Értékek fénykörében. 40 év értékutatás és jelen országos értékvizsgálat. Adalék egy új nemzetstratégia megalapozásához*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- von Wright, G. H. (1987) Magyarázat és megértés. In Bertalan László (szerk.): *Magyarázat, megértés és előrejelzés*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Wardhaugh, Ronald (1995) *Szociolingvisztika*. Budapest, Osiris - Századvég.
- Watzlawick, Paul-J. A. Beavin-D. D. Jackson (é. n.) A kommunikáció két axiómája. In Horányi Özséb (szerk.): *Kommunikáció. A kommunikatív jelenség*. 1-2. Budapest, General Press Kiadó. A Horányi (1977 szerk.) módosított kiadása.
- Watzlawick, Paul-John Weakland-Richard Fisch (1990) *Változás*. Budapest, Gondolat.
- Weaver, Warren (1977) A kommunikáció matematikája. In Horányi Özséb (szerk.): *Kommunikáció. 1-2*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

- Weber, M. (1956) *Wirtschaft und Gesellschaft*. 4. kiadás. Első kiadás: 1921. Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).
- Weber, Max (1979) *Gazdaságtörténet*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Weber, Max (1982) *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest, Gondolat.
- White, A. R. (1968 ed.) *The Philosophy of Action*. Oxford, Oxford University Press.
- Whorf, Benjamin Lee (1956) *Language, Thought, and Reality*. Cambridge, Mass., MIT Press.
- Wittgenstein, Ludwig (1963) *Tractatus logico-philosophicus. Logikai-filozófiai értekezés*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Wittgenstein, Ludwig (1992) *Filozófiai vizsgálódások*. Budapest, Atlantis.
- Worth, Sol-Larry Gross (1977) Szimbolikus stratégiák. In Horányi Özséb (szerk.): *Kommunikáció*. 1-2. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Wright, C. R. (1974) Functional Analysis and Mass Communication Revisited. In Blumler, J. G.-Katz, E. (eds.): *The Uses of Mass Communication: Current Perspectives of Gratifications Research*. Beverly Hills, Sage.
- Z. Karvalics László (2004) *Bevezetés az információ-történetbe*. Budapest, Gondolat - INFONIA Alapítvány.